

Nazifisering, kollaborasjon, motstand

En analyse av Politidepartementet og
Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet),
25. september 1940 - 8. mai 1945

Kjetil Braut Simonsen



Avhandling for ph.d.-graden
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Det humanistiske fakultet
Universitetet i Oslo
2016

Nazifisering, kollaborasjon, motstand

En analyse av Politidepartementet og
Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet),
25. september 1940 - 8. mai 1945

Avhandling for ph.d.-graden
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Det humanistiske fakultet
Universitetet i Oslo
2016 © Kjetil Braut Simonsen

Forord:

Arbeidet med denne avhandlingen ble påbegynt høsten 2012, og har vært gjennomført i løpet av en treårsperiode – med en 5 måneders pappapermisjon klemt inn mellom de aktive arbeidsperiodene. Prosjektet har foregått innenfor rammen av prosjektet *Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv* (DIMNO) som er institusjonelt forankret ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) i Oslo.

Å skrive avhandling er et møysommelig og tidkrevende arbeid, som kan være oppslukende og ensomt. For meg har det siste i liten grad vært tilfellet. Jeg har vært så heldig å være tilknyttet et aktivt og et hyggelig miljø – faglig så vel som sosialt. Mange har bistått prosjektet – indirekte eller direkte, og på ulike måter. Mange fortjener derfor takk.

Jeg vil aller først rette en stor takk til min veileder ved Institutt for Arkeologi, konservering og historie, professor Øystein Sørensen. Øystein har bistått med kyndige tilbakemeldinger og andre former for støtte gjennom hele forskningsprosessen. Dette har vært avgjørende både for min selvtillit som historiker og for fremdriften i prosjektet. Jeg vil også rette en stor takk til alle medlemmene av DIMNOs forskergruppe. Medlemmene av gruppen – professor emeritus og prosjektleder Odd-Bjørn Fure, seniorforsker Terje Emberland, forsker Nicola Karcher, stipendiat Øystein Hetland, forskningsmedarbeider Ane Støen og MA-studentene Jo S. Refseth og Karoline Torkildsen – har lest og kommentert manuskripter på ulike stadier av forskningsprosessen. I tillegg har både gruppen som helhet og de enkelte medlemmene bidratt med interessante perspektiver, diskusjoner og oppmuntringer gjennom hele doktorgradsløpet. En kollektiv takk går også til den internasjonale referansegruppen som har vært organisert rundt DIMNO.

Jeg vil i tillegg takke direktør Guri Hjeltnes og alle tidligere og nåværende ansatte ved HL-senteret for å ha gitt meg muligheten til å arbeide i stimulerende og hyggelig forsknings- og formidlingsmiljø. En særlig takk går til stipendiat og undervisningsmedarbeider Lars Lien, som har vært en viktig samtalepartner – både faglig og personlig – siden jeg kom i kontakt med senteret som fersk masterstudent i 2008. En takk også til tidligere kontorkollega Johannes Due Enstad, som har holdt ut med til tider monomane okkupasjonshistoriske utlegninger.

Flere personer utenfor HL-senteret har også bistått meg på ulike måter. Jeg vil takke John Færseth, Øyvind Strømmen og Magnus Eriksson for å ha lest og kommentert tekstutkast på ulike faser av forskningsprosessen og Eli Hagelund Okkelmo for hjelp til språkvask. I

tillegg vil jeg takke familien for barnevakt, oppmuntring og støtte. En spesiell takk går til pappa, Morten Simonsen, som har lest hele avhandlingen med norsklærerøyne – på kort varsel, uten synlige tegn til utålmodighet.

Et forskningsarbeid er ikke noe man legger fra seg etter endt arbeidstid. Det blir med hjem og påvirker hverdagslivet, enten man vil det eller ikke. Den aller største takken går derfor til de aller nærmeste hjemme: Kristin Ørvik, Leon og Irja. Kristin har vist forbløffende tålmodighet med en mann som tidvis har hatt hodet fullt av okkupasjonshistorie. Takk for at du tror på meg og støtter meg! Til barna mine, Leon og Irja, vil jeg si tusen takk for at dere er til og at dere er de dere er. Å ha barn, gir perspektiver på hva som er viktig og mindre viktig i livet. Dette arbeidet er dedikert til dere: Kristin, Leon og Irja.

Kjetil Braut Simonsen,
Oppsal, Oslo, 7. februar 2016.

Innholdsfortegnelse

| | |
|---|----|
| Kapittel 1: Introduksjon | 1 |
| 1.1 Tematisk utgangspunkt..... | 2 |
| 1.2 Overordnede problemstillinger | 4 |
| 1.3 Avgrensninger | 6 |
| 1.4 Forskningsstatus..... | 8 |
| 1.5 Kilder og metodiske utfordringer | 12 |
| Kilder og kildeutvalg | 12 |
| Kildekritiske problemstillinger | 15 |
| Institusjonshistorie, aktører og strukturer..... | 17 |
| Komparasjon | 19 |
| 1.6 Begreper og teoretiske perspektiver..... | 20 |
| Nazifisering og nazifisert forvaltning..... | 20 |
| Kollaborasjon og motstand | 26 |
| 1.7 Avhandlingens struktur | 31 |
| | |
| Kapittel 2: Byråkratisk kontinuitet, nasjonalsosialistisk omforming | 33 |
| 2.1 Stat, administrasjon og byråkratikkultur før 1940 | 34 |
| Politikk, administrasjon og politisk nøytralitet | 36 |
| Rettsstatlig kontinuitet | 39 |
| 2.2 Politi og kriseadministrasjonen før 1940..... | 41 |
| Politi og politikultur i 1940 | 41 |
| Kriseadministrasjonen før 1940 | 45 |
| 2.3 Det nasjonalsosialistiske okkupasjonsregimet i Norge | 46 |
| Norge i den nasjonalsosialistiske okkupasjonspolitikken: Et overblikk | 47 |
| Den tyske del av okkupasjonsregimet: Reichskommissariat..... | 49 |
| Den tyske del av okkupasjonsregimet: SS og HSSPF..... | 52 |
| Den norske del av okkupasjonsregimet: NS..... | 55 |
| 2.4 Oppsummering | 59 |
| | |
| Kapittel 3: I nasjonalsosialismens ånd? | |
| Struktur, personale og nazifisering | 61 |
| 3.1 Mellom kontinuitet og nazifisering: Sentraladministrasjonen etter 25. september 1940... | 62 |

| | |
|--|------------|
| NS-medlemskap som variabel?..... | 65 |
| 3.2 Politidepartementet: Struktur, personale og nasjonalsosialistisk innflytelse | 67 |
| Den første tiden etter 25. september 1940: Kontinuitet | 69 |
| Omorganiseringen av departementet våren 1941 | 74 |
| Ordenspolitiavdelingen | 77 |
| Sikkerhetspolitiavdelingen..... | 85 |
| 3.3 Nazifiseringen av Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) | 90 |
| Ledelse og organisatorisk oppbygging..... | 92 |
| Ministerens kontor | 96 |
| Direktoratet for proviantering og rasjonering..... | 98 |
| Direktoratet for industriforsyning..... | 101 |
| Den alminnelige avdeling (Sentralavdelingen)..... | 103 |
| Kommunikasjonsdirektoratet (Trafikkavdelingen) | 105 |
| 3.4 Konklusjon..... | 106 |
| | |
| Kapittel 4: Arbeidsområder og arbeidsdeling | 111 |
| 4.1: Byråkratiet og den nazistiske politikken: ulike perspektiver | 112 |
| 4.2. Politidepartementet: arbeidsområder, arbeidsdeling og nazifisering | 115 |
| Arbeidsområder og arbeidsdeling i Politidepartementets første fase | 117 |
| Ordenspolitiavdelingen: En ren fagavdeling?..... | 120 |
| Sikkerhetspolitiavdelingen: Et sentrum for represjonspolitikken? | 125 |
| Nazistiske saksbehandlingsskjeder etter omorganiseringen? | 133 |
| 4.3. Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet): | |
| Arbeidsområder og arbeidsdeling | 136 |
| Arbeidsområder og arbeidsdeling før 1. februar 1942 | 138 |
| De nye NS-institusjonenes funksjoner..... | 142 |
| Nazifiserte saksbehandlingsskjeder | 147 |
| Nazifiseringsgrad og saksområder | 150 |
| 4.4 Oppsummering og konklusjon | 152 |
| | |
| Kapittel 5: Bremsekloss eller radikaliseringsfaktor? | 157 |
| Politidepartementet, nazifisering og administrativ atferd..... | 157 |
| 5.1 Politidepartementet og nazifiseringspolitikken | 158 |
| Politidepartementet og de første nazifiseringsfremstøtene | 160 |
| Nazifiseringspolitikken i senere faser: Eksterne pådrivere | 165 |

| | |
|---|-----|
| Nazifiseringspolitikken i senere faser: Embets- og tjenestemennene som bremseklosser | 170 |
| Nazifiseringspolitikken i senere faser: Kontroll og intern dynamikk..... | 178 |
| 5.2 Politidepartementet, vilkårlighetsstaten og «rasepolitikken»..... | 180 |
| Pådrivere i forfølgelsespolitikken | 182 |
| Embets- og tjenestemennene og forfølgelsespolitikken. Utviklingslinjer over tid | 186 |
| Statspolitiet og Politidepartementet: NS-embetsmennene som bremseklosser | 188 |
| Kollegial solidaritet: Reaksjoner på arrestasjonene av norske politifolk | 190 |
| Lojal kollaborasjon: Politidepartementet og den antisemittiske politikken | 192 |
| Politidepartementet som pådriver: «Taterpolitikken» | 196 |
| 5.3 Oppsummering og konklusjon | 199 |

Kapittel 6: Grenser for ideologisk kollaborasjon. NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)

| | |
|--|-----|
| 6.1 En ny NS-ånd i departementet? | 204 |
| Partiet som pådriver | 206 |
| Ministrene som bremseklosser | 209 |
| Interne nazifiseringspådrivere..... | 212 |
| 6.2 NS-medlemmene og kollaborasjonen med tyskerne | 217 |
| Nasjonal selvforsyning eller storromsøkonomi? NS-ministrene og Reichskommissariat... 218 | |
| Mellom nasjonalisme og krigsøkonomi: NS-embetsmennene og Reichskommissariat..... | 222 |
| Ideologisk kollaborasjon og grenser 1: Metallmobiliseringen | 224 |
| Ideologisk kollaborasjon og grenser 2: Norske byggeprosjekter og Organisation Todt | 230 |
| 6.3 Oppsummering og konklusjon | 236 |

Kapittel 7: Mellom pragmatisk kollaborasjon og motstand.....

| | |
|--|-----|
| 7.1 Pragmatisk kollaborasjon, grenser for kollaborasjon og motstand..... | 240 |
| 7.2 Pragmatisk kollaborasjon og motstand: Politidepartementet..... | 243 |
| Klare linjer? Den første fasen etter 25. september 1940 | 244 |
| Pragmatisk kollaborasjon og motstand i det NS-dominerte Politidepartementet..... | 248 |
| Organisert motstand og kontakter med motstandsbevegelsen | 253 |
| 7.3 Pragmatisk kollaborasjon og motstand: Forsyningsdepartementet..... | 259 |
| Første fase etter 25. september 1940 | 261 |
| Motstand etter nazifiseringen: Industriforsyningsdirektoratet | 265 |
| Motstandskultur: Direktoratet for proviantering og rasjonering. | 268 |
| 7.4 Oppsummering og konklusjon | 276 |

| | |
|---|-----|
| Kapittel 8: Oppsummering og hovedkonklusjon | 281 |
| 8.1 Nazifisering | 281 |
| 8.2 Arbeidsområder, funksjoner og arbeidsdeling..... | 285 |
| 8.3 Kollaborasjon og motstand..... | 287 |
| 8.4 Byråkrati, aktører og handlinger: Noen overordnede perspektiver | 293 |
| 8.5 Videre forskning..... | 298 |
| Litteratur:..... | 301 |
| Kilder..... | 322 |

Kapittel 1: Introduksjon

I november 1942 holdt lederen for Ordenspolitiavdelingen i Politidepartementet, Egil Yngvar Olbjørn, et foredrag ved Politisjefkonferansen som omhandlet politiets plass i den nasjonalsosialistiske samfunnsordenen. Olbjørn fastslo at politiets oppgave i «den nye tid» var å beskytte folket og den autoritære statsformen mot alle nedbrytende samfunnskrefter. Politiet, konkluderte han, måtte omformes til et kampkorps i nasjonalsosialismens tjeneste:

Folket i den nationalsosialistiske stat skal være et sluttet folkefellesskap, besjelet av førertanken og fellesskapsviljen.[...]. Bare den som uten forbehold føyer seg inn i folkefellesskapet og lever etter dets regler er å anse som et fullberettiget medlem av samfunnet, men blir da også til gjengjæld med alle midler understøttet og beskyttet. Den som på den annen side står likegyldig overfor folkefellesskapet eller som av forbrytersk eller acocialt sinn stiller seg mot det, blir likeså hensynsløst bekjempet. Denne indrepolitiske kamp er det politiets fremste oppgave å føre. Politiet skal på dette felt være et kampberedt innsatskorps i folkefellesskapets tjeneste.¹

Tidligere samme høst kontaktet NS-institusjonen Ministerens kontor et av rasjoneringskontorene i Forsyningsdepartementet med krav om at det skulle anvises ekstrarasjoner til en av Småhirdens leirer. Embetsmannen som ledet rasjoneringskontoret – som selv ikke var NS-medlem – rettet en skarp protest mot kravet. I en påtegnelse karakteriserte kontorsjefen ikke bare NS-styret som en ulykke, men også ordningen med ekstrabevilgninger til Nasjonal Samling som en forbrytelse:

Når ulykken er skjedd, er det vel ikke annet å gjøre enn å anwise – å gå til anmeldelse er neppe praktisk politikk, men det er svært lite rimelig at en skal være nødt til å anwise ekstra fett i et slikt tilfelle.²

Eksemplene er interessante fordi de synliggjør motsetningene som fantes i byråkratiet i sentraladministrasjonen mellom 1940 og 1945.³ I det første tilfellet ga en høytstående embetsmann uttrykk for aktiv tilslutning til nasjonalsosialismen. I det andre klaget en fremtredende embetsmann over å måtte imøtekomme Nasjonal Samlings ønsker og krav, selv i et nokså bagatellmessig spørsmål. Dette er illustrerende for det norske departementsbyråkratiets historie under den tyske okkupasjonen. Her arbeidet det aktive motstandsfolk side ved side med overbeviste nasjonalsosialister. Dette skapte sterke spenninger.

¹ RA: S 3978-E-Ea-L0003, Olbjørns foredragsmanuskript til Politisjefkonferansen, datert november 1942.

² RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Ministerens kontor til Avdelingen for proviantering og rasjonering, 5.09.1942, med påtegnelse fra kontorsjef Erling Vogt Leigh 7.9.1942.

³ En innledende begrepsavklaring: Uttrykket sentraladministrasjonen sikter i denne avhandlingen – når ikke annet er presisert – først og fremst til *departementene* i sentraladministrasjonen.

1.1 Tematisk utgangspunkt

Hitler-Tysklands invasjon av Norge 9. april 1940 endret rammene for arbeidet i sentraladministrasjonen på avgjørende områder. Invasjonen innebar ikke bare at det ble innført et tysk okkupasjonsregime, som representerte både en nazistisk ideologi, et sivilt diktatur og en veldig militærmakt. Med det politiske regimeskiftet 25. september 1940 ble det skapt en ordning der et innenlandsk nasjonalsosialistisk parti, Nasjonal Samling, ble gitt en plass i okkupasjonsstyret. Etter at ordningen med kommissariske statsråder var etablert 25. september 1940, satte Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmakten deretter i gang en offensiv for å omforme det norske samfunnet etter nasjonalsosialistisk mønster.⁴ Det nye systemet, ble det hevdet fra NS-hold, skulle bryte med alle gamle, tilvante former. Alle sider av samfunnslivet skulle formes i tråd med «den nye tid».⁵

Omformingsfremstøtene preget også forholdene i sentraladministrasjonen. På den ene siden søkte de nasjonalsosialistiske makthaverne å besette flest mulige posisjoner i statsbyråkratiet med overbeviste nasjonalsosialister. Dette representerte et brudd med forvaltningens tradisjonelle normer om politisk nøytralitet og saklighet. På den andre siden ble det norske byråkratiet en del av selve okkupasjonsordningen. Både Nasjonal Samling og de tyske instansene søkte å gjøre sentraladministrasjonen til et instrument for å gjennomføre en ny, nasjonalsosialistisk politikk innen andre sektorer. Forholdene i sentraladministrasjonen ble dermed komplekse og til dels motsetningsfylte. For det første kom det nye grupper av nasjonalsosialistisk innstilte embets- og tjenestemenn inn i departementene, ofte i viktige posisjoner. Videre ble de førkrigsansatte embets- og tjenestemennene som forble i sine posisjoner, utsatt for et kryssende lojalitetspress. Fra NS-hold og tysk hold ble det stilt krav om at disse skulle forberede og iverksette nasjonalsosialistiske bestemmelser og tiltak. Fra den fremvoksende motstandsbevegelsen og representantene for London-regjeringen ble det

⁴ Om NS' omformingsfremstøt, se f.eks. Nils Johan Ringdal, *Gal mann til rett tid. Sverre Riisnæs – en psykobiografi* (Oslo: Aschehoug 1991), 69–84; Nils Johan Ringdal, *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen* (Oslo: Aschehoug 1987), 27–52, Magne Skodvin, «Det store fremstøt», i Sverre Steen (red.). *Norges krig 1940–1945*, bind 2 (Oslo: Gyldendal 1948), 573–734; Thomas Christian Wyller, *Nyordning og motstand. En framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9.1940–25.9.1942* (Oslo: Universitetsforlaget 1958); Berit Nøkleby, *Norge i krig 1940–1945*, bind 2. *Nyordning* (Oslo: Aschehoug 1985); Oddvar Høidal, *Quisling. En studie i landssvik* (Oslo: Universitetsforlaget 1988); Yngve Flo, «Distriktsforvaltning under førerprinsippet», i *Historisk tidsskrift*, vol. 93, nr. 1, 2015, 7–28; Svein Lorentzen, *Norsk lokalforvaltning under førerprinsippet. Okkupasjonstidens kommunale nyordning 1940–1945*. Hovedoppgave i historie, UiB 1973.

⁵ Gulbrand Lunde, «Nyordningen», trykt i *Foredragsserien Norges nyreiseing* (Oslo: Stenersen 1942), 5.

derimot fastslått at linjen mellom *nødvendige* og *utilbørlige* former for samhandling ikke måtte krysses.⁶ Dette skapte vanskelige dilemmaer.⁷

Temaet for denne avhandlingen er nazifisering, kollaborasjon og motstand innenfor Politidepartementet, Forsyningsdepartementet og forsyningssektoren i Næringsdepartementet i tidsrommet mellom 25. september 1940 og 8. mai 1945. Sammenfattet tar fremstillingen dermed for seg de nasjonalsosialistiske fremstøtene som ble rettet mot de delene av sentraladministrasjonen som arbeidet med henholdsvis politispørsmål og forsyningsoppgaver. Videre analyseres de ulike formene for kollaborasjon og motstand som vokste frem i de nevnte departementene og departementsenhetene. Her utforskes det også hvilke konsekvenser nazifiseringen hadde for hvordan de undersøkte institusjonene opererte, både i sammenheng med den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken og i forbindelse med saker som var av stor økonomisk betydning for den norske befolkningen.

De valgte departementene hadde forskjellige utgangspunkter. *Politidepartementet* ble opprettet som et nytt departement 25. september 1940. Selve dannelsen av institusjonen skjedde ifølge historikeren Robert Bohn, etter initiativ fra Reichskommissar Josef Terboven, som ønsket å imøtekomme Heinrich Himmlers ambisjoner i Norge. Å vinne kontrollen over norsk politi – og å få i stand en restrukturering og ideologisk nyorientering av etaten – var her en av hovedstrategiene.⁸ Fra tysk side var departementet dermed tiltenkt en fremtredende rolle i det nasjonalsosialistiske omformingsprosjektet fra starten av. Politidepartementet sprang like fullt ut av det gamle Justisdepartementet, og den første fasen etter 25. september 1940 var det lite NS-preget. Nettopp derfor er det interessant å studere nazifiseringen av institusjonen over tid.

Forsyningsdepartementet ble dannet i 1939 som et midlertidig krisedepartement som skulle utvikle beredskap på det forsyningspolitiske området. Det var ett av tre departementer som ikke var ledet av NS-medlemmer før 1. februar 1942. Både blant samtidige aktører og i tidligere forskning er det blitt hevdet at motstandsvirksomheten her var omfattende.⁹ Det er

⁶ Etter Statsakten vokste det frem en sivil motstandsorganisasjon for embets- og tjenestemennene kalt *Embets- og statstjenestemannsutvalget*. Utvalget besvarte bl.a. forespørslene om hvordan embetsmenn og funksjonærer skulle forholde seg til NS-regimet og de tyske makthaverne. I mars 1943 sendte det også ut en parole om delvis blokade av statlige stillinger. Se Ane Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, masteroppgave i historie, UiO 2013, 94–102.

⁷ Dilemmaene er oppsummert i Øystein Sørensen, *Solkors og solidaritet. Høyreautoritær samfunnsstenking i Norge ca. 1930–1945* (Oslo: Cappelen 1991), 155.

⁸ Terje Emberland og Matthew Kott, *Himmlers Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt* (Oslo: Aschehoug 2012), 170.

⁹ Se her f.eks. *Straffesak mot Vidkun Abraham Lauritz Jonssøn Quisling* (Oslo: Utgitt på offentlig bekostning av Eidsivating fagstols landssvikavdeling 1946), 123; Joar Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*

også blitt fastslått at Reichskommissariat ikke ønsket omfattende politiske utskiftninger innenfor de økonomiske sektorene, og at dette gjorde NS' handlingsrom begrenset.

Utviklingen i departementet over tid er likevel bare i begrenset grad blitt undersøkt.¹⁰

I april 1943 ble Forsyningsdepartementet slått sammen med Handels- og industridepartementet til et nytt, stort Næringsdepartement. Avhandlingen følger utviklingen i enhetene som tidligere hadde sortert under Forsyningsdepartementet innenfor rammene av denne nye institusjonen. Her behøves det en begrepsmessig avklaring. I det følgende anvendes betegnelsen *Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)* i en rekke tilfeller. Dette begrepet dekker utviklingen både innen Forsyningsdepartementet frem til april 1943 og i enhetene som tidligere hadde sortert under Forsyningsdepartementet etter 1. april 1943. Begrunnelsen her er først og fremst språklig. Når departementet før 1. april 1943 omtales som institusjonell enhet, brukes betegnelsen Forsyningsdepartementet. Når departementet som helhet beskrives i tiden etter 1. april 1943, anvendes på tilsvarende måte Næringsdepartementet.

1.2 Overordnede problemstillinger

Avhandlingens utgangspunkt er to sett med problemstillinger, som har nazifisering, kollaborasjon og motstand som overordnet fokus. For det første analyseres *graden av nazifisering* i de nevnte departementene og departementsenhetene. De sentrale spørsmålene her lyder: *I hvilken utstrekning ble Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) formet og omformet etter nasjonalsosialistisk mønster? Hvordan varierte de politiske forholdene innen de ulike departementene og departementsenhetene, og hva skyldtes ulikhetene?* Disse overordnede spørsmålene kan splittes videre opp i et utvalg underproblemstillinger. En problemstilling dreier seg om hvorvidt sentrale posisjoner i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) ble besatt med aktive, ideologisk overbeviste nasjonalsosialister. En annen omhandler endringene som ble gjennomført på det institusjonelle plan. Et tredje spørsmål er knyttet til departementenes *saksområder* – i hvilken utstrekning de befattet seg med saker av nasjonalsosialistisk karakter, og hvordan nazifiseringen påvirket den interne arbeidsdelingen. En fjerde problemstilling omhandler styrken og betydningen av nazifiseringspåtrykk utenfra: særlig fra den tyske okkupasjonsmakten og NS.

under den tyske okkupasjonen, hovedoppgave i historie, UiO 1981, 95; Jan Debes, *Sentraladministrasjonens historie 1940–45*, bind 5 (Oslo: Universitetsforlaget 1980), 119–129.

¹⁰ Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft* (München: Oldenbourg 2000), 194–216.

Den andre klyngen av hovedproblemstillinger retter fokus på embets- og -tjenestemennenes handlingsmønstre. De overordnede spørsmålene lyder som følger: *Hvilke former for kollaborasjon og motstand utviklet seg innen Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)? Hvordan påvirket nazifiseringen embets- og -tjenestemennenes virksomhet og handlingsbetingelser?* En underproblemstilling her dreier seg om hvorvidt de nye NS-embetsmennene og NS-tjenestemennene i departementene var pådrivere i å fremme radikale nasjonalsosialistiske fremstøt: altså om nazifiseringen ledet til en ny, nasjonalsosialistisk form for praksis. Et annet viktig deltema omhandler den komplekse vekselvirkningen mellom kollaborasjon og motstand. Her blir det reist spørsmål om i hvilken utstrekning og hvordan samhandlingen med den tyske okkupasjonsmakten ble kombinert med åpen og skjult motstandsvirksomhet.

Gjennom et slikt fokus søker avhandlingen å gi et bidrag til forståelsen av det komplekse forholdet mellom nasjonalsosialismen og det tradisjonelle statsbyråkratiet på et mer overordnet plan. I 1960-, 70- og 80-årene ble den nazistiske forfølgelses- og drapspolitikken gjerne fremstilt som en fabrikkliknende destruksjonsprosess, som var iverksatt av lydige og pliktoppfyllende skrivebordsfunksjonærer innenfor rammen av et moderne, byråkratisk organisert statsapparat. Denne fortolkningsmåten vektla kontinuitetslinjene mellom embetsverket før og under det nazistiske styret.¹¹ I løpet av de siste tiårene har denne modellen blitt utfordret av historikere som Michael Wildt,¹² Dieter Rebutisch,¹³ Michael Mayer¹⁴, Michael Thad Allen¹⁵, Yaacov Lozowick¹⁶ og David Cesarani¹⁷. Disse forskerne har både hver for seg og til sammen tegnet opp et komplekst bilde av det nazistiske systemet som institusjonell orden – og av byråkatiets funksjoner i den

¹¹ Se bl.a. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Vol. 1–3 (New Haven/London: Yale University 2003 [1961]); Hannah Arendt, *Eichmann i Jerusalem. En rapport om ondskabens banalitet* (København: Gyldendal 2007) [1964]; Zygmunt Bauman, *Moderniteten og Holocaust* (Oslo: Vidarforlaget 1997). I norsk sammenheng er en slik forståelse nylig uttrykt av journalisten Arvid Brynes bok om den tidligere offiseren og Milorg-mannen Oliver Langeland. Bryne hevder her at embetsverket under den tyske okkupasjonen i det store og det hele fungerte som før. Arvid Bryne, *Krig og sannhet: Langelandsaken og rettsoppgjøret* (Oslo: Akademika 2012), 291.

¹² Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. (Hamburg: Hamburger Edition 2003).

¹³ Dieter Rebutisch, *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1989), spes. 545.

¹⁴ Michael Mayer, *Staaten als Täter. Ministerialbürokratie und «Judenpolitik» in NS-Deutschland und Vichy-Frankreich* (Oldenbourg: Institut für Zeitgeschichte 2010).

¹⁵ Michael Thad Allen, *The Business of Genocide. The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps* (Chapel Hill: University of North Carolina Press 2002) og «The Banality of Evil reconsidered: SS Mid-level Managers of Extermination Through Work», i *Central European History*, Vol. 30, No. 2 (1997), 253–294.

¹⁶ Yaacov Lozowick, *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil* (New York: Continuum 2002).

¹⁷ David Cesarani, *Eichmann: Byråkrat og masse-morder* (Oslo: Spartacus 2007).

nasjonalsosialistiske forfølgelses- og drapspolitikken. Flere av arbeidene viser at institusjonene som fungerte som *radikaliserende pådrivere* i Hitler-regimet ikke var tradisjonelle, regelbundne byråkratier, men en ny type institusjoner som var sammensatt av politiske aktivister på alle nivåer. Et eksempel her kan være den sammensmeltede SS og politiledelsen.¹⁸ Det hersker likevel ingen tvil om at det tradisjonelle statsbyråkratiet hadde et medansvar i den nazistiske politikken, blant annet når det gjaldt utformingen av diskriminerende lover og innsamling av statistisk materiale.¹⁹ Disse institusjonene var imidlertid i varierende, men ikke i uvesentlig utstrekning, blitt fylt opp med overbeviste nasjonalsosialister. Å tegne opp ubrutte kontinuitetslinjer mellom førkrigsbyråkratiet og byråkratiet under nasjonalsosialismen blir dermed problematisk.²⁰

En undersøkelse som studerer nazifisering, kollaborasjon og motstand i det norske forvaltningsapparatet under den tyske okkupasjonen, kan kaste lys over denne debatten innenfor en norsk okkupasjonshistorisk ramme. Satt på spissen: Ble de nazistiske fremstøtene som ble forberedt og gjennomført i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), utført av førkrigsansatte embets- og tjenestemenn eller av nyansatte NS-aktører? Bidro byråkratiske normer til å fremme eller hemme kollaborasjonsviljen blant embets- og tjenestemennene?

1.3 Avgrensninger

Studiens tidsramme er avgrenset til perioden mellom 25. september 1940 og 8. mai 1945. Bakgrunnen for dette er at kampen for og mot nazifisering utgjør et av de overordnede temaene i fremstillingen. Nettopp i tiden etter 25. september 1940 ble det innført nye bestemmelser som brøt med de tradisjonelle rammene for arbeidet i statsadministrasjonen. Det ble åpnet for avskjedigelser på politisk-ideologisk grunnlag og lagt politiske føringer for ansettelser og forfremmelser.²¹ Dette betyr selvfølgelig ikke at perioden mellom 9. april og 25. september 1940 er uten relevans. Utviklingen i første fase av okkupasjonen er vesentlig for å forstå holdnings- og handlingsmønstrene som utkrystalliserte seg blant embets- og

¹⁸ Se henholdsvis Wildt, *Generation*; Thad Allen, *The Business of Genocide*; Lozowick, *Hitler's Bureaucrats*.

¹⁹ Jf. Christiane Kuller, «Kämpfende Verwaltung. Bürokratie im NS-Staat», i Dietmar Süß «*Das Dritte Reich*». *Eine Einführung* (München: Pantheon 2008), 240–243; Mayer, *Staaten als Täter*, 391.

²⁰ Rebutisch, *Führerstaat und Verwaltung*, 545.

²¹ 4. oktober offentliggjorde Reichskommissar Terboven en forordning om forflytning og avskjedigelser av offentlige tjenestemenn. Høsten 1940 og vinteren 1941 ble det også innført ordninger for politisk kontroll ved ansettelser. Jf. Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5, 131–149, og Støen, *Justisdepartementet*, 23–44. Se også kap. 3 i denne avhandlingen.

tjenestemennene. Perioden blir likevel først og fremst behandlet som historisk bakteppe. Det samme gjelder sentraladministrasjonens historie før 1940.

Avhandlingen er et historisk nærstudium, som avgrenser seg til å analysere et utvalg departementer: Politidepartementet, Forsyningsdepartementet og – etter 1. april 1943 – forsyningssektoren i det nyopprettede Næringsdepartementet. Dette avgrenser også konklusjonenes gyldighetsområde. Hensikten er ikke å granske utviklingen i sentraladministrasjonen *som sådan*. Det er etter mitt syn likevel nærliggende å anta at mange av de mønstrene som studien avdekker, også forekom i andre departementer. På bakgrunn av analysen som er foretatt og kunnskapen som er utviklet i denne undersøkelsen, kan det formuleres mer presise hypoteser for studier av de øvrige delene av sentraladministrasjonen som kan testes gjennom nye, fremtidige undersøkelser.

De valgte departementene gir likevel studien betydelig spennvidde. Politidepartementet er tatt med av fire grunner. For det første var departementet en nyopprettet institusjon som ble dannet i forbindelse med regimeskiftet 25. september 1940. For det andre hadde den norske politietaten i sin alminnelighet et større NS-innslag enn alle andre sektorer i det norske samfunnet. For det tredje var Politidepartementet under oppsyn av SS, som førte en pågående nazifiseringslinje.²² For det fjerde var departementet direkte involvert i tiltak overfor grupper som ble klassifisert som nasjonalsosialismens fiender, blant annet den statistiske registreringen av de norske jødene. En studie av Politidepartementet kan dermed gi økte innsikter i sentraladministrasjonens funksjon i den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken.

Forsyningsdepartementet er valgt ut fordi det var ett av tre departementer som ikke fikk NS-statsråd før 1. februar 1942. Videre har departementet – i motsetning til Politidepartementet – blitt beskrevet som lite politisk preget i tidligere historiefremstillinger.²³ Et tredje poeng er at tyskerne hadde andre og langt mer pragmatiske målsetninger innenfor forsyningssektoren enn politisektoren.²⁴ Et fjerde er at arbeidet med forsyningssspørsmål var av vital betydning i det norske samfunnet. Etter det tyske angrepet ble forbindelseslinjene til de oversjøiske områdene brutt. Dette skapte en svært alvorlig forsynings situasjon i de okkuperte områdene, blant annet på det ernæringsmessige området.

Jeg har som nevnt også valgt å følge de gamle enhetene fra Forsyningsdepartementet inn i det nye Næringsdepartementet. Dette dreier seg helt konkret om Direktoratet for

²² Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 166–169, passim.

²³ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 95.

²⁴ Jf. f.eks. Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*; Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 49, 51.

provisering og rasjonering, Direktoratet for industriforsyning, Ministerens kontor, Den alminnelige avdeling (Sentralavdelingen) og Kommunikationsdirektoratet (Trafikkavdelingen). Begrunnelsene her dreier seg til dels om tidshensyn og til dels om fokus. For det første strekker mange av sakene som analyseres i avhandlingen seg over hele eller store deler av okkupasjonstiden. Å avslutte undersøkelsen 1. april 1943, da Forsyningsdepartementet ble innlemmet i Næringsdepartementet, fremstår som lite hensiktsmessig.

Ytterligere en avgrensning bør påpekes: I tillegg til departementene som ble dannet 25. september 1940, og departementene som var ledet av statsråder som ikke hadde NS-tilknytning før 1. februar 1942, fantes det også en tredje gruppe departementer: de tradisjonelle departementene som fikk NS-ledelse etter 25. september 1940. Da avhandlingsarbeidet ble påbegynt, hadde jeg ambisjoner om å inkludere også et departement fra denne gruppen i undersøkelsen. Av plass- og tidshensyn viste det seg imidlertid nødvendig å snevre inn avhandlingens fokus. Et viktig poeng her er også at det allerede *foreligger* et arbeid som tar for seg nazifiseringen av Justisdepartementet under okkupasjonen. I stedet for å analysere et tredje departement, har jeg valgt å bruke funnene fra denne avhandlingen komparativt.²⁵

1.4 Forskningsstatus

Nasjonal Samlings maktposisjon, planer og fremstøt har vært tematisert gjennom en rekke arbeider. Det er blitt forsket inngående på partiets utvikling både før og under okkupasjonen og på ulike trekk ved NS-ledelsen.²⁶ Nasjonal Samlings fremstøt er også blitt inngående

²⁵ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*.

²⁶ Om partiets utvikling og norsk nasjonalsosialisme mer generelt, se bl.a. Hans Olaf Brevig, *NS. Fra parti til sekt, 1933–1937* (Oslo: Pax 1970); Stein Ugelvik Larsen (red.), *Fra idé til dom. Noen trekk ved utviklingen av Nasjonal Samling* (Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget 1976); Hans Fredrik Dahl, Bernt Hagtvat og Guri Hjeltnes, *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933–1945 i tekst og bilder* (Oslo: Pax 2009 [1982]); Øystein Sørensen, *Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940–45* (Oslo: J.W. Cappelens forlag 1989); Ivo de Figueiredo, *Nasjonal Samling 1937–1940. En analyse av partiets politiske og ideologiske utvikling fra juli 1937 til april 1940*, hovedoppgave i historie, UiO 1994; Iselin Theien, *Norwegian Fascism 1933–40. The Position of the «Nasjonal Samling» in Norwegian Politics* (Oxford: St. Hilda's College, 2001 [Doktorgradsavhandling]); Hans Olaf Brevig og Ivo de Figueiredo, *Den norske fascismen. Nasjonal Samling 1933–1940* (Oslo: Pax 2002), Terje Emberland, *Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945* (Oslo: Humanist forlag 2003) og Nicola Karcher, *Zwischen Nationalsozialismus und nordischer Gesinnung. Eine Studie zu den rechtsgerichteten Verbindungen norwegisch-deutscher Milieus in der Zwischenkriegszeit*, doktorgradsavhandling, UiO 2012. Om det kommissariske statsråd, se Ola Thorbjørn Sørhus, *Det kommissariske statsråd. En fremstilling og en analyse av rådets politiske sammensetning og funksjon i tiden 25.09.1940 til sommeren/høsten 1941*, hovedoppgave i historie, UiO 1967. Om NS-ledelsen mer allment, se Arnt Ove Aune, *NS' riksledelse 1940–1945. Organisasjon og rekruttering*, hovedoppgave i historie, UiB 1974, og Baard Borge, *NS og makten. En studie av den norske førerstaten 1940–1945*, hovedoppgave, Institutt for

undersøkt.²⁷ Flere av de kommissariske statsrådene og NS-ministere har fått egne biografier.²⁸ En hovedtendens i forskningen er at bildet som tegnes av den norske nasjonalsosialismen og det nasjonalsosialistiske okkupasjonsstyret i Norge de siste 20–30 årene, er blitt mer differensiert. Fra slutten av 1980-årene og fremover er det ikke bare blitt lagt betydelig vekt på de interne politiske spenningene i NS. Også konfliktene mellom Nasjonal Samling og de tyske instansene i Norge, på det ideologiske og politiske planet, er i økende grad blitt tematisert.²⁹

Situasjonen i departementene på nivåene *under* NS-statsrådene og NS-ministrene er derimot i liten grad blitt gransket utførlig. To arbeider redegjør for utviklingen i sentraladministrasjonen i okkupasjonstiden på bred basis, Ole Kolsruds *En splintret stat* fra 2004³⁰ og Jan Debes' *Sentraladministrasjonens historie* fra 1980.³¹ Begge disse verkene belyser også forholdene innen Politidepartementet, Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet kortfattet.³² De interne forholdene og konfliktlinjene i departementene analyseres imidlertid i liten utstrekning. Begge bøkene mangler dessuten overordnede hypoteser og hovedsynspunkter. Debes' bok inneholder i tillegg flere uholdbare generaliseringer.³³

Et tredje verk som drøfter situasjonen i byråkratiet under NS-styret, og har et sterkere analytisk tilsnitt enn Debes' og Kolsruds fremstillinger, er Øystein Sørensens *Solkors og solidaritet* fra 1991.³⁴ Her vies det 13 sider til å drøfte forholdet mellom byråkratiet og NS-styret. I denne sammenhengen drøftes både nazifiseringen av departementene og den administrative kollaborasjonen med okkupasjonsmakten. Sørensens fokus rettes imidlertid først og fremst på Sosialdepartementet. Forholdene i Politidepartementet, Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet omtales ikke.

sammenliknende politikk, UiB 1992. For en samlet gjennomgang av NS-statsrådene og NS-ministrene, se Nina Drolsum Kroglund, *Hitlers norske hjelpere* (Oslo: Historie & Kultur 2010), 123–261.

²⁷ Jf. litteratur note 4.

²⁸ De viktigste biografiene om NS-statsrådene og NS-ministrene er henholdsvis Sverre Rødde, *Politiminister Lie. Min ære er trosskap* (Oslo: Aschehoug 1990); Hans Fredrik Dahl, *Vidkun Quisling. En fører blir til* (Oslo: Aschehoug 1991) og *En fører for fall* (Oslo: Aschehoug 1992); Bernt Roughtvedt, *Med penn og pistol. En biografi om politiminister Jonas Lie* (Oslo: Cappelen Damm 2010) og Jan Magne Arntsen og Thor Geir Harestad, *Triumf og tragedie. Historien om NS-minister Gulbrand Lunde* (Oslo: Commentum 2012); Ringdal, Gal mann, og Høidal, *Quisling*.

²⁹ Pionerarbeidet her er Sørensen, *Hitler eller Quisling*. For et interessant nyere arbeid, se Sigurd Sørli, *Solkors eller hakekors. Nordmenn i Waffen SS 1941–1945*, doktorgradsavhandling, UiO 2015.

³⁰ Ole Kolsrud, *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940–45* (Oslo: Universitetsforlaget 2004).

³¹ Jf. Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5.

³² Kolsrud, *En splintret stat*, 228–256; Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5, 107–112; 119–129.

³³ Dette er poengtert flere steder i avhandlingen. Se bl.a. kap. 3 og kap. 7.

³⁴ Sørensen, *Solkors og solidaritet*, 154–166.

Det finnes også to akademiske spesialstudier som har vært av avgjørende betydning under arbeidet med denne avhandlingen. Den første er Ane Støens arbeid om nazifiseringen av Justisdepartementet fra 2012.³⁵ Støen gransker nazifiseringsgraden i departementet, nazifiseringens virkninger på den interne arbeidsdelingen og handlingsmønstrene blant embets- og tjenestemennene som ikke var tilsluttet NS. Studien belyser imidlertid i liten grad forholdet mellom Justisdepartementet og de tyske instansene, og drøfter heller ikke NS-medlemmenes kollaborasjon inngående. Den andre er Joar Foss' undersøkelse av motstandsarbeidet innen Direktoratet for proviantering og rasjonering innen Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet.³⁶ Foss' studie overlapper tematisk med deler av denne avhandlingen. Kildematerialet han benytter har av denne grunn i seg selv vært betydningsfullt. Arbeidet inneholder også gode analytiske ansatser knyttet til den komplekse vekselvirkningen mellom motstand og pragmatiske former for kollaborasjon. NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet granskes derimot ikke inngående.

Forholdene i Politidepartementet berøres også i flere arbeider som befatter seg med det norske politiets historie mellom 1940 og 1945, og med ulike sider ved den nazistiske forfølgelsespolitikken. I første gruppe kan nevnes Nils Johan Ringdals monografi om politiet i det okkuperte Norge fra 1987,³⁷ Jan Arnli's hovedfagsarbeid om utviklingen innen politietaten mellom 1938 og våren 1941 fra 1976,³⁸ og Bernt Roughvedts biografi om politiminister Jonas Lie fra 2010.³⁹ SS' planer for det norske politiet er blitt utforsket grundig gjennom Terje Emberland og Matthew Kotts monografi *Himmlers Norge* fra 2012.⁴⁰ Den andre gruppen rommer blant annet Bjarte Brulands arbeid om holocaust i Norge⁴¹ og Per Haaves arbeider om NS-regimets taterpolitikk.⁴² Ingen av disse arbeidene analyserer imidlertid Politidepartementet som institusjon inngående. I *Himmlers Norge* er det tyskernes planer for

³⁵ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*.

³⁶ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*.

³⁷ Ringdal, *Mellom barken og veden*.

³⁸ Jan Arnli, *Det norske politi i tida 1938 til våren 1941, med spesielt siktepunkt å belyse etatens relativt store oppslutning om Nasjonal samling høsten og vinteren 1940*, hovedoppgave i historie, UiO 1976,

³⁹ Roughvedt, *Med penn og pistol*. Sverre Rødders arbeid om Lie fra 1990 er etter mitt syn av mer varierende kvalitet. Se Rødder, *Politiminister Jonas Lie*.

⁴⁰ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*.

⁴¹ Bjarte Bruland, *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene* (Oslo: Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter, temahefte 7, 2008); *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, hovedoppgave i historie, UiB 1995.

⁴² Per Haave, «NS-regimets 'taterpolitikk' – en minoritetspolitikk i utakt?», i Per Ole Johansen (red.), *På siden av rettsoppjøret* (Oslo: Unipub 2006), 179–255. En oppdatert versjon foreligger som vedlegg til ennylig publisert rapport om norsk politikk overfor romanifolket. Se Per Haave, «Taterspørsmålet under hakekorset», Vedlegg 21 i *Assimilering og motstand. Norsk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag* (NOU 2015:7), 591–647. Kildegrunnlaget er her noe utvidet.

politiet og Politidepartementet, ikke forholdene i departementet, som står i sentrum. Ringdals og Roughvedts fremstillinger fokuserer mer på Lies virksomhet *som minister*, enn på embets- og tjenestemennene på nivået *under* ministeren.

Tre undersøkelser som belyser vesentlige sider ved forholdene innen Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet uten å ha departementene som hovedtema, kan også nevnes. Den ene er en hovedfagsoppgave fra 1979 om arbeidet med metallmobiliseringen under okkupasjonen, skrevet av historiker Rolf Brenna.⁴³ Brennans avhandling gir blant annet et innblikk i relasjonene mellom Reichskommissariat og embets- og tjenestemennene innen Direktoratet for industriforsyning. Forholdet mellom NS og de tyske instansene står også i sentrum for Øysteins Sørensen studie *Hitler eller Quisling* fra 1989. Her fokuseres det først og fremst på de to NS-ministrene som styrte Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet etter Statsakten 1. februar 1942.⁴⁴ Et tredje verk er Robert Bohns bok *Reichskommissariat Norwegen* fra 2000.⁴⁵ Bohn belyser her forholdet mellom de økonomiske avdelingene i Reichskommissariat, NS og det norske embetsverket. Ingen av de tre fremstillingene analyserer derimot forholdene i Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet systematisk over tid. Brennans undersøkelse begrenser seg dessuten til et enkeltstående saksfelt, mens Bohn i all hovedsak fokuserer på den tyske siden.

Internasjonalt finnes det en lang rekke verker som er av relevans for avhandlingens tema. For det første er de nye institusjonene som ble dannet *under* nasjonalsosialistisk styre, blitt utførlig gransket.⁴⁶ For det andre foreligger det en rekke arbeider som analyserer forholdene innen den tradisjonelle statsforvaltningen.⁴⁷ For det tredje finnes det studier som

⁴³ Rolf Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge 1940–1945. Sabotasje og samarbeid i [et] okkupert Norge*, hovedoppgave i historie, UiO 1979.

⁴⁴ Sørensen, *Hitler eller Quisling*.

⁴⁵ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*.

⁴⁶ Om SS-politiapparatet, se bl.a. Wildt, *Generation; Lozowick, Hitlers Bureaucrats*; Ulrich Herbert, *Best. Biographischen Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (Bonn: Dietz 1966); George C. Browder, *Foundations of the Nazi Police State. The Formation of Sipo and SD* (Lexington/Kentucky 1990), 163–200; Peter Longerich, *Heinrich Himmler. Biographie* (München: Siedler 2008), spes. 155–261; Robert Gerwahrt, *Hitlers Hangman. The Life of Heydrich* (New Haven/London: Yale University Press 2011); Edward B. Westermann, *Hitler's Police Battalions. Enforcing Racial War in the East* (Kansas: University Press of Kansas 2005). Om SS økonomi og forvaltningsstyre (WVHA), se Thad Allen, *The Business of Genocide*. Om Stab des Stellvertreters des Führers, senere partikanselliet, se Peter Longerich, *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Heß und die Parteikanzlei Bormann* (München u.a.: Saur 1992). Om det nyopprettede Propagandadepartementet under Goebbels' ledelse, se Daniel Mühlenfeld, «Vom Kommissariat zum Ministerium. Zur Gründungsgeschichte des Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda», i Rüdiger Hartmann og Winnfried Süß (red.), *Hitlers Kommissare. Sondergewalten in der nationalsozialistischen Diktatur* (Göttingen: Wallstein Verlag 2006).

⁴⁷ Se f.eks. Lothar Gruckmann, *Justiz im Dritten Reich. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München: Oldenbourg Verlag 1988), 241–270; Hans Mommsen, *Beamtentum im Dritten Reich* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1966); Dan P. Silverman, «Nazification of the German Bureaucracy Reconsidered», i

tar for seg det nazistiske systemet i bred forstand, og som analyserer dynamikken mellom nye nazistiske institusjoner og de tradisjonelle delene av statsapparatet.⁴⁸ For det fjerde tar en rekke fremstillinger for seg kollaborasjon og motstand i ulike deler av det naziokkuperte Europa.⁴⁹ Her skal kun et enkeltstående verk innen denne omfattende litteraturen – Michael Wildts *Generation des Unbedingten* – trekkes frem. Wildt analyserer her oppbyggingen ledelsesorganet for det SS-ifiserte tyske sikkerhetspolitiet og Sicherheitsdienst (SD) – Reichssicherheitshauptamt (heretter RSHA) – og hvordan denne nye institusjonen fungerte. Studien gir dermed et utførlig innblikk i *hvordan* nasjonalsosialistene, og spesielt SS, ønsket å reorganisere forvaltningen. RSHA var ifølge Wildt, nettopp en *pionerinstitusjon*: det teoretiske og praktiske krystalliseringspunktet for en ny nasjonalsosialistisk politikk.⁵⁰ Wildts arbeid har dermed gjort det mulig å identifisere sentrale trekk ved de konseptene og modellene for embetsverket – spesielt politiet – som ble forsøkt implementert fra radikale nasjonalsosialisters side.

1.5 Kilder og metodiske utfordringer

Kilder og kildevalg

Avhandlingens kildegrunnlag hviler på to pilarer. Den ene er materiale etter landssviketterforskningen. 110 landssviksaker er blitt gjennomgått. Dette inkluderer saker mot samtlige NS-aktører fra kontorsjefs-/byråsjefsnivå og oppover. Også et stort antall saker som ble ført mot kontrollørene, konsulentene, sekretærene og assistentene i de undersøkte departementene og departementsenhetene, er blitt gransket.

Journal of Modern History, Vol. 60, No. 3 (1998), 496–539; Jane Caplan, «Recreating the Civil Service. Issues and Ideas in the Nazi Regime», i Jeremy Noakes (red.), *Government, Party, and People in Nazi Germany* (Exeter: University of Exeter Press 1980), 34–56; Jane Caplan *Government Without Administration. State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany* (Oxford: Clarendon Press 1988); Jane Caplan, «The Politics of Administration: The Reich Interior Ministry and the German Civil Service, 1933–1943», i *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3 (September 1977), 707–736.

⁴⁸ Jf. Martin Broszat, *The Hitler State. The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich* (London/New York: Longman 1981).

⁴⁹ Eksempler her: Jacques Semelin, *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939–1943* (London: Westport Connecticut, 1993); Bob Moore (red.), *Resistance in Western Europe* (Oxford: Bloomsbury 2000); Werner Röhr (red.), *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik* (Berlin/Heidelberg: Hühig Verlagsgemeinschaft 1994); Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate og Gerhard Otto, *Anpassung, Kollaboration, Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation* (Berlin: Metropol 1996); Gerhard Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutsch Collaboration. The Netherlands under German Occupation, 1940–45* (Oxford: Berg 1988); Bob Moore, *Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945* (London: Arnold 1997) og Werner Rings, *Life with the Enemy. Collaboration and Resistance in Hitler's Europe* (New York: Doubleday & Company 1982).

⁵⁰ Se Wildt, *Generation*, spes. 846–871.

Den andre pilaren er arkivene etter departementene i okkupasjonstiden. Ettersom disse arkivene omfangsmessig sett er svært omfattende, har det vært nødvendig å gjennomgå materialet selektivt, med utgangspunkt i avhandlingens problemstillinger.⁵¹ Mye av materialet i arkivene – spesielt etter Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet – er av liten relevans. Arkivet etter Fettkontoret, som var ett av seks kontorer som sorterte under Direktoratet for proviantering og rasjonering, inneholder blant annet 54 esker bare om rasjonering og fordeling av såpe. En systematisk gjennomgang av dette og tilsvarende materiale ville ha gitt et magert utbytte målt opp mot antatt arbeidsmengde. Med utgangspunkt i opplysningene fra landssviketterforskningen, har det vært mulig å identifisere vesentlige enkeltsaker og saksområder i stor utstrekning. Dette har gjort undersøkelsene i arkivene mye enklere. Spesielt Politidepartementets arkiv er godt merket på sak. Her foreligger mapper med titler som «jøder»,⁵² «omstreifere»⁵³, «nyordningen av politiet»,⁵⁴ og «medlemskap i Nasjonal Samling».⁵⁵ Et viktig materiale for å studere departementets rolle i nazifiseringspolitikken er også personalsakene. Et stort antall slike saker er blitt gjennomgått.⁵⁶

I tillegg til Politidepartementets arkiv har særlig tre departementsarkiver vist seg sentrale i arbeidet. Det første er et arkiv etter sekretariatet i Direktoratet for industriforsyning i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet. Her finnes det mye vesentlig materiale om Nasjonal Samlings fremstøt innenfor forsyningssektoren⁵⁷ og om spenningene mellom NS-medlemmene innen direktoratet og Reichskommissariat.⁵⁸ Det andre er arkivet etter NS-enheten Ministerens kontor. Her finnes det mye materiale om arbeidsdelingen mellom NS-kontoret og de tradisjonelle delene av Næringsdepartementet. En

⁵¹ Noen illustrerende eksempler: Arkivet etter Politidepartementet er 75,2 hyllemeter i omfang. Kontoret for jern, stål og metaller i Forsyningsdepartementet, som riktignok omfatter hele perioden 1940–57, er på 75 hyllemeter, materialet etter Fettkontoret (1939 og 1950) er 53 hyllemeter, arkivet etter Det statistiske kontor (1939–52) på 180 hyllemeter. Se <http://www.arkivportalen.no/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000000006890>; <http://www.arkivportalen.no/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000000006756>; <http://www.arkivportalen.no/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000000007982> (alle besøkt 15.01.2016).

Se også Riksarkivets katalog for arkivet etter Politidepartementet, *S-3978, 1940–1945* (ikke digitalisert).

⁵² RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Jøder».

⁵³ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere».

⁵⁴ RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet».

⁵⁵ RA: S-3978-E-Eb-L0001, mappe merket «Medlemskap i Nasjonal Samling».

⁵⁶ Personalsakene og personafilene i departementet er så mange og omfattende at det ikke har vært mulig å gjennomgå alt innenfor prosjektets tidsrammer. Viktigste har vært materiale fra Personalkontoret i Ordenspolitiet Kommandoavdeling. Serien RA: S-3978-P-P-L0001-L0018, som omfatter hele perioden 1941–45, er gjennomgått i sin helhet. Jeg har også undersøkt et betydelig antall personalsaker etter Sikkerhetspolitiet, og gjennomført punktundersøkelser i personalfiler fra Ordenspolitiet forvaltningsavdeling.

⁵⁷ Se bl.a. RA-S4153-D-Df-L0062, mappe merket «Organisasjon Norges Lærstyre»; RA-S4153-D-Df-L0058, mappe merket «Tekstilstyrets organisasjon».

⁵⁸ Se f. eks. RA: S-4153-D-Df-L0046, mappe merket «Tysk kontroll med norske byggerearbeider»; RA: S-4153-D-Db-L0006, mappe merket «Metallmobiliseringen».

klar begrensning med dette arkivet er at det primært inneholder materiale fra tiden etter våren 1943. Det gir følgelig lite innsikt i den første kritiske fasen etter Statsakten 1. februar 1942, da Nasjonal Samling var særlig pågående.⁵⁹ Det tredje er materiale etter NS-sambandsmannen i Næringsdepartementet, som er bevart i arkivet etter Den almindelige avdeling i Kommunaldepartementet. Her finnes det blant annet detaljerte kartlegginger av de politiske forholdene innen Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet.⁶⁰

I tillegg til landssviksaker og departementsarkiver har flere andre offentlige arkiver – samt enkelte privatarkiver – vært av betydning. Bare noen av dem skal nevnes her.⁶¹ Arkivet etter Direktoratet for fiendtlig eiendom inneholder viktige opplysninger om bakgrunnen for opprettelsen av Avdelingen for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvern, en av underavdelingene i Politidepartementet.⁶² Privatarkivet etter Dietrich Hildisch rommer kilder som gir innsikter i konfliktene mellom embets- og -tjenestemennene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) og Nasjonal Samling.⁶³ Jeg har også sett på noe materiale i arkivet etter Reichskommissariat. På grunn av prosjektets fokus og tidsrammer har gjennomgangene her vært begrenset til spesifikke saksområder.⁶⁴

Jeg har benyttet noe materiale fra Hjemmefrontmuseet i Oslo. Viktigst her er en serie intervjuer med tidligere embets- og tjenestemenn i Direktoratet for proviantering og rasjonering, som ble innsamlet av historikeren Knut Kjeldstadli sent i 1970-årene. Ettersom embets- og tjenestemennene stod utenfor NS, ble de heller ikke etterforsket for landssvik. Intervjuene gir her viktige utfyllende opplysninger.

Flere publikasjoner har også vært av vesentlig betydning. Særlig stortingsmeldingen *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen* fra 1945/46 er sentral. Her dokumenteres forsyningsarbeidet i okkupasjonstiden på bred basis, med utgangspunkt i statistikk. Meldingen gir også viktige opplysninger om de ulike fagenhetenes arbeidsområder. Derimot berører den i liten grad embets- og tjenestemennenes handlingsmønstre og

⁵⁹ RA: S-2799-D-Dab-L0001-L0008; RA:S-2799-D-Dac-L0009-L0012; RA: S-2977-Dad-L0013-L0015 er av størst relevans for forholdene i departementet, og er gjennomgått i sin helhet. Første del av arkivet omfatter Alf Whists virksomhet som privatperson, NS-ombudsmann og minister. Her har jeg begrenset meg til søk på bakgrunn av stikkord.

⁶⁰ RA: S-1437-F-Fb-L0001; RA: S-1437-F-Fc-L0001-L0002. Det er også gjort søk i flere arkiver etter enhetene som sorterte under Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). Se sluttoversikt.

⁶¹ Se sluttoversikt.

⁶² RA-S-1597-E-Ec-L0015, <http://arkivportalen.no/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000002193006>, (besøkt 15.01.2016).

⁶³ RA: P-0741, <http://arkivportalen.no/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-0100000007887> (besøkt 15.01.2016).

⁶⁴ Det finnes mye materiale etter de tyske instansene også i de norske departementsarkivene. I tillegg er de undersøkte departementenes fremste motspillere på tysk side – Hauptabteilung Volkswirtschaft og SS-politiapparatet i Norge, gransket inngående av henholdsvis Robert Bohn og Terje Emberland/Matthew Kott. Se Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*; Emberland og Kott, *Himmlers Norge*.

handlingsmotiver. For å kartlegge embets- og tjenestemennene i departementene har *Norges statskalender* vært viktig, særlig i den første fasen av forskningsarbeidet.

Kildekritiske problemstillinger

Kildematerialet fra landssviketterforskningen og departementsarkivene gir til sammen et godt grunnlag for å analysere forholdene innen sentraladministrasjonen under den tyske okkupasjonen. Bruken av slike kilder byr likevel på metodiske utfordringer.

Materialet etter landssvikoppjøret ble i utgangspunktet ikke innsamlet til forskningsformål, men som et ledd i etterforskning. Hensikten var å avgjøre om de etterforskede aktørene hadde begått landssvik, og – hvis dette viste seg å være tilfellet – å få de samme aktørene dømt. Kildene er dermed blitt omgruppert for å møte oppgjørets behov og følgelig tatt ut av sin opprinnelige historiske sammenheng.⁶⁵ Dette er en styrke, i den forstand at det gir et konsentrert bilde av hvilke saker de enkelte departementene og departementsenhetene arbeidet med, og hvilke problemstillinger de måtte forholde seg til. Derimot gir de ikke totaloversikt over situasjonen i departementene. I etterforskningssaker der de tiltalte var involvert i handlinger som ble oppfattet som særlig alvorlige, ble andre interessante forhold ofte forbigått.⁶⁶ En annen konkret utfordring er at omfanget av de ulike landssviksakene er svært varierende. I enkelte saker ble det samlet inn svært mye materiale, ikke bare vitneuttalelser, men også kilder fra okkupasjonstiden. Andre saker inneholder knapt mer enn de tiltaltes egenforklaringer og selve domsavsigelsen. Her er det ofte vanskelig å vurdere hvilken linje de tiltalte embets- og tjenestemennene stod for og hva de befattet seg med i departementene.

Det er også knyttet konkrete metodiske utfordringer til de forskjellige *typene* kildemateriale som finnes i landssviksakene. Kildene kan grovt sett inndeles i to hovedkategorier. Det ene er dokumenter *fra okkupasjonstiden* av personlig og offentlig karakter. Det andre er forskjellige typer kilder skapt *etter krigen*, som egenforklaringer, vitneuttalelser, politirapporter og rettsdokumenter. Et viktig prinsipp innen historisk metodelære er at samtidige kilder i de fleste tilfeller er å foretrekke fremfor kilder som er

⁶⁵ Jf. Ole Kristian Grimnes, «Kollaborasjon og oppgjør», i Stein Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (Oslo: Universitetsforlaget 1999), 53–54.

⁶⁶ Et konkret tilfelle som illustrerer poenget er etterforskningssaken mot tidligere avdelingsleder i Kriminalavdelingen i Politidepartementet, Jørgen Wiermyhr. I løpet av etterforskningen ble det funnet dokumentasjon på at Wiermyhr hadde vært sentral i arbeidet med den statistiske registrering av de norske jødene vinteren 1942. Han hadde imidlertid også vært involvert i etterforskningen mot motstandsmannen Max Manus. Wiermyhrs rolle i Manus-saken ble etter hvert viet stor oppmerksomhet i etterforskningen, mens hans delaktighet i den antisemittiske politikken ikke ble skjenket noen større interesse.

skapt etter de undersøkte begivenhetene.⁶⁷ Likevel kan heller ikke samtidskildene fra landssvikoppgjøret tas i bruk uten visse kritiske reservasjoner. Disse kildene ble samlet inn i forbindelse med etterkrigsoppjøret, med det formål å få skyldige landssvikere dømt. Dokumentene er derfor tatt av sin opprinnelige kontekst, og det kan tidvis være vanskelig å avgjøre hva slags sammenhenger de i utgangspunktet inngikk i. De mest problematiske kildene fra landssvikarkivet er likevel etterkrigskildene. Slike kilder er *erindringskilder*, som ikke bare ble skapt i årene *etter* okkupasjonen, men som også ble preget av de spesielle forholdene som preget selve oppjøret. Historikere som anvender erindringskilder, opererer, som Ole Kristian Grimnes påpeker det, alltid i et vanskelig metodisk felt. Beretningene preges nemlig betydelig av faktorer knyttet til hukommelse og utenforstående strukturering av erindringsstoffet, samt av ønsket om å glatte over motsetningsfylte, pinlige og problematiske forhold.⁶⁸ Dette er av ekstra stor relevans for beretningene som ble innhentet under landssvikoppjøret. Forklaringene under oppjøret ble til under sterkt press, og var ofte fremsatt av aktører som risikerte lange fengselsdommer, i noen tilfeller også dødsstraff.⁶⁹ I enkelte okkupasjonshistoriske arbeider har slike kilder likevel blitt benyttet nokså ukritisk. I sin studie av justisminister Sverre Riisnæs anvender Ringdal for eksempel mer eller mindre reservasjonsløst ministerens egenforklaring som dokumentasjon på forløpet i rettssaken mot politifullmektig Gunnar Eilifsen, som endte med dødsdom og henrettelse. Kildens åpenbare problem, at Riisnæs hadde enhver interesse av å nedtone sin egen rolle i saken, er ikke drøftet.⁷⁰ Erindringskildene inneholder likevel opplysninger som supplerer det samtidige kildematerialet, blant annet om aktørenes personlighetstrekk og holdninger. Forklaringene fra etterkrigstiden kan i tillegg anvendes som ledetråder, som gjør det enklere å finne samtidige kilder. Det finnes også fremgangsmåter for å vurdere innholdet i de ulike beretningene. I denne fremstillingen har noen enkle tommelfingerregler vært anvendt. For det første har jeg i så stor utstrekning som mulig forsøkt å måle forklaringene opp mot samtidig kildemateriale. Der dette ikke har latt seg gjøre, har forskjellige forklaringer blitt veid opp mot hverandre. Samsvar i forklaringene hos aktører med ulik bakgrunn og forskjellige intensjoner styrker vitneutsagnene. I tilfeller der aktørene har sterke interesser i den ene eller andre retningen svekkes forklaringene tilsvarende.

⁶⁷ Ottar Dahl, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære* (Oslo: Universitetsforlaget 1973), 74.

⁶⁸ Ole Kristian Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse* (Oslo: Universitetsforlaget 1977), 32.

⁶⁹ Et eksempel er avhørene med lederen for Kommandoavdelingen i Ordenspolitiet, Ola Fritzner. Etter krigen hevdet Fritzner å ha gått inn i NS for å bedrive motstandsarbeid. Han fremstilte seg i tillegg som den samlende skikkelsen i et omfattende organisert motstandsnettverk. Følgelig vektla han tidligere kollegaers (påståtte) motstandsvilje nokså systematisk i sine forklaringer. For en vurdering av Fritzner, se kap. 3. og kap. 7 i denne avhandlingen.

⁷⁰ Ringdal, *Gal mann*, 110–115; 213–214.

Departementsarkivene består av svært store mengder av kildemateriale *fra okkupasjonstiden*. Her kan det trekkes et skille mellom offentlige og interne dokumenter. Offisielle dokumenter viser den linjen eller de avgjørelsene departementene falt på i konkrete saker. Derimot sier de lite om den interne institusjonelle dynamikken, eksempelvis knyttet til motsetninger mellom embets- og tjenestemennene. Her er det interne materiale fra saksbehandlingen – konsepter, notater og PM-er – langt bedre. En overordnet metodisk utfordring knyttet til alle departementskilder fra okkupasjonstiden er likevel at kollaborasjonshandlinger synliggjøres i langt sterkere grad enn motstandsvirksomhet. Årsaken til dette er det faktum at motstanden i de fleste tilfeller – av selvsagte årsaker – ikke ble skrevet ned.⁷¹ Det er likevel mulig å finne *tegn* på skjult sabotasje i saksbehandlingen. I departementsarkivene og i dokumentene etter landssviketterforskningen dukker det også opp rapporter om motstandsvirksomhet fra NS-aktører. Selv om disse kildene er normative – noe som gjerne innebar at motstand ble definert svært bredt – gir de sammen med annet kildemateriale vesentlige opplysninger om det faktiske motstandsarbeidet som fant sted.

Også intervjumaterialet ved Hjemmefrontmuseet er erindringskilder, og må anvendes med varsomhet. Da intervjuene fant sted, hadde det dessuten gått over 30 år siden okkupasjonens slutt. Det er etter mitt syn likevel forhold som tyder på at opplysningene fra dette konkrete materialet er nokså pålitelige. For det første samsvarer intervjuobjektene påstander med hverandre, til dels ned på detaljnivå. For det andre har flere av de avgjørende opplysningene fra intervjuene blitt bekreftet av funn i departementsarkivene.⁷² For det tredje ble intervjuene gjennomført med siktemål å skape historiske kilder, ikke under et rettsoppgjør. Selv om aktørene muligens tenderte til å vektlegge de mest aktverdige sidene ved arbeidet i sentraladministrasjonen, var de ikke utsatt for et omfattende press eller trusler om straffeforfølgelse. Tidsavstanden var lengre enn under landssvikoppgjøret, men *rammene* forklaringene ble fremsatt innenfor, var samtidig friere.

Institusjonshistorie, aktører og strukturer

Undersøkelsen er en dybdestudie, som søker å belyse forholdene og utviklingsdynamikken i et begrenset utvalg institusjonelle enheter på et relativt detaljert nivå. Dybdeundersøkelser har både styrker og svakheter som forskningsmessig utgangspunkt. Fordelen er at undersøkelsene

⁷¹ Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den engang var. En innføring i historiefaget* (Oslo: Universitetsforlaget 1999), 195.

⁷² Et eksempel kan være en kollektiv, skriftlig protest fra kontorsjefene i Provianteringsdirektoratet mot et nazifiseringsfremstøt som fant sted i slutten av 1944. Her fant jeg først opplysninger om hendelsen i intervjuene. Deretter, etter søk i arkivet etter Ministerens kontor i Næringsdepartementet, ble originaldokumentene sporet opp. Om selve saken, se kap. 7 i avhandlingen.

blir grundige. Ulempen er at resultatene bare er gyldige for et avgrenset felt. Som historikeren Knut Kjeldstadli har formulert det blir forskningen lokal, men «total».⁷³ Den sier mye om noen få enheter, men lite om det større bildet.

I norsk forvaltningshistorisk forskning har brede oversiktsundersøkelser vært fremtredende, selv om det også finnes enkelte undersøkelser på detaljplanet.⁷⁴ Her fokuseres det gjerne på overordnede strukturelle endringer: opprettelsen og nedleggelsen av departementer, dannelsen av administrasjonsorganer utenfor departementene og forandringer i allmenne politiske rammer. Aktørene, organisasjonskulturen og utviklingsdynamikken internt i institusjonene berøres i liten utstrekning.⁷⁵

Jeg vil likevel hevde at en strengt avgrenset undersøkelse har klare fortrinn fremfor et slikt breddeperspektiv når det kommer til temaet som granskes i denne studien. For det første foreligger det allerede flere oversiktsverker som tar for seg sentraladministrasjonen under okkupasjonen. Her er de generelle departementsstrukturene og overordnede problemstillingene omtalt utførlig, mens den indre dynamikken i de enkelte institusjonene bare behandles flyktig.⁷⁶

Et annet viktig poeng er at dynamikken i Nasjonal Samlings fremstøt, samt reaksjonene på disse fremstøtene, synes å ha fulgt et unikt mønster innenfor hver enkelt institusjon. I en studie som omhandler nazifiseringen av den tyske sentralinstitusjonen for arbeidsformidling og arbeidsledighetsstøtte (RfAA) etter den nazistiske maktovertakelsen, fastslår historikeren Dan P. Silverman at det ikke finnes representative eksempler for hvordan omformingen av det tyske byråkratiet foregikk. Utviklingen varierte tvert imot betydelig innenfor ulike institusjonelle settinger:

In short, the historian searching for a «typical» pattern of nazification in the German bureaucracy will find only special cases, some of which are alleged to display tendencies susceptible of generalization.

⁷³ Kjeldstadli, *Fortida*, 123.

⁷⁴ Se her f.eks. Torstein Haaland, *Politikkstaten blir til. Tollforvaltningens rasjonalisering 1945–1979*, hovedoppgave i historie, UiB 1997, og Einar Lie, *Ambisjon og tradisjon. Finansdepartementet 1945–1965* (Oslo: Universitetsforlaget 1995). For okkupasjonen, se Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, og Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*.

⁷⁵ Per Maurseth, *Sentraladministrasjonens historie i Norge*, bind 1, 1814–1844 (Oslo: Universitetsforlaget 1979); Edgeir Benum, *Sentraladministrasjonens historie i Norge*, bind 2, 1845–1884 (Oslo: Universitetsforlaget 1979); Kåre Tønnesson (med bidrag av Jan Hovden), *Sentraladministrasjonens historie*, bind 4, 1914–1940 (Oslo: Universitetsforlaget 1979) og Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5, bind 3, som skulle omhandle tiden mellom 1884 og 1914 ble aldri utgitt. Perioden dekkes likevel delvis i Knut Dahl Jacobsen, *Teknisk hjelp og politisk struktur. En studie av norsk landbruksforvaltning 1874–1899* doktorgradsavhandling ved Institutt for rettsosjologi og forvaltningslære, trykt utg. 1964. Om tiden etter 1945, se bl.a. Tore Grønlie (red.), *Forvaltning for politikk. Norsk forvaltningspolitikk etter 1945* (Oslo: Fagbokforlaget 1999). Om hele perioden 1814–2000, se Torstein Haaland, *Administrasjon og politikk i Norges statshistorie 1814–2000*, doktorgradsavhandling i statsvitenskap, UiO 2005.

⁷⁶ Kolsrud, *En splintret stat*; Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5.

[...] No Reich ministry or departement is a 'special case' to be excluded a priori from consideration; the experience of each administrative department can tell us something about the process of nazification.⁷⁷

En tilsvarende hypotese kan utledes om statsbyråkratiet i det okkuperte Norge. Som det vil fremgå i denne undersøkelsen, var forholdene innen ulike departementer svært forskjellige, og faktorer som ved et overfladisk blikk kan virke nokså ubetydelige, kunne ha avgjørende innvirkning på utviklingen.⁷⁸

Et tredje poeng er at en studie av nazifisering, kollaborasjon og motstand etter mitt syn nødvendigvis må granske den dynamiske vekselvirkningen mellom aktør og struktur: mellom institusjonelle forhold og enkeltaktørers innstillinger og handlinger. Historikeren Michael Wildt har argumentert overbevisende for at den nazistiske radikaliseringsdynamikken bare kan forstås ved å granske det dynamiske samspillet mellom aktører og institusjoner.⁷⁹ Dette utgjør også et viktig utgangspunkt for denne fremstillingen. Endringer i personalsammensetningen kunne forskyve organisasjonsklimaet i departementene på avgjørende måter. Samtidig finnes det en rekke eksempler på at aktørers holdninger og atferdsmønstre ble endret i retning av rådende institusjonelle normer. Et hovedpoeng her er at aktørenes handlingsrom endret seg fra kontekst til kontekst og fra saksfelt til saksfelt. I enkelte situasjoner kunne embets- og tjenestemennene ha stort manøvreringsrom. I andre tilfeller var rammene trange og valgmulighetene få. Utfordringen blir dermed å avgjøre graden av individuelt handlingsrom i ulike situasjoner og innenfor forskjellige institusjonelle og situasjonelle betingelser.

Komparasjon

Siden avhandlingen tar for seg forholdene innenfor ulike sektorer av sentraladministrasjonen, trekker den veksler på komparative fremgangsmåter.⁸⁰ For det første studeres departementene i forhold til hverandre. Hensikten her er ikke bare å beskrive ulikheter og likhetstrekk, men også *heuristisk*: å skape grunnlag for nye spørsmål, hypoteser og analytiske perspektiver. Selv om dette stort sett lar seg gjøre, har det også bydd på noen utfordringer. Siden de undersøkte departementene hadde ulike utgangspunkter, er ikke de samme spørsmålene like relevante

⁷⁷ Jf. Silverman, «Nazification», 499-500.

⁷⁸ Se bl.a. kap. 7 i avhandlingen.

⁷⁹ Wildt, *Generation*, 29.

⁸⁰ Historikeren Jürgen Kocka hevder at historiske arbeider er komparative når de «systematically investigate two or more historical phenomena with respect to their similarities and differences». Jürgen Kocka, «The Uses of Comparative History», i Ragnar Björk og Karl Molin (red.), *Societies Made Up of History. Essays in Historiography, Intellectual history, Professionalisation, Historical Social Theory & Proto-Industrialisation* (Edsbruk: Akademitryck 1996), 197.

overalt. Et eksempel kan illustrere dette: Ettersom Politidepartementet ble dannet i forbindelse med regimeskiftet 25. september 1940, er det betimelig å spørre om departementet utviklet seg til å bli en pådriver for radikale, nasjonalsosialistiske endringer. Et slikt spørsmål gir derimot liten mening når det kommer til Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet. Her er det mer meningsfylt å spørre seg om den delvise nazifiseringen brakte med seg en ny organisasjonskultur som økte påtrykket mot de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene.

For det andre har jeg forsøkt å sette utviklingen i de norske departementene inn i en bredere okkupasjonshistorisk ramme. Særlig statsbyråkratiet i det nasjonalsosialistiske Tyskland og i det tyskokkuperte Nederland er her trukket inn i fremstillingen. I første fase av forskningsarbeidet var ambisjonen å sammenlikne funnene systematisk med utviklingen innen det nederlandske statsbyråkratiet. En slik systematisk komparasjon har vist seg problematisk å gjennomføre i praksis. Et hovedproblem er at den tyske og engelskspråklige litteraturen om det okkuperte Nederland ikke er tilstrekkelig detaljert til å gi skikkelig sammenlikningsgrunnlag. Det har likevel vist seg fruktbart å trekke linjer mellom mer avgrensede områder. Hensikten her har først og fremst vært å utdype forståelsen av forholdene i de norske departementene, ikke å analysere eller beskrive situasjonen i Nederland inngående.

1.6 Begreper og teoretiske perspektiver

Ettersom avhandlingens omdreiningspunkt er *nazifisering*, *kollaborasjon* og *motstand*, er det nødvendig å drøfte innholdet i de tre termene mer inngående. I det følgende redegjøres det først for nazifiseringsbegrepet. To idealtypiske beskrivelser settes her også opp mot hverandre, *det weberske byråkrati* og det som betegnes som *politisert, nasjonalsosialistisk forvaltning*. Deretter drøftes begrepene om kollaborasjon og motstand. Disse begrepene inndeles ytterligere i underkategorier.

Nazifisering og nazifisert forvaltning

Ordet *nazifisering* tas i bruk i en rekke arbeider som omhandler forholdene innen det nasjonalsosialistiske Tyskland og i de tyskokkuperte områdene mellom 1933 og 1945. Selve innholdet i nazifiseringsbegrepet diskuteres likevel sjelden særlig inngående. I enkelte fremstillinger brukes begrepet som et synonym for politisk motiverte personalutskiftninger.⁸¹

⁸¹ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 91.

Andre steder brukes det om påtvungne, nazistisk initierte endringer av en okkupert befolknings situasjon og livsforhold.⁸²

Nazifiseringsbegrepet brukes i denne fremstillingen i bredere betydning enn i den første tilnæringsmåten og i mer eksplisitt politisk-ideologisk forstand enn i den siste tilnæringsmåten. Nazifisering forstås her som en *forsøkt eller helt eller delvis gjennomført omforming av samfunnets institusjoner, verdier og normer, innenfor ulike samfunnssektorer, i tråd med nasjonalsosialismens ideologiske og politiske mål*.⁸³ Begrepet sikter til en pågående *prosess* som ble igangsatt med det formål å innføre en ny nasjonalsosialistisk samfunnsorden. Denne prosessen hvilte på et totalitært⁸⁴ utgangspunkt. Nazifisering innebar følgelig ikke bare å omstrukturere samfunnet, men også om å sjalte ut reelle og innbilte motkrefter. Oppfatningene om *hva* en nasjonalsosialistisk samfunnsorden innebar kunne likevel variere blant ulike grupper og aktører. Historikeren Matthew Kott karakteriserer, med utgangspunkt i Roger Griffins fascismedefinisjon,⁸⁵ nasjonalsosialismen som en form for fascisme «based on palingenetic *völkisch* racism, of which anti-semitism is an essential element». ⁸⁶ I tysk og norsk nasjonalsosialisme fremstår målet om en nasjonal/rasemessig gjenfødelse, kombinert med antidemokratisk førertenkning og en konspirasjonsteoretisk basert antisemittisme som ideologiske basiskomponenter. Innenfor andre områder, som for eksempel i spørsmålene om germansk kontra nasjonal identitet og sosialisme kontra kapitalisme, kunne oppfatningene derimot være divergerende.

Nazifiseringsbegrepet anvendes i denne fremstillingen også mer konkret om de ulike fremstøtene og tiltakene som ble rettet mot statsadministrasjonen. Her vil begrepet inndeles i

⁸² Mark Mazower, *Hitler's Empire. How the Nazis ruled Europe* (New York: Penguin Group 2008), 474.

⁸³ I et større verk om NSDAPs historie, fastslår Dietrich Orlow at nasjonalsosialistene etter maktovertakelsen i 1933 satte i gang et omfattende fremstøt for å oppnå «partification»: «a completely politicized society». Min definisjon bygger til dels på Orlows perspektiver, selv om jeg ikke bruker samme betegnelse. Se Dietrich Orlow, *The History of the Nazi Party 1933–1945* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 1969), 13–14.

⁸⁴ Totalitarisme defineres på en rekke ulike måter innen forskningen. Her brukes begrepet i tråd med historikeren Emilio Gentiles perspektiver. Gentile karakteriserer totalitarisme som et *eksperiment* i politisk dominans, som er gjennomført av en revolusjonær bevegelse, hvis endelige mål er å skape en *ny sivilisasjon* og å gjennomføre en *antropologisk revolusjon*. En av styrkene en slik tilnæringsmåte er at totalitarismen defineres som en *prosess* og ikke kun som et regime eller en ideologi. Se Emilio Gentile, «Sakralisering av politikk: Definisjoner, fortolkninger og refleksjoner over spørsmålet om sekulær religion og totalitarisme», i Øystein Sørensen, Bernt Hagtvet og Bjørn Are Stene (red.), *Politikk og religion. En farlig kombinasjon?* (Oslo: Dreyers forlag 2012), 58–60. For diskusjoner av totalitarismebegrepet, se også Øystein Sørensen, *Drømmen om det fullkomne samfunn. Fire totalitære ideologier – en totalitær mentalitet?* (Oslo: Aschehoug 2010), 17–45; Roger Griffin, «Introduction. God's scounterfeiters? Investigating the triad of fascism, totalitarianism and (political) religion», i *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 5, No. 3 (2004), 291–325 og Ottar Dahl, «Teorier om 'totalitarisme' i politisk og sosial analyse», i Knut Kjelstadli, Tore Pryser og Jan Eivind Myhre (red.), *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm* (Oslo: HIFO 1997), 78–103.

⁸⁵ Griffin definerer fascismen som en revolusjonær form for ultranasjonalisme som er basert på en gjenfødselsmyte (palingenese). Roger Griffin, *The Nature of Fascism*. London: Routledge, 1993, 2, passim.

⁸⁶ Matthew Kott, «Latvia's *Pērkonkrusts*: Anti-German National Socialism in a Fascistogenic Milieu», i *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies*, nr. 4 (2015), 171.

tre underkategorier, med utgangspunkt i *typer av fremstøt*.⁸⁷ En første kategori er *nazifisering gjennom personaltiltak*, eller *personalmessig nazifisering*. Dette dreier seg om politiske begrunnede utskiftninger, nyansettelser og forfremmelser og press og krav rettet mot de sittende embets- og tjenestemennene for å få disse til å slutte opp om nasjonalsosialismen.⁸⁸ Den andre er nazifisering gjennom institusjonelle endringer, her betegnet som *institusjonell nazifisering*. Dette kunne dreie seg om opprettelsen av nye institusjoner eller omstrukturering av eksisterende institusjoner: for eksempel dannelsen av nye nasjonalsosialistiske enheter innenfor tradisjonelle departementer eller forsøk på å sammensmelte statsinstitusjoner og partiorganer.⁸⁹

En tredje dimensjon ved nazifiseringen av byråkratiet kan knyttes til endringer av *organisasjonskultur og praksis*. På det individuelle plan dreide det seg om forsøk på å endre embets- og tjenestemennenes atferd og arbeidsmåter. I bredere forstand handlet det om å gjøre dem til politiske aktivister, som arbeidet energisk og på eget initiativ for å realisere nasjonalsosialistiske mål.⁹⁰ På et kollektivt plan handlet det om å omdanne institusjoner til instrumenter for den nasjonalsosialistiske draps-, forfølgelses- og ensrettingspolitikken.

For å analysere gradene av nazifisering er det samtidig nødvendig å skissere hva som mer konkret kjennetegnet et *nazifisert embetsverk*. Et fruktbart utgangspunkt her kan være å ta utgangspunkt i Max Webers idealtypiske byråkratimodell. Nettopp ordet idealtipe må her understrekes. Begrepet om idealtyper ble opprinnelig utformet av Weber selv, og utgjør et arbeidsredskap innen samfunnsvitenskapen. Det sikter til en type teoretiske modeller der observerte tendenser rendyrkes og settes på spissen.⁹¹ Idealtyper er følgelig teoretiske

⁸⁷ I *Solkors og solidaritet* hevder Sørensen at NS-regimets fremstøt for å omforme byråkratiet kan inndeles i to hovedtyper. For det første dreide det seg om *nazifisering gjennom personalendringer*. For det andre dreide det seg om *institusjonelle endringer*. Min inndeling her bygger til dels på Sørensens utgangspunkt. Jf. Sørensen, *Solkors og solidaritet*, 158.

⁸⁸ Om bruken av slike fremgangsmåter i det nasjonalsosialistiske Tyskland, se bl.a. Caplan, *Government without administration*, 137–149; Broszat, *The Hitler State*, 241–246 og Gruckmann, *Justiz im Dritten Reich*, spes. 241–270.

⁸⁹ Eksempler i tysk sammenheng kan være dannelsen av Joseph Goebbels Propagandadepartement, opprettelsen av den nasjonalsosialistiske enheten *Abteilung Deutschland* i Utenriksdepartementet og arbeidet for å sammensmelte politiet og SS. Se Daniel Mühlenfeld, «Vom Kommissariat zum Ministerium. Zur Gründungsgeschichte des Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda», i Rüdiger Hartmann og Winfried Süß, *Hitlers Kommissare. Sondergewalten in der nationalsozialistischen Diktatur* (Göttingen 2006), 72–92; Christopher Browning, «Unterstaatssekretär Martin Luther and the Ribbentrop Foreign Office», i *Journal of Contemporary History*, Vol. 12, No 2. (1977), 313–344; Broszat, *The Hitler State*, 296–299; Patrick Wagner, «Der Kern des völkischen Maßnahmenstaates – Rolle, Macht und Selbstverständnis der Polizei im Nationalsozialismus», i Wolfgang Schulte, *Der Polizei im NS-Staat. Beiträge eines internationalen Symposiums an der Deutschen Hochschule der Polizei in Münster* (Frankfurt: Verlag für Polizeiwissenschaft 2009), 23–48.

⁹⁰ Caplan, *Government without Administration*, 190.

⁹¹ Weber beskriver idealtypene som tankebilder som «forener bestemte relasjoner og hendelser i den historiske gitte virkeligheten til et i seg selv motsetningsløst univers av *tenkte* sammenhenger. Med hensyn til sitt innhold har denne konstruksjonen i seg selv preg av å være en *utopi*, som er oppnådd ved en *tankemessig* betoning av

konstruksjoner som aldri helt og fullt korresponderer med virkeligheten. Hensikten er først og fremst å utvikle kategorier og «knagger» som empiriske forhold kan måles ut ifra, og som kan åpne for nye hypotesedannelser. Verken det weberske byråkratiet eller en helt og fullt nazifisert forvaltning har noensinne eksistert i ren form.

Weber klassifiserer byråkratiet som en typisk form for legal-rasjonalistisk herredømme. Byråkratiske organisasjonstyper, hevder han, er for det første sterkt *regelbundne*, idet de bygger på en forutsigbar form for myndighetsutøvelse som er kodifisert i skriftlige lover og regler. Videre er byråkratiet basert på faste prosedyrer, et fast system av overordnede og underordnede og en inngående teoretisk skolering: det er *hierarkisk, personlig og faglig*.⁹² Endelig er det idealtypiske byråkratiet, ifølge Weber, rensset for ideologiske oppfatninger: Det fungerer uavhengig av den enkelte tjenestemanns personlige følelser og politiske synspunkter.⁹³ Den administrative og den politiske sfæren bygger følgelig på forskjellige handlingsmåter, handlingslogikker og verdioppfatninger. Den politiske sfæren opererer på bakgrunn av lidenskap, verdier og målrasjonalitet, og har som oppgave å utforme lover og grunnleggende retningslinjer. Administrative organer skal i kontrast til dette handle analytisk og «verdifritt» ut ifra fastsatte retningslinjer.⁹⁴

De nasjonalsosialistiske konseptene for embetsverket avgrenset seg fra den weberske modellen på i alle fall to helt sentrale områder:

1) *Politisering*: Begrepet *politisert byråkrati* er blitt brukt på flere måter innen forvaltningsforskningen. En vanlig forståelse er *partipolitisering*: at forvaltningen fylles opp med embets- og tjenestemenn som har en bestemt ideologisk innstilling.⁹⁵ Innen totalitære regimer har embets- og tjenestemennenes politiske kvalifikasjoner vært tillagt svært stor betydning. Forskere som Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski og Juan Linz, har fastslått at kravet om faglig kompetanse i slike regimer ble underordnet ideologiske krav, noe som ofte

bestemte trekk ved virkeligheten.» Max Weber, *Makt og byråkrati. Essay om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier* (Oslo: Gyldendal forlag 2000 [1922]), 199–200.

⁹² Weber, *Makt og byråkrati*, 97–99.

⁹³ Weber, *Makt og byråkrati*, 115.

⁹⁴ Jf. Dag Ingvar Jacobsen, *Administrasjonens makt. Om forholdet mellom politikk og administrasjon, og administrasjonens rolle som politisk aktør* (Bergen: Fagbokforlaget 1997), 19–24.

⁹⁵ Jf. Krister Ståhlberg, «The Politicization of Public Administration: Notes on the Concept, Causes and Consequences of Politicization», i *International Review of Administration Sciences*, nr. 53 (1987), 363–382; Hans-Ulrich Derlien, «The Politicization of Bureaucracies in Historical and Comparative Perspective», i B. Guy Peters og Bert A. Rockman (red.), *Agenda for Excellence, Administering the State 2* (New Jersey: Chatham House 1996), 149–162.

resulterte i at fagbyråkrater ble sjaltet ut til fordel for politiske aktivister.⁹⁶ Liknende slutninger er også blitt trukket innen nasjonalsosialismeforskningen. Historikeren Michael Kater hevder at det innen nazibevegelsen hersket et krav om at embetsverket skulle gjennomsyres av den nasjonalsosialistiske ånd, «thus abolishing the traditional neutral attitude of state officials toward political matters».⁹⁷ *I praksis* ble nazifiseringen av statsbyråkratiet riktignok påvirket av, og til en viss grad begrenset av pragmatiske hensyn og avveininger: særlig av makthavernes faktiske behov for fagkunnskap.⁹⁸ Videre hersket det ingen universell enighet blant nasjonalsosialistene om hva politisk pålitelighet *faktisk* innebar.⁹⁹ Selv om en gjennomgripende nazifisering av statsadministrasjonen dermed aldri ble helt gjennomført, verken i Tyskland eller i de tyskokkuperte områdene, hersker det likevel liten tvil om at det tradisjonelle statsbyråkratiet etter hvert i betydelig utstrekning ble fylt opp med overbeviste nasjonalsosialister.¹⁰⁰ Innen de nyopprettede nasjonalsosialistiske institusjonene i Tyskland og de okkuperte områdene var vektleggingen av politiske hensyn enda tydeligere.¹⁰¹ Nasjonalsosialistene søkte samtidig ikke bare å fylle embetsverket med aktive nasjonalsosialister, men også å oppheve skillet mellom administrasjon og politikk. Å adlyde ordre ble her oppfattet som utilstrekkelig, embets- og tjenestemennene skulle ta aktivt initiativ på egen hånd, i pakt med Hitlers ideologiske visjoner. Disse organisasjonsidealene gjennomsyret den administrative praksisen i nazistaten, særlig i SS-systemet.¹⁰²

2) *Brudd med rettsstatlige normer*: Blant radikale nasjonalsosialister hersket det en

⁹⁶ Carl J. Friedrich og Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 2. utg. (New York: Praeger Publishers 1965 [1956]), 206, 214; Juan Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder, CO: Lynne Rienner 2000), 73.

⁹⁷ Michael H. Kater, *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945* (Cambridge, Massachusetts 1983), 92.

⁹⁸ Jf. f.eks. Silverman, «Nazification», 497; Jeremy Noakes, «Leaders of the People? The Nazi Party and German Society», i *Journal of Contemporary History*, Vol. 39, No. 2 (2004), 196.

⁹⁹ Caplan, *Government Without Administration*, 168. I et memorandum fra mai 1934 klaget f.eks. SA Oberstürmbannführer Hans Von Helms over at det tradisjonelle ministerbyråkratiet ikke var sammensatt av pålitelige nasjonalsosialister. Helm skilte her mellom «gamle partimedlemmer», «nye partimedlemmer» og «ikke-partimedlemmer», og påpekte at lederne for de mest politisk betydningsfulle delene av Sentralforvaltningen burde bestå av gamle kampfeller. Se Denkschrift av Hans Von Helms, «Nationalsozialistische Personalpolitik in den Zentralbehörden in ihrem Zusammenhang mit 'Parti und Staat'», trykt i Mommsen, *Beamtentum*, 172.

¹⁰⁰ En konsentrert oppsummering foreligger i Rebenitsch, *Führerstaat und Verwaltung*, 545.

¹⁰¹ RSHA bestod f.eks. i overveldende grad politiske aktivister med en ettertrykkelig nasjonalsosialistisk og völkisch-rasistisk overbevisning. Jf. Wildt, *Generation*, 414, 856.

¹⁰² Wildt poengterer at de ledende aktørene innen RSHA ikke bare fulgte ordre, men at de også aktivt *utformet* politikken. Thad Allen hevder at embetsmennene som ledet programmet for «utryddelse gjennom arbeid», ikke kun arbeidet ut ifra en tradisjonell byråkratisk pliktetik, men at de opererte gjennom dynamiske egeninitiativer. Embets- og tjenestemennene som arbeidet i Adolph Eichmanns referat for «jødesaker», var ifølge Lozowick «people of initiative and dexterity who contributed far beyond what was necessary». Også bildet av Adolph Eichmann er blitt korrigeret i tråd med dette perspektivet. Nazistiske gjerningsmenn som Eichmann, fastslår historikeren David Cesarani, handlet ikke utelukkende etter ordre. De tok «selv initiativ og var ivrige, og de hadde ofte ganske frie hender». Wildt, *Generation*, 415; Thad Allen, «The Banality of Evil Reconsidered », 253–294; Lozowick, *Hitlers Bureaucrats*, 8; Cesarani, *Eichmann*, 472.

oppfatning om at kampen for å fremme «rasens livskraft» og bekjempe nasjonalsosialismens fiender var av en slik karakter at den ikke kunne begrenses av paragrafer og administrative skranker. Særlig innen SS var den rådende normen at rettslige bestemmelser måtte vike i møtet med «rasemessige» og politiske hensyn.¹⁰³ Her fantes det riktignok mer «moderate» nasjonalsosialistiske posisjoner, både i Norge og Tyskland. Enkelte aktører søkte i en viss utstrekning å kombinere ensrettings- og forfølgelsespolitikken med et «legalistisk» rammeverk, og reagerte mot tiltak som gikk ut over «lov og orden».¹⁰⁴ Hitler selv stod imidlertid helt på SS' og Himmlers linje. I sine taler og monologer uttalte han gjentatte ganger at den tradisjonelle statsforvaltningen var et utilstrekkelig redskap i den pågående «rasekampen», ettersom embetsmennene lot seg hemme av juridiske bestemmelser og administrative formaliteter.¹⁰⁵ I 1930-årene – og i enda sterkere grad under krigen – ble da også det tyske politiets virksomhet i stigende grad frakoplet juridiske rammer. Særlig i Øst-Europa ble det skapt et rettsfritt rom, som var kjennetegnet av utøylet, brutal maktutøvelse.¹⁰⁶ Også i det okkuperte Norge fantes det aktører som ønsket å oppheve de rettslige grensene for embetsverkets – og særlig politiets – virksomhet.¹⁰⁷

Byråkratiet under okkupasjonen befant seg i spenningsfeltet mellom tradisjonelle forventninger om et upartisk, regelbundet embetsverk og de nye kravene om politisk og ideologisk oppslutning. Den weberske modellen representerer nullpunktet på politiseringsskalaen, mens den radikale nasjonalsosialistiske modellen representerer det motsatte ytterpunkt. Spørsmålet blir i *hvilket omfang* de undersøkte departementene og

¹⁰³ Longerich, *Heinrich Himmler*, 214.

¹⁰⁴ Et tysk eksempel: Innenriksminister Wilhelm Frick betegnes av sin biograf Günther Neliba som «der legalist des Unrechtsstaates». Frick hadde utvilsomt en fanatisk rasistisk politisk innstilling, men søkte å forankre nasjonalsosialismens politikk i lover. I 1930-årene oppstod av denne grunn konflikter mellom SS og Frick om bruken av såkalt beskyttelsesfengsel uten rettslig hjemmel. Himmler og SS gikk seirende ut her, ikke minst grunnet støtte fra Hitler selv. Se bl.a. Herbert, *Best*, 150–154; om Frick, se Günther Neliba, *Der Legalist des Unrechtsstaates. Wilhelm Frick. Eine politische biographie* (Paderborn/München: Ferdinand Schöningh 1992.), 402. Se også konfliktene mellom Møystad og Marthinsen som er analysert i kap. 5 i avhandlingen.

¹⁰⁵ Et tydelig eksempel er en tale holdt av Hitler under de såkalte *Parteitag der Freiheit* 10.–16. september 1935. Her fastslo han at: «Ich möchte dabei feststellen, daß der Kampf gegen die inneren Feinde der Nation niemals an einer formalen Bürokratie oder ihrer Unzulänglichkeit scheitern wird, sondern dort, wo sich die formale Bürokratie des Staates als ungeeignet erwiesen sollte, ein Problem zu Lösen, wird die Deutsche Nation ihre lebendigere Organisation ansetzen, um ihren Lebensnotwendigkeiten zum Durchbruch zu verhelfen.. Denn es ist ein grober Irrtum, zu meinen, daß etwa die Nation ihre lebendigere Organisation ansetzen, um tum, zu meinen, daß etwa die Nation irgendeiner formalen Erscheinung wegen da wäre, gaben zu lösen, die Nation vor diesen Aufgaben zu kapitulieren hat. Im Gegenteil: was nach eben nicht zu lösen in der Lage ist, wird durch die Bewegung gelöst. Denn auch beherrscht aber von dem Unmittelbaren Ausdruck des volklichen Lebenswillens, der Partei, der nationalsozialistischen Bewegung.» Hitler sitert Max Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945* (Wiesbaden: R. Löwit 1973), 525.

¹⁰⁶ Jf. Wildt, *Generation*, 866. Om Øst-Europa som rettsløst rom, se også Timothy Snyder, *Dødsmerkene. Europa mellom Hitler og Stalin* (Oslo: Gyldendal 2012).

¹⁰⁷ Se særlig omtalene av Karl A. Marthinsen i kap. 3 og 5 i avhandlingen.

departementsenhetene ble formet og omformet etter nasjonalsosialistisk mønster. I hvilken utstrekning beveget de seg *i retning av* en nazistisk politisering?

Kollaborasjon og motstand

I likhet med nazifiseringsbegrepet benyttes termene «kollaborasjon» og «motstand» ofte – også i vitenskapelige arbeider – uten at begrepsinnholdet drøftes nærmere.¹⁰⁸ Betydningen av de to betegnelse er likevel verken uproblematisk eller selvforklarende. En utfordring med begge begrepene er at de ofte brukes med sterke moralske undertoner. Ordet «kollaborasjon» stammer opprinnelig fra det latinske verbet «collaborare», som betyr samarbeid.¹⁰⁹ Etter Hitler-Tysklands fall og under de påfølgende rettsoppgjørene ble betegnelsen mer eller mindre gjort til et synonym for forræderi mot nasjonale interesser.¹¹⁰ Motstandsbegrepet er på sin side ofte blitt innlemmet i patriotisk minnekulturer og betraktet som et kollektivt, nasjonalt anliggende. Regjeringer og politiske bevegelser har også søkt å *nasjonalisere* motstanden,¹¹¹ som i slike sammenhenger gjerne ble identifisert med heroiske, militære aksjoner.¹¹²

I forskningen har særlig kollaborasjonsbegrepet vært gjenstand for betydelig diskusjon. Enkelte forskere har reservert seg mot å bruke betegnelsen overhodet.¹¹³ Andre har knyttet den utelukkende til det *ideologiske* samarbeidet mellom det tyske okkupasjonsapparatet og

¹⁰⁸ I et større verk som tar for seg den nasjonalsosialistiske okkupasjonspolitikken i ulike europeiske land, vier f.eks. historikeren Mark Mazower kollaborasjon og motstand over 100 sider. Begrepene blir imidlertid verken definert eller diskutert. Se Mazower, *Hitler's Empire*, 416–521. Et liknende eksempel foreligger i Ruth Bettina Birn, «Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: The Case of the Estonian Security Police», i *Contemporary European History*, Vol. 10, No. 22 (2001), 181–198.

¹⁰⁹ Ole Kristian Grimnes, «Kollaborasjon», i Hans Fredrik Dahl, et. al (red.), *Norsk krigsleksikon* (Oslo: Cappelen 1995), 218–219.

¹¹⁰ Dette poengteres bl.a. av Gerhard Hirschfeld. «Hardly a day», skriver Hirschfeld, «goes without the term 'collaboration' being used in some form or other. [...] Frequently, the term is used simply to expose and discredit a political opponent, accusing him of committing the second most terrible crime after being a Fascist, that is being a collaborator and/or a traitor.» Siter i Hirschfeld, *Nazi Rule*, 1–2. Se også Henrik Dethlefsen, «Mellom attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaborasjonen 1939–1943», *Dansk Historisk Tidsskrift*, bind 89 (1989), 81 og Werner Röhr, «Einleitung», i Röhr (red.), *Okkupation und Kollaboration*, 17.

¹¹¹ Jf. Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965* (Cambridge: Cambridge University Press 1972); Pieter Lagrou, «Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945–1965», i *Past and Present*, No. 154 (1997), 181–222.

¹¹² Philip Cooke og Ben H. Shepherd (red.), «Introduction», i Philip Cooke og Ben H. Shepherd (red.), *European Resistance in the Second World War* (Barnsley, Yorkshire: Praetorian Press, 2013), 2–3. Motstanden ble i tillegg ofte fremstilt som mer enhetlig enn den faktisk var. Jf. Michael Richard Daniell Foot, *Resistance. An Analysis of European Resistance to Nazism* (London: Eyre Methuen, 1976), 6–7.

¹¹³ I en studie av den nasjonalsosialistiske okkupasjonspolitikken i Ukraina, understreker historikeren Karel Berkhoff f.eks. at «except in one quotation from a primary source, terms like 'collaboration' and 'collaborators', old favorites in studies of German-ruled Europe, do not appear here, for despite appearances, the term collaboration implies a condemnation for treason». Karel Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule* (Cambridge/Massachusetts/London: The Belknap Press 2004), 4–5.

lokale fascistiske og halvfascistiske grupperinger.¹¹⁴ Atter andre søker å trekke et begrepsmessig skille mellom ulike former for samhandling med okkupasjonsmakten. Historikeren Jan. T. Gross opererer for eksempel med betegnelse «kollaborasjon» og «kooperasjon». Begrepet «kollaborasjon» knyttes her til en aktiv, villet oppslutning om okkupasjonsmakten, mens kooperasjon sikter til situasjonsnødvendige former for samhandling.¹¹⁵

Kollaborasjonsbegrepet er samtidig blitt benyttet som en overordnet paraplybetegnelse for *ulike former for* samhandling mellom okkupant og okkupert.¹¹⁶ I denne fremstillingen er det nettopp en slik bred forståelse som ligger til grunn. Jeg har her valgt å ta utgangspunkt i begrepsforståelsen som er blitt utviklet av forskningsprosjektet *Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt*. «Kollaborasjon» sikter ifølge denne definisjonen til

et spekter av asymmetriske samhandlingsrelasjoner mellom stater og institusjoner, kollektive aktører, og mellom grupper og individer i okkuperte samfunn. Graden av asymmetri er avhengig av maktrelasjonene mellom hovedaktørene, okkupant og okkupert, som også kan variere mellom de ulike sfærer av samfunnet.¹¹⁷

Definisjonen har etter mitt syn flere fortrinn. For det første er begreper som «samarbeid» og «tilpasning» i utgangspunktet dårlig egnet til å erstatte kollaborasjonsbetegnelsen. Ordet «samarbeid» usynliggjør den spesielle *rammen* for denne samhandlingen, nærmere bestemt det *asymmetriske* forholdet mellom okkupant og okkupert. «Tilpasning» får frem at okkupasjonsmakten endret rammebetingelsene i de okkuperte samfunnene, men henviser ikke først og fremst til *relasjonene* som utviklet seg mellom okkupasjonsmakten og den okkuperte befolkningen.¹¹⁸

Også «motstandsbegrepet» brukes i denne fremstillingen i bred betydning. Ordet sikter

¹¹⁴ Jf. David Littlejohn, *The Patriotic Traitor. A History of Collaboration in German-occupied Europe, 1940–45* (London: Heinemann 1972).

¹¹⁵ Jan T. Gross, *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement 1939–1944* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1979), 117–144, sitat s.119. Flere andre kombinasjoner kunne vært nevnt. Sosiologen Helen Fein skiller f.eks. mellom tilpasning (accommodation) og kollaborasjon, med utgangspunkt i graden av frivillighet. I en tredje variant differenseres det mellom «collaboration» og «collaborationism». Se henholdsvis Helen Fein, *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization* (New York/London: The Free Press 1979), 34; Stanley Hoffmann, «Collaborationism in France during World War II», i *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 3 (1968), 375–395, spes. 376, og Ad Teulings, «Interlocking Interests and Collaboration with the Enemy. Corporate Behaviour in the Second World War», i *Organization Studies* 3/2 (1982), 99–118, spes. 99–101.

¹¹⁶ Se f.eks. Gerhard Hirschfeld, «Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940–41», i *Journal of Contemporary History*, Vol. 16, No. 3 (1981), 469 og Ole Kristian Grimnes, «Kollaborasjon og oppgjør», i Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie norsk etterkrigstid* (Oslo: Universitetsforlaget 1999), 47–57.

¹¹⁷ Demokratiske institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt, overordnet prosjektskisse <http://www.hlsenteret.no/forskning/nazismen-fascismen-og-europeiske-okkupasjonsregimer/okkupasjonsprosjekt/prosjektskisse-siste-versjon.pdf> (Besøkt 15.01.2016).

¹¹⁸ Grimnes, «Kollaborasjon og oppgjør», 47–51.

til handlinger som opponerte mot, gikk på tvers av eller på andre måter søkte å bremse eller stanse okkupasjonsmaktens forbud, påbud og planer.¹¹⁹ Betegnelsen omfatter dermed et spekter av handlingstyper, fra organisert motstandsarbeid til enkeltstående individuelle protester.¹²⁰ Etersom Nasjonal Samling var en del av okkupasjonsregimet, utvides betegnelsen også til å omfatte skjult eller åpen opposisjon mot NS-styret. Denne definisjonen skiller seg fra en mer legalistisk tilnæringsmåte, der motstandsvirksomhet forstås som «activities against enemy aims, forbidden by the enemy and thus involving real risks for its perpetrators».¹²¹ Selv om motstandshandlinger i svært mange sammenhenger var forbundet med personlig risiko, forteller det lite i seg selv om handlingers natur eller motivene disse handlingene hvilte på.¹²²

Ytterligere to poenger bør presiseres. For det første er det et viktig poeng at overgangene mellom ulike handlingsmåter var *glidende*.¹²³ I en artikkel fra 2008 som oppsummerer statusen for norsk okkupasjonsforskning, fastslår Grimnes at kollaborasjonshandlinger ikke utelukket motstandsvirksomhet. Kollaborasjon, tilpasning og motstand bør snarere betegnes som overlappende enn som gjensidig utelukkende sfærer:

Personer befant seg ikke permanent innenfor bare én av sfærene. Folk pendlet mellom dem, eller de befant seg i to eller tre sfærer samtidig.¹²⁴

Et liknende perspektiv ligger til grunn også for denne fremstillingen. I en studie som analyserer forholdene innen sentraladministrasjonen under okkupasjonen, er dette utgangspunktet etter mitt syn helt avgjørende. Å forbli i en administrativ stilling innebar *i seg selv* kollaborasjon med okkupasjonsmakten. Hensikten her er selvsagt ikke å utviske skillet mellom motpolene ideologisk kollaboratør og motstandsaktivist. Poenget er å skape et rammeverk for å analysere gråsonene mellom kollaborasjon og motstand, og vekslingen mellom ulike typer handlinger.

¹¹⁹ Definisjonen ligger nært opp til et utgangspunkt som tidligere er fremmet av Arnfinn Moland. Se Arnfinn Moland, «Sivil og militær motstand – en skisse av forskningsstatus», upublisert foredrag 24. januar 2012, HL-senteret og Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 10.

¹²⁰ En liknende fortolkningsmåte finnes i Ole Kristian Grimnes, *Norge under okkupasjonen* (Oslo: Aschehoug 1983), 44–45.

¹²¹ Pieter Lagrou, «Belgium », i Moore (red.), *Resistance*, 32–33.

¹²² Som historikeren Odd-Bjørn Fure påpeker, er det i det hele tatt lite heldig å overlate det til «the arbitrariness of the Nazi rulers to define what scholars should consider as resistance activity.» Odd-Bjørn Fure, *Exploring the context, position and significance of civilian resistance in Western Europe 1940–45. A Theoretical Discourse*. Upublisert manus, HL-senteret, januar 2014, 1.

¹²³ I tiden etter 1945 hersket det, i kontrast til dette en tendens til å sette de to kategoriene opp mot hverandre som uforsonlige motsetningspar. Jf. Dethlefsen, «Mellom attentisme og aktivisme», 78–79.

¹²⁴ Ole Kristian Grimnes, «Hvor står okkupasjonshistorien nå», i *Nytt Norsk Tidsskrift*, vol. 26, nr. 3–4 (2009), 487.

Et annet hovedpremiss er at embets- og tjenestemennenes handlingsmønstre må analyseres med utgangspunkt i de bredere institusjonelle rammene handlingene skjedde innenfor. I en artikkel som omhandler motstanden i det okkuperte Belgia, fastslår Pieter Lagrou at det er avgjørende å forstå den tyske okkupasjonens karakter for å analysere utviklingen av den belgiske motstanden.¹²⁵ Tilsvarende oppfatninger er også blitt fremsatt i studier som gransker kollaborasjon.¹²⁶ I denne avhandlingen vil embets- og tjenestemennenes kollaborasjon og motstand studeres nettopp i lys av bredere institusjonelle rammebetingelser. I snever forstand dreier dette seg om hvordan nazifiseringen påvirket handlingsmønstrene og handlingsrommet innen de enkelte undersøkte enhetene. I videre forstand dreier det seg om det større institusjonelle systemet departementene var en del av: heriblant forholdet til de tyske instansene og NS. Endelige vil embets- og tjenestemennenes handlingsmåter analyseres i lys av normene og tradisjonene som var fremherskende innen sentraladministrasjonen i perioden forut for krigsutbruddet.¹²⁷

Ettersom begrepene om kollaborasjon og motstand anvendes om et spekter av asymmetriske samhandlingsrelasjoner mellom okkupant og okkupert, er det også analytisk fruktbart å dele de to begrepene inn i underkategorier.¹²⁸ Når det gjelder kollaborasjonsbegrepet, kan det på et overordnet plan skilles mellom *tvangsbaserte* og *frivillige* former for kollaborasjon. Et ytterpunkt er situasjoner der aktørene var truet med henrettelse dersom de ikke implementerte nasjonalsosialistiske tiltak. På motsatt side av skalaen finner vi situasjoner der kollaboratørene *selv* foreslo og forsøkte å iverksette nasjonalsosialistiske tiltak, uten at det fantes noe press eller påtrykk. I denne undersøkelsen er det funnet få eksempler på tvangsbasert kollaborasjon i rendyrket form. Det er likevel viktig å stille seg spørsmål *hvor sterkt press* de handlende aktørene var utsatt for.

Kollaborasjonshandlinger som ikke var basert på tvangsmekanismer, kan inndeles i ytterligere tre underkategorier: *ideologisk*, *interessemaksimerende* og *pragmatisk kollaborasjon*. *Ideologisk kollaborasjon* betegner samhandling med okkupasjonsmakten som

¹²⁵ «For a proper understanding of the nature of resistance against Nazi occupation in Belgium, it is essential to characterize the nature of this occupation. [...] The nature of the occupation changed over time and it is this evolution that explains the evolution of resistance over time.» Pieter Lagrou, «Belgium», i Moore (red.), *Resistance*, 33.

¹²⁶ Hirschfeld, «Collaboration and Attentism», 468.

¹²⁷ Dette samsvarer med poenger som tidligere er blitt fremhevet av Odd-Bjørn Fure: «The characters and forms of the resistance», konkluderer Fure, «emerged as a result of the interactions of these two constellations: the occupation regime and occupation politics, and the predispositions of acting emanating from the societies involved.» Odd-Bjørn Fure, *Exploring the context*, 7.

¹²⁸ Flere typologiseringer er blitt foreslått tidligere, bl.a. av Ole Kristian Grimnes og Werner Rings. Min typologi bygger videre på disse, men er ikke helt identisk med noen av dem. Se Werner Rings, *Life with the Enemy. Collaboration and Resistance in Hitler's Europe* (New York: Doubleday & Company 1982), 73–149; Grimnes, «Kollaborasjon og oppgjør», i Ugelvik Larsen (red.), *I krigens kjølvann*, 47–57.

hvilte på en oppslutning om nasjonalsosialismen som politisk og ideologisk prosjekt. I norsk sammenheng inkarnerte Nasjonal Samling i betydelig grad denne kollaborasjonsformen. Å være NS-medlem signaliserte i utgangspunkt en aktiv støtte til den nasjonalsosialistiske sak. NS-medlemmenes politiske innstilling og ideologiske engasjement var *i realiteten* imidlertid varierende. I tillegg kunne kollaborasjonsviljen blant ideologisk overbeviste NS-medlemmer skifte fra saksfelt til saksfelt.

Interessemaksimerende kollaborasjon sikter til en kollaborasjonsform som hvilte på ønsker om å fremme egeninteresser eller å forbedre en gitt gruppes eller institusjons posisjon. På et individuelt plan kunne dette dreie seg om å erverve personlig makt, oppnå sosialt avansement eller høste økonomisk vinning. På et kollektivt plan kunne motivet ligge i ønsker om å styrke gitte institusjoner, etater eller bedrifters posisjoner via et aktivt samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten.¹²⁹ I tilfeller der embets- og tjenestemenn som ikke var NS-medlemmer ble oppfattet som «stripete», var begrunnelsen gjerne nettopp at disse hadde forsøkt å pleie egeninteresser: at den pragmatiske kollaborasjonen hadde glidd over i interessemaksimerende atferd.

Pragmatisk – ikke ideologisk – kollaborasjon refererer til en form for kollaborasjon som ble begrunnet med at en viss samhandling med den tyske okkupasjonsmakten var nødvendig for å holde samfunnshjulene i gang. Et argument her var også at norske interesser var best tjent med at embetsverket bestod av personer som sto utenfor NS. Det sentrale dilemmaet ble hvor *langt* den pragmatiske kollaborasjonen burde gå. Pragmatiske former for kollaborasjon kunne foregå alene, men også i kombinasjonen med ulike former for motstandsvirksomhet. Embets- og tjenestemennene kunne arbeide for å bremse og trenere okkupantenes og de ideologiske kollaboratørens avgjørelser, og også ha koplinger til den organiserte motstandsbevegelsen.

Også motstandsbegrepet kan inndeles i undergrupper. Et hovedskille dreier seg om militær motstand kontra sivil motstand. Mens militær motstand omfatter motstandsvirksomhet som tok utgangspunkt i militære virkemidler, som for eksempel attentater, sabotasje, militær trening og opprettelsen av hemmelige våpenlagre, sikter sivil motstand til former for motstand

¹²⁹ Noen eksempler: Jon Veia fastslår at det fantes en positiv samarbeidslinje innen næringslivskretser som ble kamouflert bak påstander om nødvendighet. Den kanskje aller viktigste faktoren her var «forventningen om økonomisk utbytte ved å levere og produsere for tyskerne.» Et annet eksempel på interessemaksimerende kollaborasjon kan være NSBs utnyttelse av sovjetiske krigsfanger for egen vinning, som nylig er blitt dokumentert av Bjørn Westlie. Se Jon Veia, *Næringsliv og holdninger i 1940*, hovedoppgave i historie, UiO 1974, 166, og Bjørn Westlie, *Fangene som forsvant. NSB og slavearbeiderne på Nordlandsbanen* (Oslo: Spartacus 2015).

som var av våpenløs eller ikke-voldelig karakter.¹³⁰ Som historikeren Jacques Semelin påpeker, omfatter den dermed

all kinds of opposition to the occupier and/or collaborators that are practiced without weapons: these include economic, legal, academic, religious, medical, and other forms of resistance.¹³¹

En hovedfunksjon ved sivile former for motstand var dermed å beskytte det man oppfattet som det okkuperte samfunnets kollektive identitet og å forhindre utilbørlig kollaborasjon med okkupasjonsmakten.¹³² I norsk sammenheng er dette aspektet ved motstanden gjerne oppsummert under begrepet «holdningskamp». I videste forstand viser dette begrepet til aktivt arbeid, i forskjellige former, for å bevare samfunnets kollektive tradisjoner og for å motvirke nazifiseringen av opinionen.¹³³ Konkret knyttes begrepet ofte til aksjoner som idrettsstreiken høsten 1940, organisasjonenes motstand i 1941/42, lærerstriden i 1942 og protestene mot NS' nazifiseringsoffensiv fra kirken.¹³⁴ I det følgende er det nettopp i forbindelse med den sivile mobiliseringen mot NS og den tyske okkupasjonsmakten ordet anvendes.

1.7 Avhandlingens struktur

Avhandlingen er inndelt i 8 kapitler, der nazifisering, kollaborasjon og motstand utgjør en samlende, rød tråd. Kapittel 2 er et bakgrunnskapittel, som består av tre underseksjoner. Her belyses først sentrale kjennetegn ved sentraladministrasjonen før 1940. Deretter redegjøres det for særtrekk ved politietaten og kriseadministrasjonen før krigsutbruddet. I siste del av kapitlet tegnes det et omriss av det tyske okkupasjonsstyret i Norge. Her legges det særlig vekt på instansene som arbeidet opp mot Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet).

Kapittel 3 tar for seg nazifiseringen av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). Her undersøkes det hvorvidt departementene ble omformet etter nasjonalsosialistisk mønster på det strukturelle plan. Videre granskes det i hvilken utstrekning embeter og stillinger ble besatt med ideologisk overbeviste, politisk aktive nasjonalsosialister. Et viktig tema dreier seg også om hvorvidt og i

¹³⁰ Semelin anvender uttrykket sivil motstand om «the civil society's spontaneous process of struggle, by unarmed means, against the aggression of which it is victim». Semelin, *Unarmed against Hitler*, 27.

¹³¹ Semelin, *Unarmed against Hitler*, 29.

¹³² Semelin, *Unarmed against Hitler*, 106–107.

¹³³ Jf. Ivar Kraglund, *Holdningskampen* (Oslo: Norsk Hjemmefrontmuseum 1993), 2.

¹³⁴ Se bl.a. Wyller, *Nyordning og motstand*; Kraglund, *Holdningskampen*; Berit Nøkleby, *Norge i krig*, bind 4. *Holdningskamp* (Oslo: Aschehoug 1986); Leiv Brynjulv Aartun og Sigurd Aartun, *Motstandskampen i skolene 1940–42. Lærerstriden mot nazifiseringen* (Oslo: Orion 2003) og Torleiv Austad, *Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940–45, med innledninger og kommentarer* (Kristiansand: Høyskoleforlaget 2005).

hvilken grad de førkrigsansatte embets- og tjenestemennene sluttet opp om nasjonalsosialismen.

Kapittel 4 analyserer departementenes arbeidsområder og interne saksfordeling. Et viktig spørsmål her er i hvilken grad departementene og de enkelte departementsavdelingene befattet seg med enkeltsaker og saksområder av nasjonalsosialistisk karakter. Videre undersøkes det hva slags virkninger nazifiseringen hadde på den interne saksfordelingen. Satt på spissen: Ble politisk sensitive saker først og fremst utført av et tradisjonelt førkrigsbyråkrati eller av nasjonalsosialistiske aktører og nye NS-enheter?

I kapittel 5 granskes Politidepartementets rolle i den nasjonalsosialistiske omformings- og forfølgelsespolitikken mer inngående. Et overordnet spørsmål her dreier seg om departementets *praksis* i forskjellige typer saker: om det fungerte som en drivkraft eller som en bremsekloss i Nasjonal Samlings og den tyske okkupasjonsmaktens totalitære politiske prosjekt. Kom påtrykket for å føre en radikal nasjonalsosialistisk innenfra eller utenfra? Var embets- og tjenestemennene i departementet pådrivere i det nazistiske revolusjonsprosjektet, eller forsøkte de å bremse effektene av nazistiske fremstøt? I dette kapittelet er det først og fremst *NS-medlemmenes* administrative atferd som analyseres.

I kapittel 6 studeres handlingsmønstrene – den ideologiske kollaborasjonen - blant NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet. Et overordnet spørsmål her er om nazifiseringen brakte med seg en ny form for praksis og en endret institusjonskultur. Dette analyseres på to plan. For det første undersøkes NS-medlemmenes arbeid for å styrke Nasjonal Samlings innflytelse på ulike områder. Dernest analyseres forholdet mellom de nasjonalsosialistiske embets- og tjenestemennene på norsk side og representantene for den tyske okkupasjonsmakten.

Kapittel 7 retter fokus mot den komplekse balansegangen mellom pragmatisk kollaborasjon og motstand. Her granskes i tillegg de forskjellige formene for motstand som utviklet seg henholdsvis i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). I denne forbindelse drøftes også institusjonelle faktorer som bidro til vekselvis å styrke og svekke betingelsene for kollektiv motstandsvirksomhet.

I kapittel 8 oppsummeres avhandlingens hovedfunn og overordnede konklusjoner. Her legges det også frem forslag til videre forskning.

Kapittel 2: Byråkratisk kontinuitet, nasjonalsosialistisk omforming

3. april 1941 sendte 22 norske organisasjoner et protestskriv til Reichskommissar Terboven. Her ble det tatt til motmæle mot bruken av politiske kriterier ved ansettelse og forfremmelser innen offentlig sektor. Ideologiske vurderinger i slike saker, het det, brøt på grunnleggende vis med prinsippet om et politisk nøytralt embetsverk. Dermed kunne det skade forvaltningens faglige forutsetninger:

Norges embets- og tjenestemenns organisasjoner har gjennom alle år arbeidet energisk for at de faglige kvalifikasjoner og ikke den enkeltes politiske oppfatning skulle være bestemmende ved ansettelse eller avansement. Man har regnet politiske og politisk virksomhet som en sak, som ikke under noen omstendighet må blandes inn i de offentlige tjenestemenns tjenestevirksomhet [...] tjenestemennene har lojalt gjort sin plikt under enhver regjering, uansett politisk farve. Vi vil så sterkt vi kan fremholde den store fare som vil følge med enhver tilsidesettelse av de strengeste krav til objektivitet, saklighet og fri konkurranse ved ansettelse og forfremmelser i offentlig tjeneste.¹³⁵

Protestskrivet av 3. april 1941 er interessant fordi det synliggjør en av konfliktlinjene som utviklet seg i møtet mellom førkrigssamfunnets tradisjoner og de nye, nasjonalsosialistiske makthavernes fremstøt etter 25. september 1940. Innføringen av ordningen med et tysk Reichskommissariat og et norsk kommissarisk NS-styre endret på en fundamental måte de overordnede politiske rammene for den norske statsadministrasjonens virksomhet. De nye kravene om at nasjonalsosialismen skulle gjennomsyre samfunnet på alle nivåer, brøt med tradisjonelle forventninger om at statsbyråkratiet skulle være politisk nøytralt. Her utviklet det seg sterke spenninger.

Et arbeid som omhandler sentraladministrasjonen under den tyske okkupasjonen, må ta for seg nettopp møtet mellom byråkratiske tradisjoner og de nye makthavernes ideologiske fordringer. Siktemålet med dette bakgrunnskapittelet er å legge et grunnlag for å forstå dette spenningsfeltet. Kapittelets struktur er tredelt. Første del tar for seg sentraladministrasjonen – først og fremst departementsbyråkratiet – i tiden frem til 1940. Hovedfokuset her er rettet mot de politiske forventningene til og normene innenfor byråkratiet, med særlig vekt på forholdet til partipolitikk og synet på rettsstatlige prinsipper. Andre del redegjør kortfattet for politikulturen før 1940 og for fremveksten av kriseadministrasjonen i siste fase av mellomkrigstiden. Tredje del av kapittelet skisserer grunntrekkene ved det nasjonalsosialistiske okkupasjonsregimet som ble etablert 25. september 1940. Hensikten her

¹³⁵ Skriv til Terboven fra norske embets- og tjenestemenns organisasjoner, 3. april 1941, sitert i Wyller, *Nyordning og motstand*, 23–24.

er å presentere de overordnede rammene embets- og tjenestemennene måtte forholde seg til i under okkupasjonen. Fokuset vil fremfor alt rettes mot de instansene som arbeidet opp mot henholdsvis politietaten og forsyningssektoren.

2.1 Stat, administrasjon og byråkratikkultur før 1940

Det nasjonalsosialistiske okkupasjonsregimet som ble etablert 25. september 1940, brøt over en linje som hadde preget den politiske utviklingen i Norge siden begynnelsen av 1800-årene. I løpet av det «lange århundret» mellom 1814 og 1940 gjennomgikk det norske politiske systemet en gradvis demokratisering. Med Grunnloven av 1814 ble det lagt til rette for et konstitusjonelt monarki, som var basert på en maktfordeling mellom den utøvende og lovgivende makt.¹³⁶ I løpet av 1800-årene utviklet forholdet mellom de forskjellige maktinstansene i landet seg deretter langs to hovedlinjer. På den ene siden ble den personlige kongemakten redusert, med den virkning at statsrådene i stigende grad tok hånd om regjeringmakten på selvstendig grunnlag.¹³⁷ På den andre styrket Stortinget fra midten av 1800-tallet og fremover sin makt på bekostning av Regjeringen.¹³⁸ I 1884 kulminerte stridighetene i et regimeskifte: fra embetsmannsstat til parlamentarisk flerpartistat.¹³⁹ Innføringen av parlamentarismen¹⁴⁰ ble også ledsaget av partidannelser, og utvidet rett til politisk deltakelse. I 1898 fikk alle menn over 25 år stemmerett, og i 1913 ble stemmeretten utvidet til å omfatte kvinner.¹⁴¹

¹³⁶ Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges historie. Bind 1. Tidsrommet 1814–ca. 1860* (Oslo: Gyldendal 1974), 70. November-grunnloven var preget av en dobbelthet når det gjaldt det myndighetsområde som var tillagt kongemakten. Ved siden av statsrådene som oppholdt seg ved kongens person i Stockholm, ble det etablert en egen norsk regjering i Christiania. Den statskikken som utviklet seg i Norge etter 1814, tok følgelig form som en konstitusjonell trekant som bestod av et trippelsystem av makter: Storting, konge og regjering.

¹³⁷ Tore Pryser, *Norsk historie 1814–1860: Frå standssamfunn mot klassesamfunn* (Oslo: Samlaget 1999–2000), 219–228.

¹³⁸ Pryser, *Norsk historie 1814–1860*, 224–226.

¹³⁹ Det hersker ingen enhetlig oppfatning i forskningen om hvordan statsregimet som vokste frem i Norge etter embetsmannsregimets sammenbrudd, skal karakteriseres. Seip betegner staten mellom 1884 og 1940 som «flerpartistaten», og sikter med dette til en stat der den politiske makten var splittet opp. Dette konseptet er senere blitt utfordret i idéhistorikeren Rune Slagstads verk *De nasjonale strateger* fra 1998. Slagstad anvender her begrepet «venstrestaten», for å understreke at venstretradisjonen satte et avgjørende preg på det norske statssamfunnet og kunnskapsregimet etter 1884. Statsviteren Torstein Haaland har inntatt en mellomposisjon. I denne avhandlingen er Seips betegnelse valgt, ettersom fremstillingen først og fremst fokuserer på endringene på det politiske plan. Se Jens Arup Seip, «Flerpartistaten i perspektiv», i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3/4 (1994), 203–220; Rune Slagstad, *De nasjonale strateger* (Oslo: Pax 1988), 93–188 og Haaland, *Administrasjon og politikk*, 88.

¹⁴⁰ Som Nordby påpeker, skjedde ikke dette skiftet med et enkelt vedtak: «I stedet forlør skiftet over flere tiår, uten at det på noe tidspunkt lå en samlet masterplan til grunn.» Se Trond Nordby, *Grunnlov og styreform. Norge 1814–2010* (Oslo: Universitetsforlaget 2010), 13.

¹⁴¹ Nordby, *Grunnlov og styreform*, 54.

Tiden etter 1884 ble preget av omskiftelighet og brytninger på det politiske plan. Mellom 1884 og 1940 hadde Norge ikke mindre enn 26 regjeringsskifter, 12 av dem i tiden 1920–40.¹⁴² I mellomkrigstiden ble den politiske ustabiliteten også forsterket som følge av ideologisk polarisering. På den ene siden beveget arbeiderbevegelsen seg i en mer radikal retning i kjølvannet av bolsjevikenes maktovertakelse i Russland. På den andre siden ble tyngdepunktet i norsk nasjonalisme forskjøvet mot høyre, bort fra det tradisjonelle venstreprosjektet.¹⁴³

Hvordan utviklet forholdene i sentraladministrasjonen seg under dette parlamentariske flerpartisystemet?¹⁴⁴ I 1939 arbeidet det 768 embets- og tjenestemenn i departementene.¹⁴⁵ Våren 1940 hadde tallet antakelig økt noe, som følge av dannelsen av en midlertidig kriseadministrasjon.¹⁴⁶ Embets- og tjenestemennene ved dette tidspunktet var fordelt på til sammen ni departementer, som var inndelt videre i avdelinger/direktorater og kontorer/byråer.¹⁴⁷ Hvert departement var ledet av en statsråd. Under statsråden var byråkratiet organisert hierarkisk: i ekspedisjonssjefer og avdelingssjefer som ledet sine respektive avdelinger, og i kontorsjefer og byråsjefer som ledet sine respektive kontorer.

Byråkratiet i sentraladministrasjonen hadde flere funksjoner. For det første skulle det forberede saker for Stortinget og regjeringen og iverksette politiske bestemmelser. For det

¹⁴² Haaland, *Administrasjon og politikk*, 128. Se også Hans Fredrik Dahl, *Norge mellom krigene: Det norske samfunn i krise og konflikt 1918–1940* (Oslo: Pax 1975), 16.

¹⁴³ Se bl.a. Odd-Bjørn Fure: *Norsk utenrikspolitisk historie*. Bind 3. *Mellomkrigstid 1920–1940* (Oslo: Universitetsforlaget 1996), 25 f. og Svein Ivar Angell, *Frå splid til nasjonal integrasjon. KULTs skriftserie nr. 29. Nasjonal identitet nr.4* (Oslo: Norges forskningsråd 1994).

¹⁴⁴ Det er skrevet forholdsvis lite om sentraladministrasjonen fra første verdenskrig og frem til annen verdenskrig, og holdningene blant embets- og tjenestemennene er i enda mindre grad utforsket. Bind 4 i samlingsverket *Sentraladministrasjonens historie*, som er skrevet av historikeren Kåre Tønnesson, retter hovedsakelig fokus på ekspansjonene og innskrenkningene i sentraladministrasjonen, samt skifter i organisasjonsformene. Et kapittel i boken, som er skrevet av statsviteren Jan Hovden, tar også for seg rekrutteringen til departementene. I tillegg til Tønnessons bok har særlig Knut Dahl Jacobsens magistergradsavhandling om lojalitetsforventninger i forvaltningen i perioden 1884–1950 og Torstein Haalands studie av forholdet mellom administrasjon og politikk i Norge mellom 1814 og 1940 vært av relevans for mitt arbeid. Se Tønnesson, *Sentraladministrasjonens historie*. Bind 4; Knut Dahl Jacobsen, *Politikk og administrasjon: rangering av noen lojaliteter hos norske statstjenestemenn*, magisteroppgave i statsvitenskap, UiO, 1955, og Haaland, *Administrasjon og politikk*, spes. 111–146.

¹⁴⁵ Jan Hovden, «Rekrutteringen av tjenestemenn til departementene i perioden 1914–1940», i Tønnesson, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 4, 191.

¹⁴⁶ I en undersøkelse fra SSB fra gjennomført rett etter krigens slutt, oppgis det at det arbeidet 884 førkrigsansatte embets- og tjenestemenn i departementene per 9. april 1940. Jf. Signy Arctander, «NS-medlemmer og andre i statstjenesten som viste unasjonale holdninger under okkupasjonen», i *Statistiske Meldinger. Monthly Bulletin of the Central Bureau of Statistics of Norway Bulletin Mensuel du Bureau Central de Statistique Norvégien*, No. 12 (1953), 356. Digitalt tilgjengelig via http://www.ssb.no/a/histstat/sm/sm_195312.pdf#page=5 (besøkt 15.01.2016). Se også kap. 3.

¹⁴⁷ Se Claus Lampe, *Norges statskalender for 1940* (Oslo: Aschehoug 1940), 44–114.

andre befattet departementene seg med en lang rekke rutinesaker.¹⁴⁸ For det tredje utøvde sentraladministrasjonen instruksmyndighet overfor lavere administrasjonsorganer, og fungerte som en ankeinstans for avgjørelser som ble fattet her.¹⁴⁹ Saksbehandlingen fulgte oftest en fast kjede med flere ledd. Først kom den til behandling hos en underordnet funksjonær som gjerne utformet et konsept, deretter «klatret» saken oppover i systemet: først til en byråsjef, deretter til en ekspedisjons- eller avdelingssjef. Til slutt – i særlig viktige saker – ble saken forelagt statsråden selv.¹⁵⁰

Arbeidet i sentraladministrasjonen var knyttet til spesielle normer og forventninger. To av dem er av særlig betydning her. Det hersket for det første en forventning om at forvaltningen skulle være politisk nøytral eller upartisk. Videre var departementsbyråkratiet preget av rettsstatlig kontinuitet. Etter 25. september ble begge disse prinsippene satt under press som følge av kravene om nazifisering.

Politikk, administrasjon og politisk nøytralitet

I tiden mellom 1814 og 1884 hadde embetsmennene en dominerende posisjon i det norske statsstyret, både på det politiske og det administrative plan. I tiden mellom 1814 og 1870 ble det til sammen utnevnt 70 statsråder. 40 av dem kom fra den høyere embetsstanden, mens 22 hadde hatt lavere embeter. Også på Stortinget var embetsmennene betydelig representert, selv om andelen ble svakere mot slutten av perioden.¹⁵¹ Som historikeren Jens Arup Seip poengterer, fylte embetsmennene både administrative og politiske funksjoner: De tok steget ut av sin «trange rolle som byråkrater og inn på det politiske plan».¹⁵² Den norske staten mellom 1814 og 1884, kan ut i fra dette perspektivet karakteriseres som en embetsmannsstat.¹⁵³

¹⁴⁸ I 1935 hadde f.eks. fem av departementene – finans, justis, kirke; landbruk og utenriks – 50 000 journalnumre hver. Se Ole Kolsrud, *Maktens korridorer. Regjeringskontorene, 1814–1940* (Oslo: Universitetsforlaget 2001), 151.

¹⁴⁹ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 1.

¹⁵⁰ Jan Debes, *Organisasjon. Realiteter og illusjoner i statsadministrasjonen* (Oslo: Universitetsforlaget 1961), 206–209; Nils Sødal, *Den indre grensen. Statsborgerretten – lov og praksis 1925–1939*, hovedoppgave i historie, UiO 1999, 87–92. Sødal påpeker at i statsborgersaker ble konseptet satt opp av en sekretær, mens byråsjefen eller ekspedisjonssjefen gjerne avgjorde utfallet. Fra 1928 ble også statsråden involvert i behandlingen av enkelte saker.

¹⁵¹ I årene frem mot 1830 var i gjennomsnittet nær 50 % av representantene embetsmenn, fra 1830 til 1850 lå den på ca. 40 %. Etter 1850 gikk den ned til rundt 30 %. Frem mot 1884 sank den ytterligere. Jf. Seip, *Utsikt over Norges historie*, bind 1, 86–87.

¹⁵² Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges historie. Bind 2. Tidsrommet ca. 1850–1884* (Oslo: Gyldendal 1981), 214.

¹⁵³ Seips konsept om embetsmannsstaten hadde, som historikeren Odd-Bjørn Fure har påpekt, utgangspunkt i flere teser. For det første hevdet Seip at embetsmennene hadde en viktig maktbasis både i administrasjonsapparatet og i politiske organer. Videre mente han at embetsmannsstaten var bærer av et politisk og kulturelt hegemoni: at den var tidens ledende politiske gruppering. Se Odd-Bjørn Fure, «Jens Arup Seips Utsikt over Norges historie 1–2», i *Historisk tidsskrift* nr. 2 (1984), 133.

Innføringen av parlamentarismen i Norge innebar at politikken i sterkere grad enn tidligere ble avgrenset fra den byråkratiske sfæren. Regjeringen fungerte ikke lenger som en del av sentraladministrasjonens karrieresystem, men ble en politisk institusjon som var avhengig av Stortingets støtte. Den rådende oppfatningen etter 1884 ble at det fantes et avgjørende skille mellom statsråder og andre typer embetsmenn. Statsrådene skulle tilhøre den politiske del av den offentlige sfære, mens embetsmennene skulle tilhøre den administrative og nøytrale del.¹⁵⁴ I det norske systemet frem til 1940, påpeker statsviteren Torstein Haaland, ble det blant annet ikke dannet embetsstillinger som stod og falt med de politiske makthaverne:¹⁵⁵

Den borgerlige venstreliberale tradisjon [var] mot å blande forvaltning og politikk. Derfor fikk man ikke «konsultative statsråder» eller «politiske» statssekretærstillinger, der vedkommende stod og falt på sin minister.¹⁵⁶

En annen faktor som også forsterket skillet mellom den politiske og administrative sfæren, var at embetsmennene bare kunne oppsies ved dom, og at de dermed vanskelig lot seg avsette. Denne ordningen sprang ifølge statsviteren Knut Dahl Jacobsen ut av prinsippet om byråkratiets upersonlige karakter:

Det er orientert mot staten som en upersonlig ordening og ikke bundet til makthaverne med troskapsbånd av liknende slag som i forholdet mellom herre og tjener.¹⁵⁷

De fire ekspedisjonssjefene som ledet avdelingene i Justisdepartementet per 9. april 1940 hadde for eksempel sittet i de samme posisjonene siden henholdsvis 1925, 1926, 1929 og 1936.¹⁵⁸ Som Seip spissformulerer det: «statsråder kom og gikk, ekspedisjonssjefer *ble.*»¹⁵⁹

Skillet mellom politikk og administrasjon innebar ikke bare en funksjonsdeling, men også forventninger om at byråkratiet skulle forholde seg politisk nøytralt: at embets- og tjenestemennene ikke skulle la sin praksis påvirke av politiske sympatier og antipatier. «Siden parlamentarismen innførtes», hevdet for eksempel Bondepartiets representant Gabriel Moseid i Odelstinget i 1947, «har det vært hevdet som en fast regel at administrasjonen skal være

¹⁵⁴ Dag Solumsmoen, *Fra byråkrati til teknobyråkrati: et perspektiv på norsk sentralforvaltning*, hovedoppgave i Statsvitenskap, UiO 1980, 64.

¹⁵⁵ Haaland, *Administrasjon og politikk*, 117–123.

¹⁵⁶ Haaland, *Administrasjon og politikk*, 129.

¹⁵⁷ Knut Dahl Jacobsen «Lojalitet, nøytralitet og faglig uavhengighet i sentraladministrasjonen», i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, hefte 4 (1960), 233.

¹⁵⁸ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 31, 33, 35; Lampe, *Norges statskalender for 1940*, 61.

¹⁵⁹ Jens Arup Seip, «Flerpartistaten i perspektiv», i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3–4 (1994), 213.

upolitisk, og utføre sitt administrative arbeid uansett om regjeringene skifter.»¹⁶⁰

Embetsverket skulle fungere på samme måte uavhengig av regjeringens politiske farge.

Før 1940 var den dominerende oppfatningen at ansettelse, utnevnelser og forfremmelser skulle skje på bakgrunn av faglige kvalifikasjoner og ansiennitet, ikke ut ifra politisk ståsted. I en magistergradsoppgave som gransker spenningsforholdet mellom ulike lojalitetsforventninger innen det norske embetsverket mellom 1884 og 1940, konkluderer statsviteren Knut Dahl Jacobsen med at kravet om partipolitisk nøytralitet fungerte som rådende norm i stortingsdebattene som omhandlet embetsutnevnelser. Dahl Jacobsen trekker frem seks momenter som synliggjør normens styrke. For det første var utsagn som pekte i retning av nøytralitetskravet fullstendig dominerende antallsmessig. Videre ble kravet om nøytralitet ofte fremsatt ubegrunnet, eller det ble bare begrunnet vagt, noe som tyder på at det ble oppfattet som selvsagt. For det tredje var åpne motforestillinger nærmest fraværende. Bortsett fra et enkelt år i Arbeiderpartiets gjennombruddsfase i 1930-årene, ble det ikke fremsatt krav om å gjennomføre partipolitiske utnevnelser.¹⁶¹ For det fjerde forekom det bare unntaksvis at politiske utnevnelser ble forsvart politisk – som oftest ble de fremstilt som saklig betinget. For det femte ble utnevnelser som kunne mistenkes for å være politisk bestemte, møtt med skarpe reaksjoner. Og for det sjette var det sjelden at kravet om partitroskap kom til uttrykk i debattene som omhandlet selve embetsutøvelsen.¹⁶²

Selv om idealet om et nøytralt embetsverk dermed stod sterkt, skjedde det likevel en viss politisering av embetsverket mellom 1884 og 1940. Dette foregikk imidlertid først og fremst på lokalt nivå. Haaland påpeker at Venstre-regjeringen i tiden etter 1884 søkte å befeste sin stilling ved å plassere noen av sine beste tilhengere i embeter utover i distriktene. Slike politiske utnevnelser ble skarpt kritisert i samtiden. I 1885 hevdet sokneprest F.S. Schiørn for eksempel at det i alle fall var noen «tilfelle, hvor man av utnevnelserne ser, at det politiske standpunkt tillegges en ikke liten vekt».¹⁶³ Innen departementene under sentraladministrasjonen var politiseringen derimot marginal før krigsutbruddet.¹⁶⁴ En hovedfagsoppgave som undersøker karrieremønstrene blant sentralforvaltningens toppledere med utgangspunkt i årene 1936, 1956, 1976 og 1996, viser at kun én av 32 ekspedisjonssjefer

¹⁶⁰ Moseid, sitert i Dahl Jacobsen, «Lojalitet, nøytralitet og faglig uavhengighet», 238.

¹⁶¹ Knut Dahl Jacobsen, *Politikk og administrasjon. Rangering av noen lojaliteter hos norske statstjenestemenn*, magisteroppgave i statsvitenskap, UiO 1955, 140.

¹⁶² Dahl Jacobsen, *Politikk og administrasjon*, 145–146.

¹⁶³ Schiørn sitert i Haaland, *Administrasjon og politikk*, 125. Under frontaledebatten i 1934 lanserte Arbeiderparti-representanten Olav Oksvik også teorien om statskalenderen som «Venstres medlemsfortegnelse». Se *ibid.*, 126.

¹⁶⁴ Etter krigen skjedde det derimot en ikke ubetydelig politisering av forvaltningen. Se bl.a. Tore Grønlie (red.), *Forvaltning for politikk. Norsk forvaltningspolitikk etter 1945* (Oslo: Fagbokforlaget 1999).

hadde politisk bakgrunn.¹⁶⁵ Byråkratiet, konkluderer Haaland, ble følgelig politisert på lokalt nivå. Derimot beholdt det sin juridisk-byråkratiske karakter på sentralt nivå.¹⁶⁶

Rettsstatlig kontinuitet

Skillet mellom politikk og byråkrati etter 1884, reflekteres ikke bare i kravet om et politisk nøytralt embetsverk. I det omskiftelige politiske landskapet i tiden etter 1884 representerte den byråkratiske sfæren også – i motsetning til politikken – stabilitet og tradisjon.

Haaland har utformet et fruktbart utgangspunkt for å beskrive dette forholdet. Nøkkelbegrepet er *utakt i institusjonelle systemer*. Teorien sikter til at forskjellige, men gjensidig avhengige institusjoner utvikler seg i ulikt tempo. «Selve endringsretningen i systemet», fastslår Haaland, «angis av den mest dominerende institusjon, med de andre i institusjonelt etterslep.»¹⁶⁷ Med dette som utgangspunkt, slutter han at byråkratiet hang etter utviklingen på det politiske området i tiårene etter parlamentarismens gjennombrudd. Mens politikken var i stadig endring, holdt byråkratiets normer og verdier seg mer eller mindre stabile. Her fantes det en klar kontinuitetslinje tilbake til embetsmannsstaten før 1884:

Politikerne i regjeringsposisjon var bundet til et *stivt styringsapparat* holdt oppe av byråkratier som var praktisk talt uavsettelige og vanskelig å flytte, og som var mer knyttet selve apparatet enn til den politiske ledelse som kom og gikk.¹⁶⁸

Mer konkret videreførte den byråkratiske sfæren rettsstatlige normer og arbeidsformer. Haaland hevder at rettsstaten utgjorde et underliggende element ved den parlamentariske flerpartistaten, og at basen for de rettsstatlige normer nettopp var statsadministrasjonen. På dette området befant forvaltningen seg nær den klassiske weberske modellen, der byråkratiet nettopp oppfattes som regelbundet.¹⁶⁹

Ideen om lovens herredømme som det sentrale element i statslivet, stod sterkt i tiårene etter 1814. Et kjerneelement her var tanken om at beskyttelse mot vilkårlighet «krevde at riktige lover og regler ble anvendt på riktige fakta».¹⁷⁰ Ut ifra dette oppstod det en sterk regelorientering i beslutningssystemet, som satte strenge krav til regulariteten i den

¹⁶⁵ Sigbjørn Nerland, *Toppledere i sentralforvaltningen med politisk bakgrunn: en studie av toppledernes karrieremønster med utgangspunkt i årene 1936, 1956, 1976 og 1996*, hovedoppgave i statsvitenskap, UiO 1997, 51.

¹⁶⁶ Torstein Haaland, *Administrasjon og politikk*, 127.

¹⁶⁷ Torstein Haaland, *Administrasjon og politikk*, 17–18.

¹⁶⁸ Torstein Haaland, *Administrasjon og politikk*, 128.

¹⁶⁹ Se Weber, *Makt og byråkrati*, 97, samt kap. 1 i denne avhandlingen.

¹⁷⁰ Benum, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 2, 1–2.

administrative prosessen.¹⁷¹ Etter 1884 fortsatte en slik regelorientert praksis å være en rådende norm innen embetsverket. Retts sosiologen Thomas Mathiesen hevder at forvaltningen frem til annen verdenskrig var kjennetegnet av en legalistisk embetsmannskultur, der regelorientering, prosedyre og forutsigbarhet i avgjørelser ble vektlagt.¹⁷² Det samme fastslås også av statsviteren Dag Solumsmoen, som hevder at rettsstatens prinsipp om at makt skal kunne stanse makt, bare ble modifisert i 1884. Parlamentarismen kunne ta rettsstatens forvaltningsorganisasjon i sin tjeneste, «ja den måtte fortone seg som akseptabel i den grad den var strengt byråkratisk organisert». Det overordnede prinsippet innen statsbyråkratiet var fremdeles «maksimal, automatisk og forutsigbar regelanvendelse».¹⁷³

Den rettsstatlige orienteringen ga seg også utslag i en omstendelig saksbehandling, som vektla prosedyrer og formaliteter. Ifølge en innstilling fra Arbeidsordningskomiteen av 1888, passerte en sak under departementenes behandling normalt sett seks instanser før den ble ekspedert.¹⁷⁴ Disse arbeidsmåtene synes ikke å ha blitt endret i betydelig utstrekning i mellomkrigstiden. I en innstilling fra Statens forenkling- og sparekomité av 1922 ble det rettet kritikk mot det som ble betegnet som den påtakelige «tilbøielighet hos administrasjonen til å fremme saker i de gamle tilvante former».¹⁷⁵ Innstillingen fra Sparekomiteen av 1932 gikk enda lenger. Her ble det hevdet at departementene manglet initiativ, og at de fulgte en «treghetens lov inntil enten Stortinget sier ifra eller kravet om reformer utenfra er blitt så sterkt at det ikke lenger er til å komme forbi». Årsaken til dette var det som ble oppfattet som et overdrevent fokus på formaliteter:

Selv forberedelsen av enkle saker gjøres i almindelighet til gjenstand for behandling i 2–3 instanser, og det drives over store deler av centraladministrasjonen en stilretting av konsepter som må betegnes som karikaturmessig. [...].¹⁷⁶

Et konkret uttrykk for den rettsstatlige orienteringen er juristenes sterke stilling innen regjeringskontorene. Mellom 1814 og 1845 dannet det seg et tilnærmet juristmonopol i departementene. 70 % av kopistene, 91 % av fullmektigene, 98 % av byråsjefene og 100 % av

¹⁷¹ Benum, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 2, 1–2.

¹⁷² Thomas Mathiesen, «Moderne forvaltning fra embets- til bedriftskultur», i Erik Boe, *Veien mot rettsstudiet* (Oslo: Tano, Aschehoug, 1996), 396–409.

¹⁷³ Solumsmoen, *Fra byråkrati til teknobyråkrati*, 65.

¹⁷⁴ Se Finans og told-departementet: *Arbeidsordningskomiteens innstilling av 1888*, 6–10. Trykt som bilag i *Stortingsforhandlinger IA 1897*, bilag til hovedpost III. Se også Benum, *Sentraladministrasjonens historie i Norge*, bind 2, 315–316.

¹⁷⁵ Finans- og tolldepartementet: *Innstilling I fra Statens sparings- og forenklingkomite av 1922*, 4 Trykt i *Stortingsforhandlinger 1926 2B* (etter St.meld.32).

¹⁷⁶ Finans og tolldepartementet: *Innstilling fra Spare- og forenklingkomiteen av 1932*. *Innstilling VI.*, 62–63. Trykt i *Stortingsforhandlinger 1936 del 2.*, som bilag til St. meld. 35.

ekspedisjonssekretærene som ble ansatt eller utnevnt mellom 1832 og 1844, hadde juridisk utdanning.¹⁷⁷ Den juridiske ensrettingen var, som historikeren Per Maurseth har påpekt det, en «seier for en tilnærmet identifisering av begrepet 'administrativ dannelse' med lovkyndighet, en seier for prinsippet om at offentlig administrasjon var en juridisk spesialitet».¹⁷⁸ Selv om andre typer ekspertise enn den juridiske etter hvert trengte inn i forvaltningen,¹⁷⁹ forble den juridiske kunnskapen dominerende i *departementene* helt frem til 1940. I 1884 hadde juristene 80–90 % av stillingene i departementene,¹⁸⁰ i perioden mellom 1931 og 1939 lå tallet på 75,1 %.¹⁸¹ Den juridiske kultur, konkluderer Haaland, preget med andre ord byråkratiet som helhet. Den kom til uttrykk i normene for hvordan byråkratene skulle oppføre seg, og i embets- og tjenestemennenes verdier og oppfatninger.¹⁸² Sentralforvaltningen før 1940 lå på dette feltet nær opp til det weberske konseptet om et regelbundet embetsverk.

2.2 Politi og kriseadministrasjonen før 1940

Departementskulturen før 1940 utgjør et viktig bakteppe for å analysere forholdene i departementene under den tyske okkupasjonen. Både innenfor Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) arbeidet det flere embets- og tjenestemenn som hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen før krigsutbruddet. For å forstå dynamikken i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) under okkupasjonen, er det likevel ikke tilstrekkelig å beskrive forholdene innen sentraladministrasjonen på generelt grunnlag. Det må også kastes lys over de mer spesielle kjennetegnene ved politietaten og kriseadministrasjonen før 1940.

Politi og politikultur i 1940

Dannelsen av Politidepartementet innebar at det ble etablert en ren politiledelse på departementsnivå, som var løsrevet fra det tradisjonelle Justisdepartementet. Flere av de sentrale embets- og tjenestemennene hadde også bakgrunn fra politiets ytre etat før

¹⁷⁷ Maurseth, *Sentraladministrasjonens historie i Norge*, bind 1, 252.

¹⁷⁸ Maurseth, *Sentraladministrasjonens historie i Norge*, bind 1, 258.

¹⁷⁹ Denne ekspertisen ble imidlertid i stor grad bygd opp utenfor det tradisjonelle departementsbyråkratiet. Se Benum, *Sentraladministrasjonens historie i Norge*, bind 2, 2–3, passim.

¹⁸⁰ Haaland, *Administrasjon og politikk*, 133.

¹⁸¹ Jan M. Hovden, *Rekrutteringen til departementene i tiden 1914–1939*, hovedoppgave i statsvitenskap, UiO 1969, 203.

¹⁸² Haaland, *Administrasjon og politikk*, 41.

krigsutbruddet.¹⁸³ Enkelte aspekter ved politietats historie i 1920- og 30-årene er følgelig av relevans for å forstå situasjonen i departementet etter 25. september 1940.

Politietaten per 9. april 1940 var en sammensatt etat.¹⁸⁴ Knappt 2000 mann var ved dette tidspunktet fast ansatt i politietaten, sammen med i underkant av 1000 som arbeidet på korttidskontrakter.¹⁸⁵ Styrken var preget av en betydelig avstand mellom ulike grupper av politifolk: særlig embets- og tjenestemenn. Straffeprosessloven av 1887 gjorde politiet til en del av påtalemyndighetene, noe som medførte at politiembetsmennene ble stilt overfor krav om juridisk embetseksamen.¹⁸⁶ Overfor polititjenestemennene ble det derimot ikke stilt noen krav til formell utdanning, selv om politiskolen fikk utvidet sin kapasitet i løpet av 1930-årene.¹⁸⁷ «Embetsmennene», fastslår Ringdal, levde kort sagt «både i arbeid og fritid helt adskilt fra tjenestemennene. Deres språk, livsstil og sosiale omgangsformer var en annen, og de var gift med kvinner fra andre samfunnslag».¹⁸⁸

Det norske politiet hadde i 1800-årene og ved inngangen til 1900-tallet også et desentralisert preg.¹⁸⁹ De lokale politimesterne hadde stor autonomi og utøvde personlig makt over sine respektive politikorps. Først i 1937 ble politivesenet i sin helhet plassert under statlig styre. Likevel, påpeker historikeren Øystein Hetland, beholdt etaten helt frem til krigsutbruddet et tydelig lokalt preg:

¹⁸³ Eksempler kan være ordenspolitileder Egil Olbjørn og kontorsjefen Birger Lysbakken. I tillegg kom Jonas Lie selv. Se kap. 3 for mer detaljerte opplysninger.

¹⁸⁴ Politihistorie har, med et visst unntak av okkupasjonstiden, blitt skjenket lite oppmerksomhet i norsk historieskrivning. Det finnes ingen samlende akademiske fremstillinger av etatens utvikling. Mye av litteraturen innenfor feltet er av populærhistorisk karakter. Samtidig finnes det enkelte avhandlinger som befatter seg med avgrensede politihistoriske temaer. Se eksempelvis Finn Jor, *Politi i Norge, Norsk Politiforbunds 75-års jubileumsskrift* (Oslo: S. Hammerstads Boktrykkeri 1980); Fartein Valen-Sendstad, *For lov og rett i 200 år. Oslo Politis historie* (Oslo: Gyldendal 1953); Elisabeth Sand, *Jurist eller politi: identitets- og profesjonsbygging blant politiembetsmenn 1908–1968*, hovedoppgave i historie, UiO, 2004 og Per Ole Johansen, «Samfunnets pansrede neve». *Statspoliti og ekstraordinær overvåkning 1918–1941* (Oslo: Gyldendal 1989).

¹⁸⁵ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 55.

¹⁸⁶ I løpet av 1920- og 30-årene ble kravene ved embetsutnevnelser riktignok noe myket opp. I politiloven fra 1936 ble det fastslått at søkere til politiembeter *burde* ha bestått juridisk embetseksamen. Samtidig ble det ansett som ønskelig at sjefsstillinger ble besatt av embetsmenn med politierfaring fra tidligere. Se Elisabeth Sand, *Jurist eller politi*, 38–40.

¹⁸⁷ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 55–64; Øystein Hetland, *The Pre-War Norwegian Police* (upub. manuskript til kommende PhD-avhandling, HL-senteret 2014), 7.

¹⁸⁸ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 59.

¹⁸⁹ Politiet var inndelt i to hovedseksjoner, lensmannsetaten og det urbane politiet. Lensmannsetaten var en gammel institusjon, som hadde vokst frem i middelalderen og som utførte både politimessige og sivile oppgaver. Se Olav Nordstoga, *Lensmenn i 800 år. Jubileumbok Norges lensmannslag 1893–1993* (Oslo: Leseselskapet 1992).

There existed no national police authority between the level of the Ministry of Justice and the local police districts. Consequently, there were no truly national police institutions, and no undisputed spokesman or leader for the Norwegian police.¹⁹⁰

På departementsnivå ble arbeidet med politisaker i all hovedsak utført av et politikontor, som sorterte under Den administrative avdeling i Justisdepartementet.¹⁹¹ Under dette kontoret sorterte i slutten av mellomkrigsårene blant annet politiloven, politiinstrukser, politiets budsjetter, regulering av politidistrikter, utrykningspolitiet, fremmed- og passkontroll, embetsbesettelser og personalsaker knyttet til politiets embets- og tjenestemenn.¹⁹²

I hvilken utstrekning samsvarte oppfatningene innen politiet med normene som rådet innen sentraladministrasjonen før 1940? Et klart berøringspunkt synes å ha vært forventningen om partipolitisk nøytralitet. Ut ifra en gjennomgang av polititidsskriftene *Norsk politiblad* og *Politiembetsmennenes embetsmannsblad*, konkluderer Hetland med at dette mer enn noe annet utkrystalliserer seg som en av politietatens bærende normer. Forventningen om politisk nøytralitet – at politiet skulle vokte lov og orden upartisk, uten hensyn til egne politiske preferanser – gikk igjen som en rød tråd i samtlige årganger av tidsskriftene.¹⁹³ En liknende konklusjon er også blitt trukket av historikeren Ringdal på bakgrunn av intervjuer med tidligere polititjenestemenn:

Man diskuterte ikke politikk i politiet. Politisk engasjement ble oftest sett på som et brudd med rådende saklighetsnormer. Politifolk som har fortalt om okkupasjonen, understreker alle dette.¹⁹⁴

Mens idealet om politisk nøytralitet overlappet med normene innen sentraladministrasjonen før krigen, fantes det også særtrekk ved politikulturen i mellomkrigstiden som påvirket forholdene under okkupasjonen. Det ene er knyttet til misnøye med politiets organisasjon og ledelse. Som nevnt var politiets ledelsesapparat svært juristdominert i tiden før 1940. Politiembetsmennene utviklet i løpet av første del av 1900-årene like fullt en egen politiidentitet, som gradvis avgrenset dem fra andre juristgrupper. Utover 1920- og 30-årene vokste det frem krav om at mer spesifikke politikvalifikasjoner, og ikke utelukkende juridisk

¹⁹⁰ Øystein Hetland, *The Pre-War Norwegian Police*, 5.

¹⁹¹ Knut Johannessen, Ole Kolsrud og Dag Mangset, *Håndbok for Riksarkivet* (Oslo: Notam Gyldendal 1992), 113; Arnli, *Det norske politi*, 38.

¹⁹² Lampe, *Norges statskalender for 1940*, 58.

¹⁹³ Hetland, *The Pre-War Norwegian Police*, 12. Denne oppfatningen går tydelig frem av en lederartikkel i *Norsk Politiblad* fra mars 1930. Her ble det fastslått at «Politiet har til opgave bl.a. å beskytte så ingen blir forulempet eller hindret i sine legale handlinger. Sagt med andre ord skal politiet være et lojalt redskap i de lovlige samfunnsstyrendes hender (i) overensstemmelse med de av lovgivningsmaktene gitte bestemmelser.» Lederartikkel trykt i *Norsk politiblad*, nr. 5, mars 1930.

¹⁹⁴ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 61.

utdannelse, skulle betones ved utnevnelser til høyere embeter. Et tilbakevendende argument var at politiledelsen måtte bestå av «skikkelige» politifolk, som hadde erfaring fra felten:

Det må gjelde for denne etats menn som for andre spesialetater at man begynner i de lavere embedsgrader og stiger efterhvert op i de høiere grader. En juridisk utdannelse i og for seg med praksis i andre brancher, for eksempel sakførervirksomhet, gir derfor almindeligvis ikke kvalifikasjoner til overtagelse av høiere stillinger i politiet. Og under konkurranse til de lavere embetsstillinger bør de være å foretrekke, som har vært arbeidet på politikontorer i noen tid eller har vært konstituert.¹⁹⁵

Holdningene til Justisdepartementet synes i politikretser i det hele tatt å ha vært preget av betydelig misnøye. Arnli hevder at det forut for krigsutbruddet hersket utålmodighet og irritasjon blant politiembetsmennene over det som ble karakterisert som manglende politifaglig interesse på departementsnivå. *Politiembetsmennenes blad* ga ved flere anledninger uttrykk for at det manglet politiutdannede fagfolk i Justisdepartementet som visste hvor skoen trykket.¹⁹⁶ Under okkupasjonen skapte nettopp det gamle kravet om opprustning av politiledelsen grobunn for kollaborasjon. Som vi skal se, ble mange av omstruktureringsfremstøtene som ble fremmet etter 25. september 1940, i utgangspunktet hilst velkommen av politifolk i og utenfor Politidepartementet som en sårt tiltrengt opprustning og sentralisering av etaten.

Det andre punktet dreier seg om brytningene internt i politietaten i 1920- og 30-årene mellom det som er blitt kalt den «harde» og «myke» politilinje. Konfliktene dreide seg i snever forstand om hvordan politiet skulle opptre i forbindelse med sosiale uroligheter. I bredere forstand dreide det seg om mer grunnleggende prinsipper for politiets organisasjonsformer og arbeid. Tilhengerne av en «myk» politilinje hadde som strategi å unngå unødige provokasjoner. Politiet skulle greie seg uten skytevåpen og gass, og opptre tålmodig og diplomatisk.¹⁹⁷ Tilhengerne av «den harde linje» søkte i kontrast til dette å føre en konfrontasjonslinje i sosiale konflikter, og ville også gi politiet et mer militært tilsnitt.¹⁹⁸ Etter det såkalte Menstadslaget i 1931, der politiet og demonstrerende arbeidere hadde støtt sammen i et masseslagsmål, klaget politimesteren i Stavanger, Ola Kvalsund, over at de

¹⁹⁵ I løpet av 1920- og 30-årene ble kravene ved embetsutnevnelser riktignok noe myket opp. I politiloven av 1936 ble det understreket at søkere til politiembeter «bør» ha bestått juridisk embetseksamen. Samtidig ble det påpekt at det til sjefsstillinger kun burde besettes av personer med tidligere erfaring som polititjenestemenn. Sand, *Jurist eller politi*, 38–40.

¹⁹⁶ Jan Arnli, *Det norske politi*, 22. Da politikontoret i Justisdepartementet ble utvidet til en egen politiavdeling under Administrasjonsrådet sommeren 1940, ble utviklingen hilst med stor tilfredshet av redaktør Olav Kvalsund. Den nye ordningen, fastslo Kvalsund, virkeliggjorde et krav som hadde stått sentralt innen Politiembetsmennenes landsforening lenge: «Med egen avdeling, og besettelse av sjefsstillingen med en mann med trening i så vel departements- som i politiarbeid har en rukket fram til en foreløpig ordning av en sak som Politiembetsmennenes Landsforening i sin tid nedla meget arbeid på.»

¹⁹⁷ Per Ole Johansen, «Samfunnets pansrede neve», 12.

¹⁹⁸ Per Ole Johansen, «Samfunnets pansrede neve», 12.

tilstedeværende politifolkene var ynkelig utstyrt og forberedt. Lærdommen, fastslo Kvalsund, var at politiet måtte rustes opp:

Rekrutteringen, spesialutdannelsen, utstyret og bebevingen, organisasjonen av statspolitiet – alt må nøie forberedes. Og en må ikke vike tilbake for radikale avvikelser fra den tilvante norske politiordningen.¹⁹⁹

Et håndfast uttrykk for denne linjen var Statspolitiet, som ble grunnlagt i 1932. Statspolitiet var et opprørspoliti, som kunne settes inn hvor som helst og som med sin militære og aggressive fremtoning «brøt voldsomt med den tradisjonelle norske politistilen.»²⁰⁰ Etter at politiet i sin helhet ble lagt under staten, ble Statspolitiet fra 1937 oppløst i sin egentlige form og erstattet av et Utrykningspoliti.²⁰¹ Som vi skal se, videreførte Politidepartementet på områder «den harde linjen» i politiet fra mellomkrigstiden inn i okkupasjonsårene. Ikke bare hadde flere av de mest fremtredende aktørene i departementet bakgrunn fra Statspolitiet, institusjonen fikk etter hvert også militære trekk.

Kriseadministrasjonen før 1940

Mens politisakene i sentraladministrasjonen sorterte under det tradisjonstunge Justisdepartementet, var Forsyningsdepartementet en nyskaping som ble opprettet like før krigsutbruddet. Arbeidet med å utvikle en kriseberedskap var blitt påbegynt allerede i begynnelsen av 1930-årene. I 1933 besluttet Stortinget å opprette *Det nasjonale selvhjelpsråd*, en institusjon som skulle sørge for at det «på de forskjellige områder treffes sådanne tiltak at folkehusholdningen best mulig trygges, næringslivets fortsatte virksomhet muliggjøres, og vårt forsvars behov tilfredsstilles om kriser inntreffer.»²⁰² I selvhjelpsrådet satt det representanter for de forskjellige departementene og landets viktigste næringsinstitusjoner. Rådet hadde tre hovedoppgaver: å tilrettelegge landets forsyninger, å tilfredsstillere forsvarets behov og å sørge for fortsatt næringsvirksomhet i krisesituasjoner.²⁰³ I 1938 nedsatte regjeringen Nygaardsvold deretter en interdepartemental komité, *Regjeringens rådgivende komité*, som sammen med Selvhjelpsrådet la frem en plan for opprettelsen av en kriseadministrasjon. 9. september 1939, en drøy uke etter det tyske overfallet på Polen, la finansminister Oscar Torp frem et forslag

¹⁹⁹ Ole Kvalsund, «Noen lærdommer fra Menstadoptøiene», artikkel trykt i *Politiembetsmennenes blad*, nr.6, 1931.

²⁰⁰ Johansen, «*Samfunnets pansrede neve*», 14.

²⁰¹ Johansen, «*Samfunnets pansrede neve*», 14–15, passim.

²⁰² Sitert i Kolsrud, *Maktens korridorer*, 439

²⁰³ *Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945*, bilag, bind II (Oslo: Aschehoug og Co. 1947), 114–115.

om å opprette et nytt Forsyningsdepartement,²⁰⁴ som ble vedtatt 22. september.²⁰⁵ 29. september 1939 ble Trygve Lie utnevnt til forsyningsminister.²⁰⁶

Forsyningsdepartementet var fra starten av organisert i én alminnelig avdeling og fire direktorater: Direktoratet for proviantering og rasjonering, Direktoratet for industriforsyning, Direktoratet for utenrikshandel og Direktoratet for skipsfart.²⁰⁷ I begynnelsen av 1940 bestod departementets personale av én ekspedisjonssjef, fire direktører, 10 kontorsjefer, 27 sekretærer og 40 assistenter.²⁰⁸ Den første tiden arbeidet departementet primært med å få oversikt over forsyningssituasjonen, samt med å bygge opp ekstralagre av livsviktige importvarer. Forsyningsdepartementene knyttet også til seg kommunale og fylkeskommunale forsyningsnemnder for bistand i dette arbeidet.²⁰⁹

Personsammensetningen i Forsyningsdepartementet avvek i noen grad fra de overordnede mønstrene innen sentraladministrasjonen. Viktigst her var det at departementet bestod av påfallende mange ikke-jurister i sentrale embeter. Riktignok hadde departementets ekspedisjonssjef, Alf Birger Frydenberg, juridisk utdanning og fortid som sekretær og byråsjef innen Sosialdepartementet.²¹⁰ Av fire direktører ved årsskiftet 1939/40 var det derimot bare sjefen for Direktoratet for proviantering og rasjonering, Nikolai Schei, som hadde juridisk embetseksamen. Blant de øvrige direktørene fantes det henholdsvis en ingeniør, en tidligere sjøoffiser og en skipsreder.²¹¹ Under okkupasjonen var det en påfallende liten andel av NS-medlemmene som var ansatt i departementet før krigen brøt ut. Som vi skal se, hadde de enhetene som holdt sterkest stand mot Nasjonal Samling, også et relativt tradisjonelt preg.

2.3 Det nasjonalsosialistiske okkupasjonsregimet i Norge

Okkupasjonsstyret som ble etablert av 25. september 1940, brøt på avgjørende måter med de politiske strukturene som hadde vokst frem i Norge etter 1814. Med den nye ordningen ble

²⁰⁴ Kolsrud, *Maktens korridorer*, 439

²⁰⁵ St.meld. nr. 22, 1940. *Forsyningsdepartementets virksomhet. Tida oktober 1939–januar 1940*, 1.

²⁰⁶ Kolsrud, *Maktens korridorer*, 440.

²⁰⁷ Kolsrud, *Maktens korridorer*, 441; St.meld. nr. 22 (1940). *Forsyningsdepartementets virksomhet. Tida oktober 1939–januar 1940*, 1–3.

²⁰⁸ St.meld. nr. 22, 1940. *Forsyningsdepartementets virksomhet. Tida oktober 1939–januar 1940*, 1.

²⁰⁹ St.meld. nr. 22, 1940. *Forsyningsdepartementets virksomhet. Tida oktober 1939–januar 1940*, 2–3.

²¹⁰ Se «Alf Frydenberg», i Bjørn Steenstrup, *Hvem er hvem 1973* (Oslo: Aschehoug 1973), 165. Digitalt tilgjengelig fra <http://runeberg.org/hvemervem/1973/0165.html> (besøkt 15.01.2016).

²¹¹ Om provianteringsdirektør Nikolai Schei, se Rolf Normann Torgersen, «Nikolai Schei», digitalt tilgjengelig via http://nbl.sn.no/Nikolai_Schei (besøkt 15.01.2015). Om industriforsyningsdirektør Jens Bache-Wiig, se Harald Espeli, «Jens Bache-Wiig», digitalt tilgjengelig via http://nbl.sn.no/Jens_Bache-Wiig (besøkt 15.01.2016). Om sjefen for Direktoratet for utenrikshandel, Øivind Lorentzen, se «Øivind Lorentzen» i *Store norske leksikon*, digitalt tilgjengelig via http://snl.no/Øivind_Lorentzen (besøkt 15.01.2016). Om sjefen for Skipsfartsdirektoratet, Per Preben Prebensen, se Fure, *Norsk utenrikspolitisk historie*, bind 3, 177.

Kongen og regjeringen Nygaardsvold avsatt, Stortinget oppløst og alle politiske partier med unntak av Nasjonal Samling erklært forbudt. Dersom nordmennene skulle vinne selvstendigheten tilbake, fastslo Terboven i talen der det nye systemet ble presentert, fantes det bare én vei, og denne veien gikk gjennom Nasjonal Samling.²¹²

Okkupasjonsordningen skapte dermed rammer for styring, makt og forvaltning som var ekstraordinære og avvikende i norsk historisk sammenheng. Ikke bare ble det, som historikeren Ole Kristian Grimnes påpeker det, innført et nasjonalsosialistisk okkupasjonsstyre, det som gjorde fremmedstyret ennå mer spesielt «var at det inngikk i et makkerskap med et innenlandsk nasjonalsosialistisk parti, Nasjonal Samling (NS), og lot det få ta del i statsmakten».²¹³

Norge i den nasjonalsosialistiske okkupasjonspolitikken: Et overblikk

Da Hitler-regimet var på sitt høydepunkt i 1942, befant nærmere halvparten av den europeiske befolkningen seg innenfor den nazistiske maktsfære.²¹⁴ Måten de nasjonalsosialistiske okkupasjonsstyrene var organisert på varierte imidlertid betydelig fra område til område. Rebutisch omtaler det nasjonalsosialistiske systemet som et «organisert kaos, der partiinstanser, statsorganer og nye spesialinstitusjoner konkurrerte om makten»:

Niemals zuvor wurden ideologische Herrschaftsziele mit vergleichbaren Durchschlagskraft und Perfektion exekutiert, während gleichzeitig die Behörden und Institutionen des traditionellen Staatsapparates durch die Einwirkung zahlloser Parteidienststellen und Sonderorganisationen einem Prozeß fortwährender Auflösung verfielen.²¹⁵

Tre overordnede forhold synes å ha avgjort den nasjonalsosialistiske okkupasjonspolitikken karakter. Det ene dreide seg om hvilken posisjon de ulike landenes befolkninger ble tilskrevet i den nasjonalsosialistiske raseideologien. I Øst-Europa ønsket nasjonalsosialistene å desimere det som ble oppfattet som en laverestående slavisk befolkning. I Norge søkte SS i kontrast til dette å inkorporere majoritetsbefolkningen i et nasjonalsosialistisk Pan-Germania.²¹⁶ En annen faktor var krigsutviklingen i de enkelte land: om okkupasjonsstyrkene møtte motstand

²¹² *Straffesak mot Vidkun Abraham Lauritz Jonsson Quisling*, 518.

²¹³ Ole Kristian Grimnes, «Okkupasjon og politikk i Norge», i Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchhoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander 1940–45* (Oslo: Forlaget Press 2010), 89.

²¹⁴ Werner Röhr, «System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg», i Robert Bohn (red.), *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1997), 12.

²¹⁵ Rebutisch, *Führerstaat und Verwaltung*, 533.

²¹⁶ Om okkupasjonspolitikken i øst, se f.eks. Berkhoff, *Harvest of Despair*; Martin Winstone, *The Dark Heart of Hitler's Europe. Nazi Rule in Poland Under the General Government* (London: I.B. Tauris 2015) og Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944* (Hamburg: Hamburger Edition 1999). Om SS' målsetninger for Norge, se Kott og Emberland, *Himmlers Norge*.

eller ikke. Et tredje forhold dreide seg om de ideologiske, strategiske og økonomiske målsetningene Tyskland hadde i ulike områder: i hvilken grad disse områdene var av krigsviktig betydning. Historikeren Werner Röhr inndeler de nazistiske okkupasjonsregimene i seks hovedkategorier. Utgangspunktet er de tyske okkupasjonsmålene, posisjonen de ulike landenes befolkninger ble tillagt i den nasjonalsosialistiske raseideologien og selve okkupasjonsordningen. I de to første gruppene plasseres annekterte og *de facto* annekterte områder. Gruppe tre omfatter områder som ble betraktet som «fremtidig tysk livsrom», der det ble innført sivile okkupasjonsstyrer. Gruppe fire sikter til områder som ble styrt av sivile okkupasjonsstyrer og som ble oppfattet som germanske. Den femte gruppen er områder som ble styrt av en militærforvaltning, mens den sjette gruppen dreier seg om tyskallierte land som ble okkupert av Tyskland i løpet av krigen.²¹⁷

Det nasjonalsosialistiske okkupasjonssystemet i Norge faller inn i den fjerde av disse kategoriene, sammen med Danmark og Nederland. I alle disse landene ble det etablert sivile okkupasjonsstyrer. Videre klassifiserte nazistene majoritetsbefolkningen som «germanske», med den virkning at represjonspolitikken ble mindre brutal enn i de såkalte ikke-germanske områdene.²¹⁸

Regimene i Nederland, Danmark og Norge skilte seg likevel fra hverandre på avgjørende områder. I Danmark valgte myndighetene en forhandlingslinje overfor den tyske okkupasjonsmakten, med det resultat at den demokratiske samfunnsformen og de eksisterende samfunnsinstitusjonene i stor utstrekning ble videreført.²¹⁹ I Nederland og Norge innførte okkupasjonsmakten derimot ordninger som brøt skarpt med førkrigstidens politiske rammeverk. I begge de to landene valgte monarkene og regjeringene en motstandslinje overfor den tyske okkupasjonsmakten. I begge landene ble det også etablert sivile okkupasjonsstyrer som var ledet av en Reichskommissar, som stod direkte og personlig under Hitler.

Et særtrekk ved okkupasjonsregimet i Norge var samtidig den sentrale posisjonen som ble tilskjenket Nasjonal Samling. I Nederland styrte de tyske instansene direkte gjennom de

²¹⁷ Röhr, «System oder organisiertes Chaos?», i Bohn (red.), *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern*, 11–45.

²¹⁸ «Ved å setja inn eit Reichskommissariat», skriver f.eks. Skodvin, «markerte ein at Norge, når det først vart rekna for herteke land og tapte jamvel det formelle sjølvstendet som opphavleg var etla landet, i minsto berre skulle merka Hitlers makt gjennom same slag hanskar som 'folkefrendar' ellers.» Se Magne Skodvin, *Striden om okkupasjonsstyret i Norge fram til 25. september 1940* (Oslo: Det Norske Samlaget 1956), 198.

²¹⁹ Se Bo Lidegaard, «Samarbeidspolitikken indre spenninger», i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 117–131. Om okkupasjonspolitikken i Danmark, se bl.a. Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen, *Danmark besat – Krig og hverdag 1940–45* (København: Information 2010).

øverste departementsrådene, *Secretarissen-Generaal*.²²⁰ I Norge ble NS derimot integrert i selve okkupasjonsstyret. Det nasjonalsosialistiske okkupasjonsstyret i Norge kom til dermed til å bestå av en tysk og en norsk del. Maktforholdet her var assymetrisk i tyskernes favør, og relasjonene mellom de tyske instansene og NS ble ofte konfliktfylt.

Den tyske del av okkupasjonsregimet: Reichskommissariat

Den tyske okkupasjonsmakten i Norge bestod av tre hoveddeler. For det første var tyskerne til stede militært gjennom Wehrmacht. For det andre hadde den tyske okkupasjonsmakten en sivil side, representert ved Reichskommissariat. SS og politiapparatet utgjorde et tredje element i okkupasjonsstyret.²²¹ I det følgende er det bare Reichskommissariat og SS som skal omtales. Fokuset vil først og fremst rettes mot de instansene som arbeidet opp mot henholdsvis politisektoren og forsyningssektoren.

Reichskommissariat ble dannet som følge av de mislykkede forhandlingene mellom Hitlers diplomater i Norge og den norske kongen og regjeringen i tiden rett etter 9. april 1940. Etter at de tyske forslagene var blitt avvist fra norske myndigheters side, besluttet Hitler en gang i midten av april 1940 at en betrodd partimann skulle få i oppdrag å få orden på den politiske situasjonen i Norge.²²² Som Reichskommissar for de okkuperte norske områdene valgte han Josef Terboven. Terboven hadde vært medlem i nazipartiet siden 1923 og var NSDAPs Gauleiter i Essen fra 1928.²²³ Som Bohn påpeker, var han en typisk representant for Hitlers regionale partifyrster: «ein rücksichtsloser Autokrat der sich auch in kleinste Dinge einmischte und gewohnt war, seinen Willen durchzusetzen».²²⁴ Reichskommissars maktgrunnlag ble hjemlet i en førerordning av 24. april 1940. Her ble det fastslått at Terboven var øverste leder for de sivile myndigheter i det okkuperte Norge. Det ble også understreket også at den rådende rettsorden forble intakt så lenge den lot seg forene med okkupasjonen, men at Reichskommissar hadde hjemmel til å skape ny rett gjennom forordninger. Terbovens maktgrunnlag var som Grimnes påpeker, likevel først og fremst forankret i det faktum at han stod personlig og direkte under Hitler:

Han passet nøye på at ingen kom mellom ham og Hitler, og ved hyppige besøk i Tyskland holdt han seg à jour med utviklingen i det politiske landskapet rundt

²²⁰ Hirschfeld, *Nazi Rule*, 132–154.

²²¹ Grimnes, «Okkupasjon og politikk», i Dahl (m.fl.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 89–98.

²²² Skodvin, *Striden om okkupasjonsstyret*, 189–190

²²³ Nøkleby, *Josef Terboven. Hitlers mann i Norge* (Oslo: Gyldendal 1992), 16–43.

²²⁴ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 32.

Føreren. Det gjaldt å inngå allianser slik at han kunne hevde seg i den evige konkurransen mellom rivaliserende maktblokker rundt Hitler.²²⁵

Terbovens forvaltningsapparat i Norge, Reichskommissariat, skulle i utgangspunktet være en tilsynsforvaltning. I et festskrift til Himmler utgitt i juni 1941 skildret Werner Best dette som en okkupasjonsform der de tyske instansene arbeidet gjennom et mer eller mindre uforandret nasjonalt embetsverk.²²⁶ En av Reichskommissariats funksjoner var da også definitivt å føre oppsyn med den norske forvaltningens virksomhet. De ulike hovedavdelingene og underavdelingene i RK fungerte som «beratere» for de korresponderende norske myndigheter, som de overvåket, instruerte og forhandlet med.²²⁷ Samtidig grep den tyske okkupasjonsmakten også håndfast og direkte inn i Nasjonal Samlings virksomhet. I 1943 ransaket Det tyske sikkerhetspolitiet for eksempel boligen til daværende næringsminister Eivind Blehr etter at det var blitt avslørt at ministeren hadde kritisert Reichskommissariat i et notat.²²⁸

Rent organisatorisk bestod Reichskommissariat våren 1940 av en liten krets av Terbovens nære medarbeidere.²²⁹ Deretter, utover sommeren og høsten 1940, ble institusjonen bygd opp i flere avdelinger: *Hauptabteilung Verwaltung*, *Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda* og *Hauptabteilung Volkswirtschaft*. I midten av 1942 ble det etablert en fjerde avdeling, da *Abteilung Technik* ble skilt ut fra *Hauptabteilung Volkswirtschaft*.²³⁰

Hauptabteilung Volkswirtschaft var den enheten i Reichskommissariat som hadde den mest direkte befattningen med forsyningspolitikken. Avdelingen ble dannet 14. september 1940, og var fra høsten 1940 frem til frigjøringen ledet av Carlo Otte. Otte var opprinnelig fra Hamburg, hadde vært engasjert i økonomiadministrasjonen i NSDAP og var også SS-medlem.²³¹ Før han kom til Norge, hadde han tilhørt den indre kretsen rundt NSDAPs Gauleiter i Hamburg, Karl Kaufmann.²³² Funksjonærstaben under Otte bestod av en blanding av partifunksjonærer og fagembetsmenn. Mens partifunksjonærene oftest hadde sterke lojalitetsbånd til Terboven, beholdt fagfolkene en sterk tilknytning til sine gamle institusjoner i det tyske riket.²³³ De ulike funksjonærene, hevder Bohn, fremmet følgelig «die Interessen seines Ressorts, jeder sah nur seine Aufgabe und suchte sie gegen 'konkurrierenden' Kollegen

²²⁵ Grimnes, «Okkupasjon og politikk», i Dahl (m.fl.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 92.

²²⁶ Best referert i Mazower, *Hitlers Empire*, 236.

²²⁷ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5, 66; Grimnes, «Okkupasjon og politikk», i Dahl (m.fl.), *Danske tilstander. Norske tilstander* 92–93.

²²⁸ Sørensen, *Hitler eller Quisling*, 227.

²²⁹ Nøkleby, *Josef Terboven*, 108.

²³⁰ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 60.

²³¹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 140–141.

²³² Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 163.

²³³ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 176.

durchzusetzen.»²³⁴ Avdelingen var imidlertid ikke bare preget av intern rivalisering, den stod også i et konfliktfylt forhold til andre tyske instanser. En viktig rival var Willi Henne og Organisation Todt,²³⁵ som hadde sterke interesser i saker som omhandlet byggevarer, ressurser og arbeidskraft.²³⁶ En annen motspiller var *Einsatzstab der NSDAP*,²³⁷ som søkte å styrke Nasjonal Samlings innflytelse på det økonomiske området.²³⁸

Hauptabteilung Volkswirtschaft bestod av flere underavdelinger, som var opprettet for å kontrollere de økonomiske departementene på norsk side. To av avdelingene er av særlig betydning her. *Abteilung Ernährung und Landwirtschaft* var den enheten som i hovedsak utøvde tilsyn over og forhandlet med *Direktoratet for proviantering og rasjonering*. Avdelingen ble fra sommeren 1940 frem til begynnelsen av 1943 ledet av SS-mannen Gustaf Richert.²³⁹ Fra begynnelsen av 1943 og frem til frigjøringen ble Richert etterfulgt av dr. Karl Blankenhagel.²⁴⁰ *Abteilung Binnenwirtschaft* hadde overoppsyn med Direktoratet for industriforsyning. Avdelingen ble i første fase av okkupasjonen ledet av Roman Baudisch, som kom fra Reichswirtschaftsministerium i Berlin, men som var beordret til tjeneste i Reichskommissariat 1940–42.²⁴¹ Fra våren 1942 frem til sommeren 1943 ble den styrt av Hans Wolff. I siste fase av krigen ble den overtatt av Alvin Johannes Rossig.

Selv om Otte var en utpreget partimann – uten fagutdannelse og med sterk nasjonalsosialistisk overbevisning – førte han og *Hauptabteilung Volkswirtschaft* ifølge Bohn, likevel en pragmatisk linje på det næringspolitiske området. Dette brakte ham ved flere anledninger i konflikt med Nasjonal Samling og Vidkun Quisling.²⁴² Det samme synes å ha

²³⁴ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 178.

²³⁵ Henne ble fra april 1942 utnevnt til leder for *Hauptabteilung Technik*. Fra samme måned ledet han også OT-organisasjonen *Einsatzstab Wiking*, og året etter ble han også *Generalvollmächtigen für die Bauwirtschaft in Norwegen*. OT var en halvmilitær organisasjon dannet i 1938 under ledelse av Fritz Todt. Etter krigsutbruddet i 1939 fulgte i skyggene etter Wehrmacht i de okkuperte områdene, og deltok her bl.a. i prosjekter som tok sikte på å utforme krigsviktig infrastruktur, bygge militære anlegg og omstille industrien for rustningsoppgaver. Se Hans Otto Frøland, Gunnar, D. Hatlehol, Mats Ingulstad, Torgeir Sæveraas, *Organisation Todt i Norge under okkupasjonen: et makroperspektiv*. Historiedagene i Bodø 2012. Digitalt tilgjengelig fra <https://www.yumpu.com/no/document/view/20149523/organisasjon-todt-i-norge-1942-45-et-makroperspektiv> (besøkt 15.01.2016). Se også Gunnar Hatlehol, «*Norwegeneinsatz*» 1940–1945. *Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*, doktorgradsavhandling, NTNU, 2015.

²³⁶ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 179–182.

²³⁷ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 114–120.

²³⁸ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 182–184.

²³⁹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 139.

²⁴⁰ Om avdelingen, se også Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 18–20.

²⁴¹ Personopplysninger om Baudisch foreligger ved Bundesarchivs nettsider:

http://www.bundesarchiv.de/cocoon/barch/0001/x/x1958e/kap1_4/para2_3.html (besøkt 16.01.2016).

²⁴² Bohn skriver: «Wohl die meisten der erfahrenen norwegischen Wirtschaftler, die in der ersten Zeit der Okkupation mit ihm in Berührung kamen, haben zunächst das Schlimmste befürchtet, denn alles schien dafür zu sprechen, daß es durch diesen agilen Parteimann bald zu störenden parteipolitischen Eingriffen in das norwegische Wirtschaftsleben mit den daraus folgenden Wirnissen kommen mußte. Wieder erwarten blieben sie aus. Otte hat fünf jahre hindurch seine beherrschende Stellung über die norwegische Wirtschaft behauptet, wobei

vært tilfelle med størsteparten av Ottos stab. Blant de ledende aktørene i *Hauptabteilung Volkswirtschaft* var det ifølge Bohn kun avdelingsleder Richert som fungerte som en klar støttespiller for partiet.²⁴³ Særlig etter Statsakten 1. februar, da ledelsen av de tre økonomiske departementene ble overtatt av NS-medlemmer, ble spenningene mellom Reichskommissariats økonomiavdeling og Nasjonal Samling forsterket.²⁴⁴ Som vi skal se, fungerte avdelingen i flere situasjoner som bremsekloss for partiets fremstøt på det næringspolitiske området.

Den tyske del av okkupasjonsregimet: SS og HSSPF

Også SS og det SS-kontrollerte tyske politiet spilte en fremtredende rolle i det tyske okkupasjonsstyret i Norge. Før krigen hadde Reichsführer-SS Heinrich Himmler vist betydelig interesse for Norge og Skandinavia, ettersom den nordiske befolkningen i SS-kretser ble antatt å være av høy «rasemessig» verdi.²⁴⁵ Etter den tyske invasjonen 9. april søkte SS å vinne makt og innflytelse innenfor det sivile okkupasjonsstyret. Himmlers strategi gikk ut på å plassere støttespillere i nøkkelposisjoner, eller forpliktet menn i slike nøkkelposisjoner til lojalitet ved å tildele dem høy SS-rang.²⁴⁶ En tilsvarende fremgangsmåte brukte han også for å erobre kontrollen over tysk politi i 1930-årene.²⁴⁷

SS var en mangefasettert organisasjon, som bestod av flere ulike forgreninger og som arbeidet på forskjellige områder. Her er det først og fremst SS' *politiapparat* i Norge som er av interesse. Allerede før Terboven påbegynte sitt Norges-oppdrag, hadde Himmler uttrykt ønske om å opprette en Höherer SS- und Polizeiführer i landet.²⁴⁸ Selve ordningen med territoriale SS- og politiførere (HSSPF) var blitt innført i Tyskland fra senhøsten 1937, blant annet for å styrke sammensmeltningen mellom SS som partiorganisasjon og politiet som statsetat. Med krigsutbruddet åpnet det seg helt nye muligheter for HSSPF-ordningen.

die Art und Weise, wie er diese position ausfüllte, nach dem Krieg wohlwollende Beurteilungen selbst in Kreisen politischer Gegner hervorrief. Ein Grund dafür ist wohl darin zu sehen, daß er oft eine wirtschaftliche Zusammenarbeit mit Persönlichkeiten der Industrie, der Schifffahrt und der Wirtschaftsverwaltung förderte, ohne Rücksicht auf deren politische Einstellung zu nehmen, wobei er sogar häufig mit der Partei Quisling in Konflikt geriet.» Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 163-164.

²⁴³ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 197.

²⁴⁴ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 200.

²⁴⁵ Emberland og Kott skriver: «SS hadde [med andre ord] helt bestemte oppfatninger om nordmenn og svensker. Disse var knyttet til det man oppfatter som deres rasemessige særtrekk, formet av samspillet mellom blod, jord og forfedrearv. Dette hadde ført til at nettopp disse stammene hadde bevart sine urgermanske trekk i langt større grad enn tyskere.» Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 56

²⁴⁶ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 112.

²⁴⁷ For detaljer om den interne maktkampen som resulterte i utnevnelsen av Himmler til tysk politisjef i 1936, se Herbert, *Best*, 133–180; Browder, *Foundations*, 163–200; Longerich, *Heinrich Himmler*, 155–261; Wildt, *Generation*, 209–282 og Gerwahrt, *Hitler's Hangman*, 86–136.

²⁴⁸ Longerich, *Heinrich Himmler*, 508.

Himmlers regionale SS- og politiledere spilte en sentral rolle i den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken, og ble også en radikaliserende faktor i folkemordet på de europeiske jødene.²⁴⁹ Institusjonens kompetanseområde og fullmakter ble imidlertid aldri avklart, og det oppstod dermed spenninger mellom Himmlers regionale representanter og sivil- og militærforvaltningene i de tyskokkuperte områdene.²⁵⁰

Opprettelsen av HSSPF-ordningen i Norge hadde sin bakgrunn i en avtale mellom Himmler og Terboven. Terboven var avhengig av en eksekutivmakt for å sikre sitt eget maktgrunnlag, mens Himmler søkte å utvide SS' nærvær og innflytelse i de okkuperte norske områdene.²⁵¹ Ledelsen for det tyske politiapparatet var imidlertid ikke direkte underlagt Reichskommissar. I Hitlers Führer-Erlass av 24. april het det bare at Terboven kunne *betjene seg* av tyske polititropper i Norge.²⁵²

Den første HSSPF i Norge, Fritz Weizel, var en av Reichskommissars gamle kampfeller.²⁵³ Weizel omkom imidlertid i et bombeangrep allerede sommeren 1940, og ble deretter erstattet av Wilhelm Rediess. Rediess var en *alter Kämpfer* innen nazibevegelsen, som hadde bakgrunn fra SA i 1920-årene og som også hadde vært SS-medlem siden 1930. Før han overtok stillingen som HSSPF i Norge, hadde han virket som Himmlers regionale SS- og politileder i Øst-Preussen. Her var han blant annet ansvarlig for drapet på 1558 handikappede jøder ved hjelp av gassvogner.²⁵⁴

Rediess har av flere historikere blitt fremstilt som en svak HSSPF, som i stor utstrekning befant seg under Terbovens kontroll. Nøkleby hevder for eksempel at kommandolinjene mellom SS og politi og Terboven i utgangspunktet var uklare, men at det i praksis ikke ble bydd på problemer ettersom Rediess enkelt falt under Reichskommissars kontroll.²⁵⁵ Dette perspektivet er siden blitt imøtegått av Emberland og Kott. I sitt arbeid om SS i Norge hevder de to historikerne at det er lite sannsynlig at Rediess stod i et avhengighetsforhold til Terboven som totalt overskygget hans forpliktelser overfor Himmler, selv om han riktignok fremstår som en svak personlighet. HSSPF-ordningen bygde på et

²⁴⁹ Adrian Weale, *SS. En ny historia* (Stockholm: Fischer & Co. 2013), 236–237.

²⁵⁰ Se Hans Bucheim, «Die Höheren SS- und Polizeiführer», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, No. 4 (1963) 362–391. Om kompetansekonflikter mellom Himmlers regionale representanter og de sivile okkupasjonsstyrene i ulike okkuperte land, se bl.a. Czesław Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945* (Berlin: Akademie 1987), 95–110; Winstone, *The Dark Heart*, 35–56 (om Polen), og Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch un Scheitern nationalsozialistischer Neordnung* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1968), 82–90 (Om Nederland).

²⁵¹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 117.

²⁵² Skodvin, *Striden om okkupasjonsstyret*, 197.

²⁵³ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 71.

²⁵⁴ Kott og Emberland, *Himmlers Norge*, 123.

²⁵⁵ Jf. Nøkleby, *Josef Terboven*, 119 og Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 73.

direkte og personlig lojalitetsforhold mellom Reichsführer og de regionale SS og politirepresentantene. Følgelig er det lite sannsynlig at Rediess ville ha beholdt posisjonen dersom Himmler hadde betraktet ham som Terbovens løpegutt.²⁵⁶

HSSPF hadde ansvar både for Det tyske sikkerhetspolitiet og ordenspolitiet. I det okkuperte Norge var disse enhetene ledet henholdsvis av en Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS) og en Befehlshaber der Ordenspolizei (BdO).²⁵⁷ Den første BdS i Norge var SS-Oberführer Walter Stahlecker, som hadde erfaring som BdS i Böhmen og Mähren.²⁵⁸ Stahlecker ble imidlertid tilbakekalt til Berlin allerede høsten 1940 og erstattet av Heinrich Fehlis.²⁵⁹ Under Fehlis' ledelse ble BdS Dienststelle i Norge inndelt i flere avdelinger: avdeling I for personale og organisasjon, avdeling II for forvaltning, avdeling III for SD, avdeling IV for Gestapo og avdelingen V for kriminalpolitiet, samt avdeling VI, Auslands-SD.²⁶⁰ Tysk Sipo og SD arbeidet også operativt. Særlig det politiske politiet – Gestapo – spilte en sentral rolle i den stadig mer brutale represjonspolitikken fra tysk side.²⁶¹

Også Det tyske ordenspolitiet var til stede i Norge fra første del av okkupasjonen. Allerede i forbindelse med etableringen av Reichskommissariat ble Paul Riege utnevnt til Befehlshaber der Ordnungspolizei i Norge, med ansvar for tyske politibataljoner i landet. Under seg fikk Riege seks tyske ordenspolitibataljoner. Høsten 1940 ble Riege avløst av August von Meyzner, som hadde posisjonen frem til januar 1942. Frem til okkupasjonens slutt hadde ordenspolitiet i Norge ytterligere fire ledere: Emil Höring, Jürgen von Kamptz, Lothar Mackeldey og – i siste fase av okkupasjonen – Hermann Franz.²⁶² Flere av de øverste ordenspolitijefene i Norge hadde vært eller kom til å bli dypt involvert i den nasjonalsosialistiske drapspolitikken i østområdene. Meyzner ble HSSPF i Serbia rett etter oppholdet i Norge, og var her delaktig i massedrapene på jøder.²⁶³ Franz kom til Norge fra Hellas, der han blant annet hadde styrt SS' aksjoner mot partisanere, samt medvirket under arrestasjonene av jødene i Athen.²⁶⁴

²⁵⁶ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 124.

²⁵⁷ Kolsrud, *En splintret stat*, 148.

²⁵⁸ Jf. Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 76 og Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 124.

²⁵⁹ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 76.

²⁶⁰ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 78.

²⁶¹ Om Gestapo, se Berit Nøkleby, *Gestapo. Tysk politi i Norge 1940–45* (Oslo: Aschehoug 2003).

²⁶² Se Georg Tessin, «Die Stäbe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei», i H.J. Neufeld, J. Huck og G. Tessin, *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945* (Koblenz: Schriften des Bundesarchivs 1957), 87.

²⁶³ Longerich, *Heinrich Himmler*, 2008, 631.

²⁶⁴ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 475.

HSSPF Nord førte oppsyn med den norske politietaten, heriblant med Politidepartementet.²⁶⁵ Ordningen ble formalisert i et direktiv fra Rediess til departementet datert 25. oktober 1940. Her ble det fastslått at politiet var underlagt HSSPF, og dermed Himmlers kommando, og at forordninger, kunngjøringer og bestemmelser skulle oversendes Rediess før de ble viderebefordret til Terboven. Politistyrkene kunne også disponeres av Reichskommissariat etter godkjenning fra HSSPF.²⁶⁶ Den konkrete arbeidsdelingen innebar at BdS utøvde kontroll med og makt over det norske sikkerhetspolitiet, heriblant Sikkerhetspolitiavdelingen i Politidepartementet og Statspolitiet. BdO utøvde kontroll og makt over Ordenspolitiet.

Norsk politi ble som følge av SS' tilstedeværelse utsatt for et særlig sterkt nazifiseringspress. For Himmler, skriver Emberland og Kott, var det maktpåliggende å få «i stand en restrukturering og ideologisk nyorientering slik at norsk politi i fremtiden kunne inngå som en hovedkomponent i et lojalt statsbeskyttelseskorps».²⁶⁷ SS nøyde seg altså ikke med å oppnå politiets *lojalitet*, men strebet etter å forvandle det til et nasjonalsosialistisk statsbeskyttelseskorps. Som vi skal se lenger frem, stilte blant annet det tyske BdS ledende aktører i Politidepartementet overfor strenge krav om politisk pålitelighet. Passivt NS-medlemskap ble her oppfattet som utilstrekkelig.

Den norske del av okkupasjonsregimet: NS

Det fremste særtrekket ved det nasjonalsosialistiske okkupasjonsregimet i Norge etter 25. september 1940, var likevel den sentrale posisjonen som ble tilskjenket Nasjonal Samling. NS ble bygd inn i okkupasjonsstyret og fikk gjennom på denne måten adgang til statsmakten. Denne ordningen var unik i europeisk sammenheng, fastslår Grimnes: «Ikke i noe annet land ble hjemlige nasjonalsosialister satt inn i okkupasjonsstyret [...] slik det skjedde i Norge.»²⁶⁸

Ved krigsutbruddet var Nasjonal Samling et marginalt innslag i det norske politiske landskapet. Partiet ble dannet i mai 1933, og hadde fra starten av en autoritær og antiparlamentarisk profil. Den første tiden frem til 1936–37 var NS likevel nokså sammensatt, og bestod av både kristenkonserverne, borgerlige høyreautoritære og nasjonalsosialistiske strømninger.²⁶⁹ Etter valgnederlaget i 1936 ble partiet redusert til en marginal sekt utenfor den

²⁶⁵ Kolsrud, *En splintret stat*, 148.

²⁶⁶ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 170.

²⁶⁷ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 169.

²⁶⁸ Grimnes, «Okkupasjon og politikk i Norge», i Dahl, m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 98.

²⁶⁹ Om de ideologiske brytningene innen NS i 1930-årene, se Dag Olav Bruknaap, «Ideene splitter partiet. Rasespørsmålets betydning i NS' utvikling», i Danielsen og Ugelvik Larsen (red.), *Fra idé til dom*, 9–47; Terje Emberland, *Religion og rase*; Robin Sande, «Ja takk, begge deler». *En analyse av Nasjonal Samlings*

etablerte politikken. Fra dette tidspunktet gjennomgikk det også en ideologisk *totalisering* og *polarisering*, påpeker historikeren Ivo de Figueiredo. Antisemittismen fikk en større plass i den politiske agitasjonen, og mot slutten av 1930-tallet sluttet partiet stadig mer eksplisitt opp om nazibevegelsen i Tyskland ideologisk og politisk.²⁷⁰

Hvordan kunne et marginalt parti som NS vinne en posisjon i det tyske okkupasjonsstyret? Hovedårsaken er å finne i Quislings gode kontakter i Tyskland og rollen NS-føreren spilte under forspillet til den tyske invasjonen. I midten av desember 1939 var Quisling i møter med Hitler, og her ble det blant annet drøftet om Nasjonal Samling kunne erobre makten med tysk støtte.²⁷¹ Hitler valgte å gjennomføre Operasjon Weserübung uten å involvere NS, men i forvirringen som oppstod under det tyske angrepet, forsøkte Quisling likevel å gjennomføre et statskupp. Allerede 15. april lot tyskerne Quislings kuppregjering falle, og det ble opprettet et administrasjonsråd som skulle fungere som øverste forvaltningsorgan for de okkuperte områdene. I midten av juni ble det innledet forhandlinger mellom de tyske okkupasjonsmyndighetene og Stortingets presidentskap for å danne et semilegalt riksråd som skulle styre landet under tysk kontroll. Etter påtrykk fra NS-vennlige aktører i Berlin bestemte Hitler seg imidlertid for å satse på Quisling og Nasjonal Samling – på tross av at Terboven var uttalt skeptisk til NS-føreren.²⁷² Årsaken til at Riksrådsforhandlingene strandet 18. september, var nettopp tyskernes krav om at NS-medlemmer skulle plasseres i fremskutte posisjoner.²⁷³

Med den nye ordningen fra 25. september 1940 ble det dannet et kommissarisk statsråd med høy NS-representasjon. Rådet bestod av 13 medlemmer, hvor 9 av 13 medlemmer var medlemmer av Nasjonal Samling. Ytterligere en av statsrådene, Thorstein Fretheim, meldte seg inn i mai 1941.²⁷⁴ Det ble også etablert fem nye departementer, hvorav fire var tiltenkt en viktig rolle i den påfølgende omformingen av det norske samfunnet:

ideologiske utvikling 1933–1937, masteroppgave i Statsvitenskap, UiO 2008. Om NS i 1930-årene, se også Dahl, *Vidkun Quisling. En fører blir til* og Brevig og de Figueiredo, *Den norske fascismen*.

²⁷⁰ Brevig og de Figueiredo, *Den norske fascismen*, 150–187.

²⁷¹ Dahl, *Vidkun Quisling. En fører for fall*, 28–59; Hans-Dietrich Looock, *Quisling Rosenberg og Terboven. Den nasjonalsosialistiske revolusjon i Norge – dens forhistorie og forløp* (Oslo: Gyldendal 1972), 165–173 og Skodvin, *Striden om okkupasjonsstyret*, 11–56.

²⁷² Looock, *Quisling Rosenberg og Terboven*, 228.

²⁷³ Det finnes mye litteratur om mellomperioden fra angrepet 9. april til regimeskiftet av 25. september 1940. Om Terbovens posisjon i dragkampen om det norske okkupasjonsstyret, se Nøkleby, *Terboven*, 73–103; om Administrasjonsrådet, se *Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen 1945* (Oslo: Aschehoug 1946), 121–231; om Riksrådsforhandlingene, se Sverre Steen, «Riksrådsforhandlingene» og Helge Paulsen, «Reichskommissariat og 'møtytelsene' under riksrådsforhandlingene», i Helge Paulsen (red.), *Norge og den andre verdenskrig. Fra nøytral til okkupert* (Oslo: Universitetsforlaget 1969), 129–283 og 285–355. Samlet om hele perioden, se Looock, *Quisling Rosenberg og Terboven*, 210–415; Skodvin, *Striden om okkupasjonsstyret*, 57–344 og Iselin Theien, «Det politiske system og den tyske okkupasjonen i 1940», i Dahl, Kirchhoff, Lund og Vaale (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 37–53.

²⁷⁴ Høidal, *Quisling*, 365.

Innenriksdepartementet under Viljam Hagelin, Kultur- og folkeopplysningsdepartementet under Gulbrand Lunde, Arbeids- og idrettsdepartementet under Axel Stang og Politidepartementet under Jonas Lie. Innen de tre økonomiske departementene, Forsyningsdepartementet, Handelsdepartementet og Finansdepartementet, ble det ikke satt inn NS-statsråder, men upolitiske fagpersoner. Her ønsket Reichskommissariat ingen omfattende politiske eksperimenter.²⁷⁵

Det kommissariske statsråd var ingen fullverdig regjering. Departementene arbeidet under tilsyn av den tyske sivilforvaltningen i Norge, og det var de tyske instansene som til syvende og sist hadde det avgjørende ord.²⁷⁶ Hvert departement var som påpekt, underlagt en avdeling av Reichskommissariat, som ga retningslinjer i forbindelse med bestemte saker og som utøvde overoppsyn med statsrådenes og forvaltningens virksomhet.²⁷⁷

Departementssjefene skulle ikke gi lover, bare forordninger, og disse måtte også godkjennes av den tyske sivilforvaltningen.²⁷⁸ Statsrådet var i utgangspunktet heller ikke noe kollegium, og Quisling hadde ingen formell posisjon i statsstyret. NS-føreren utøvde likevel reelt sett innflytelse på NS-medlemmene i rådet. For det første var statsrådene som var NS-medlemmer, bundet av en lojalitetserklæring til Quisling. Videre holdt NS-føreren ukentlige møter med statsrådene som var knyttet til partiet.²⁷⁹

1. februar 1942 ble ordningen med det kommissariske statsråd erstattet med en NS-regjering med Vidkun Quisling som ministerpresident. De upolitiske statsrådene i de økonomiske departementene ble også avløst med NS-medlemmer. Det hersker en viss uenighet blant historikerne om hvorvidt overgangen fra det kommissariske statsråd til Quislings «nasjonale regjering» innebar en reell maktforskyvning til NS' fordel. Historikeren Helge Paulsen hevder at Statsakten ikke resulterte i endringer ut over det formelle: at statsrådene ved en «intetsigende gestus» ble omdøpt til ministre.²⁸⁰ Emberland og Kott konkluderer derimot med at Statsakten i en periode utvidet Nasjonal Samlings spillerom. Avdelingslederne i Reichskommissariat skulle ikke lenger beordre ministrene, men ha en mer

²⁷⁵ Høidal, *Quisling*, 365.

²⁷⁶ Dahl, *Vidkun Quisling. En fører for fall*, 161

²⁷⁷ I Terbovens forordning av 28. september ble det fastslått at de konstituerte statsråder skulle inneha ledelsen av hvert sitt departement og at de var ansvarlig for en velordnet forvaltning overfor Reichskommissariat. Kolsrud, *En splintret stat*, 146–147. Se også Høidal, 366.

²⁷⁸ Dahl, *Vidkun Quisling. En fører for fall*, 161; Helge Paulsen, «Litt om forholdet mellom NS og Reichskommissariat i Norge», i Ugelvik Larsen (red.), *Fra idé til dom*, 197–198.

²⁷⁹ Høidal, *Quisling*, 364.

²⁸⁰ Paulsen, «Litt om forholdet», i Ugelvik Larsen (red.), *Fra idé til dom*, 202. En liknende fortolkning er også blitt fremmet av Magne Skodvin hevder at Terboven arrangerte «eit symbolsk opprykk for Quisling-styret, sytte for at han sjølv framleis sat med den verkelege makta». Magne Skodvin, *Norsk historie 1939–1945* (Oslo: Det Norske Samlaget 1991), 330.

rådgivende funksjon. Terboven skulle likevel holdes løpende orientert, og alle stridsspørsmål skulle dessuten avgjøres av Reichskommissar.²⁸¹ Det grunnleggende assymetriske maktforholdet mellom Reichskommissariat og Nasjonal Samling ble følgelig opprettholdt. Regjeringen var underordnet Terboven og det tyske forvaltnings- og sikkerhetsapparatet.²⁸² NS hadde vunnet makten ved hjelp av tyske bajonetter, var under tysk kontroll og styrte på tysk nåde.

Nasjonal Samling satte også i gang en rekke fremstøt for å omforme Norge etter totalitært, nasjonalsosialistisk mønster fra høsten 1940 og fremover. Fra 25. september 1940 til høsten 1942 førte partiet en bredt anlagt nazifiseringsoffensiv, som ble rettet mot en rekke samfunnssektorer.²⁸³ Høsten 1940 ble det lokale selvstyret avviklet, og fra desember 1940 ble førerprinsippet innført i kommune- og fylkesforvaltningen.²⁸⁴ NS søkte dessuten å nazifisere organisasjonslivet,²⁸⁵ domstolene, politiet, pressen, kulturlivet, skolesektoren og kirken.²⁸⁶ Høsten 1942 søkte Quisling dessuten å etablere et korporativt Riksting, uten at denne planen lyktes.²⁸⁷

Nasjonal Samlings fremstøt ble møtt med ulike grader av velvilje og støtte fra de tyske instansene. Tyskerne – representert ved SS – ønsket i likhet med NS en omfattende nazifisering av politietaten. Her oppstod det, som vi skal se, et *dobbelt nazifiseringspåtrykk*, fra både SS-hold og NS-hold. På andre områder holdt tyskerne mer igjen. Dette gjaldt først og fremst områder der NS' fremstøt kom i konflikt med tyskernes krigsstrategiske og realpolitiske interesser.²⁸⁸

Nasjonal Samlings fremstøt for å omforme det norske samfunnet ble det fremste angrepsmålet for den ikke-militære norske motstanden. Den sivile norske motstandsbevegelsen ble til nettopp i kampen mot de nazistiske omformingsfremstøtene. Selv om motstandens former kunne variere fra sektor til sektor, hevder Grimnes, hadde den likevel visse fellestrekk: Den var en ideologisk og politisk begrunnet motstand som rettet seg mot

²⁸¹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 299–300.

²⁸² Grimnes, «Okkupasjon og politikk i Norge», i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 100.

²⁸³ Grimnes, «Okkupasjon og politikk i Norge», i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 104.

²⁸⁴ Nøkleby, *Nyordning*, 96.

²⁸⁵ Wyller, *Nyordning og motstand*, 3–163 og 225–297.

²⁸⁶ Om nazifiseringsfremstøtene overfor ulike sektorer, se f.eks. Ringdal, *Gal mann*, 69–84; Ringdal, *Mellom barken og veden*, 27–52, Skodvin, «Det store fremstøt», i Steen (red.), *Norges krig 1940–1945*, bind 2, 573–734; Wyller, *Nyordning og motstand*; Nøkleby, *Nyordning* og Høidal, *Quisling*, 363–465.

²⁸⁷ Høidal, *Quisling*, 429–465. I september 1942 hadde Quisling ifølge Høidal mistet all den handlingsfriheten han hadde ervervet ved Statsakten. Fra nå av var det bare gjennom et nærmere samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten han og partiet kunne ha håp om å markere seg på annen måte enn gjennom nærmere kollaborasjon med tyskerne.

²⁸⁸ Om fremveksten av den organiserte motstandsbevegelsen, se bl.a. Wyller, *Nyordning og motstand*; Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*. Om fremveksten av den militære motstanden, se Sverre Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene. Hovedtrekkene ved den militære motstanden under okkupasjonen* (Nesøya: Bokstav&Bilde 2011[1959]).

Nasjonal Samlings og partiets offensiv for å «utbre nazistisk ideologi og skaffe seg en bredere politisk plattform.»²⁸⁹ På et overordnet plan ble Nasjonal Samlings prosjekt en politisk fiasko – blant annet som følge av den sterke motstanden.

2.4 Oppsummering

Byråkratiet i regjeringskontorene var preget av bestemte normer og tradisjoner i tiden før krigsutbruddet 9. april 1940. Den rådende oppfatning etter parlamentarismens frembrudd i 1884 var at byråkrati og politikk skulle holdes atskilt: at embets- og tjenestemennene skulle arbeide upartisk og lojalt under stadig skiftende regjeringer. Et annet hovedprinsipp dreide seg om rettsstatlighet: at forvaltningens virksomhet skulle være forankret i lover.

Departementsbyråkratiet var følgelig tradisjonelt og legalistisk.

Okkupasjonsstyret som ble etablert 25. september 1940, brøt fundamentalt med de politiske rammene som hadde omsluttet forvaltningen før 1940. Den nye ordningen innebar ikke bare et brudd med landets demokratiske institusjoner, men innledet også et bredt fremstøt for å omforme det norske samfunnet. Disse nazifiseringsfremstøtene ble også rettet mot byråkratiet. De nye makthaverne søkte å sluse inn politisk pålitelige aktivister i nøkkelposisjoner. De tradisjonelle normene innen sentraladministrasjonen ble dermed kraftig utfordret. Politisk pålitelighet ble en kilde til hurtig avansement.

²⁸⁹ Grimnes, «Okkupasjon og politikk i Norge», », i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 106.

Kapittel 3: I nasjonalsosialismens ånd? Struktur, personale og nazifisering

Det hersker ingen tvil om at Nasjonal Samling søkte å omforme den norske sentraladministrasjonen på avgjørende måter. I et foredrag som omhandlet forholdet mellom parti og stat fra 1942, fastslo Nasjonal Samlings generalsekretær, Rolf Jørgen Fuglesang, at forvaltningen i «den nye tid» ikke kunne forbli politisk nøytral. Ettersom byråkratiet var et redskap for nasjonalsosialismen, måtte den tvert imot fylles fra øverst til nederst med overbeviste nasjonalsosialister. Bare på denne måten kunne den såkalte nyordningen realiseres:

Først når administrasjonen i staten er gjennomsyret fra øverst til nederst av idéen, er fylt av NS' mål og NS' vilje, først da kan vi si at den fulle og hele maktovertakelse er fullbyrdet. Statsadministrasjonen er redskapet for gjennomføringen av nyordningen i samfunnet. Dette betinger imidlertid at alle de tusener av enkelte statstjenere som utgjør dette administrasjonsapparatet fra øverst til nederst, er fylt av NS' idé og innstilling [...] bare den som selv er fylt av idéen kan løsgjøre de krefter som han har i seg [...] bare den kan yte alt av arbeid og innsats som selv inderlig tror på og bekjenner seg til idéen og nyordningen.²⁹⁰

To år senere – i 1944 – omtalte Fuglesang på nytt embets- og tjenestemennene i sentraladministrasjonen. På dette tidspunktet var de visjonære formuleringene fraværende. Fuglesang uttrykte skarp misnøye med de politiske forholdene i sentraladministrasjonen. Ikke bare hersket det en negativ innstilling til nyordningen blant mange av embets- og tjenestemennene i departementene, hevdet han. Også NS-medlemmene i forvaltningen hadde latt seg påvirke av fiendtligsinnede holdninger til Nasjonal Samling.²⁹¹

Fuglesangs uttalelser er interessante fordi de kaster lys over en sentral konfliktlinje i okkupasjonstidens Norge. NS-myndighetenes politiske fremstøt og reaksjonen på disse fremstøtene utgjør et sentralt tema i sentraladministrasjonens historie mellom 1940 og 1945. Nazifiseringsfremstøtene varierte imidlertid i form, tempo og intensitet innen ulike departementer, avdelinger og kontorer.²⁹² Et resultat av dette var at det her kom til å arbeide mer eller mindre aktive NS-medlemmer side ved side med mer eller mindre aktive motstandsfolk.²⁹³

Dette kapittelet tar for seg den institusjonelle nazifiseringen og nazifiseringen av personalet i henholdsvis Politidepartementet og Forsyningsdepartementet

²⁹⁰ Rolf Jørgen Fuglesang, «Parti og stat», i *Norges nyreise*, 23.

²⁹¹ Fuglesang referert i Høidal, *Quisling*, 471.

²⁹² Sørensen, *Solkors og solidaritet*, 155.

²⁹³ Kolsrud, *En splintret stat*, 139.

(Næringsdepartementet) i tidsrommet fra 25. september 1940 til 8. mai 1945. Tre problemstillinger danner utgangspunkt for fremstillingen. For det første: I hvilken grad ble departementet formet og omformet institusjonelt etter nasjonalsosialistisk mønster etter 25. september 1940? For det andre: I hvilket omfang ble departementene fylt opp med ideologisk overbeviste og politisk aktive nasjonalsosialister i fremtredende posisjoner?²⁹⁴ Og for det tredje: I hvilken grad sluttet aktører med bakgrunn fra det gamle statsbyråkratiet – embets- og tjenestemenn som hadde vært utnevnt, konstituert eller ansatt i sentraladministrasjonen før 9. april 1940 – opp om NS og nasjonalsosialismen?

Kapittelet er organisert i tre hoveddeler. Først skisserer jeg opp noen overordnede aspekter ved sentraladministrasjonens historie etter 25. september 1940, med særlig vekt på nazifiseringen av departementene. I denne delen vil også enkelte problemstillinger knyttet til bruken av NS-medlemskap som kriterium for å måle graden av nazistisk innflytelse drøftes. Deretter analyseres den institusjonelle og personalmessige nazifiseringen av Politidepartementet, Forsyningsdepartementet og forsyningssektoren i Næringsdepartementet i tiden mellom 25. september 1940 og 8. mai 1945. Til slutt skal enkelte overordnede betraktninger knyttet til funnene fremheves.

3.1 Mellom kontinuitet og nazifisering: Sentraladministrasjonen etter 25. september 1940

Tiltakene for å omforme sentraladministrasjonen til et lojalt redskap for *Nasjonal Samling* og den tyske okkupasjonsmakten ble innledet allerede etter at ordningen med det kommissariske statsråd var blitt etablert 25. september 1940. 4. oktober utstedte Reichskommissar Josef Terboven en forordning om forflytning og avskjedigelse av offentlige tjenestemenn. Her het det at offentlige tjenestemenn som ut ifra sine holdninger «ikke byr noen sikkerhet for at de med hele sin kraft vil medvirke til den politiske nyordning, kan avskjediges fra tjenesten», eller når «det for gjennomføringen av den politiske nyordning viser seg å være nødvendig i tjenestens interesse, forflyttes til annen tjeneste». Forordningen skulle i utgangspunktet bare gjelde i seks måneder, men ble stadig fornyet – først av Terboven, deretter av Quisling.²⁹⁵

Samtidig som det ble åpnet for politisk begrunnede avskjedigelser, iverksatte NS og de tyske okkupasjonsmyndighetene også tiltak for å favorisere overbeviste nasjonalsosialister i

²⁹⁴ En avklaring: Analysen fokuserer hovedsakelig nazifiseringen av de høyere nivåene i departementene, til og med kontorsjef/byråsjefsnivå. Forholdene på de laveste nivåene i departementene berøres også, men ikke like systematisk.

²⁹⁵ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, 135.

forbindelse med ansettelse og forfremmelser. Et redskap her var blant annet Nasjonal Samlings Personalkontor for Offentlig Tjeneste (NSPOT). I et skriv til de kommissariske statsrådene fra 26. oktober 1940 krevde Terboven at politisk bedømmelse måtte innhentes fra kontoret før personalsaker ble forelagt Reichskommissar. Deretter, 15. februar 1941, utstedte NSPOT et rundskriv med tittelen *Fregangsmåten ved ansettelse i offentlig tjeneste*. Her ble det fastslått at personalkontoret skulle innhente politiske vurderinger av innstilte søkere, og at søkerne også var forpliktet til å oppgi opplysninger om tidligere eller daværende partimedlemskap. 25. august 1941 ga innenriksminister Hagelin en forordning om ansettelse i embeter og andre offentlige stillinger som opphevet tjenestemannslovens regler om at personalsaker skulle behandles kollegialt. Her lød det blant annet at ingen som på grunn av sin politiske holdning «ikke byr full sikkerhet for at de med all kraft vil gå inn for den politiske nyordning», kunne ansettes. 23. mars 1943 utferdiget Innenriksdepartementet en bestemmelse som økte NSPOTs innflytelse ytterligere. Mens ordningen tidligere hadde vært at personalkontoret fikk tilsendt de tre øverst innstilte søkere, skulle det nå sendes fullstendig liste over samtlige søkere. Dermed kunne kontoret kontrollere om ansettelsesmyndighetene lot være å nominere NS-folk.²⁹⁶ Nasjonal Samlings kontroll i departementene ble samtidig søkt styrket ved hjelp av andre virkemidler. Etter hvert ble det blant annet utnevnt egne sambandsmenn i departementene som hadde som oppgave å styrke samarbeidet mellom parti og stat.²⁹⁷

Disse bestemmelsene brøt på avgjørende måter med de tradisjonelle normene om et politisk nøytralt embetsverk som hadde preget sentraladministrasjonen før okkupasjonen. Til tross for dette ble nazifiseringen av sentraladministrasjonen bare delvis gjennomført. Flere faktorer bidro til å bremse de nye makthavernes fremstøt. For det første støtته Nasjonal Samlings prosjekt på sterk motstand i det norske samfunnet. Nasjonal Samling hadde som nevnt vært et marginalt parti med liten oppslutning. Under okkupasjonen ble partiet i tillegg til dette oppfattet som unasjonalt og landsforrædersk blant store deler av befolkningen.²⁹⁸ For det andre ble NS fanget i en tysk konfliktsone mellom ideologi og realpolitikk.²⁹⁹ Det varierte sterkt fra sektor til sektor hvor omfattende endringer de tyske instansene ønsket, og hvor mye de tillot så lenge krigen varte.³⁰⁰ For det tredje hersket ikke enhetlige oppfatninger innen partiet om hvordan samfunnet skulle organiseres, eller om hvor hurtig man skulle gå til verks.

²⁹⁶ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, 131–149.

²⁹⁷ Bjørn Nistad, «Sambandsmannen», i Per Madsen og Jørgen H. Martinsen (red.), *Norsk arkivforum 12. Festskrift til Helge Paulsen* (Oslo: Arkivarforeningen 1996), 63–77.

²⁹⁸ Grimnes, «Okkupasjon og politikk i Norge», i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 105.

²⁹⁹ Kolsrud, *En splintret stat*, 139.

³⁰⁰ Se bl.a. Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 159–187 og Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 31.

For det fjerde kolliderte kravet om politisk pålitelighet med behovet for fagkunnskap. For det femte ble forvaltningen utover okkupasjonen preget av stadig sterkere personalmangel, noe som kunne gjøre det vanskelig i det hele tatt å få besatt embeter og stillinger.³⁰¹ Alle disse faktorene vil bli drøftet mer inngående i den videre fremstillingen.

Hvor stor andel av embets- og -tjenestemennene i departementene var tilsluttet Nasjonal Samling under okkupasjonstiden? En SSB-undersøkelse fra 1953 gir et grunnleggende innblikk i nazifiseringens omfang og mønstre, selv om tallene ikke er helt fullstendige.³⁰² Tre poenger kan løftes frem i den forbindelse. For det første forble NS-medlemmene i et mindretall blant embets- og tjenestemennene helt frem til okkupasjonens slutt. Ved frigjøringen var 299 av totalt 1727 i departementene av funksjonærene tilknyttet partiet: 39,9 % av embetsmennene og 14 % av andre departementsansatte. For det andre er det iøynefallende hvor liten andel av de «gamle» embets- og tjenestemennene som meldte seg inn i partiet. Av de 884 førkrigsansatte SSB registrerte, ble bare 31 personer – ca. 3,5 % – medlemmer av Nasjonal Samling i løpet av okkupasjonen.³⁰³ Det overveldende flertallet av NS-medlemmer i departementene var med andre ord ansatt, konstituert eller utnevnt *etter* den tyske invasjonen.³⁰⁴ For det tredje varierte NS-innslaget betydelig fra institusjon til institusjon og departementsenhet til departementsenhet. I sin studie av byråkratiet og NS-myndighetene betoner eksempelvis Sørensen de avgjørende ulikhetene som fantes mellom Sosialdepartementet og den nyopprettede helseavdelingen i Innenriksdepartementet. Mens det innen helseavdelingen fant sted flere avskjedigelser på politisk grunnlag, var NS-innslaget i Sosialdepartementet svært begrenset.³⁰⁵

Det komplekse forholdet mellom brudd og kontinuitet i departementene etter 25. september 1940 er beskrevet særlig inngående i Støens analyse av Justisdepartementet under den tyske okkupasjonen. På det institusjonelle området var dette departementet preget av betydelig kontinuitet. 25. september 1940 bestod det av tre avdelinger som hadde vært i funksjon før det tyske angrepet: Den administrative avdeling, Lovavdelingen og

³⁰¹ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 101–102.

³⁰² Departementet for arbeidstjeneste og idrett er bl.a. utelatt. Se Arctander, «NS-medlemmer og andre i statstjenesten som viste unasjonale holdninger under okkupasjonen», i *Statistiske Meldinger*, 351–362. Digitalt tilgjengelig fra http://www.ssb.no/a/histstat/sm/sm_195312.pdf#page=5 (besøkt 15.01.2016).

³⁰³ Arctander, «NS-medlemmer og andre i statstjenesten som viste unasjonale holdninger under okkupasjonen», i *Statistiske Meldinger*, 356, 359. Digitalt tilgjengelig fra http://www.ssb.no/a/histstat/sm/sm_195312.pdf#page=5 (besøkt 15.01.2016). Tallene fra undersøkelsen gjengis også i Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5, 133.

³⁰⁴ Heller ikke flertallet av de okkupasjonsansatte var imidlertid NS-medlemmer. Se Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 29–30.

³⁰⁵ Sørensen, *Solkors og solidaritet*, 160.

Fengselsstyret. Disse avdelingene forble organisatorisk uendret frem til frigjøringen.³⁰⁶ Justisdepartementet gjennomgikk likevel en institusjonell nazifisering i løpet av okkupasjonen. I begynnelsen av 1941 ble det tatt initiativ til å opprette et *Justisministerens kontor* eller *Ministerens kontor*, som bestod utelukkende av NS-medlemmer.³⁰⁷ 15. november 1942 ble det i tillegg opprettet et embete som justisråd direkte under ministeren. Også i de tradisjonelle enhetene i departementet skjedde det etter hvert en dreining i retning av økt NS-innflytelse. I juli 1943 var ekspedisjonssjefsembetet i samtlige avdelinger blitt overtatt av NS-medlemmer.³⁰⁸

NS-medlemskap som variabel?

Støens funn gir et interessant komparativt utgangspunkt for å analysere den institusjonelle og personalmessige nazifiseringen av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) under den tyske okkupasjonen. Før nazifiseringen av disse departementene og enhetene som sorterte under dem, granskes inngående, er det likevel på sin plass å reise noen prinsipielle spørsmål knyttet til bruken av NS-medlemskap som målestokk for nazifiseringens omfang. Det er selvsagt liten tvil om at partitilhørighet i utgangspunktet signaliserte aktiv oppslutning om «den nye tid». Som Bernt Roughvedt har påpekt det, var medlemskap i Nasjonal Samling selve «lakmustesten på lojalitet både for Quisling-regjeringen og for den tyske okkupasjonsmakten».³⁰⁹ NS-medlemmene i departementene var likevel ingen ensartet gruppe. Deres bakgrunn, motiver og holdninger – og interesse for det nasjonalsosialistiske nyordningsprosjektet – var tvert imot varierende. Det er blitt påpekt at Nasjonal Samling under okkupasjonen ikke var ideologisk enhetlig. Sørensen har skissert opp to sentrale konfliktlinjer internt i NS-bevegelsen. På den ene siden fantes det en spenning mellom pangermanister og nasjonalister.³¹⁰ På den andre siden bestod partiet av både sosialistiske og prokapitalistiske elementer.³¹¹ En annen tilnærming tar utgangspunkt i ulike

³⁰⁶ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 23–44.

³⁰⁷ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 26. I begynnelsen ble kontoret betegnet som Det nasjonalsosialistiske kontor.

³⁰⁸ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 23–44.

³⁰⁹ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 284.

³¹⁰ Den nasjonalistiske løsningen, poengterer Sørensen, gikk på at Norge skulle forbli en selvstendig stat, i nært samarbeidet med det tyske riket. I kontrast til dette søkte den konsekvente pangermanismen å oppheve tradisjonelle nasjonale enheter – heriblant den norske nasjonalstaten – til fordel for et nasjonsoverskridende «germansk rasefellesskap». Mellom disse ytterpunktene fantes det en rekke mellomposisjoner. Sørensen, *Hitler eller Quisling*, 12.

³¹¹ Sørensen, *Hitler eller Quisling*: 13–14. De ideologiske spenningene i og omkring NS før og under okkupasjonen er undersøkt og utdypt i en rekke andre fremstillinger, spesielt de siste årene. Se bl.a. Dag O. Bruknaap, «Ideene splitter partiet», i Danielsen og Ugelvik Larsen (red.): *Fra idé til dom*, 9–47; Emberland, *Religion og rase*; Sande, «Ja takk, begge deler».

syn på hvordan det nasjonalsosialistiske omformingsprosjektet skulle gjennomføres. Blant NS-medlemmene fantes det, som Magne Skodvin påpeker, forskjellige oppfatninger om hvor raskt reorganiseringen av det norske samfunnet skulle foregå, og hvilke virkemidler som skulle tas i bruk. Motsetningene kom klartest til uttrykk i 1940–41 og kan oppsummeres i slagordene «den lange» og «den korte linje». Tilhengerne av den «lange linje» ønsket å endre det norske samfunnet langsomt, så langt det lot seg gjøre uten vanskelige konflikter. Talspersonene for «den korte linje» ønsket derimot å gjøre mest mulig raskest mulig, om nødvendig ved hjelp av sterke maktmidler.³¹²

De ideologiske spenningene innen Nasjonal Samling er selvfølgelig av betydning også her. Som jeg skal se komme tilbake til lenger frem, preget NS-medlemmenes holdninger til nasjonalismen for eksempel forholdet mellom disse aktørene og representantene for den tyske okkupasjonsmakten.³¹³ Det ligger likevel etter mitt syn noen klare begrensninger i å kategorisere NS-medlemmene i sentraladministrasjonen utelukkende med utgangspunkt i ideologisk ståsted. En slik tilnæringsmåte forutsetter nemlig at NS-medlemmene *i utgangspunktet* var opptatt av prinsipielle politiske problemstillinger. Dette var imidlertid ikke alltid tilfellet, fremfor alt ikke under okkupasjonen. Utover krigen, bemerker Skodvin, må man statistisk

feste seg ved den store gruppa som melde seg inn ut frå heller avgrensa interessedriv, stundom reint situasjonsdikterte eller opportunistiske – folk som hadde økonomisk hopehav med okkupasjonsmakta, og som så innmeldinga som ei konsekvens av det, for å ta eit særleg klart tilfelle.³¹⁴

Dette gjaldt i særlig grad innenfor politiet. Her meldte så mye som 30 % av tjenestemennene og 60 % av embetsmennene seg inn i Nasjonal Samling høsten 1940 og vinteren 1941. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med *ideologisk* oppslutning om NS-prosjektet. Ringdal hevder at den store NS-oppslutningen blant politiembetsmenn og polititjenestemenn i kjølvannet av 25. september 1940 skyldtes en kombinasjon av gruppedynamikk og politikultur. Han bemerker likevel at politiet var utsatt for et sterkt press sammenliknet med andre yrkesgrupper. Av denne grunn var holdningene også blant NS-medlemmene i politiet differensierte.³¹⁵

³¹² Magne Skodvin, «Historisk innleiing», i Justis og Politidepartementet, *Om landssvikoppjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget* (1962), 28.

³¹³ Innen Forsyningsdepartementet fantes det f.eks. skiller mellom tyskorienterte og nasjonalistisk orienterte NS-medlemmer når det kom til spørsmål knyttet til økonomisk kontroll og ressursfordeling. Se kap. 6 i denne avhandlingen.

³¹⁴ Skodvin, «Historisk innleiing», i Justis og Politidepartementet, *Om landsvikoppjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget* 1962, 18.

³¹⁵ Ringdal, *Mellom barken og veden*: 29–43; Arnli, *Det norske politi*: 175.

Like viktig som problemstillingene om ulike posisjoner innen Nasjonal Samling, blir derfor spørsmålet om hvorvidt og i hvilken utstrekning NS-medlemmene i departementene var *aktive* nasjonalsosialister. I tillegg til spørsmålet om NS-medlemskap vil jeg derfor også se på to andre momenter. For det første vil jeg se på *tidspunktet* for partinnmeldelse. Hjeltnes, Dahl og Hagtvatn opererer med uttrykket «Nasjonal Samlings harde kjerne» om de 2691 personene som var medlemmer i NS før okkupasjonen og som fornyet medlemskapet i partiet etter 9. april 1940.³¹⁶ Nettopp partimedlemskap før krigen – i den fasen da Nasjonal Samling var en marginal politisk bevegelse – peker ofte i retning av et sterkt politisk og ideologisk engasjement. For det andre vil jeg i den utstrekning det er mulig, forsøke å dokumentere embets- og tjenestemennenes politiske aktiviteter utenfor *departementene*: partiverv, medlemskap i ulike nasjonalsosialistiske organisasjoner og delaktighet i nasjonalsosialistisk propaganda. Ved å dokumentere holdningsspekteret blant NS-medlemmene i sentrale posisjoner vil fremstillingen kunne fremlegge et mer finmasket bilde av forholdene innenfor henholdsvis Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet).

3.2 Politidepartementet: Struktur, personale og nasjonalsosialistisk innflytelse

Hvordan skilte det nyopprettede Politidepartementet seg fra det tradisjonelle Justisdepartementet? I hvilken grad ble departementet formet etter tyske, nasjonalsosialistiske modeller, og i hvilket omfang ble de sentrale posisjonene i departementet fylt opp med politisk aktive NS-medlemmer?

Det er blitt påpekt at Politidepartementet i utgangspunktet ble dannet som et ledd i regimeskiftet 25. september 1940.³¹⁷ Videre er det blitt fastslått at politiet i sin alminnelighet sluttet langt sterkere opp om Nasjonal Samling enn noen annen yrkesgruppe. Et betydelig antall av de okkupasjonsansatte i politietaten var også aktivister tilknyttet den norske SS-avleggeren Germanske SS Norge (GSSN) eller tidligere frontkjempere.³¹⁸

Selv om dannelsen av Politidepartementet ut ifra dette perspektivet i seg selv kan karakteriseres som et element i de nye makthavernes nazifiseringsfremstøt, ble departementet likevel ikke umiddelbart organisert etter nasjonalsosialistisk mønster eller fra starten av fylt opp med NS-medlemmer. Politidepartementets utvikling under okkupasjonen kan grovt sett

³¹⁶ Dahl, Hagtvatn og Hjeltnes, *Den norske nasjonalsosialismen*, 137.

³¹⁷ Emberland og Kott, *Himmels Norge*, 170

³¹⁸ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 284. Germanske SS Norge ble etablert i juli 1942. Utgangspunktet her var organisasjonen Norges SS, som ble grunnlagt i mai 1941. Lie ledet begge organisasjonene. Om GSSN, se særlig Olav Bogen, *Fremst i fylkingen. Germanske SS Norge. Organisasjonens historie, virksomhet og ideologi*, masteroppgave i historie, UiO 2008.

deles inn i to faser: Tiden fra 25. september 1940 frem til våren 1941 kan betegnes som en *kontinuitetsfase*. I denne fasen ble strukturene fra det gamle Justis- og politidepartementet i stor utstrekning videreført. Samtidig forble NS-innslaget i departementet lite. Fra april 1941 skjedde det et brudd på begge disse områdene. Først gjennomgikk departementet en omorganisering, etter initiativ fra SS. Deretter ble de sentrale embetsposisjonene i stadig større utstrekning besatt av NS-medlemmer. Samlet sett var 10 av 12 avdelings-/ekspedisjonssjefer og 22 av 28 kontorsjefer i Politidepartementet i tiden mellom 25. september 1940 og frigjøringen 1945 på et eller annet tidspunkt tilknyttet Nasjonal Samling.³¹⁹ På de underordnede nivåene i departementet var NS-andelen mer begrenset. Høsten 1943 arbeidet det ifølge Norges statskalender 10 politifullmektiger i Ordenspolitiavdelingen. Tre av disse var NS-medlemmer. På samme tidspunkt var to av fire politifullmektiger i Sikkerhetspolitiavdelingen tilknyttet partiet.³²⁰ Som Debes påpeker det, ble Politidepartementet følgelig «aldri helt gjennom nazifisert, selv om NS-innslaget i mange avdelinger var dominerende».³²¹ Holdningene blant NS-medlemmene varierte dessuten betydelig. Her fantes det alt fra aktive nasjonalsosialister til embetsmenn som kombinerte partimedlemskap med motstand – med et stort mellomstykke av mindre politisk interesserte aktører.

Ytterligere tre poenger bør understrekes. Etersom SS søkte å omforme norsk politi etter mønster fra det nazifiserte politiet i Tyskland, er det for det første nærliggende å spørre i hvilken grad Politidepartementet ble *SS-preget*, ikke bare NS-ifisert. Svaret her er sammensatt. På den ene siden ble departementet omformet organisatorisk etter SS-mønster. Staben i departementet ble derimot i liten utstrekning fylt opp med dedikerte SS-tilhengere. Bare et fåtall av de sentrale embets- og tjenestemennene var medlemmer i Germanske SS Norge (GSSN).³²² Kun en av avdelingssjefene og en av kontorsjefene hadde vært eller ble

³¹⁹ Her er også Ragnvald Konstad medregnet. Konstad styrte Centralpasskontoret frem til desember 1940, da han ble utnevnt til dommer i det nye, NS-innsatte Høyesterett. Han var imidlertid ikke NS-medlem under okkupasjonen. Om Konstad, se RA: Oslo politikammer, L-dom 2171, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett, 24.04.1946. Flere av embetsmennene i departementene avanserte i løpet av okkupasjonen fra kontorsjefer til avdelingssjefer. Disse er her registrert under begge kategoriene.

³²⁰ Lampe, *Norges statskalender 1943*, 44. Dag Havrevold og Kurt Abrahamsen, som hadde tjenestefri ved dette tidspunktet, er ikke medregnet. NS-medlemmene er Anders Hagemann, Arne Scheiflo og Odd Jansen (senere kontorsjef og avdelingssjef) i Ordenspolitiavdelingen, samt Jon Einar Thunem og Arne Gustav Klem i Sikkerhetspolitiavdelingen. Carl Lodberg Holm, som arbeidet i Kriminalavdelingen, var utmeldt av NS ved det tidspunktet han arbeidet i Politidepartementet.

³²¹ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, 133.

³²² Karl Marthinsen var GSSN-medlem, mens ordenspolitileder Egil Olbjørn var støttemedlem av organisasjonen. Også Lies adjutant Carl Ludvig Stephanson og Olbjørns adjutant Arne var GSSN-tilknyttede. Av avdelingssjefene var Finn Finson tilsluttet organisasjonen som støttemedlem. Finson var i tillegg Sturmabführer. Marthinsens GSSN-medlemskap er påpekt i Berit Nøkleby, Politigeneral og hirdsjef. Karl A. Marthinsen (Oslo: Aschehoug 2011), 62–63. Stephansons medlemskap dokumenteres i RA: Oslo politikammer,

frontkjempere.³²³ SS' idealer om en kjempende forvaltning – tanken om at embets- og tjenestemennene skulle veksle mellom å administrere den nasjonalsosialistiske politikken og implementere den i felten – ble følgelig aldri realisert innenfor rammene av departementet.³²⁴

Et annet hovedmoment er at de embetsmennene i Politidepartementet som hadde bakgrunn fra det gamle Justisdepartementet synes å ha vært minst mottakelige for nasjonalsosialistisk tankegods. Ingen av de førkrigsansatte embetsmennene i departementet var aktive medlemmer av Nasjonal Samling, selv om flere av dem etter hvert gikk inn i partiet. Illustrerende nok opprettholdt bare en av dem NS-medlemskapet frem til frigjøringen.³²⁵ Et tredje poeng er at Politidepartementet videreførte den harde polititradisjonen fra mellomkrigstiden i en ny historisk situasjon. Som vi skal se, hadde en påfallende andel av de øverste embetsmennene i departementet militær bakgrunn. Til tross for begrenset SS-innflytelse og sprikende holdninger blant NS-medlemmene, brøt forholdene i Politidepartementet dermed i ikke ubetydelig grad med førkrigstidens juridisk-byråkratiske tradisjoner.

Den første tiden etter 25. september 1940: Kontinuitet

På det øverste, politiske nivået var det nyopprettede Politidepartementet fra begynnelsen av under NS-ledelse. Kommissarisk statsråd og senere politiminister Jonas Lie var født i 1899, utdannet jurist og hadde bakgrunn fra det «gamle» Statspolitiet og Utrykningspolitiet i 1930-årene. Lie hadde ingen høy stjerne hos Quisling og innen NS, ettersom han avsto å sitte i Quislings planlagte kuppetregjering 9. april 1940. Derimot hadde han en høy stjerne innen SS, i hvert fall i første fase etter det tyske angrepet. Utover okkupasjonen ledet han både Norges SS og etterfølgeren GSSN Norge. I tillegg kjempet han i lengre perioder på Østfronten.³²⁶ Selv om Lie dermed tilsynelatende fremstår som en representant for SS' konsept om *kämpfende verwaltung*, markerte han seg likevel ikke som en fremtredende *nasjonalsosialistisk*

L-dom 4173, rettsbok Eidsivating lagmannsrett, 4.06.1949. Finsons støttemedlemskap er notert i RA: Oslo politikammer, L-dom 907, rettsbok Eidsivating lagmannsrett 28.05.1946; Olbjørns i RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, rettsbok Eidsivating lagmannsrett 14.2.1948. Oddes GSSN-medlemskap fremgår av RA: Drammen politikammer: saker 427, forklaring Odde 28.5.1945

³²³ Dette dreier seg om Finn Gunnar Finson og Egil Hoel. Finsons virksomhet oppsummeres i RA: Oslo politikammer, L-dom 907, rettsbok Eidsivating lagmannsrett 28.05.1946; Hoels virksomhet fremgår av RA: Oslo politikammer: L-dom 4135, forklaring Egil Hoel 7.3.1946.

³²⁴ Om konseptet om kjempende forvaltning, se bl.a. Wildt, *Generation*.

³²⁵ Se kap. 2 i denne avhandlingen.

³²⁶ For utførlige biografiske opplysninger, se Roughvedt, *Med penn og pistol*, og Rødder, *Min ære er troskap*. Om Lies posisjon i Statspolitiet og Utrykningspolitiet, se Johansen, *Samfunnets pansrede neve*, spes. 9–17, 49–126. Etter etableringen av ordningen med kommissariske statsråder 25. september ble Lie ifølge Emberland og Kott «SS' viktigste og mest lojale støttespiller i Norge», men også før dette inngikk han som et sentralt element i SS' strategi. Se Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 156.

ideolog.³²⁷ Under landssvikoppkjøret etter krigen hevdet NS-generalsekretær Fuglesang treffende at Lie var «en blanding av politiker og politifagmann» som reagerte på det som kunne oppfattes som kritikk av politiet fra partiets side.³²⁸ Lie holdt også sin hånd over flere aktører som ble oppfattet som upålitelige fra partiets side. Som vi skal se, skapte dette et visst handlingsrom i departementet for å bremse ytterliggående NS-fremstøt.

Hvordan var forholdene i Politidepartementet på nivåene under Lie den første fasen etter 25. september 1940? Selv om Politidepartementet var et nyopprettet departement, sprang departementets strukturer ut av det gamle Justis- og politidepartementet. Før okkupasjonen hadde politisakene i Justisdepartementet som nevnt blitt behandlet i et politikontor som sorterte under Den alminnelige avdeling.³²⁹ Fra 15. april ble kontoret lagt under Administrasjonsrådet, der det etter hvert ble utvidet til en politiavdeling. Denne nye avdelingen var ledet av en ekspedisjonssjef og bestod av to politikontorer, samt et luftvernkontor.³³⁰

Hovedtrekkene ved denne strukturen ble videreført i Politidepartementet etter 25. september 1940. Sent i september 1940 bestod departementet av en ekspedisjonssjef samt tre kontorer – Det 1. 2. og 3. Politikontor.³³¹ En kort periode høsten 1940 synes også Centralpasskontoret å ha sortert under departementet.³³² Mellom 25. september og våren 1941 gjennomgikk denne strukturen bare enkelte mindre endringer.³³³ Politidepartementet var følgelig ikke formet som en ny type institusjon høsten 1940 og vinteren 1941. Kontinuitetslinjene tilbake til tiden før ordningen med det kommissariske statsråd ble innført var tydelige.

Det er også blitt påpekt at Politidepartementet den første tiden etter regimeskiftet 25. september 1940 ikke hadde noe tydelig NS-preg. I sitt arbeid om norsk politis historie mellom 1938 og våren 1941, fastslår Arnli at Nasjonal Samlings innflytelse i departementet høsten

³²⁷ Sørensen, *Hitler eller Quisling*, 80–89.

³²⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, forklaring Fuglesang 22.10.1947. Beskrivelsen styrkes av dokumenter fra okkupasjonen. I et skriv fra 24. april 1942 til nettopp Fuglesang klaget Lie i 1942 over at *Nasjonal Samlings* organisasjoner mange steder forutsatte et aktivt partiengasjement fra politiets side. Se her RA: S-3978-A-L0001, brev fra Lie til Fuglesang 24.04.1942.

³²⁹ Kolsrud m.fl., *Håndbok for Riksarkivet*, 109, 113; Lampe, *Norges statskalender for 1940*, 61.

³³⁰ Jf. Kolsrud, *En splintret stat*, 228, og Øystein Thommesen, *Innberetning til Det Kgl. Justis- og Politidepartement om undersøkelser foretatt i anledning av O.H. Langelands bøker «Dømmer ikke» og «For at I ikke skal dømmes» og Arne Bergviks skrift «We are no Criminals»* (Vedlegg nr. 2, St. meld. nr. 64, 1950), 41. Se også RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, forklaring Henry Juel Røstad 2.8.1945.

³³¹ Jf. RA: S-1063-E-Ea-L0245, mappe merket «Politidepartementet», brev fra Politidepartementet til Finansdepartementet 27.09.1940.

³³² Kolsrud, *En splintret stat*, 229.

³³³ 10. oktober 1941 ble det avgjort at det sivile luftvern skulle overføres til Innenriksdepartementet, men at det likevel skulle opprettholdes et 3. Politikontor. Luftvernkontoret ble imidlertid tilbakeført til Politidepartementet 1. mars 1941. Se Thommesen, *Innberetning*, 41.

1940 og vinteren 1940/41 var svært begrenset. Her befant departementet seg i utakt med politiets ytre etat. I politietaten som helhet satte det som nevnt inn en omfattende innmeldingsbølge nettopp høsten 1940 og vinteren 1941, der 30 % av tjenestemennene og 60 % av embetsmennene meldte seg inn i Nasjonal Samling.³³⁴

Arnli hypoteser samsvarer med funnene som er gjort i denne studien. Verken på ekspedisjonssjefs nivå, byråsjefs nivå eller sekretær nivå fant det sted noen innsleding av overbeviste nasjonalsosialister den første fasen etter 25. september 1940, og bare én av de ledende embetsmennene i departementet meldte seg inn i partiet før våren 1941.

På det øverste nivået under Lie var Politidepartementet styrt av to ekspedisjonssjefer i tiden mellom 25. september og våren 1941. Den første, Heinrich Meyer, hadde arbeidet som riksluftvernsjef i Justisdepartementet ved krigsutbruddet og overtok i juni 1940 embetet som ekspedisjonssjef i Justisdepartementets politiavdeling. Etter 25. september 1940 fortsatte han i samme embete i det nyopprettede Politidepartementet. Meyer ble imidlertid ikke sittende lenge. 10. februar 1941 fratradte han embetet i protest mot politimester Bernhard Askvigs arrestasjoner av skoleungdom i Oslo.³³⁵ Meyer var aldri NS-medlem under okkupasjonen. Tvert imot kom han etter hvert i kontakt med motstandsbevegelsen. Fra forsommeren 1942 var han blant annet en sentral aktør i den illegale politiledelsen.³³⁶

Etter Meyers avgang ble ekspedisjonsembetet overtatt av Knut Johannes Frigaard. Frigaard hadde før krigsutbruddet vært sekretær i Justisdepartementets politikontor og fikk i august 1940 stilling som byråsjef i 1. Politikontor i Politiavdelingen. I motsetning til Meyer meldte Frigaard seg inn i Nasjonal Samling i desember 1940.³³⁷ Fra vinteren 1941 var dermed ekspedisjonsembetet i Politidepartementet bestyrt av et NS-medlem. Intet tyder imidlertid på at Frigaard var noen ideologisk overbevist nasjonalsosialist eller aktiv partimann. Han meldte seg da også ut av Nasjonal Samling i mars 1942, et drøyt halvår etter at han hadde sluttet i departementet.³³⁸

I de tre politikontorene under ekspedisjonssjefen, arbeidet det i tiden frem til omorganiseringen av Politidepartementet våren 1941 totalt fem byråsjefer. Tre av dem var

³³⁴ Arnli, *Det norske politi*, 161.

³³⁵ Se her RA: Oslo politikammer: påtaleunntatelse 1132, notat til Rikspolisjefen fra personalkontoret 22.3.1946. Se også Thommessen, *Innberetning*, 37–41 og Ringdal, *Mellom barken og veden*, 47.

³³⁶ Thommessen, *Innberetning*, 37–41; Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 280–283.

³³⁷ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 1132, oversiktsrapport fra etterforsker Gunnar Haarstad 20.1.1947.

³³⁸ I vitneforklaringene under landssvikoppgjøret ble det fastslått at Frigaard ikke virket som noen overbevist nazist, at han anså det som sin viktigste oppgave å demme opp for Hirdens innflytelse, at han næret motvilje mot det nye styret og at han var en klar motstander av NS. Disse karakteristikene går for langt. At ikke Frigaard var noen *partiaktivist*, hersker det likevel liten tvil om. Se henholdsvis RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 1132, skriv fra Fritz Ahlstrand 30.11.1945, forklaring Dag Havrevold 11.10.1945, forklaring Ola Fritzner 2.10.1945 og forklaring Orvar Sæther 24.08.1946.

tilsluttet Nasjonal Samling i løpet av okkupasjonen, men bare én gikk inn i partiet før våren 1941. Ingen av kontorsjefene var engasjert i Nasjonal Samlings partiorganisasjon. To av dem meldte seg etter hvert ut av partiet.³³⁹

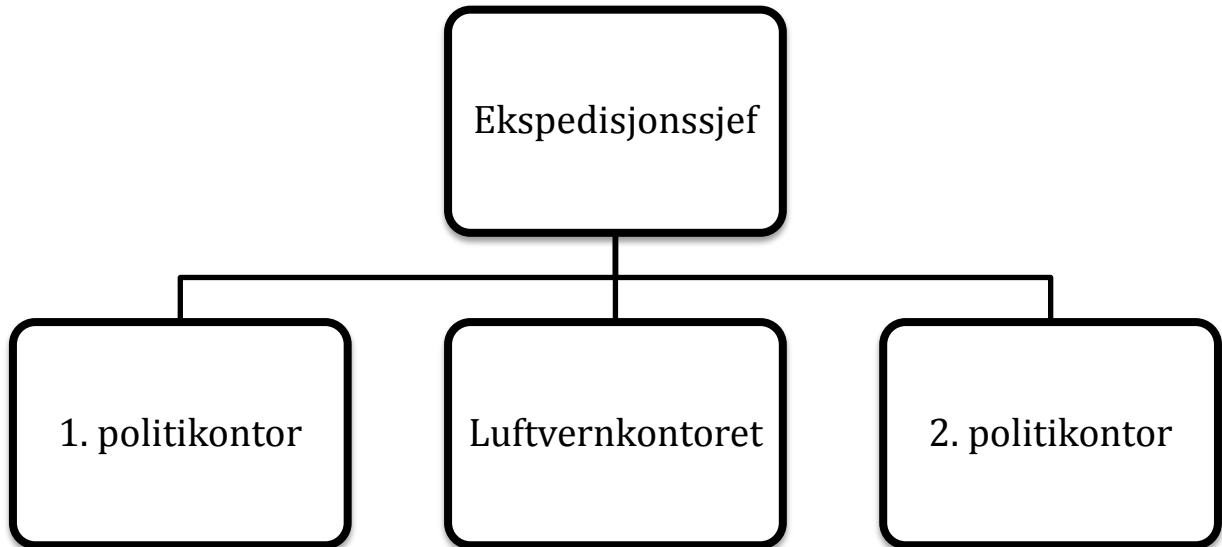
Samtlige av ekspedisjonssjefene og byråsjefene i Politidepartementet den første tiden etter regimeskiftet 25. september 1940 hadde tidligere bakgrunn fra sentraladministrasjonen før 9. april 1940.³⁴⁰ På bakgrunn av dette kan tiden mellom 25. september 1940 og våren 1941 karakteriseres som en kontinuitetsfase også på det personalmessige området, der båndene til førkrigsbyråkratiet ble opprettholdt. Denne gruppen embetsmenn inntok aldri posisjonen som nazistiske pådrivere i departementet. Tvert imot representerte de en moderat og forsøksvis upolitisk linje. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med at de motsatte seg nasjonalsosialistiske tiltak. Som vi skal se i senere kapitler, gikk også de moderate elementene i Politidepartementet i en rekke sammenhenger langt i å bistå nazistiske ensrettings- og forfølgelsestiltak.

Selv om de ordinære kontorene i Politidepartementet ikke ble ledet av overbeviste nasjonalsosialister, vil det likevel være feilaktig å hevde at departementets personsammensetning forble *uberørt* av regimeskiftet 25. september 1940. Ved siden av de ordinære departementskontorene ble det allerede høsten 1940 og vinteren 1941 etablert spesialstillinger direkte under politiministeren. To aktører kan her nevnes: Christopher Lange og Karl A. Marthinsen.

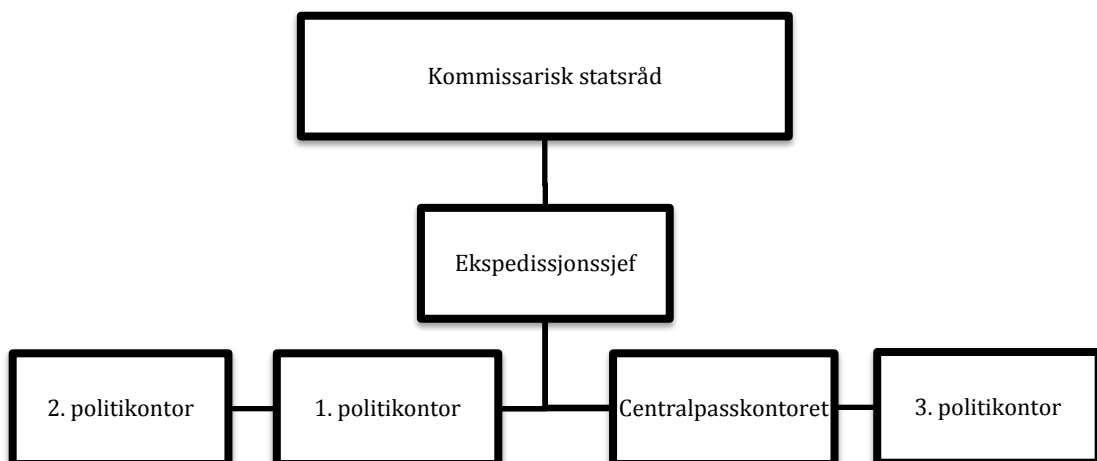
³³⁹ 1. Politikontor ble den første tiden etter 25. september 1940 ledet av Frigaard. Etter at Frigaard rykket opp som ekspedisjonssjef, ble kontoret overtatt av senere forvaltningssjef Ivar Elstad. 2. Politikontor var hele tidsrommet mellom 25. september 1940 frem til våren 1941 under ledelse av Henry Juel Røstad. 3. Politikontor den første tiden etter 25. september 1940 ble ledet av Johannes Halvorsen. Etter at Halvorsen ble overført til Luftvernkontoret, overtok August Bergmann kontoret fra og med 10. januar 1941. Elstad og Røstad ble NS-medlemmer våren 1941.

³⁴⁰ Elstad hadde arbeidet som sekretær i Justisdepartementet mellom 1935 og 1936, da han begynte som politifullmektig i Oslo. Røstad hadde vært ansatt som sekretær i Justisdepartementets politikontor i 1930. Høsten 1934 ble han overført til 3. Sivilkontor. Halvorsen ble i 1939 konstituert som byråsjefsjeff i Det sivile luftvern i Justisdepartementet, mens Bergmann hadde arbeidet som sekretær 2 i Justisdepartementet siden 1936. Elstads bakgrunn fremgår av RA: Oslo pkm: L-dom 1136, spørreskjema til Sentralkontoret i Innenriksdepartementet 11.08.1942. Røstads virksomhet før krigen fremgår av RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, rettsprotokoll Oslo byrett 27.11-1947 og forklaring Røstad 2.08.1945. Om Halvorsens bakgrunn, se notis i *Aftenposten* nr. 163, 6.04.1946, om Bergmann, se Lampe, *Norges statskalender for 1940*, 63. Frigaards bakgrunn er presentert over.

**Politiavdelingen i Justisdepartementet under
Administrasjonsrådet.**



**Politidepartementets struktur første fase etter 25. september
1940**



Christopher Lange var en ideologisk overbevist nasjonalsosialist, som hadde vært NS-medlem siden 1933 og som hadde arbeidet som politifullmektig før krigsutbruddet.³⁴¹ Fra 29. september 1940 overtok Lange Utrykningspolitiet, som utgjorde en av de organisatoriske forløperne for Statspolitiet.³⁴² Gjennom hele okkupasjonen fungerte Lange som en iherdig pådriver for å nazifisere politietaten. Etter at han ble utnevnt til politipresident i Trondheim, la han blant annet et stadig press på Ordenspolitiavdelingen i Politidepartementet for å sluse inn «politisk pålitelige nasjonalsosialister».³⁴³

Lange arbeidet som utrykningssjef frem til mars 1941,³⁴⁴ da han ble erstattet av Karl A. Marthinsen. Marthinsen var yrkesoffiser fra Finnmark, og hadde vært medlem av NS siden 1934.³⁴⁵ Han ble beordret til Politidepartementet 10. januar 1941, der han den første tiden arbeidet med politiske saker direkte under ministeren.³⁴⁶ I løpet av krigen ble han også fremtredende innen GSSN, og fra 1944 var han hirdsjef.³⁴⁷ Allerede høsten 1940 og vinteren 1941 ble det med andre ord plassert aktive nasjonalsosialister i spesialposisjoner i Politidepartementet. Dette påvirket arbeidsdelingen i departementet. Som jeg skal komme tilbake til i neste kapittel, ble saker av nasjonalsosialistisk karakter allerede i denne fasen sluset ut av de ordinære byråkratiske kanalene og behandlet av «politisk pålitelige» aktører direkte under Lie.

Omorganiseringen av departementet våren 1941

Kontinuiteten som hadde preget Politidepartementet den første fasen etter 25. september 1940 ble brutt våren 1941. Departementet gjennomgikk fra dette tidspunktet en omfattende omorganisering etter tysk, nasjonalsosialistisk mønster. Dette ble etterfulgt av en omstrukturering av politiets ytre etat, som blant annet innebar at det ble etablert en ordning med seks regionale politipresidier: Oslo, Stavanger, Trondheim, Bergen, Tromsø og etter hvert Kirkenes.³⁴⁸

³⁴¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, rettsbok Eidsivating lagmannsrett 20.02.1948.

³⁴² RA: Oslo politikammer, L-sak 3693, forklaring Lange 21.12.1946.

³⁴³ Se kap. 5 i denne avhandlingen.

³⁴⁴ RA: Oslo politikammer, L-sak 3693, forklaring Lange 21.12.1946.

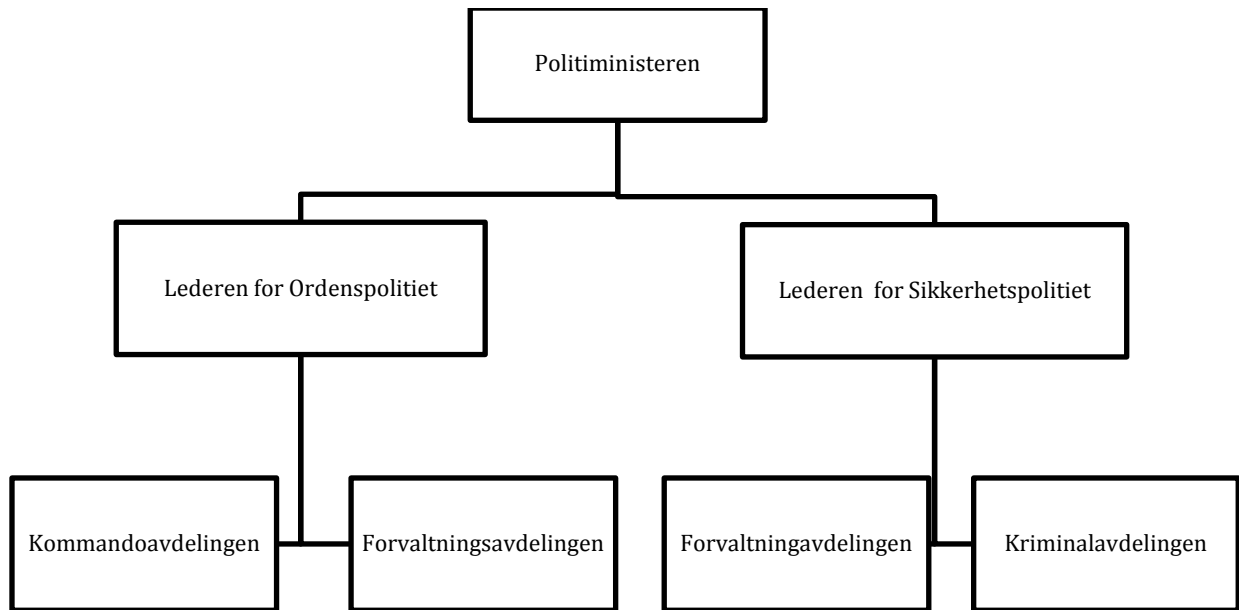
³⁴⁵ Nøkleby, *Politigeneral og hirdsjef*, 12–22.

³⁴⁶ RA: S-3978- E-ef-L0001, mappe merket «Nyordningen av politiet», årsrapport fra Statspolitiet 1941 20.01.1942 (undertegnet Marthinsen, feilaktig datert 20.01.1941).

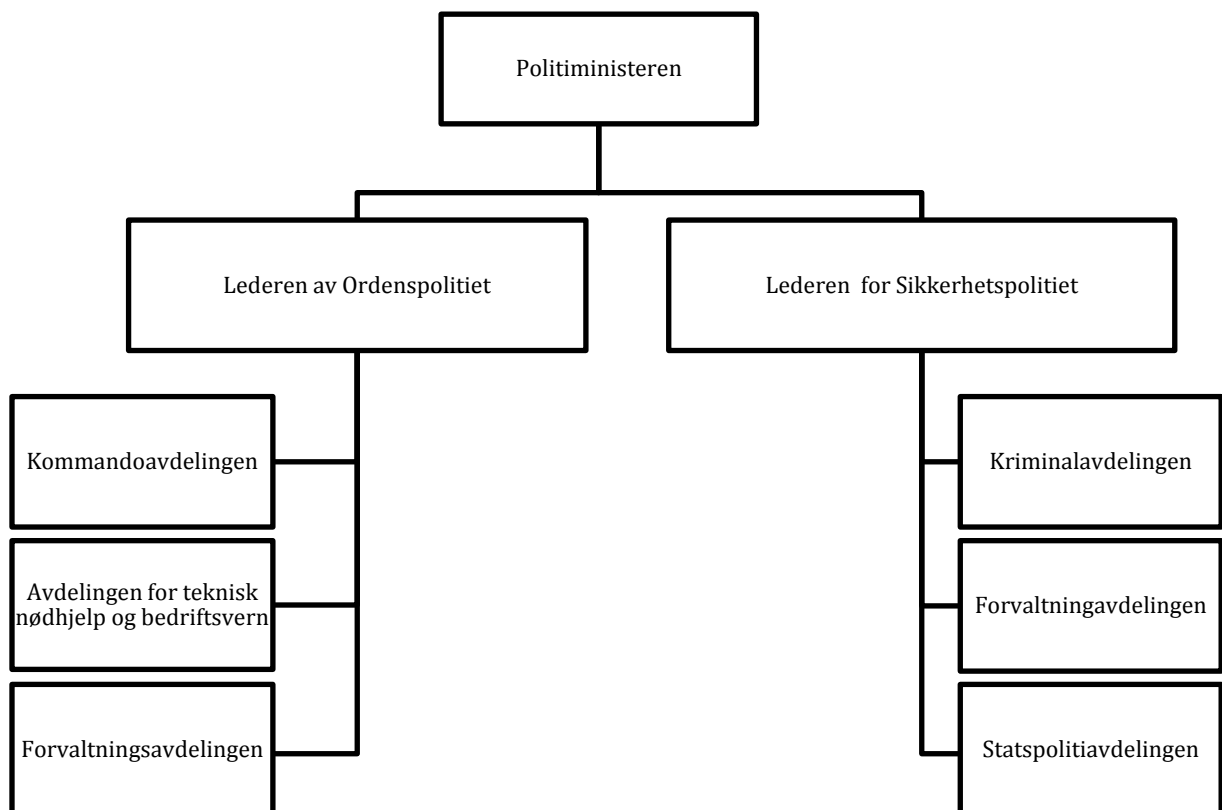
³⁴⁷ Nøkleby, *Politigeneral og hirdsjef*, 62–63 og 91–103.

³⁴⁸ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 65–71.

Politidepartementets avdelinger, januar 1942.



Politidepartementets avdelinger, årsskiftet 1943/1944.



Initiativet til å omorganisere Politidepartementet og den norske politietaten kom fra tysk hold. Ifølge Ordenspolitiets leder, Egil Olbjørn, var planene opprinnelig blitt utformet i Reichsicherheitshauptamt (RSHA) i Berlin i 1940 etter «inngående studier av det norske politi før 1940».³⁴⁹ Som Emberland og Kott påpeker, synes omorganiseringen å ha blitt lansert etter at Himmler hadde diskutert planene med Lie under sitt Norges-opphold mellom 28. januar og 15. februar 1941.³⁵⁰

For Politidepartementets del gikk planene i korte trekk ut på at politiledelsen skulle organiseres i to hovedavdelinger under statsråden: en Ordenspolitiavdeling og en Sikkerhetspolitiavdeling. Under Sikkerhetspolitiavdelingen skulle det også organiseres en avdeling for Kriminalpolitiet, en avdeling for Statspolitiet og en avdeling for påtalemyndigheten.³⁵¹ Konseptet var formet i tråd med SS' politimodell, slik den var blitt implementert i Tyskland. Etter utnevnelsen av Himmler til tysk politisjef 17. juni 1936 ble ledelsen av det tyske politiapparatet inndelt nettopp i en hovedavdeling for Ordenspolitiet og Sikkerhetspolitiet. Videre innebar omdanningen av politiet til et völkisch-rasistisk terrorapparat i regi av SS at Kriminalpolitiets virksomhet ble dreid i retning av «biologisk-preventiv» kriminalitetsbekjempelse. Et håndfast uttrykk for dette var nettopp at Kriminalpolitiet ble innlemmet i Sikkerhetspolitiet.³⁵²

Omorganiseringen ble ikke gjennomført helt og fullt etter de opprinnelige planene. Det viktigste avviket var at Statspolitiet frem til høsten 1943 var plassert *utenfor* Politidepartementet, selv om Stapo-sjefen *formelt* var underordnet lederen for Sikkerhetspolitiet.³⁵³ Hovedtrekkene ble likevel realisert. Fra april 1941 ble Politidepartementet inndelt i to hovedavdelinger: Ordenspolitiavdelingen og Sikkerhetspolitiavdelingen. Disse avdelingene ble ledet henholdsvis av en leder for Ordenspolitiet og en leder for Sikkerhetspolitiet. I tillegg ble det etter hvert opprettet en egen Kriminalavdeling, som sorterte under lederen for Sikkerhetspolitiet.³⁵⁴

Denne *institusjonelle nazifiseringen* ble også ledsaget av personalendringer som styrket den nasjonalsosialistiske innflytelsen i Politidepartementet. Flere avdelingsledere

³⁴⁹ Se RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», PM med Olbjørns påtegninger, 7.03.1945.

³⁵⁰ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 204–205.

³⁵¹ RA: S-3978-E-ef-L0001, mappe merket «Nyordningen av politiet», «Organisationsentwurf für die Norwegische Polizei» (her ikke datert).

³⁵² Longerich, *Heinrich Himmler*, 211–213.

³⁵³ Om omorganiseringen av politiet generelt, se Ringdal, *Mellom barken og veden*, 65–71.

³⁵⁴ Egil Olbjørn ble utnevnt til leder for Ordenspolitiet 1. april. 1941. På samme tidspunkt ble også Ivar Elstad konstituert som avdelingssjef i Opos Forvaltningsavdeling. Mot slutten av april begynte Ola Fritzner som sjef for Kommandoavdelingen. Knut Frigaard ledet Sikkerhetspolitiet fra og med 1. juli 1941. Se RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 1132, forklaring Ola Fritzner 2.10.1945.

oppgå etter krigen at NS-medlemskap fra dette tidspunktet av ble stilt opp som forutsetning for avansement.³⁵⁵ Etter hvert skjedde det også et innrykk av overbeviste nasjonalsosialister på kontorsjefsnivå. Kravet om politiske kvalifikasjoner var likevel aldri helt ufravikelig. En av underavdelingene i departementet ble styrt av en ikke-NS-er fra vinteren 1943 til våren 1945. Ytterligere en av avdelingslederne meldte seg ut av partiet i 1943 uten å miste stillingen.

Et viktig trekk ved utviklingen i Politidepartementet fra våren 1941 og fremover var likevel at kontinuitetslinjene til førkrigsbyråkratiet ble stadig svakere. Departementet fikk ikke bare nye strukturer, det ble etter hvert i overveldende grad styrt av embets- og -tjenestemenn som var blitt ansatt, konstituert eller utnevnt *under okkupasjonen*, og som ikke hadde tidligere bakgrunn fra sentraladministrasjonen. Flere av dem manglet også juridisk utdannelse. I «det nye Politidepartementet» fant det sted en tydelig forskyvning fra førkrigstidens juridisk-byråkratiske tradisjoner, i retning av en nazistisk politisering. Departementet ble fra 1941 og fremover stadig mer NS-preget.

Ordenspolitiavdelingen

Hvor sterk var den nasjonalsosialistiske innflytelsen i de enkelte avdelingene i Politidepartementet? Den største av de to hovedavdelingene som ble dannet våren 1941, var *Ordenspolitiavdelingen*. Etter krigen ble avdelingen ofte beskrevet som lite NS-preget. Flere av embets- og tjenestemennene hevdet faktisk at Ordenspolitiavdelingen bestod av sterke motstandstendenser, og at den fra sentralt NS-hold ble oppfattet som en jøssingenhet.³⁵⁶

Slike beskrivelser gir et lite dekkende bilde av de historiske realitetene. Det stemmer at ledelsen for Ordenspolitiet ble utsatt for kritikk fra partihold for ikke å gå energisk nok inn for «den nye tid».³⁵⁷ Det er også riktig at en av avdelingslederne hadde forbindelser til den organiserte motstandsbevegelsen. Dette må likevel ikke tolkes dithen at Ordenspolitiavdelingen *generelt sett* bestod av motstandsfolk. Tvert imot ble de øverste posisjonene etter hvert dominert av NS-medlemmer, hvorav flere av dem var aktive i partiet.

Leder for Ordenspolitiet frem til frigjøringen var Egil Yngvar Olbjørn. Olbjørn var utdannet jurist, og hadde fra 1932 vært politifullmektig i Statspolitiet. Som politiminister Lie hadde Olbjørn altså bakgrunn fra den «harde» tradisjonen i politiet i mellomkrigstiden. Under

³⁵⁵ Dette ble påpekt i avhør av tidligere embets- og tjenestemenn etter krigen. Se henholdsvis RA: Oslo politikammer, L-dom 1136, forklaring Birger Lysbakken 25.02.1946 og RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, forklaring Røstad 2.08.1945.

³⁵⁶ Se eksempelvis RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, forklaring Alf Kvaal 14.01.1948.

³⁵⁷ Se RA: L-dom 4207, brev fra Christopher Lange til Prytz 19.01.1943.

okkupasjonen kom han tidlig i kontakt med den tyske SS-politiledelsen. I juli 1940 var han reiseleder for 70 norske politifolk på studietur til Tyskland, og mye tyder på at han i løpet av dette oppholdet ble opptatt i SS av Reinhard Heydrich.³⁵⁸ Før han overtok embetet som ordenspolitileder 1. april 1941, arbeidet han også som inspektør i Politidepartementet. Olbjørn meldte seg inn i Nasjonal Samling i oktober 1940,³⁵⁹ og hadde under okkupasjonen ingen reservasjoner mot å ta i bruk et radikalt nasjonalsosialistisk språk. I et PM fra 7. mars 1945, skrev han for eksempel at

de grunnsetninger som har vært avgjørende ved organiseringen av det tyske politi, har også gyldighet i et nasjonalsosialistisk Norge [...] Det som falt i øynene også her i landet den gangen politiet skulle nyorganiseres, var det påtrengende behovet for et nytt, politisk politi.³⁶⁰

Ordenspolitilederen var til tross for dette ingen aktiv NS- eller SS-mann.³⁶¹ Etter krigen beskrev tidligere politikolleger og partirepresentanter ham som en hensynsløs karrierejeger, som hadde liten politisk interesse.³⁶² Blant annet av denne grunn ble han faktisk oppfattet som politisk utilstrekkelig av ledende aktører innen Statspolitiet og tysk SIPO.³⁶³

Den første tiden etter omorganiseringen av Politidepartementet sorterte det to underavdelinger under Olbjørns ledelse: en Forvaltningsavdeling og en Kommandoavdeling. Mot slutten av 1942 ble de to enhetene supplert med en tredje underavdeling: Avdelingen for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvern. NS-innflytelsen i disse enhetene varierte.

Ordenspolitiets forvaltningsavdeling hadde det svakeste NS-preget av samtlige underavdelinger i Politidepartementet. Avdelingen ble fra april 1941 styrt av tidligere byråsjef i det 1. Politikontor, Ivar Elstad. Med sin bakgrunn fra Justisdepartementet før okkupasjonen var Elstad en av de høyere embetsmenn i Politidepartementet som hadde erfaring fra sentraladministrasjonen før krigsutbruddet. Elstad trådte inn i Nasjonal Samling 1. mai 1941, men var ingen aktiv partimann. Etter krigen hevdet tidligere kollegaer at han motsatte seg

³⁵⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, forklaring Erik Muhle 19.07.1945.

³⁵⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, rettsbok Eidsivating lagmannsrett 14.02.1948.

³⁶⁰ RA:S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», PM med Olbjørns påtegninger, 7.03.1945. Et annet eksempel er et skriv fra kontorsjef Birger Lysbakken i slutten av juli 1943. Her fremgår det at Olbjørn savnet ideologiundervisning på programmet til offiseraspirantkurset. Han ba det innskjerpet at ideologien «er det viktigste av alle fag, og at skolen til enhver tid må være oppmerksom på dette». RA-S-3978-E-Ef-L0015, skriv fra Lysbakken til offiseraspirantkurset 26.07.1943.

³⁶¹ Kommandoavdelingens sjef frem til høsten 1944, Ola Fritzner hevdet at Olbjørn hadde en svak posisjon i partiet. Politikommandør Egil Lindheim karakteriserte ham som en «lunken partimann», mens Olbjørns adjutant, Arne Odde, hevdet at han ble ansatt som politisk stripete. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, henholdsvis forklaring Arne Juel Odde 5.07.1945, rapport Ola Fritzner 9.07.1945 og forklaring Egil Lindheim 8.07.1947.

³⁶² Se f.eks. RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, henholdsvis forklaring Ivar Sørli 5.07.1945, forklaring Arne Juel Odde 5.07.1945 og rapport fra Ola Fritzner 9.07.1945, forklaring Odd Jansen 27.08.1945 og forklaring Finn Halvorsen Finson 19.10.1945.

³⁶³ Høsten 1944 gjennomførte Marthinsen og Sikkerhetspolitiet bl.a. en ransaking av Olbjørns leilighet. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 14.2.1948.

«tåpelige nazistiske bestemmelser» og at han fra nazistisk hold ble oppfattet som et papirmedlem.³⁶⁴ Selv om Elstad ikke fremstår som en iherdig tilhenger av en ytterliggående nazifiseringslinje, var han sannsynligvis den blant de førkrigsansatte embetsmennene i Politidepartementet som var villig til å gå lengst i å støtte opp om de nye makthaverne. Etter at han sluttet i Politidepartementet, ble han blant annet involvert i likvidasjonen av jødisk eiendom.³⁶⁵

Elstad ble bevilget permisjon fra Politidepartementet for å arbeide som ekspedisjonssjef i Finansdepartementet i mars 1943. Posisjonen som forvaltningssjef ble deretter overtatt av Alf Kristoffer Kvaal. Kvaal hadde før krigen vært dommerfullmektig i Mandal og ble ansatt som sekretær i Justis- og politidepartementet fra 10. september 1940. Fra juni 1942 fungerte han som kontorsjef, før han i slutten av 1943 ble beordret til å overta Elstads embete.³⁶⁶ Kvaal var aldri NS-medlem under okkupasjonen, men fortsatte likevel i stillingen frem til 3. april 1945. Den siste måneden frem til frigjøringen styrte NS-medlemmet Odd Jansen avdelingen.³⁶⁷

Kontorene under forvaltningssjefene ble i liten utstrekning overtatt av NS-medlemmer. Frem til 1. april 1943 var ingen av kontorsjefene i avdelingen tilsluttet Nasjonal Samling. Heller ikke i de senere fasene av okkupasjonen skjedde det noen omfattende dreining i retning av økt NS-innflytelse på dette området. Av totalt åtte kontorsjefer mellom april 1941 og frigjøringen 8. mai 1945, var kun to partimedlemmer. Disse arbeidet i avdelingen på ulike tidspunkter, slik at Forvaltningsavdelingen aldri hadde mer enn én NS-kontorsjef på samme tidspunkt.³⁶⁸ Begge var imidlertid aktive NS-medlemmer. En av dem

³⁶⁴ Se RA: Oslo politikammer: L-dom 1136, henholdsvis forklaring Ola Fritzner 18.02.1946, forklaring Egil Olbjørn 18.02.1946, erklæring August Bergmann 22.01.1946, erklæring Kaare Westad 13.03.1946 og forklaring Nils Aars Rynning 23.02.1946.

³⁶⁵ Dette fremgår av RA: Oslo politikammer, L-dom 1136, henholdsvis forklaring Ivar Elstad 24.09.1946 og skriv om «Finansråd» Elstad fra N. Rygg 16.10.1945. Rygg hevdet at Elstad ble satt inn i Finansdepartementet for å overta alle politiske saker. Om Elstads arbeid med inndragelse av jødisk formue, se også Stine Eriksen Mangset, *En kamp om verdier. Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer*, masteroppgave i historie, UiO 2015: 31, 51, 93–94.

³⁶⁶ Kvaal ble konstituert som kontorsjef 9.10.1942, tilbakeført til 1.07.1942. Jf. RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 3611, skriv fra Kvaal «Ad min stilling i Politidepartementet» 16.12.1946 og beordringsbrev undertegnet Sverre Riisnæs 29.03.1943.

³⁶⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4033, avhør Odd Jansen 6.03.1947.

³⁶⁸ NS-medlemmene var henholdsvis Odd Jansen, som overtok Administrasjonskontoret etter Kvaal 1. april 1943, og Ole Lund, som styrte Pris- og rasjoneringskontoret fra sommeren 1944. Om Jansens stillinger under okkupasjonen, se henholdsvis RA: Oslo politikammer, L-dom 4033, rapport om Odd Jansens virksomhet under okkupasjonen fra J.H. Meinich, 13.10.1945, og avhør Odd Jansen 7.09.1945. Om Ole Lund, se RA: Vest-Finnmark politikammer: hnr. 25/48, avhør Ole Lund 29.05.1945.

hadde verv i partiet. Den andre forfattet i løpet av okkupasjonen flere propagandaartikler med nasjonalsosialistisk innhold.³⁶⁹

Forvaltningsavdelingen var også den mest tradisjonelle enheten i Politidepartementet. Samtlige avdelingssjefer og kontorsjefer hadde juridisk embetseksamen.³⁷⁰ Embets- og tjenestemennene i avdelingen synes i det hele tatt i stor utstrekning å ha videreført den juridisk-byråkratiske kulturen fra førkrigsårene.

Ordenspolitiets kommandoavdeling var i kontrast til Forvaltningsavdelingen en militært preget enhet. En rekke av de sentrale embetsmennene i avdelingen var tidligere yrkesmilitære, uten politifaglig erfaring eller juridisk utdanning. Dette samsvarte i stor utstrekning med nasjonalsosialistiske politiidealer. Som historikeren Edward B. Westermann har påpekt det, var det et sentralt mål for SS-ledelsen å organisere Ordenspolitiet i militære enheter og å gjennomføre det med et «soldatisk» tenkesett.³⁷¹ I Tyskland ble Wehrmacht-soldater sluset inn i politistillinger i stor skala i tiden frem mot krigsutbruddet i 1939.³⁷² Militareringen kan samtidig også betraktes som en videreføring av den harde norske polititradisjonen fra mellomkrigstiden. Som allerede påpekt, var et sentralt mål her nettopp å gi norsk politi et mer militært preg. Her fantes det en overlappende konsensus mellom aktørene på tysk og norsk side.³⁷³

Kommandoavdelingen var i utgangspunktet en sterkt NS-dominert enhet. Nesten alle de høyere embetsmennene var NS-medlemmer, og flere av dem hadde også verv i en eller flere av Nasjonal Samlings partiorganisasjoner. Bildet er likevel ikke entydig. Blant NS-embetsmennene fantes det nemlig et betydelig holdningsspenn.

Begge avdelingssjefene som styrte Kommandoavdelingen under okkupasjonen, var forhenværende yrkesoffiserer som hadde tilhørt høyre-radikale politiske miljøer i mellomkrigstiden. Ola Fritzner, som ledet avdelingen fra april 1941 til slutten av august 1944,

³⁶⁹ Odd Jansen i Administrasjonskontoret var medlem av Kamporganisasjonen fra februar 1943 og ledet en kort periode også Majorstuen lag av Hirden. Etter krigen ble han beskrevet som «helt NS-betont» og som en «politisk overbevist NS-mann», selv om det ble poengtert at han ikke var blant de mest aggressive. Jansen deltok også i jødeaksjonene i egenkap av å være hirdmann, og ga i etterkant uttrykk for en sterkt antisemittisk innstilling. Også Lund sluttet aktivt opp om det nasjonalsosialistiske verdensbildet. I løpet av okkupasjonen skrev han f.eks. flere artikler for *Finmark Folkeblad* der han fremmet Nasjonal Samlings antisemittiske og raseideologiske verdensbilde. Om Jansen, se RA: Oslo politikammer, L-dom 4033, henholdsvis forklaring Jansen 6.03.1947, rapport om Jansens arbeid i Pol. Dep. 8.05.1947, forklaring Vigil Storsletten 4.06.1947 og uttalelse Anders Eikrem 3.06.1947. Lunds artikler foreligger i *Finmark Folkeblad*, «Vårt nasjonale kompleks», 29.12.1942 og «Anglofil høykonjunktur», 2.03.1944.

³⁷⁰ Lampe, *Norges statskalender for 1941*, 30; *Norges statskalender for 1942*, 40–41; *Norges statskalender 1943*, 41–42; *Norges statskalender for 1944–45*, 41–42.

³⁷¹ Westermann, *Hitler's Police Battalions*, 8.

³⁷² Longerich, *Heinrich Himmler*, 251.

³⁷³ Johansen, «*Samfunnets pansrede neve*», 12. Se også kap. 2 i denne avhandlingen.

var utdannet offiser med kapteins grad.³⁷⁴ I mellomkrigsårene hadde Fritzner stått nasjonalsosialismen nær. Han var sekretær i Fedrelandslaget fra 1927,³⁷⁵ personlig bekjent med NSDAPs norgeskontakt i 30-årene, Eberhardt Günter Kern, og ble av aktører som Alfred Rosenberg og Hans Wilhelm Scheidt, fremhevet som en offiser med klare NS-sympatier.³⁷⁶ Han meldte seg inn i Nasjonal Samling 29. oktober 1940.³⁷⁷ På tross av sitt NS-medlemskap og sin høyreaktivistiske bakgrunn, kan Fritzner likevel ikke betegnes som pro-nazistisk *under* okkupasjonen. Etter krigen ble han fra en rekke hold beskrevet som en motstander av NS og nazifiseringen, som søkte å motvirke partiets og okkupasjonsmaktens fremstøt og som gjennomgående tok saklige, ikke-politiske hensyn.³⁷⁸ Som vi skal se lenger frem i avhandlingen, kan det også dokumenteres at han var i kontakt med aktører som bedrev illegal virksomhet, i alle fall fra 1942.³⁷⁹

Fritzner ble arrestert av Gestapo 25. august 1944. I siste fase av okkupasjonen ble Kommandoavdelingen – som nå gikk under det militærklingende navnet Kommandostaben – overtatt av Finn Gunnar Finson.³⁸⁰ Også Finson var tidligere yrkesoffiser, som ved krigsutbruddet hadde arbeidet som offiser ved marines artilleriavdeling.³⁸¹ Han meldte seg inn i NS 10. desember 1942, og oppga i medlemssøknaden å ha vært tilsluttet Fedrelandslaget fra 1928 og NS fra 1933.³⁸² Fra 1. mars 1944 var han i tillegg støtte medlem i Germanske SS Norge.³⁸³ Da Finson overtok ledelsen av Kommandoavdelingen, hadde han også lang erfaring som frontkjemper. I juli 1941 meldte han seg som frivillig i Den Norske legion og tjenestegjorde fra februar 1942 til april 1943 ved Leningradfronten. 16. april 1943 ble han

³⁷⁴ Se Ivar Kraglund, «Ola Fritzner», http://nbl.snl.no/Ola_Fritzner (besøkt 15.01.2016). Fritzner hadde da fungert midlertidig i graden siden 1933. I mellomkrigsårene var han også personlig bekjent av Lie og drillet bl.a. det nyopprettede *Statspolitiet* i militær eksersis. Om dette, se Roughvedt, *Med penn og pistol*, 57.

³⁷⁵ Se «O.S.G. Fritzner», i Bjarne Keyser Barth, *Norges militære embetsmenn* 1929 (Oslo: J. Chr. Gundersen 1929), 161.

³⁷⁶ Se RA; Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 2911, oversatt PM fra Alfred Rosenberg, «Quislings position in Norway and history in public affairs» (uten dato) og «Bericht über Reise des Reichsartsleiters Scheidt nach Norwegen an Reichsleiter Rosenberg», undertegnet Scheidt 15.07.1939.

³⁷⁷ Dette fremgår bl.a. av Aksel Berentsen, *Ola Fritzner. En norsk kapteins kamp før og etter frigjøringen* (Oslo: J. Chr. Gundersen 1949), 74–76 (Om innmeldelsen i partiet). Berentsens beskrivelser av Fritzner begrunnelser for innmeldelsen er av heller tvil som valør. Se kap. 7 i denne avhandlingen.

³⁷⁸ RA, Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 2911, f. eks. erklæring Bjørn Foss 22.06.1945 og, vitneforklaring Helge Grundt 31.08.1945.

³⁷⁹ Se «rapport fra kriminalkonstabel E. Hjellemo», 19.06.1945, gjengitt i Berentsen, *Ola Fritzner*, 151. For en drøfting av Fritzners kontakter og motstandsarbeid, se kap. 7 i denne avhandlingen.

³⁸⁰ Finson tiltrådte formelt som sjef for Kommandoavdelingen (Kommandostaben) 1. desember 1944, men fungerte i realiteten i stillingen fra Fritzners arrestasjon i september. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 907, henholdsvis innstillingsbrev fra Politidepartementet om konstitusjon av Finson som oberst og stabssjef i Ordenspolitiet 16.11.1944 og rettsprotokoll Oslo forhørsrett 9.07-1945.

³⁸¹ Se RA: Oslo politikammer, L-dom 907, rettsprotokoll Eidsvating Lagmannsrett, 28.5-1946.

³⁸² Se RA: Oslo politikammer, L-dom 907, skriv fra Finson til Nasjonal Samling (medlemsskapskontoret) 10.12-1942.

³⁸³ RA: Oslo politikammer, L-dom 907, rettsprotokoll Eidsvating Lagmannsrett 28.5-1946

utnevnt til major (SS Sturmbahnführer) og bataljonssjef for den nyopprettede avdelingen SS Pansergrenaderregiment Norge.³⁸⁴ Etter krigen ble den forhenværende avdelingssjefen beskrevet som en «fullblods nazist» og som en «overbevist og ivrig NS-mann».³⁸⁵

Utskiftningen av Fritzner med Finson må følgelig sies å ha forsterket den nasjonalsosialistiske innflytelsen i Ordenspolitiavdelingen betydelig.

Fra 1942 og fremover ble Kommandoavdelingen stadig mer NS-preget også på kontorsjefsnivå.³⁸⁶ Av totalt ni konstituerte eller fungerende kontorsjefer i avdelingen mellom april 1941 og mai 1945 var ikke mindre enn syv NS-medlemmer. En av disse meldte seg ut av partiet i 1943.³⁸⁷ Bare én av kontorsjefene hadde vært tilsluttet Nasjonal Samling før okkupasjonen,³⁸⁸ men flere var aktive i NS' partiorganisasjon. En var leder for Verdal krets av *Nasjonal Samling*, og tjenestegjorde mellom 1. april 1944 til 1945 som sjef for Quislings Førergarde.³⁸⁹ En var personalleder for Kongsvinger lag av NS før han begynte i Politidepartementet,³⁹⁰ en hadde flere tillitsverv i i Majorstua lag av NS³⁹¹ og ytterligere en

³⁸⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 907, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 28.05.1946.

³⁸⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 907, henholdsvis skriv fra sakfører Johan Freder til byrettsdommer M. Spilleth 9.06.1945, forklaring Bjørn Bakke 13.09.1945 og forklaring Egil Olbjørn 24.11.1945. Egil Lindheim hevdet derimot at han selv knyttet Finson til den moderate fløy av NS. Andre beskrev han som en kynisk opportunist. Se her RA: Oslo politikammer, L-dom 907, forklaring Egil Lindheim 14.09.1945 og forklaring Henry Bache Christianstad 8.12.1945.

³⁸⁶ Dette skjedde parallelt med at Kommandoavdelingens kontorstruktur ble utvidet. Birger Lysbakken, som ved dette tidspunktet var NS-medlem, ble konstituert som kontorsjef i Personalkontoret 1. januar 1942. Fra august 1942 styrte NS-eren og frontkjemperen Reidar Egil Hoel det såkalte Idrettskontoret. Organisasjonskontoret (senere Innsatskontoret) ble 1. desember 1942 overtatt av Sverre Henschien. Før dette hadde kontoret vært styrt av Johan Smiseth, som ikke var NS-tilknyttet. 7. april 1943 ble ledelsen av Trafikkontoret overtatt av NS-mannen Harald Pramer. Luftvernkontoret i avdelingen ble fra 1. april 1943 overtatt av NS-eren Ingolf Hoel, mens Landpolitikontoret, som ble dannet tidlig i 1943, umiddelbart kom under ledelse av NS-medlemmet Karsten Rødnes. Om Lysbakken og Personalkontoret, se RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, skriv fra Personalkontoret hos Rikspolisjefen til Landssvikavdelingen 6.09.1945. Konstitusjonen av Hoel foreligger i RA: Oslo politikammer: L-dom 4135, henholdsvis skriv fra Politidepartementet v. forvaltningssjef Elstad til Ordenspolitiets beredskapsavdelinger 8.09.1942 og konstitusjonsbrev fra Politidepartementet v. Ola Fritzner, 31.07.1942. Om Henschiens stilling i departementet, se RA: Inntrøndelag politikammer, saker 328, rettsprotokoll Frostating lagmannsrett 6.03.1946, om Pramers, se RA: Oslo politikammer, L-dom 1735, rettsbok Oslo byrett 22. oktober 1946. Om ansettelsen av Hoel i Luftvernkontoret, se RA: Oslo politikammer, L-dom 4271, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 10.12.1947. Om Rødnes og Landkontoret, se bl.a. RA: Oslo politikammer, L-dom 1882, oversiktsrapport fra Helge Elster 05.02.1946.

³⁸⁷ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, brev fra Lysbakken til Olbjørn 11.08.1943. Se også Lysbakkens utmeldelsesbrev, i samme sak, med samme dato.

³⁸⁸ Dette dreier seg om Sverre Henschien, som hadde vært partimedlem siden 1935. Dette dokumenteres i RA: Inntrøndelag politikammer, saker 328, rettsprotokoll Frostating lagmannsrett 6.03.1946.

³⁸⁹ Dette dreier seg om Sverre Henschien. RA: Inntrøndelag politikammer, saker 3282: avhør Henschien 14.5.1945; rettsbok Frostating lagmannsrett, 6. mars 1946.

³⁹⁰ Dette dreier seg om Sverre Løvstad i det såkalte Innsatskontoret. Se henholdsvis RA: Kongsvinger politikammer, henl. 59 (arkivboks 58 og 59), forslag til tiltale fra statsadvokaten 10. 03.1947 og forklaring Sverre Løvstad 14.06.1945.

³⁹¹ Dette dreier seg om Odd Jansen. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4033, oversiktsrapport fra politibetjent Odd Nilsen om kontorsjef Jansen, 6.03.1947.

ble høyt dekorert frontkjemper i løpet av okkupasjonen.³⁹² En ikke ubetydelig andel av kontorsjefene i Kommandoavdelingen var følgelig aktive NS-medlemmer. Også her fantes det likevel betydelige holdningsvariasjoner.³⁹³ Mest distansert av NS-kontorsjefene var Birger Lysbakken, som ledet avdelingens Personalkontor frem til 1944. Som det skal dokumenteres lenger frem i avhandlingen, la Lysbakken ned betydelig innsats for å dempe effektene av radikale nazifiseringsfremstøt iscenesatt av NS' partiinstanser. I august 1943 meldte han seg ut av Nasjonal Samling.³⁹⁴

Ingen av de ledende embetsmennene i Kommandoavdelingen hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen før 9. april 1940. I tillegg hadde begge avdelingslederne og fem av kontorsjefene yrkesmilitær bakgrunn.³⁹⁵ Bare to av kontorsjefene hadde juridisk embetseksamen.³⁹⁶ De øverste embetsmennene i avdelingen var følgelig ikke konstituert på bakgrunn av tidligere departementserfaring eller juridisk-faglige kriterier. Personalsammensetningen brøt på dette feltet med tradisjonene fra mellomkrigstiden.

Mens de militære trekkene ved Kommandoavdelingen samsvarte med den tyske politimodellen, var *Avdelingen for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvern* utvetydig formet etter tysk mønster. Avdelingen var en norsk avlegger av tyske Technische Nothilfe: en organisasjon som hadde sin opprinnelse i de sosiale uroligheter i Tyskland etter første verdenskrig, hvor den var blitt dannet med det formål å holde hjulene i gang under streiker og opptøyer.³⁹⁷ Etter utnevnelsen av Himmler til tysk politisjef i 1936 ble organisasjonen etter

³⁹² Reidar Egil Haakon Hoel, som styrte Idrettskontoret i 1942–43, kjempet ved Leningradsfronten som Hauptsturmführer i Waffen SS mellom 10.12.1943 og 20.01.1945. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4135, oversiktsrapport J. Mauritz 7.3.1946.

³⁹³ En representant for en sterk nasjonalsosialistisk orientering kan i kontrast til dette være Luftvernkontorets sjef fra 1. april 1943, Ingolf Hoel. Før han ble ansatt i Politidepartementet, var han byråsjef i *Direktoratet for spesialorientering* i *Kultur- og folkeopplysningsdepartementet*. 23. januar 1942 undertegnet Hoel her et skriv hvor det ble hevdet at USAs president Franklin D. Roosevelt var «av jødisk blod» og en pådriver «for jødernes krig» – helt i tråd med nasjonalsosialistiske forestillinger. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4271, skriv fra Hoel til Direktoratet for spesialorientering 23.01.1942 og rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett, 10.12.1947.

³⁹⁴ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, skriv fra Lysbakken til Olbjørn 11.08.1943. Se også Lysbakkens utmeldelsesbrev, samme sted, samme dato.

³⁹⁵ Blant NS-medlemmene gjaldt dette Sverre Henschien, Ingolf Hoel, Sverre Løvstad og Egil Hoel. Blant embets- og tjenestemennene som ikke var NS-tilknyttet gjaldt det Johan Smiseth, den første kontorsjefen innen Organisasjonskontoret. Om Egil Hoels utdannelse og yrkesbakgrunn, se RA: Oslo politikammer: L-dom 4135, oversiktsrapport J. Mauritz 7.03.1946, om Løvstads bakgrunn se RA: Kongsvinger politikammer, henl. 59 (arkivboks 58 og 59), forklaring Sverre Løvstad 14.06.1945. Ingolf Hoels militære bakgrunn noteres i RA: Oslo politikammer, L-dom 4271, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 10.12.1947, Henschien i RA: Inntrøndelag politikammer, saker 328, rettsprotokoll Frostating lagmannsrett 6.03.1946. Smiseths yrkesbakgrunn gjennomgås i «J. O. Smiseth», i Barth, *Norges militære embetsmenn* 1929, 544.

³⁹⁶ Dette gjaldt Birger Lysbakken og Johannes Halvorsen. Lysbakkens utdannelsesbakgrunn fremgår av RA: Oslo Politikammer, påtaleunntatelse 8869, skriv til Landssvikavdelingen fra J.H. Meinich 6.09.1945. Halvorsen står oppført som cand. jur fra 1924 i Statskalenderen. Se Lampe, *Norges statskalender for 1941*, 29.

³⁹⁷ Kolsrud, *En splintret stat*, 232.

hvert innlemmet i Hauptamt Ordnungspolizei, og dermed integrert i det nazistiske politisystemet.³⁹⁸

Avdeling for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvern var en ren NS-avdeling, som utlekkende bestod av partimedlemmer.³⁹⁹ I et udatert PM, sannsynligvis skrevet i oktober 1942, ble det fastslått at sjefene i Teknisk Nødhjelp var tilsluttet Nasjonal Samling, noe som skulle by en garanti for at arbeidet utføres «i den ånd og med den kraft som er pålagt alle kampfeller».⁴⁰⁰ Som Kommandoavdelingen hadde den i tillegg et sterkt militært preg. En av begrunnelsene for å legge avdelingen under Politidepartementet var nettopp at den skulle bygges opp som en militær enhet.⁴⁰¹

De øverste lederne i avdelingen hadde da også yrkesmilitær bakgrunn, og flertallet av dem var overbeviste og aktive NS-medlemmer. Fra opprettelsen høsten 1942 var avdelingen under ledelse av Ragnvald Hvoslef. Hvoslef var født i 1872, hadde avlagt eksamen ved Krigsskolens øverste avdeling i 1895 og ble major i 1918.⁴⁰² Han var en sentral aktør i de høyreaktivistiske miljøene i 1920-årene. Fra 1925 ledet han Samfundsvernet, et bevæpnet borgervern som var organisert av offiserer med det formål å slå tilbake arbeiderbevegelsen.⁴⁰³ Hvoslef ble NS-medlem i 1933 og tilhørte partiets innerste kjerne. I hele perioden mellom 1936 og 1940 var han «en av Quislings nærmeste, ikke bare som en av veteranene fra Nordisk Folkereisning, men også fordi han ledet etterretningstjenesten til NS».⁴⁰⁴ Hvoslefs høye posisjon i partiet og nære forbindelser til Quisling ble også reflektert i Politidepartementet. Avdelingen for Teknisk Nødhjelp hadde ikke bare kontorer for seg selv – ifølge forvaltningssjef Kvaal var Hvoslef en så høyt betrodd mann at han gjorde nærmest som han ville.⁴⁰⁵

Hvoslef døde 8. august 1944, og ble erstattet av George von Krogh. Også von Krogh hadde bak seg en lang yrkesmilitær karriere. Han hadde utdanning fra Krigsskolen, ble premierløytnant i Feltartilleriet i 1913 og senere forfremmet til henholdsvis kaptein og major.

³⁹⁸ Longerich, *Heinrich Himmler*, 251. Tyske TN ble i følge Longerich innlemmet i politiet i oktober 1936 og deretter i juni 1937 lagt under Hauptamt Ordnungspolizei.

³⁹⁹ Konsulentene og offiserene som står oppført under Avdelingen for teknisk nødhjelp og bedriftsvern er kryssjekk mot NS-registrert som er utviklet av Stein Ugelvik Larsen ved UiB. Opplysningene herfra er også kryssjekk mot materialet fra landssviketterforskningen. Resultatet viste at samtlige av disse aktørene var tilknyttet NS.

⁴⁰⁰ RA:S-1597-L0015, mappe merket «Dagboknotater og dokumenter» etter Hvoslef 1942, udatert PM.

⁴⁰¹ RA:S-1597-L0015, mappe merket «Dagboknotater og dokumenter» etter Hvoslef 1942, udatert PM.

⁴⁰² «R. Hvoslef», i Barth, *Norges militære embetsmenn 1929*, 279. Mellom 1915–17 var Hvoslef også sjef for H.M. Kongens Garde og fra 1918–19 militærattaché i Washington.

⁴⁰³ Se Nils Ivar Agøy, *Militæretaten og «den indre fiende» fra 1905 til 1940. Hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinaviske perspektiv*, doktorgradsavhandling, UiO 1994, 243–255.

⁴⁰⁴ Borgersrud, *Like gode nordmenn?*, 22.

⁴⁰⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, skriv fra Alf Kvaal til sakfører Erik Sture Larsen vedr. Egil Y. Olbjørn 14.01.1948.

Fra høsten 1942 til august 1944 arbeidet han som kontorsjef i Avdelingen for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvern. Von Krogh meldte seg inn i Nasjonal Samling i september 1940 og opptrådte under okkupasjonen som et aktivt NS-medlem. Han var blant annet lagfører i Lier lag av NS fra oktober 1940 frem til juni 1942,⁴⁰⁶ og forfattet i tillegg propagandaskrifter av nasjonalsosialistisk karakter. I en artikkel for Norsk artikkeltjeneste fra 20. januar 1942 fastslo von Krogh for eksempel at «vårt gamle demokrati led av alvorlig alderdomssvakhet», og at nordmenn flest har vanskelig «for å forstå et kardinalpunkt i den nåværende situasjon, nemlig jødeproblemet verdensomfattende karakter».⁴⁰⁷

På nivået under avdelingssjefene bestod Avdelingen for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvern fra høsten 1942 og frem til frigjøringen av to kontorer: Kontoret for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvernkontoret. Begge kontorene var gjennom hele okkupasjonen under ledelse av NS-medlemmer.⁴⁰⁸ Verken avdelingssjefene eller kontorsjefene hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen Heller ikke her fantes det noen forbindelse mellom det ledende personalet og førkrigsbyråkratiet.

Sikkerhetspolitiavdelingen

Den andre hovedavdelingen i Politidepartementet, Sikkerhetspolitiavdelingen, er i tidligere forskning blitt fremhevet som en institusjon med sterkt nasjonalsosialistisk preg. I sin oversiktsfremstilling om sentraladministrasjonen under okkupasjonen hevder Debes at det fantes betydelige skiller mellom de to avdelingene både når det gjaldt forholdet til det tyske SS-politiapparatet og de mest ytterliggående aktørene innen Nasjonal Samling.

Sikkerhetspolitiet, konkluderer Debes, utgjør det mørkeste kapitlet i sentraladministrasjonens historie. Sammenliknet med Ordenspolitiavdelingen forløp nazifiseringen av institusjonen mer eller mindre smertefritt.⁴⁰⁹

Debes' gir et forenklet bilde av forholdene i Sikkerhetspolitiavdelingen og er derfor problematisk på flere områder. For det første er det uklart om han sikter til

⁴⁰⁶ Oslo politikammer, L-dom 171, avhør Von Krogh 28.08.1945.

⁴⁰⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 171, gjenpart av artikkel skrevet av George von Krogh i *Norsk Artikkeltjeneste* 20.01.1942, «En nyorientering var nødvendig».

⁴⁰⁸ Kontoret for teknisk nødhjelp var fra høsten 1942 til august 1944 under ledelse av von Krogh. Etter at han rykket opp som avdelingssjef i 1944 overtok Sigurd Fridtjov Moe posisjonen. Moe hadde vært NS-medlem siden midten av november 1940, og var fra november 1944 frem til frigjøringen organisasjonsleder av partilaget på Tåsen. Mot slutten av krigen ble han i tillegg støttemedlem i GSSN. Kristian Bjørnløw ved Bedriftsvernkontoret var også tilsluttet NS, men ble under landssvikoppgjøret beskrevet som et papir medlem. Om Moe, se RA: Oslo politikammer, L-dom 4034, henholdsvis utdrag fra rettsbok Oslo byrett 11.12.1948 og politirapport fra Odd Gjesteby 6.11.1945. Om Bjørnløw, se RA: Oslo politikammer, påtaleunntalelse 1130, uttalelse fra Reidar Andersen 12.11.1945 og uttalelse fra Hjalmar Olsen 16.11.1945.

⁴⁰⁹ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, 111–112.

Sikkerhetspolitiavdelingen i Politidepartementet eller til Statspolitiet *utenfor* Politidepartementet. Sistnevnte var frem til høsten 1943 organisert *utenfor* departementet. Som vi skal se lenger frem, fungerte Statspolitiet i praksis som nasjonalsosialistisk spesialinstitusjon som arbeidet uavhengig av sentraladministrasjonen, direkte under politiminister Lie og tysk SIPO.⁴¹⁰ For det andre begrunner Debes påstandene om en uproblematisk nazifisering med henvisning utelukkende til det aller øverste ledelsessjiktet i avdelingen. For det tredje fanger fremstillingen ikke opp variasjonene som forekom over tid. Vi får verken vite *når* nazifiseringsfremstøtene ble gjennomført, eller om personsammensetningen i Sikkerhetspolitiavdelingen endret seg i forskjellige faser.

Hvilke holdninger til nasjonalsosialismen hadde de ledende embetsmennene som arbeidet i Sikkerhetspolitiavdelingen, og i hvilket omfang ble institusjonen nazifisert? På det øverste nivået var avdelingen, i motsetning til Ordenspolitiavdelingen, preget av persongjennomtrekk. Totalt hadde departementet fem sikkerhetspolitiledere mellom våren 1941 og mai 1945. I denne posisjonen spilte åpenbart politiske kvalifikasjonere en helt avgjørende rolle. Tre av lederne var «gamle kampfeller», som hadde vært tilknyttet NS siden 1930-årene. Flere av dem hadde også sentrale partiverv.

I den første fasen etter omorganiseringen av Politidepartementet ble Sikkerhetspolitiavdelingen ledet av tidligere ekspedisjonssjef Frigaard. Frigaard var som nevnt NS-medlem fra desember 1940, men ikke noen aktiv partimann. Åpenbart ble han heller ikke oppfattet som politisk kvalifisert nok for embetet som leder for Sikkerhetspolitiet. Høsten 1941 ble Frigaard nemlig presset til å søke avskjed, og fratrådte 6. oktober 1941.⁴¹¹ Etterfølgeren som leder for Sikkerhetspolitiet, ble Oliver Cappelen Møystad. Møystad var utdannet ingeniør med eksamen fra den tekniske høyskolen i Dresden, og hadde verken politibakgrunn eller juridisk utdanning.⁴¹² Han var også en av Quislings gamle og trofaste kampfeller fra 1930-årene. Møystad sluttet seg til *Nasjonal Samling* allerede 1933, og var midt på 1930-tallet redaktør for NS-avisen Hedmark Fylkesavis/Frihetskampen.⁴¹³ Mellom 12. januar 1942 og 21. juni 1944 var han i tillegg øverste leder for Rikshirden.⁴¹⁴ Møystad var

⁴¹⁰ Se kap. 4.

⁴¹¹ Under landssvikoppgjøret hevdet Frigaard at han hadde etter en tids sykefravær ble meddelt av Jonas Lie at han måtte slutte umiddelbart, som følge av konfliktene med Hirden. Flere vitner hevdet at avgangen var iscenesatt av Terboven og Rediess. RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 1132, avhør Egil Olbjørn 24.08.1946; avhør Orvar Sæther 24.08.1946 og oversiktsrapport Gunnar Haarstad 20.01.1947. Om avskjedigelsen, se også RA: L-dom 3550, forklaring Knut Frigaard 4.02.1946.

⁴¹² RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, henholdsvis forklaring Møystad 23.07.1945 og rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 24.02.1946.

⁴¹³ RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 24.02.1946.

⁴¹⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 24.02.1946.

en overbevist nasjonalsosialist, med en uttrykt antisemittisk innstilling,⁴¹⁵ men hadde ingen høy stjerne verken hos politiminister Lie eller hos tysk SIPO.⁴¹⁶ Dette skyldtes til dels ideologiske forhold. En årsak var at han tilhørte den nasjonalistiske fløyen av Nasjonal Samling, og derfor stadig havnet på kollisjonskurs med de mer pangermansk orienterte SS-tilhengerne både på norsk og tysk side.⁴¹⁷ Som sikkerhetspolitileder manglet han samtidig åpenbart både faglige kvalifikasjoner og engasjement. Avdelingssjef Henry Juel Røstad, som var Møystads nærmeste underordnede i Sikkerhetspolitiavdelingen, hevdet etter krigen at Møystad verken var politimann eller hadde noen erfaring i offentlig administrasjon, og at han heller ikke gjorde noe særlig for å sette seg inn i arbeidet.⁴¹⁸

Møystad fratrådte som leder for Sikkerhetspolitiet 1. juli 1943, og ble erstattet av statspolitisjef Karl E. Marthinsen. Marthinsen var som tidligere nevnt førkrigsmedlem av Nasjonal Samling, et høyt rangert medlem i GSSN og ble mot slutten av krigen også hirdsjef. Både før og etter han ble sikkerhetspolitileder, styrte han også Statspolitiet. I kontrast til Møystad var Marthinsen en energisk sikkerhetspolitileder, som hadde et svært godt forhold til Det tyske sikkerhetspolitiet. Dette skyldtes ikke minst at han helt og holdent hadde internalisert den nasjonalsosialistiske politimodellen. I et hemmelig skriv til embetsmennene i Stapo fra 5. august 1942 skrev han – helt i tråd med SS' etos – at politiets oppgave var å sikre staten og folkefellesskapet, og at det ikke måtte la seg stanse av juridiske bindinger:

I vårt arbeide viser det seg stadig at effektiviteten er helt avhengig av den hurtighet hvormed det blir slått til. Jeg vil i denne forbindelse fastslå: a) Det er bedre å ta en uskyldig i forvaring enn å la en uskyldig rømme. B) Straffeprosesslovens, påtaleinstruksens og politiinstruksens bestemmelser skal ikke følges slavisk, de kan tillempes, og disse må aldri bli en hindring for effektiv tjeneste. Jeg henleder oppmerksomheten på individets forandrede stilling i en nasjonalsosialistisk stat contra en demokratisk. Under en revolusjonstid som den vi nå gjennomlever i vårt land, vil det ofte inntreffe at en ikke har høvelige lovbestemmelser som rammer enkelte forbrytelser eller forseelser.⁴¹⁹

⁴¹⁵ «Nasjonalsosialismens utskillelse av jøder, tatre og så videre», fastslo han f.eks. i en tale for Hirden 17. oktober 1943, «er altsammen tiltak for å hindre raseblanding og bevare den nordiske rase». Et utdrag fra talen foreligger i RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, gjenpart av Nyhetsoversikt fra Skandinavia fra regjeringens informasjonskontor, meldinger 17.10.1943 og 18.10.1943. Se også kap. 5.

⁴¹⁶ Selv karakteriserte Møystad embetet som SIPO-sjef som overflødig stilling. Jf. RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, forklaring Møystad, 23.07.1945. Selv om denne karakteristikken er en overdrivelse, stemmer det at Møystad ble holdt utenfor viktige politiske saker. Om dette, se kap. 4.

⁴¹⁷ Sørensen, *Hitler eller Quisling*, 194. Sørensen bygger her på tyske uttalelser i *Meldungen aus Norwegen*. Møystads tyskfiendtlige innstilling ble også bemerket under landssviketterforskningen. Se f.eks. RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, forklaring Rolf Jørgen Fuglesang 11.09.1945.

⁴¹⁸ Se RA: L-dom 3550, forklaring Henry Juel Røstad 4.02.1946. Selv hevdet Møystad at han hadde hatt store betenkeligheter med å overta stillingen ettersom han ikke var politimann og fordi den ville gå utover hans private gjøremål. Se her RA: L-dom 4146, skriv fra Marthinsen til samtlige embetsmenn 5.08.1942. Marthinsen ga også uttrykk for en radikal antisemittisk innstilling. I en tale 25. september 1944 forklarte han f.eks. Finlands våpenhvile med Sovjetunionen på følgende måte: «[...] Finland er slett ikke falt. Hverken det finske folk eller den finske hær er falt – tvert imot – både folket og hæren står klippefast. Det som er skjedd med Finland er ganske enkelt at jødene i Amerika, England og Stockholm ved hjelp av en håndfull skjelvende demokrater innen

Etter at Marthinsen ble skutt og drept av motstandsfolk 8. februar 1945, ble posisjonen som leder for Sikkerhetspolitiet overtatt av Erling Arnljot Søvik. Også Søvik var tidligere yrkesmilitær og NS-medlem fra 1941.⁴²⁰ I april 1945 ble Søvik avsatt,⁴²¹ og i siste fase av krigen tilfalt embetet som leder for Sikkerhetspolitiet, Henrik Rogstad. Rogstad hadde vært NSUF-medlem fra høsten 1935 og var kjent som en radikal tilhenger av nasjonalsosialismen.⁴²²

Mens embetet som leder for Sikkerhetspolitiet ble styrt av overbeviste nasjonalsosialister gjennom mesteparten av okkupasjonen, var den politiske innstillingen blant avdelings- og kontorsjefene i avdelingen differensiert. Alle disse var NS-medlemmer enten gjennom hele eller under deler av okkupasjonstiden. Holdningene blant dem varierte likevel fra aktiv oppslutning til skepsis overfor det nazistiske prosjektet.

Avdelings- og kontorstrukturen som sorterte under lederen for Sikkerhetspolitiet, var i praksis mer flytende enn organisasjonen under lederen for Ordenspolitiet. Senhøsten 1941 var det ifølge Statskalenderen organisert to underavdelinger under Sikkerhetspolitiet i departementet: en Forvaltningsavdeling og en Kriminalavdeling. Da Marthinsen overtok embetet som leder for Sikkerhetspolitiet høsten 1943, ble det også dannet en egen Statspolitiavdeling.

Under sikkerhetspolitilederne arbeidet det tre avdelingsledere i løpet av okkupasjonen. Statspolitiavdelingen var fra høsten 1943 frem til Marthinsens død ledet av nevnte Erling Søvik. Etter Marthinsens død synes embetet å ha stått tomt frem til krigens slutt. Sikkerhetspolitiets forvaltningsavdeling ble fra våren 1941 til frigjøringen ledet av Henry Juel Røstad. Røstad var en av embetsmennene i Politidepartementet som hadde lengst departementserfaring. I 1930 ble han ansatt som sekretær i Justisdepartementets politikontor, og fra høsten ble han overført til 3. sivilkontor i departementet.⁴²³ Røstad hadde meldt seg inn i Nasjonal Samling våren 1941,⁴²⁴ men var aldri noen aktiv partimann og fremstår heller ikke som noen ideologisk overbevist nasjonalsosialist.⁴²⁵ I april 1943 meldte han seg ut av

den finske industri og overklasse har fått Finland manøvrert ut av forbundet med Tyskland og over i armene på jødene i Kreml.» Marthinsen sitert i Nøkleby, *Politigeneral og hirdsjef*, 96.

⁴²⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 3271, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 28.04.1948. Borgersrud hevder – uten å belegge dette – at Søvik var partimedlem også før det tyske overfallet. Lars Borgersrud. «*Vi er jo et militært parti*». *Den norske militærfascismens historie*, bind 1 (Oslo: Spartacus 2010), 307–308.

⁴²¹ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 338.

⁴²² «Fylkesfører Rogstad ny leder for Sikkerhetspolitiet», artikkel i Aftenposten (morgen) 3.05.1945.

⁴²³ RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, rettsprotokoll Oslo byrett 27.11.1947 og forklaring Røstad 2.08.1945.

⁴²⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, forklaring Røstad 2.08.1945.

⁴²⁵ Tidligere kontorsjef August Bergmann hevdet f.eks. at Røstad hadde et human og demokratisk syn, mens tidligere Dag Havrevold fastslo at det ikke var «tale om» at han hadde meldt seg inn i NS av ideologiske

Nasjonal Samling – ifølge ham selv som reaksjon på unntakstilstanden i Trondheim og de påfølgende arrestasjonene og deportasjonene av de norske jødene høsten 1942 og vinteren 1943.⁴²⁶

Mens Røstad var gammel departementsansatt, var lederen for Kriminalavdelingen fra årsskiftet 1941/42, Jørgen Viermyhr, en ung og fremadstormende politijurist med gode forbindelser i det nasjonalsosialistiske Tyskland. Viermyhr avla juridisk embetseksamen høsten 1940 og arbeidet deretter en periode i Statspolitiet. Mellom 15. mai og 15. november 1941 oppholdt han seg i Tyskland for å studere det tyske politiet, særlig kriminalpolitiet.⁴²⁷ Her besøkte han blant annet konsentrasjonsleiren Ravensbrück, og deltok i kontrolltiltak rettet mot såkalte vaneforbrytere.⁴²⁸ Viermyhr hadde vært NS-medlem en periode før krigen og meldte seg på nytt inn i partiet fra 23. august 1940.⁴²⁹ Særlig i første fase av okkupasjonen uttrykte han også åpent sin begeistring for nasjonalsosialismen. I et brev til Deutschen Akademischen Austauschdienst 6. november 1941 skrev han for eksempel at han i løpet av sitt Tysklands-opphold «war von der Geiste der Nationalsozialistischen Bewegung tief beeindruckt».⁴³⁰ Under landssvikoppgjøret ble Viermyhr av enkelte tidligere underordnede likevel beskrevet som lite interessert i politikk.⁴³¹ Mye tyder på at han først og fremst beundret det nasjonalsosialistiske politivesenets modeller for kriminalitetsbekjempelse. Som det skal påvises lenger frem, arbeidet Viermyhr energisk for å realisere modellene om biologisk-preventiv kriminalbekjempelse.⁴³²

På kontorsjefsnivå var Sikkerhetspolitiavdelingen langt dårligere bemannet enn Ordenspolitiavdelingen. Frem til Statspolitiavdelingen ble inkorporert i Politidepartementet, synes bare tre personer å ha sittet i posisjonen i kortere eller lengre perioder. To var NS-medlemmer på det tidspunktet de satt i embetet, ett av dem førkrigsmedlem av partiet.⁴³³ Etter

overbevisningsgrunner. Se her RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, henholdsvis forklaring Carl. T. Fleischer 6.02.1947, forklaring Dag Havrevold 13.03.1947 og erklæring August Bergmann 20.03.1947.

⁴²⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, henholdsvis utmeldelsesskriv fra Juel Røstad til Aker krets av Nasjonal Samling 15.04.1943 og forklaring Røstad 2.08.1945.

⁴²⁷ Se RA: Oslo politikammer, L-dom 3294, beretning fra politifullmektig Jørgen Viermyhr vedrørende studium av tysk politivesen i tiden 15.05.–15.11.1941, datert 30.11.1941, samt rettsbok Oslo byrett 13.12.1947.

⁴²⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 3294, henholdsvis skriv fra Viermyhr til Deutschen Akademischen Austauschdienst 6.11.1941 og attest fra Reichskriminalpolizeiamt (undertegnet Werner) 11.11.1941.

⁴²⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3294, rettsprotokoll Oslo byrett 13. desember 1947.

⁴³⁰ Oslo politikammer, L-dom 3294, skriv fra Viermyhr til Deutschen Akademischen Austauschdienst, 6.11.1941.

⁴³¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3294, avhør Torfin Sverre Raugstad 23.01.1946.

⁴³² Rikspolitisjef Aulie hevdet etter krigen at Viermyhr var besatt av en «fanatisk iver for å bygge utbygge vår kriminalteknikk. RA: Oslo politikammer, L-dom 3294, rapport fra politifullmektig Johannes Ribsskog 24.01.1946.

⁴³³ Kristoffer Holmen var kontorsjef fra desember 1942 frem til frigjøringen. Holmen var også førkrigsmedlem av NS. Per Midtrød var kontorsjef i avdelingen fra våren til november 1943. Den siste, Nils Aars Rynning, var kontorsjef i avdelingen mellom 1. januar 1942 og våren 1943. Aars Rynning hadde meldt seg inn i *Nasjonal Samling* i oktober 1940, men gikk ut igjen av partiet 26. august 1941, før han ble konstituert som kontorsjef. Om

innlemmelsen av Stapo-avdelingen arbeidet ytterligere fire kontorsjefer i departementet. Samtlige av var tilsluttet Nasjonal Samling.⁴³⁴

Ingen av kontorsjefene og bare én av avdelingssjefene i Sikkerhetspolitiavdelingen hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen før krigen. Med unntak av forvaltningssjef Røstad fantes det her ingen linjer tilbake til det «gamle» Justis- og politidepartementet. Dette er betegnende for Politidepartementet i sin helhet. Bortsett fra den første fasen etter 25. september 1940 markerte departementet et brudd med tradisjonene fra førkrigsbyråkratiet, både institusjonelt og personalmessig. Tradisjonelle normer, politisk nøytralitet og krav til juridisk kompetanse ble også i stor utstrekning satt til side. Politidepartementet var ikke bare en nyopprettet institusjon, men i organisatorisk forstand en institusjon av *ny type*. Dette betyr ikke at departementet utviklet en organisasjonskultur som brøt helt og fullt med det tradisjonelle byråkratiets normative fundament. Som vi skal se i senere kapitler, hang rettsstatlige normer igjen, også blant flere ideologiske overbeviste NS-medlemmer.

3.3 Nazifiseringen av Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)

Mens SS ønsket å omorganisere det norske politiet etter nasjonalsosialistisk mønster, hersker det en oppfatning innen forskningen om at de tyske instansene virket som bremsekloss på Nasjonal Samlings fremstøt på det økonomiske området. Dette gjaldt ikke minst de tre økonomiske departementene: Finansdepartementet, Handelsdepartementet og Forsyningsdepartementet. Ettersom disse departementene var av sentral betydning for den tyske krigsøkonomien, ønsket Terboven og funksjonærene i Reichskommissariats økonomiavdeling (Hauptabteilung Volkswirtschaft) her ingen omfattende ideologiske eksperimenter.⁴³⁵ Som tidligere påpekt, var forholdet mellom Hauptabteilung Volkswirtschaft og Nasjonal Samlings næringslivspolitikere på dette området ofte spenningsfylt. «Nicht ohne Grund», fastslår Bohn, «wurde die Hauptabteilung Volkswirtschaft von der Nasjonal Samling immer wieder als Hort der deutschen Jössinger (Englandsfreunde) bezeichnet.»⁴³⁶ I NS-kretser ble det også, i hvert fall i første fase av okkupasjonen, hevdet at Nasjonal Samling hadde så godt som ingen innflytelse i departementet. I et PM fra 17. september 1941 fastslo

Holmen, se RA: Oslo politikammer, L-dom 2401, rettsprotokoll Oslo byrett 28.11.1946; om Midtrød RA: Oslo politikammer, L-dom 2515, avhør Midtrød 18.7.1945; om Aars Rynning Oslo politikammer, påtaleunntatelse 9910, avhør Nils Aars Rynning 19.09.1941.

⁴³⁴ Dette dreier seg om Albert Storvand, Jon Georg Ekerholt, Albert Severin Mortensen og – i krigens slutfase – Jørgen Voldstad.

⁴³⁵ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 52. Foss skriver bl.a.: «NS hadde kronisk mangel på fagfolk, og tyskerne betraktet ofte NS-folk som diletanter. Tyskerne foretrakk fagfolk som garanti mot ulønnsomme eksperimenter i den økonomiske politik.»

⁴³⁶ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 200.

Vidkun Quisling at personalet innen Forsyningsdepartementet stod på engelsk side, og at de saboterte partiet:

Mange ganger har jeg påpekt denne skadelige kjensgjerning, mens finans- og de to andre næringsdepartementer (handel og forsyning) er helt utenfor vår innflytelse, og nå som før omtrent til 100 pst. med tyskfiendtlige personer.⁴³⁷

Samsvarer disse beskrivelsene med de faktiske forholdene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) etter 25. september 1940? På et generelt plan er det ingen tvil om at Forsyningsdepartementet og forsyningssektoren innen det etterfølgende Næringsdepartementet ble langt mindre NS-preget enn Politidepartementet. Ved det tidspunktet Næringsdepartementet ble opprettet i april 1943, befant verken Den almindelige avdeling eller Direktoratet for proviantering og rasjonering seg under NS-ledelse. Heller ikke kontorsjefene i disse enhetene hadde sluttet opp om Nasjonal Samling. Å fremstille Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet som uberørt av nazifiseringen er likevel uriktig. Også her satte nazifiseringen tydelige avtrykk. Ved årsskiftet 1944/45 var seks av 16 kontorsjefer innen de enhetene av Næringsdepartementet som denne undresøkelsen omfatter, NS-medlemmer. Omtrent 10 % av alle ansatte i Næringsdepartementet som helhet var NS-medlemmer i Eivind Blehrs tid som minister, og denne fordelingen endret seg lite etter at Alf Whist overtok ledelsen av partiet sommeren 1944.⁴³⁸

Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet skilte seg også fra Politidepartementet på andre områder. For det første var det svært store forskjeller mellom de ulike enhetene. Her fantes det alt fra rene NS-institusjoner til avdelinger som bestod nærmest utelukkende av ikke-NS-ere. For det andre tok det lang tid før partiet fikk noen innflytelse i Forsyningsdepartementet etter 25. september 1940. Først etter Statsakten begynte en delvis nazifisering av departementet, først med opprettelsen av NS-enheten Ministerens kontor, og deretter med NS-overtakelse av en rekke av fagkontorene. For det tredje var de ledende NS-embetsmennene som ble sluset inn i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), i stor utstrekning aktive partifolk. En stor andel av dem var «gamle kampfeller», som hadde sluttet opp om Quisling og NS før krigsutbruddet.

Det fantes samtidig noen berøringspunkter mellom Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) og Politidepartementet. Også her holdt de førkrigsansatte embetsmennene avstand til Nasjonal Samling. Bare to av de 15 NS-direktørene og NS-

⁴³⁷ PM fra Quisling til Terboven 17.01-1941, i *Straffesak mot Vidkun Abraham Lauritz Jonssøn Quisling*, 123.

⁴³⁸ Kolsrud, *En splintret stat*, 248.

kontorsjefene som arbeidet i Forsyningsdepartementet og forsyningssektoren i Næringsdepartementet mellom 25. september 1940 og 8. mai 1945, hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen før 9. april 1940. En betydelig andel manglet også juridisk utdannelse.⁴³⁹ Endelig var det innen de enhetene av departementet som var sterkest preget av førkrigsbyråkratiets tradisjoner – og som var sammensatt av førkrigsansatte embetsmenn – at det vokste frem sterkest motstandskultur. Også her synes det dermed å foreligge en nær sammenheng mellom institusjonell kontinuitet og evnen til å stå imot Nasjonal Samlings krav og fremstøt. Dette skal belyses inngående i kapittel 7 i avhandlingen.

Ledelse og organisatorisk oppbygging

Forsyningsdepartementets strukturelle oppbygning frem til departementet ble innlemmet i Næringsdepartementet, var preget av både brudd og kontinuitet. 9. april 1940 bestod departementet av en alminnelig avdeling og fire direktorater: Direktoratet for proviantering rasjonering, Direktoratet for industriforsyning, Direktoratet for utenrikshandel og Direktoratet for skipsfart. 25. september 1940 ble det opprettet et Sjøfartsdepartement under ledelse av Kjeld Stub Irgens, som dermed overtok Skipsfartsdirektoratet. Direktoratet for utenrikshandel ble også overflyttet fra Forsyningsdepartementet til Handelsdepartementet. Per 25. september 1940 bestod departementet dermed av én avdeling og to direktorater: Den alminnelige avdeling, Direktoratet for proviantering og rasjonering og Direktoratet for industriforsyning. Alle disse enhetene forble i funksjon frem til frigjøringen.⁴⁴⁰

I løpet av okkupasjonen skjedde det tre overordnede institusjonelle endringer av betydning for arbeidet innen forsyningssektoren. Etter Statsakten 1. februar 1942 ble det for det første opprettet en ny enhet under navnet Ministerens kontor, som sorterte direkte under forsyningsminister Blehr. Som det skal påvises lenger frem i avhandlingen, hadde kontoret en eksplisitt politisk funksjon: Det skulle behandle saker av fortrolig og politisk natur, og bidra til å øke Nasjonal Samlings innflytelse i departementet.⁴⁴¹ I begynnelsen av 1942 ble for det andre arbeidet med import og fordeling av mineraloljer, trafikkrasjonalisering og transportspørsmål lagt under et nyopprettet Kommunikasjonsdirektorat.⁴⁴² For det tredje ble enhetene som hadde tilhørt Forsyningsdepartementet fra våren 1943, innlemmet i det nyopprettede Næringsdepartementet.⁴⁴³ Ved siden av organene som hadde sprunget ut av det

⁴³⁹ Av NS-direktørene og NS-ekspedisjonssjefene hadde kun én, Roald Astrup Nielsen, juridisk embetseksamen.

⁴⁴⁰ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet*, 2.

⁴⁴¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, notat fra Blehr om opprettelsen av Ministerens kontor 18.02.1942 og 20.02.1942. Mer utførlige analyser av kontorets arbeidsoppgaver foreligger i kap. 4.

⁴⁴² Se Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1941*, 71.

⁴⁴³ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet*, 2–3.

gamle Forsyningsdepartementet, fantes det her også henholdsvis en industri- og håndverksavdeling, en fiskeriavdeling, en planavdeling og en handelsavdeling. 12. juni ble også enhetene fra Sjøfartsdepartementet gjort til en avdeling i Næringsdepartementet.⁴⁴⁴ Disse enhetene faller utenfor denne fremstillingen.

Organisasjonsklimaet i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) ble utvilsomt påvirket av ledelsesforholdene i forskjellige faser av okkupasjonen.

Organisasjonsteoretikerne Bernard M. Bass og Bruce J. Avolio har trukket frem lederskap som en avgjørende faktor for utviklingen innen gitte organisasjoner og institusjoner. Ledere, hevder forfatterne, spiller en nøkkelrolle i å formidle og endre organisasjonenes normer og atferdskoder:

There is a constant interplay between culture and leadership. Leaders create mechanisms for cultural development and the reinforcement of norms and behaviors expressed within the boundaries of the culture. Cultural norms arise and change because of what leaders focus their attention on, how they react to crises, the behaviors they role model, and whom they attract to their organizations.⁴⁴⁵

En særlig viktig faktor for forholdene i Forsyningsdepartementet var at departementet frem til Statsakten stod under ledelse av en statsråd som ikke var NS-medlem. Øystein Ravner var født i 1893, utdannet skipsingeniør og hadde åpenbart liten sympati med Nasjonal Samling og det nazistiske omformingsprosjektet. Under landssvikoppgjøret konkluderte retten med at han hadde sabotert «de nasistiske påbud om at det skulle tas hensyn til politisk innstilling».⁴⁴⁶

Etter Statsakten ble Ravner avløst av Eivind Stenersen Blehr. Blehr var født i 1881, hadde juridisk embetseksamen og hadde arbeidet som sekretær og byråsjef i Utenriksdepartementet før og under første verdenskrig. Blehr var også gammelt NS-medlem. Han hadde vært tilsluttet partiet i 1933–34 og meldte seg inn på nytt i 1941.⁴⁴⁷ Ideologisk var ministeren likevel tilhenger av en autoritær form for konservativisme snarere enn av nasjonalsosialismen. Som Sørensen påpeker, var ministeren langt ifra revolusjonær i gemytt og orientering. Som gammel embetsmann søkte han tvert imot å *vende tilbake* til en autoritær variant av embetsmannsstaten:

⁴⁴⁴ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 2–3.

⁴⁴⁵ Bernhard M. Bass og Bruce J. Avolio, «Transformational Leadership and Organizational Culture», i *Public Administration Quarterly*, Vol. 17, No. 1 (1993), 113.

⁴⁴⁶ Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4201, eske 2, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 21.03.1947. Dette ble også påpekt av tidligere ekspedisjonssjef i Forsyningsdepartementets alminnelige avdeling, Andreas Schei. Ifølge Schei motvirket Ravner aktivt NS fremstøt for å innsette partimedlemmer i departementet. Se RA:Oslo politikammer, L-dom 4201, eske 2, erklæring Andreas Schei 3.06.1947. Se også kap. 7 i avhandlingen.

⁴⁴⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv til Riksøkonomisjefen i NS 16.11.1942 og eske 5, forklaring Blehr 31.05.1946. Blehr oppga at han fra 1934 frem til okkupasjonen ikke hadde hatt forbindelse med partiet.

Snarere må han kunne kalles reaksjonær. [...] I en viss forstand ønsket han å skru tiden tilbake til før 1884, til embetsmannsstaten. [...] Han ønsket ikke noen revolusjonær omdanning av samfunnet, han ønsket å korrigere uheldige utviklingstrekk. Han var ikke fanatisk og ikke totalitær i sin tenkemåte. Hans ideologiske visjon var begrenset.⁴⁴⁸

Blehr tilhørte også den nasjonalistiske fløyen innen NS,⁴⁴⁹ og kom i flere tilfeller på skarp kollisjonskurs med Reichskommissariat.⁴⁵⁰ Sommeren 1944 ble han til slutt avskjediget som minister og erstattet av Quislings betrodde næringslivsmann, Alf Whist.⁴⁵¹ Whist hadde meldt seg inn i NS i juli 1940,⁴⁵² og avanserte i løpet av okkupasjonen hurtig i statsapparatet og i NS' partiorganisasjon. 10. november 1941 ble han utnevnt til NS' ombudsmann for næringslivet,⁴⁵³ og fra slutten av 1943 virket han som minister uten portefølje i Quislings regjering.⁴⁵⁴ Whist søkte i en helt annen utstrekning enn Blehr å innrette næringslivet etter tyske næringslivsinteresser.⁴⁵⁵ Av denne grunn vant han også tysk tillit. Ifølge Bohn ble Whists karriereoppdrift understøttet systematisk nettopp av Otte og Reichskommissariat.⁴⁵⁶

I oktober 1943 ble det også opprettet et embete som næringsråd direkte under ministeren. Embetet ble bestyrt av August Petter Ljungberg.⁴⁵⁷ Ljungberg hadde vært i kontakt med NS-bevegelsen i 1933, og var en av de få NS-embetsmenn som hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen før krigsutbruddet.⁴⁵⁸ Opprettelsen av embetet som næringsråd må dermed sies å ha styrket Nasjonal Samlings innflytelse i Næringsdepartementet betydelig. Som det skal påvises lenger frem, ble Ljungberg blant annet anvendt som et kontrollledd i saksbehandlingen.

⁴⁴⁸ Sørensen, *Hitler eller Quisling*, 293.

⁴⁴⁹ Drolsum Kroglund, *Hitlers norske hjelpere*, 175.

⁴⁵⁰ Dette ble påpekt også av NS-fiendtlige embetsmenn etter krigen. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, forklaring Erling Vogt Leigh 22.03.1946 og eske 4, uttalelse fra Nicolai Schei 7.01.1946.

⁴⁵¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Quisling til Blehr 9.06.1944.

⁴⁵² RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 3, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 26.06.1946.

⁴⁵³ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 3, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 26.06.1946.

⁴⁵⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 3, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 18.06.1946.

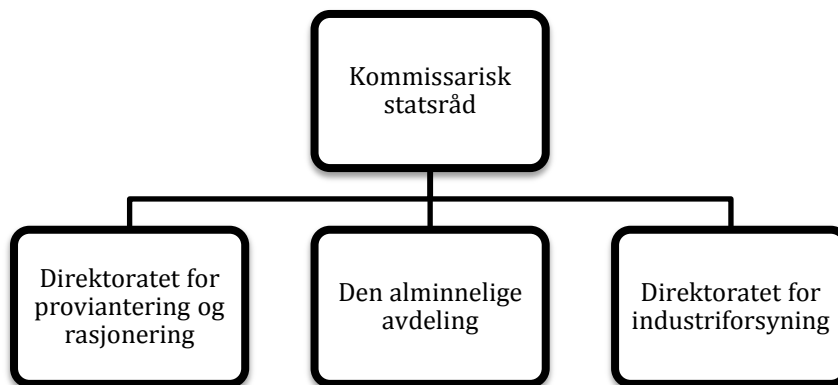
⁴⁵⁵ Drolsum Kroglund, *Hitlers norske hjelpere*, 254.

⁴⁵⁶ Dette understrekes bl.a. i Bohn, *Reichskommissariat Norge*, 204.

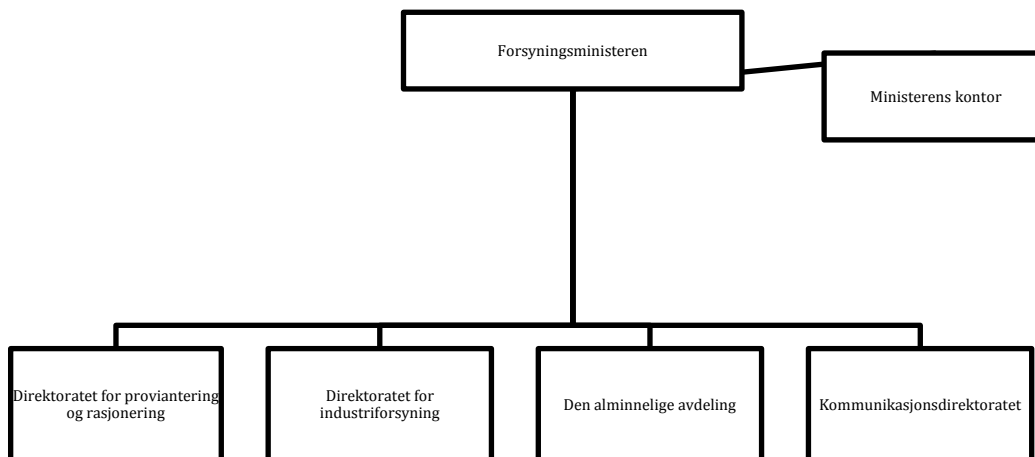
⁴⁵⁷ RA: Oslo politikammer: L-dom 4121, forklaring Ljungberg 19.01.1946.

⁴⁵⁸ For biografiske data, se RA: Oslo politikammer, L-dom 4121, oversiktsrapport Scott Johnsen 27.05.1948.

Forsyningsdepartementet 25. september 1940



Forsyningsdepartementet våren 1943



Ministerens kontor

Under Ravners ledelse ble Forsyningsdepartementet i svært liten grad nazifisert. I desember 1941 var bare én av direktørene/ekspedisjonssjefene i departementet NS-mann. Av 13 oppførte kontorsjefer, var ingen partimedlemmer. Videre hadde bare fem av totalt 72 sekretærer sluttet opp om Nasjonal Samling.⁴⁵⁹

Nazifiseringen av Forsyningsdepartementet ble innledet rett etter Statsakten, med dannelsen av nytt nasjonalsosialistisk kontor utenfor de ordinære departementsavdelingene. I et skriv datert 18. februar 1942, understreket Blehr at han i forbindelse med behandling av personalsaker «og saker av politisk eller fortrolig natur», hadde «funnet det nødvendig å opprette et eget sekretariat».⁴⁶⁰ To dager etter ble det fastslått at sekretariatet skulle fungere som et eget kontor, ledet av en kontorsjef.⁴⁶¹ Kontoret gikk under navnet Ministerens kontor, og fortsatte å virke også innenfor det nye Næringsdepartementet.

Strategien med å opprette nye nasjonalsosialistiske enheter innenfor rammene av tradisjonelle byråkratiske organisasjoner er kjent fra det nasjonalsosialistiske Tyskland. Det kanskje tydeligste eksemplet her er *Abteilung Deutschland*, som ble opprettet innen det tyske utenriksdepartementet i mai 1940. *Abteilung Deutschland* var fysisk atskilt fra de tradisjonelle departementsavdelingene. Personalstaben bestod i overveldende grad av unge, nasjonalsosialistiske aktivister, mange av dem med bakgrunn fra nazipartiet før 1933.⁴⁶²

Også Ministerens kontor i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var en nasjonalsosialistisk preget institusjon. Ikke bare var begge kontorsjefene som styrte kontoret frem til frigjøringen, NS-medlemmer: Personalfortegnelser fra NS-Sambandsmannens arkiv, utformet en gang mellom juni og oktober 1944, viser også at samtlige av sekretærene ved dette tidspunktet var tilsluttet partiet.⁴⁶³ Ingen av de to kontorsjefene ved kontoret var faglig kvalifiserte for høyere departementsstillinger. Tvert imot synes de å ha fått posisjonen på grunn av sin politiske innstilling. Det samme var tilfellet på sekretærnivå. Av ni sekretærer som står oppført i NS-sambandsmannens oversikter fra 20. mars 1943 til 15. februar 1945,

⁴⁵⁹ Navnene i Statskalenderen 1941 er kryssjekket opp mot NS-registeret som er blitt utviklet ved Universitetet i Bergen. Takk til Stein Ugelvik Larsen for bistand.

⁴⁶⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr om opprettelsen av Ministerens kontor 18.02.1942.

⁴⁶¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, eske 1, skriv fra Blehr om opprettelsen av Ministerens kontor 18.02 og 20.02.1942.

⁴⁶² Browning, «Unterstaatssekretär Martin Luther», 326. Se også Broszat, *The Hitler State*, 296–299.

⁴⁶³ RA: S 2798-F-Fc-L0002, mappe merket «Personelloversikter», udatert oversikt over ansatte. Navnene her er kryssjekket med diverse fortegnelser over NS-medlemmer, samme sted. Ut ifra navnene som er tatt med, og tidspunktet ulike aktører ble ansatt/sluttet i Næringsdepartementet, har det vært mulig å avgjøre omtrent hvilke periode oversikten stammer fra.

hadde ingen juridisk utdannelsesbakgrunn.⁴⁶⁴ Ministerens kontor var dermed alt annet enn en tradisjonell byråkratisk institusjon. Politisk-ideologiske hensyn var her av overordnet betydning.

I perioden mellom mars 1942 og opprettelsen av Næringsdepartementet ble Ministerens kontor ledet av Bjørn Bohre.⁴⁶⁵ Bohre hadde før krigen gått noen år på teknisk høyskole i USA, men han hoppet av dette utdannelsesløpet før eksamen var avlagt, og hadde følgelig ingen utdanning utenom middelskolen og handelsskolen. Fra 1931 til våren 1940 var han kontorsjef for et importfirma i Oslo, før han i juni 1940 ble ansatt som sekretær i Forsyningsdepartementet.⁴⁶⁶ I sin egenforklaring etter krigen oppga Bohre at han ikke hadde hatt sympati med verken NS eller Hitler-Tyskland før krigsutbruddet, men at han etter hvert ble påvirket av NS-pressens propaganda.⁴⁶⁷ I slutten av september 1940 sluttet han seg til Nasjonal Samling,⁴⁶⁸ og fra høsten 1942 frem til juli 1943 fungerte han også som Nasjonal Samlings sambandsmann i departementet.⁴⁶⁹ Bohre fremstod i denne fasen i det hele tatt som en nidkjær NS-mann. Ifølge provianteringsdirektør Nicholai Schei betraktet han seg som «nazismens representant» og arbeidet på forskjellige måter for at «tyske og N.S. interesser fullt ut ble tilgodesett».⁴⁷⁰ Som det dokumenteres lenger frem i avhandlingen, ønsket han her å gå mer radikalt til verks enn minister Blehr.

Bohre sluttet som kontorsjef i juli 1943,⁴⁷¹ og ble etterfulgt som kontorsjef av Ivar Klausen. Heller ikke Klausen hadde juridikum eller annen typisk departementsutdanning. Han tiltrådte som sekretær ved Ministerens kontor i mars–april 1942⁴⁷² og ble konstituert som kontorsjef først i januar 1944, men synes reelt sett å ha ledet kontoret fra Bohres avgang.⁴⁷³ Klausen sluttet seg til NS i begynnelsen av januar 1941 og fikk i løpet av okkupasjonen også flere verv i partiorganisasjonen. I en periode var han propagandaleder i Hegdehaugen lag av

⁴⁶⁴ Aktørene dette gjaldt var henholdsvis Marit Dohrn, Else Haugen, Fritz Haberland, Ivar Klausen, Dagfinn Hestnes, Reidar Eeg, Ole. B. Hauger, Knut Heyerdahl og Henrik Strand. Navnene er sjekket opp mot Statskalenderen, samt div. biografiske opplysninger fra landssviketterforskningen.

⁴⁶⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, konstitusjonsbrev for Bjørn Bohre, undertegnet Blehr 26.02.1942.

⁴⁶⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, rettsprotokoll Oslo byrett 4.07.1947.

⁴⁶⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, håndskrevet forklaring Bohre, datert juni 1945.

⁴⁶⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, rettsprotokoll Oslo byrett 4.07.1947.

⁴⁶⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, forklaring Bjørn Bohre 28.09.1945.

⁴⁷⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, forklaring Nikolai Schei 13.09.1945. Scheis beskrivelse av Bohre som en aggressiv NS-mann understøttes også av det faktum at han bedrev angiveri mot kollegaer. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, vitneuttalelser til Statspolitiet fra Bohre 18.05.1943. Se også kap. 6.

⁴⁷¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, avhør Bjørn Bohre 28.09.1945.

⁴⁷² RA: Oslo politikammer, L-dom 406, avhør Ivar Klausen 24.08.1945.

⁴⁷³ RA: S-2799-D-Dad-L0013, notat til Næringsråden fra Ministerens kontor om kontorets saksområder. Notatet er udatert, men det fremgår av innholdet at det er skrevet en gang mellom april 1944 og oktober 1944. Klausen refererer til at «1. Rasjoneringskontor nå er kommet under 'politisk betryggende ledelse'». Dette sikter til ansettelsen av NS-mannen Dagfin Børde Hestnes, som var kontorsjef i 1. Rasjoneringskontor mellom april og 5. oktober 1944.

Nasjonal Samling, og mellom november 1941 og mars 1942 fungerte han som sekretær ved Oslo vestre krets av partiet.⁴⁷⁴ Klausen fremstår i det hele tatt som en aktiv partimann, med en klar nasjonalsosialistisk innstilling. I en rapport til London-regjeringens arbeidsminister Olav Hindahl fra 11. juli 1944, ble han omtalt som en fanatisk og idealistisk innstilt nasjonalsosialist.⁴⁷⁵ I krigens slutfase virker det som kontoret ble lagt under Sentralavdelingen i Næringsdepartementet.⁴⁷⁶

Direktoratet for proviantering og rasjonering

Mens Ministerens kontor var en ren NS-enhet, varierte den nasjonalsosialistiske innflytelsen betydelig i de ulike fagavdelingene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). Samlet sett foregikk det likevel en utvikling i retning av økt NS-kontroll. I slutten av 1941 stod tre av fire direktører/ekspedisjonssjefer i Forsyningsdepartementet ikke bare utenfor partiet: Samtlige av dem var også aktive i motstandsbevegelsen i løpet av okkupasjonstiden. Utover okkupasjonen endret denne situasjonen seg tydelig til Nasjonal Samlings fordel. Blant de forskjellige fagenhetene i Næringsdepartementet som hadde utspring i det gamle Forsyningsdepartementet, var det per 8. mai 1945 bare én enhet, Provisjonsdirektoratet, som ikke var under NS-ledelse.

Nazifiseringsfremstøtene som ble rettet mot *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, er utførlig utforsket i Foss' hovedfagsavhandling fra 1981. En hovedkonklusjon her er at embets- og tjenestemennene i direktoratet inntok en klart avvisende holdning overfor Nasjonal Samling.⁴⁷⁷ Foss' betraktninger samsvarer med resultatene i denne undersøkelsen. Kontorene i direktoratet var med ett enkelt unntak under ledelse av ikke-NS-ere gjennom hele okkupasjonen. Heller ikke på de underordnede nivåene var Nasjonal Samling representert i noen større utstrekning. I en vurdering av direktoratets personale som ble foretatt rett etter krigens slutt, ble kun tre av 103 funksjonærer nektet godkjenning til videre arbeid i

⁴⁷⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 406, rettsbok Eidsivating lagmannsrett 8.11.1945.

⁴⁷⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 406, rapport til rikssjef Olav Hindahl, London 11.07.1944. I et vitneavhør med tidligere sekretær i Forsyningsdepartementet, Alan Lyle, gjennomført i London i 1944, fremstilles Klausen som et NS-medlem som bør betraktes som farlig. RA: Oslo politikammer, L-dom 406, forklaring Alan Lyle 16.8.1944 (K-rapport 6168).

⁴⁷⁶ I en oversikt fra februar 1945 står Klausen oppført som kontorsjef i nettopp denne avdelingen. Se her RA: S 1437-F-Fc-L0002, mappe merket «Personelloversikter», oversikt over NS-medlemmer i Næringsdepartementet 15.2.1945.

⁴⁷⁷ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 132 og 136.

sentraladministrasjonen.⁴⁷⁸ I midten av juni 1943 var bare én av 38 ansatte sekretærer NS-medlemmer.⁴⁷⁹

Nicholai Schei, som ledet Direktoratet for proviantering gjennom hele okkupasjonstiden, var selv en markert motstander av Nasjonal Samling og partiets politiske prosjekt. Schei var utdannet jurist og hadde vært ansatt som sjef for Provianterings- og rasjoneringsdirektoratet siden 1939.⁴⁸⁰ Direktøren var aldri NS-medlem under okkupasjonen, tvert imot ble han etter hvert tilknyttet Hjemmefronten som medlem av det økonomiske utvalget i Kretsen.⁴⁸¹ Scheis motvilje mot nasjonalsosialismen var langt ifra ukjent i NS-kretser.⁴⁸² Gjennom hele okkupasjonen forsøkte partiaktivister innenfor og utenfor departementet å få han erstattet med et NS-medlem.⁴⁸³

Direktoratet for proviantering og rasjonerering var ikke bare ledet av en direktør med en klar anti-nazistisk innstilling, også på kontorsjefsnivå fikk Nasjonal Samling svært lite innpass. Bare i ett av kontorene, 1. Rasjoneringskontor, ble det sluset inn et NS-medlem for en kort periode. 15. september 1943 ble kontorets sjef fra 1939, Erling Vogt Leigh, stilt til disposisjon med ventelønn i henhold til Lov om avskjedigelse og forflytning av offentlige tjenestemenn av 7. januar 1943.⁴⁸⁴ Avskjedigelsen var av klar politisk karakter. I et personlig skriv til Vogt Leigh, påpekte Blehr at han gjentatte ganger var «blitt oppmerksom på at De viser en politisk holdning som gjør Dem uskikket til å fylle en så viktig stilling som De nu innehar».⁴⁸⁵ Nasjonal Samling forsøkte deretter å manøvrere NS-mannen Dagfin Børde Hestnes inn i Vogt Leighs gamle stilling.⁴⁸⁶ Hestnes arbeidet ved dette tidspunktet som sekretær ved Ministerens kontor og fungerte samtidig som partiets sambandsmann i

⁴⁷⁸ St.meld. nr. 15, 1948. *Forsynings- og gjenreisningsdepartementets virksomhet i tida 8. mai–31. desember 1945*, 3.

⁴⁷⁹ RA:S-2798-F-Fc-L0002, mappe merket «Personelloversikter», liste over funksjonærer i avdelingen for prov. og rasj. pr. 24.06.1943. Navnene som oppgis her er sjekket opp mot NS-registeret og diverse fortegnelser over partimedlemmer som foreligger i samme mappe.

⁴⁸⁰ Rolf Normann Torgersen, «Nikolai Schei». Digitalt tilgjengelig via http://nbl.snl.no/Nikolai_Schei (besøkt 15.01.2016).

⁴⁸¹ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 161–163.

⁴⁸² I et skriv til Ministerpresidenten datert 16. november 1943, klaget eksempelvis daværende Sambandsmann i Næringsdepartementet, Dagfin Børde Hestnes, over at Scheis tilstedeværelse i Provianteringsavdelingen stod i veien for Nasjonal Samlings innflytelse: «Sålenge direktør Schei sitter som sjef for Provianteringsavdelingen er det neppe noen mulighet til stede for å få ansatt en NS-mann i en ledende stilling i avdelingen.» RA: Oslo politikammer, domsforelegg 236, skriv fra Hestnes til Quisling 16.11.1943.

⁴⁸³ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonerering*, 66, 107. Se også kap. 6 i avhandlingen.

⁴⁸⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr til Vogt Leigh 13.09.1943

⁴⁸⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr til Vogt Leigh 13.09.1943, med påtegningen «Personlig».

⁴⁸⁶ Dette fremgår bl.a. av RA: Oslo politikammer: domsforelegg 236, foredrag fra Næringsdepartementet om konstitusjonen av Hestnes 15.09.1943.

Forsyningsdepartementet.⁴⁸⁷ Ansettelsen av Hestnes ble imidlertid forsinket som følge av uthaling fra direktør Schei, med støtte fra Blankenagel i Reichskommisariatet.⁴⁸⁸ Først 13. april 1944 ble NS-mannen konstituert som kontorsjef.⁴⁸⁹ Hestnes beholdt imidlertid ikke posisjonen særlig lenge. 5. oktober 1944 ble han arrestert for rasjoneringsvindel, og dermed også avsatt fra embetet.⁴⁹⁰ Ledelsen av 1. Rasjoneringskontor ble deretter overtatt av ikke-NS-eren Bjarne Martin Robberstad.

De øvrige kontorene som sorterte under direktoratet, ble gjennom hele okkupasjonen styrt av embetsmenn som ikke var partimedlemmer. Kontorsjefene synes tvert imot å ha vært motstandere av NS og det politiske prosjektet partiet fremmet. I slutten av februar 1945 avga et NS-utvalg nedsatt av Quisling, en innstilling over funksjonærer i Næringsdepartementet som ble oppfattet som politisk upålitelige og som dermed ifølge NS-myndighetene, burde avskjediges. Fem av seks kontorsjefer fra provianteringsdirektoratet stod oppført på listen. Fire av dem ble foreslått sikret.⁴⁹¹

Her er det interessant å registrere at flertallet av kontorsjefene innen Direktoratet for proviantering og rasjonering som ikke var NS-medlemmer, hadde bakgrunn fra førkrigsbyråkratiet. Fem av syv hadde arbeidet i sentraladministrasjonen før okkupasjonen. Fire hadde arbeidet innen Forsyningsdepartementet siden 1939,⁴⁹² og én hadde vært ansatt i Handelsdepartementets fiskeriavdeling mellom 1938 og 1940.⁴⁹³ Én hadde fungert som sekretær i Justisdepartementet mellom 1936 og 1939.⁴⁹⁴ Den enheten i Forsyningsdepartementet som hadde sterkest bånd til førkrigsbyråkratiet – og størst personalkontinuitet under okkupasjonen – var altså svært lite NS-preget.

⁴⁸⁷ RA: Oslo politikammer, domsforelegg 236, levnetsbeskrivelse fra sekretær i Næringsdepartementet, Dagfin Børde Hestnes 29.10.1943.

⁴⁸⁸ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 103–106.

⁴⁸⁹ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 105.

⁴⁹⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom domsforelegg 236, rettsprotokoll Oslo forhørsrett 28.06.1945

⁴⁹¹ RA: Oslo politikammer: L-dom 1098, eske 2, skriv til Whist med vedlagt liste over ønskede utrenskinger i Næringsdepartementet 28.02.1945. Undertegnet Sjøanne Melstrøm, Ivar Klausen, Erik Arveschoug og Sven Getz. Også sjefen for 2. Rasjoneringskontor, Knut Glad, ble betraktet som et motstandselement i NS-kretser. I en rapport til NS' bedriftstillitsmann i Næringsdepartementet, hevdet sekretæren og NS-mannen Reidar Eeg at Glad i sin alminnelighet var forsiktig i sine uttalelser, «men at det besindige ytre dekker en aggersiv [sic] innstilling til det nye». RA: S 2798-F-Fc-L0002, mappe merket «Personelloversikter», politisk karakteristikk av funksjonærene ved 2. Rasjoneringskontor fra Reidar Eeg, februar 1944.

⁴⁹² Dette gjaldt Knut Paul Glad, Bjarne M. Robberstad, Erling Vogt Leigh og Gunnar Kjølstad. Se Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1940*, 112-113; «Bjarne Martin Robberstad», i Tryggve Møller (red.), *Studentene fra 1933* (Oslo: Bokkomiteen 1958), 316,

⁴⁹³ «Endre Andreas Hovland», i Tryggve Møller (red.), *Studentene fra 1929* (Oslo: Bokkomiteen fra studentene i 1929, 1954), 162.

⁴⁹⁴ «Knut Paul Glad», i Tryggve Møller (red.), *Studentene fra 1925* (Oslo: Bokkomiteen fra studentene i 1925, 1950), 110.

Direktoratet for industriforsyning

Direktoratet for proviantering og rasjonering var følgelig karakterisert av kontinuitet og motstandsholdninger gjennom hele okkupasjonen. Direktoratet for industriforsyning ble i kontrast til dette preget av diskontinuitet og nazifisering på direktør- og kontorsjefsnivå. Høsten 1944 var samtlige av direktoratets kontorsjefer unntatt én medlemmer av NS. Også på lavere nivåer hadde direktoratet et langt sterkere NS-innslag enn Scheis direktorat. Etter krigen ble 53 av funksjonærene som arbeidet her per 7. mai 1945, nektet videre arbeid innen sentraladministrasjonen. Sammenliknet med Direktoratet for proviantering og rasjonering utgjør dette en betydelig andel – 21 % mot i underkant av 3 %.⁴⁹⁵

En delforklaring på at Industriforsyningsdirektoratet i liten grad klarte å demme opp for NS' fremstøt synes å ha vært nettopp diskontinuitet på ledernivå. Per 25. september 1940 var Industriforsyningsdirektoratet under ledelse av Alf. B. Bryn. Sensommeren 1941 ble Bryn arrestert av Gestapo,⁴⁹⁶ og fra 11. august 1941 ble posisjonen overtatt av Finn Feilberg Arneberg. Arneberg var utdannet maskiningeniør og en av få ledende NS-embetsmenn i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) som hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen før krigen.⁴⁹⁷ Da Hitler-Tyskland invaderte Norge, hadde han også lang fartstid på den ytre høyrefløyen av politikken. I mellomkrigstiden hadde han vært tilknyttet Fedrelandslaget, før han meldte seg inn i Nasjonal Samling i 1933.⁴⁹⁸ Fra februar til juli 1942 var han i tillegg NS-sambandsmann i Handelsdepartementet.⁴⁹⁹ Arneberg fremstår i det hele tatt som et overbevist NS-medlem, som støttet opp om partiet av ideologiske grunner. Etter krigen beskrev tidligere kollegaer i departementet ham som «en overbevist nazist», men som «forholdsvis medgjørlig» og «rettferdig og saklig».⁵⁰⁰

I juli 1942 overtok Arneberg embetet som direktør i Industri- og håndverksavdelingen i Handelsdepartementet.⁵⁰¹ Etterfølgeren som industriforsyningsdirektør ble Jacob Andreas Hestnes. Hestnes var utdannet bergingeniør ved Norges Tekniske Høiskole og arbeidet ved

⁴⁹⁵ St.meld. nr. 15, 1948. *Forsynings- og gjenreisningsdepartementets virksomhet i tida 8. mai–31. desember 1945*, 3.

⁴⁹⁶ Arrestasjonen og løslatelsen er omtalt i *Fri Fagbevegelse* nr. 28, 15.08.1941 og *Fri Fagbevegelse*, nr. 1, 3.01.1942.

⁴⁹⁷ Fra november 1939 hadde han arbeidet som sekretær 1 i Forsyningsdepartementet og i august 1940 ble han forfremmet til kontorsjef. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 3270, forklaringer Arneberg 31.05.1945 og 8.11.1945.

⁴⁹⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 3270, forklaring Arneberg 31.05.1945.

⁴⁹⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3270, brev fra Arneberg til NS' Riksøkonomisjef i John Trondsen 29.11.1942.

⁵⁰⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 3270, forklaring Allan Chr. Lyle 16.8.1944 (K-rapport nr. 6168) og forklaring Christian Smedsrud 9.11.1946.

⁵⁰¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3270, forklaring Arneberg 31.05.1945

tidspunktet for det tyske overfallet som avdelingsingeniør i Handelsdepartementet.⁵⁰² Han hadde sluttet seg til Nasjonal Samling 19. mars 1941, og synes også å ha vært et ideologisk overbevist NS-medlem.⁵⁰³ Som det påvises lenger frem i denne avhandlingen, hadde Hestnes likevel ingen høy stjerne i Reichskommissariat. Etter krigen uttalte tidligere kollegaer at han omtrent aldri var til stede i forbindelse med møter med tyskerne.⁵⁰⁴

Nazifiseringen på kontornivå tok for alvor til fra våren 1942 og fremover. I april 1942 fikk Tekstil- og lærkontoret NS-sjef.⁵⁰⁵ 1. august 1942 ble Metallkontorets sjef, Ole Ingier Vold, avskjediget på politisk grunnlag. I juli 1943 ble Per Coucheron i Brenselskontoret presset ut av embetet, og erstattet av et NS-medlem.⁵⁰⁶ Jern- og stålkontoret og Kontrollkontoret for bygge- og anleggsvirksomhet fikk NS-sjefer fra kontorene ble opprettet i juli 1943. Minst fire av disse hadde partiverv eller var tilknyttet én eller flere av Nasjonal Samlings særorganisasjoner En stor andel av NS-kontorsjefene – fem av 11 – var også førkrigsmedlemmer. Hilmar Krag-Wehn, som styrte Metallkontoret fra sensommeren 1943 frem til 1. april 1944, hadde aller lengst fartstid. Krag-Wehn hadde kommet i kontakt med nasjonalsosialismen mens han studerte i Tyskland mellom 1928 og 1934, og meldte seg inn i Nasjonal Samling rett etter grunnleggelsen i juli 1933. I følge en Stapo-rapport fra 1943 hadde han faktisk kjempet med Hitlers brunskjorter på slutten av 1920-tallet.⁵⁰⁷ Også Wehns forløper som sjef for Metallkontoret, Oscar Herstad, inntok et radikalt nasjonalsosialistisk standpunkt. I en artikkel i tidsskriftet Germaneren fra mars 1944 oppfordret Herstad for eksempel landets ungdom til å verve seg til Østfronten:

⁵⁰² RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, rettsprotokoll Oslo byrett 16.08.1946.

⁵⁰³ Hestnes ytret seg ved flere anledninger som et ideologisk overbevist NS-medlem. 10. Oktober 1942 skrev han f.eks. til Arneberg, som på dette tidspunktet arbeidet i Handelsdepartementet, at han «som nasjonalsosialist ser det som min plikt at vi påtar oss vår del av de ofre som den felles kamp gjør nødvendig». Se RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, skriv til direktør Arneberg 10.09.1942. Om Hestnes som aktør i nazifiseringsfremstøt, se RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, notat om oppsigelsen av Per Coucheron 19.11.1945 og RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, henholdsvis forklaring Jacob Andreas Hestnes 25.10.1946 og forklaring Per Wilhelm Coucheron 28.03.1946. Hestnes innrømte her å ha tatt initiativ til Couchérons avskjedigelse. Se også kap. 6 i avhandlingen.

⁵⁰⁴ Uttalelsen stammer fra J. Nore. Denne, og flere liknende kilder som påviser det konfliktpregede forholdet mellom Hestnes og Hauptabteilung Volkswirtschaft foreligger. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, forklaring Ole Vold 28.11.1945 og uttalelse J. Nore 11.12.1945. Se også RA S-2799-D-Dad-L0013, personlig skriv fra Carlo Otte til Blehr 2.04.1943. Se i tillegg kap. 6 i avhandlingen.

⁵⁰⁵ Dette var først Edvard Kolderup, deretter Ivar Sibe. RA: Oslo politikammer, domsforelegg 244, avhør av Sibe, 28.06.1945.

⁵⁰⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, brev fra Norges offentlige arbeidsformidling 9.07.1943, skriv fra Blehr til Coucheron 14.07.1943 og eske 5, forklaring Per Wilhelm Coucheron 28.03.1946

⁵⁰⁷ Se RA: Oslo politikammer: L-dom 2566, forklaring Wehn 7.09.1945 og skriv fra Krag-Wehn til Nasjonal Samlings Rikskonomiavdeling 27.02.1943. I Stapo-rapporten ble det hevdet at Wehn ikke bare var nasjonalsosialist, men at han hadde deltatt i Hitlers stormtropper i Tyskland i 1928 og 1929. Dette ble benektet av Wehn selv. Se her RA: Oslo politikammer, L-dom 2566, rettsprotokoll 29.10.1946 og rapport til Staposjefen fra betjent Kjartan Holø 3.02.1943.

Den nye tid har skapt en ny mentalitet, som ikke er bundet til noen akademisk utdanning, fordi den med begge ben står plantet i det virkelige liv. Derfor ser vi også at landets ypperste ungdom, den som i dag kjemper på Austfronten med våpen i hånd for Norges og Europas framtid, denne ungdom teller førere fra alle folkets lag, førere som beviser sine føreregenskaper i kampen med livet som innsats. [...] Det er i første rekke denne ungdom vi setter vår tro og tillitt til. Derfor ser vi også til stadighet, at folkeførere av det rette slag som Hitler og Quisling maner ungdommen til innsats nettopp der, hvor kampen krever den største innsats – ved fronten.⁵⁰⁸

Den store andelen gamle partimedlemmer blant de ledende embetsmennene i Direktoratet for industriforsyning – og deres aktive opplutning om det nasjonalsosialistiske prosjektet – står i klar kontrast til Direktoratet for proviantering og rasjonering. På de øverste embetsnivåene ble direktoratet NS-preget. Som det skal påvises i senere kapitler, skapte dette et trangere handlingsrom også blant tjenestemennene som ikke sympatiserte med partiet.

Den alminnelige avdeling (Sentralavdelingen)

Den tredje enheten som hadde sortert under Forsyningsdepartementet før krigen, Den alminnelige avdeling (senere Sentralavdelingen), var også preget av både brudd og kontinuitet etter 25. september 1940. Her fant det ikke sted utskiftninger på politisk grunnlag på de øverste nivåene. Derimot ble det i 1943 opprettet et nytt kontor som var sterkt NS-dominert. Det fant dermed sted en *institusjonell nazifisering* av avdelingen.

Embetet som ekspedisjonssjef i Den alminnelige avdeling (fra 1943 Sentralavdelingen) ser ut til å ha stått tomt under store deler av okkupasjonen. Det foreligger også en viss usikkerhet om hvordan avdelingen ble styrt per 25. september 1940.⁵⁰⁹ I løpet av 1941 – noe usikkert nøyaktig når – overtok Andreas Schei embetet. Schei hadde ved dette tidspunktet lang erfaring med departementsarbeid. Han hadde juridisk embetseksamen fra 1926, og arbeidet som sekretær i Justisdepartementet fra 1929 frem til 1939.⁵¹⁰ I likhet med storebroren Nicholai Schei sluttet ekspedisjonssjefen seg etter hvert til den organiserte motstandsbevegelsen. I siste fase av krigen var han medlem av Koordinasjonskomiteen. I mai 1944 deltok Schei i å utforme et forslag til departementsordning etter krigen, i regi av Det juridiske utvalg, som var et spesialutvalg under Kretsen.⁵¹¹

Schei sluttet som ekspedisjonssjef i forbindelse fra Statsakten 1. februar 1942. Etter dette synes ekspedisjonsembetet å ha vært ubesatt helt frem til årsskiftet 1944/45. Mot slutten

⁵⁰⁸ Oscar Herstad, «Til foreldre og sønner», i *Germaneren* 4.03.1944.

⁵⁰⁹ Alf Frydenberg som var ekspedisjonssjef i Forsyningsdepartementet 9.april 1940, synes å ha sluttet i embetet før 25. september 1940, til fordel for en ekspedisjonssjefstilling i Sosialdepartementet. For biografiske data om Frydenberg, se «Alf Birger Frydenberg», i Steenstrøm (utg.), *Hvem er hvem 1973*, 165. Digitalt tilgjengelig fra <http://runeberg.org/hvemervhem/1973/0165.html> (besøkt 15.01.2016). Se også Aftenposten 17.09.1940 (morgen).

⁵¹⁰ Rolf Normann Torgersen, «Andreas Schei, http://nbl.snl.no/Andreas_Schei (besøkt 15.01.2016).

⁵¹¹ Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 81,164.

av krigen ble det overtatt av Roald Astrup Nielsen.⁵¹² Astrup Nielsen var utdannet jurist fra 1936 og hadde før tiltredelsen i Næringsdepartementet vært politiinspektør ved Bergen pris- og rasjoneringspoliti. Han meldte seg inn i Nasjonal Samling i september 1940, og ble en fremtredende representant for partiet i Bergen, blant annet som kretsfører. 1. mars 1945 ble han også Nasjonal Samlings sambandsmann i Næringsdepartementet.⁵¹³

Den alminnelige avdeling bestod ved tidspunktet for den tyske okkupasjonen av tre kontorer: Det juridiske kontor, Budsjett- og regnskapskontoret og Fettkontoret.⁵¹⁴ Fettkontoret ble overført til Direktoratet for proviantering og rasjonering etter 9. april 1940, mens de to resterende kontorene ble beholdt frem til frigjøringen. Avdelingen skiftet samtidig navn til Sentralavdelingen.

Det juridiske kontor og Budsjett- og regnskapskontoret var gjennom hele okkupasjonen ledet av to kontorsjefer som hadde bakgrunn fra Sentraladministrasjonen før krigen.⁵¹⁵ Ingen av dem var medlemmer av Nasjonal Samling; tvert imot ble de oppfattet som motstandselementer i NS-kretser. I en utrenskningsplan for Næringsdepartementet som ble utformet i NS-partikretser vinteren 1945, ble de to embetsmennene som på det daværende tidspunktet styrte kontoret, oppført som personer som skulle avskjediges og sikres.⁵¹⁶ Heller ikke på lavere nivåer hadde NS noen innflytelse av betydning. Ifølge NS-sambandsmannens oversikter var ingen av sekretærene ved de to kontorene tilsluttet partiet mellom mars 1943 og februar 1945.⁵¹⁷

Personalkontoret som ble dannet våren 1943 i forbindelse med opprettelsen av Næringsdepartementet, var derimot i stor grad en NS-institusjon.⁵¹⁸ Kontoret var fra juli 1943 og frem til okkupasjonens slutt under ledelse av NS-mannen Fritz Haberland.⁵¹⁹ Haberland arbeidet før okkupasjonen som selger og forretningsmann,⁵²⁰ før han i 1942 ble sekretær ved

⁵¹² I Statskalenderen 1944/45 står Astrup Nielsen oppført som konstituert i 1944. I følge Ivar Klausen ved Ministerens kontor skulle han tiltre i midten av desember. Se her RA: S-1437-F-Fc-L0002, brev fra Klausen til NS' Generalsekretariat, Sambandstjenesten i Næringsdepartementet 5.12.1944. Om Astrup Niensens bakgrunn, se også Anne Kristin Furuseth, *Norske nazister på flukt. Jakten på et nytt hjemland i Argentina* (Oslo: Schibsted 2013), 204–205 og *Aftenposten* 19.03.1988 (morgen).

⁵¹³ RA: S-1437-F-Fc-L0002, skriv fra Personavdelingen under NS' generalsekretær 13.02.1945.

⁵¹⁴ Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1940*, 109–110.

⁵¹⁵ Se «Kai Knagenhjelm», og «Kaare Roll-Matthiesen», i Steenstrøm (utg.), *Hvem er hvem 1973*, 310, 467. Digitalt tilgjengelig fra <http://runeberg.org/hvemerhvem/1973/0310.html> (besøkt 15.01.2016), samt <http://runeberg.org/hvemerhvem/1973/0467.html> (besøkt 15.01.2016). Også Andreas Schei var en periode kontorsjef i avdelingen.

⁵¹⁶ RA: Oslo politikammer: L-dom 1098, eske 2, skriv til Whist 28.02.1945 med vedlagt personalliste, undertegnet Sjønne Melstrøm, Ivar Klausen, Erik Arveschoug og Sven Getz.

⁵¹⁷ RA: S 1437-F-Fc-L0002, mappe merket «Personelloversikter», diverse månedlige oversikter over NS-medlemmer i Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet fra vinteren 1943 frem til vinteren 1945.

⁵¹⁸ Om dannelsen, se RA: Oslo politikammer, L-dom 727, forklaring Haberland 27.08.1945.

⁵¹⁹ RA: Oslo politikammer: L-dom 727, forklaring Haberland 27.08.1945.

⁵²⁰ RA: Oslo politikammer: L-dom 727, forklaring Haberland 27.08.1945.

Ministerens kontor i Forsyningsdepartementet.⁵²¹ Han hadde sluttet seg til Nasjonal Samling i oktober 1940 og var også aktiv i partiorganisasjonen, blant annet som troppsfører og kommandosersjant i Rikshirden.⁵²² Haberland var dessuten NS' bedriftscelletillitsmann i Næringsdepartementet og støttemedlem i Germanske SS Norge.⁵²³ Av en tidligere kollega i Sentralavdelingen ble han beskrevet som en ivrig NS-mann, som var «til det ytterste lojal mot Nasjonal Samlings program og regime».⁵²⁴

Kontoret hadde også et sterkt NS-innslag på lavere nivåer. En personaloversikt i NS-sambandsmannens arkiv fra sommeren eller høsten 1944 viser at minst to av tre sekretærer og tre av fem assistenter i kontoret var partimedlemmer.⁵²⁵ Kontoret var følgelig en sterkt NS-preget enhet fra øverst til nederst.

Kommunikasjonsdirektoratet (Trafikkavdelingen)

Den siste enheten under Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), Kommunikasjonsdirektoratet (fra 1943 Trafikkavdelingen), skal ikke vies omfattende oppmerksomhet i dette arbeidet. Graden av NS-innflytelse i direktoratet må likevel kort oppsummeres. Som Den alminnelige avdeling og Provianteringsdirektoratet ble Kommunikasjonsdirektoratet i første fase av okkupasjonen ledet av en fremtredende motstandsmann. Ole Berg ble født i 1890, var oberstløytnant og hadde vært sjef for 6. brigade under kampene i Nord-Norge i 1940.⁵²⁶ I 1937 ble Berg utnevnt til sjef for generalstabens kommunikasjonsavdeling, og denne stillingen hadde han frem til krigsutbruddet.⁵²⁷ Under okkupasjonen ble Berg også en sentral aktør i arbeidet med å bygge opp den militære motstandsorganisasjonen. Blant annet ble han den første formann i Milorgs høyeste organ, Rådet.⁵²⁸ I januar 1943 måtte Berg flykte til Sverige,⁵²⁹ og embetet som kommunikasjonsdirektør ble deretter overtatt av Hans Peter L'Orange. L'Orange var yrkesoffiser med utdanning fra Krigsskolen og en av Quislings gamle kampfeller. Han hadde meldt seg inn i partiet i 1933. I 1936 ble han fjerde medlem av Nasjonal Samlings

⁵²¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 727, forklaring Arne Gunneng 11.10.1945; avhør Haberland 8.10.1945.

⁵²² RA: Oslo politikammer, L-dom 727, forklaring Haberland 8.10.1945.

⁵²³ RA: Oslo politikammer, L-dom 727, forklaring Haberland 8.10.1945.

⁵²⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 727, forklaring Arne Gunneng 11.10.1945.

⁵²⁵ RA: S-2798-F-FC-L0002, mappe merket «Personelloversikter», udatert oversikt over ansatte. Navnene her er kryssjekket med diverse fortegnelser over NS-medlemmer, som foreligger samme sted.

⁵²⁶ Kraglund, «Ole Berg», i Hans Fredrik Dahl m.fl. (red.), *Norges krigsleksikon 1940–45* (Oslo: Cappelen 1945), 36.

⁵²⁷ Tom Kristiansen, «Ole Berg», http://nbl.snl.no/Ole_Berg (besøkt 15.1.2016).

⁵²⁸ Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene*, 77–78.

⁵²⁹ I eksil i Sverige ble han militærinspektør og etter hvert militærattache, med overledelse over all norsk militær virksomhet i landet. Se Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene*; Olav Riste, *London-regjeringa. Norge i krigsalliansen 1940–45*, bind 2 (Oslo: Det Norske Samlaget 1995), 33–34.

eliteorganisasjon KO (Kamporganisasjonen), etter Quisling, Frederik Prytz og Adolph Munthe.⁵³⁰ Under kampene våren 1940 deltok L'Orange på norsk side, og i krigsfangenskap meldte han seg ut av Nasjonal Samling. Han gjenopptok imidlertid partimedlemskapet etter 25. september 1940. Fra juni 1941 tjenestegjorde han også som stabssjef i Den Norske legion.⁵³¹

Selv om Kommunikasjonsdirektoratet fra årsskiftet 1942/43 dermed var nazifisert på det øverste nivået, havnet de underliggende kontorene ikke under NS-ledelse. Frem til desember 1943 – rett før institusjonen ble utskilt fra Næringsdepartementet – var ingen av kontorsjefene partimedlemmer. På sekretærnivå skjedde det derimot en viss innslusing av NS-folk. Ifølge en fortegnelse fra Sambandsmannens arkiv, datert september 1943, var det fem sekretærer og fire assistenter som arbeidet i Trafikkavdelingen knyttet til partiet.⁵³² Det foregikk med andre ord en nazifisering av direktoratet på øverste nivå og på sekretærnivå. Kontorene i direktoratet ble derimot ikke plassert under NS-ledelse.

3.4 Konklusjon

I en studie av stat og forvaltning i Tyskland mellom 1939 og 1945, konkluderer historikeren Rebentisch med at tradisjonene som hadde preget det tradisjonelle ministerbyråkratiet før Hitlers maktovertakelse ved inngangen til annen verdenskrig var blitt kraftig utfordret som følge av de nasjonalsosialistiske makthavernes totalitære politiske ambisjoner. Ved krigsutbruddet i 1939, fastslår Rebentisch, hadde nazistenes konservative forbundsfeller blitt fravristet makt og innflytelse innen statsadministrasjonen til fordel en gruppe unge, nasjonalsosialistiske statssekretærer «die während des Krieges den politischen Kurs ihren Ministerien bestimmten [...]». Disse aktørene var alt annet enn embetsmenn av den gamle skolen: Tvert imot representerte de en «ideologisch geprägte und politisch agierende Führungskräfte, die die Beamtenapparate ihrer Ministerien im Sinne nationalsozialistischer Zielsetzungen dirigierten».⁵³³ Oppbyggingen av forvaltningene i det tyskokkuperte i Europa varierte likevel sterkt fra region til region. I de ikke-annektete delene av Polen bygde nasjonalsosialistene opp et administrasjonsapparat der den ideologiske konformiteten blant

⁵³⁰ Borgersrud. «*Vi er jo et militært parti*», 2010), 233; *Like gode nordmenn*, 101–105.

⁵³¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 1901, rettsbok Eidsivating lagmannsrett 22.01.1946.

⁵³² RA: S 2798-F-Fc-L0002, mappe merket «Personelloversikter», oversikt over NS-medlemmer i Næringsdepartementet, datert september 1943.

⁵³³ Rebentisch, *Führerstaat und Verwaltung*, 545.

mennene og kvinnene som fikk en posisjon i okkupasjonsstyret, var slående.⁵³⁴

Generalguvernementet ble samtidig en dumpeplass for embets- og tjenestemenn som ble oppfattet som uønsket i det gamle riket.⁵³⁵ I Frankrike hadde tyskerne få umiddelbare interesser ut over å opprettholde ro og orden. Ønsket om en effektiv administrasjon ble her en sentral målsetning. Heller ikke i det autoritære Vichy-regimet ble det imidlertid gjennomført noen dyptgripende omforming av statsforvaltningen.⁵³⁶ I det okkuperte Nederland var situasjonen sammensatt. Her søkte SS, representert blant annet ved HSSPF Hanns Albin Rauter, å omforme politiet etter nasjonalsosialistisk mønster. Dette ledet også til utrenskninger innen statsbyråkratiet. Våren 1941 ble for eksempel den tidligere generalsekretæren i det nederlandske Justisdepartementet avsatt og erstattet med et medlem av det nederlandske nasjonalsosialistiske partiet (NSB), som var sympatisk innstilt til SS.⁵³⁷ På det økonomiske området var situasjonen derimot annerledes. Her foretrakk Reichskommissariat å samarbeide med ikke-nazistiske fagfolk.⁵³⁸

Hvordan plasserer funnene som er fremlagt i dette kapittelet seg inn i en bredere okkupasjonshistorisk kontekst? Forteller det oss noe mer overordnet om den tyske okkupasjonsordningen i Norge? Både Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) ble utvilsomt omformet i nasjonalsosialistisk retning i løpet av okkupasjonen. Nazifiseringen varierte imidlertid i omfang og styrke, både mellom departementene og mellom de ulike enhetene i departementene. Politidepartementet ble dannet i forbindelse med regimeskiftet 25. september 1940. Den første fasen etter 25. september var departementet likevel ikke dominert av NS-medlemmer. Først fra våren 1941 og fremover kom et flertall av de sentrale posisjonene på det administrative nivået under NS-kontroll. Etter hvert ble det store flertallet av de sentrale embetene i departementet besatt av partimedlemmer. Holdningene blant NS-medlemmene i departementet varierte også betydelig. Denne gruppen omfattet alt fra radikale politiske aktivister til passive papirmedlemmer.

Med unntak av Direktoratet for industriforsyning, som fikk NS-direktør høsten 1941, skjedde det ingen nazifisering av betydning innen Forsyningsdepartementet før Statsakten 1. februar 1942. Her ble nazifiseringen innledet med en institusjonell nydannelse: opprettelsen av Ministerens kontor. Utover okkupasjonen fikk NS økt innflytelse også innenfor de

⁵³⁴ Dieter Pohl, «The Murder of the Jews in the General Government», i Ulrich Herbert, *National Socialist Extermination Policies. Contemporary German Perspectives and Controversies* (New York/Oxford: Berghahn books 2000), 50.

⁵³⁵ Winstone, *The Dark Heart*, 50.

⁵³⁶ Mazower, *Hitler's Empire*, 432–441.

⁵³⁷ Hirschfeld, *Nazi Rule*, 165.

⁵³⁸ Hirschfeld, *Nazi Rule*, 206–211.

forskjellige fagenhetene, men andelen av partimedlemmer varierte betydelig fra direktorat til direktorat og fra avdeling til avdeling. I Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet fantes det følgelig alt fra enheter som var under ledelse av motstandsaktører helt frem til frigjøringen til rene NS-institusjoner. Her utkrystalliserer det seg et overordnet poeng knyttet til okkupasjonsordningen i Norge. NS' posisjon i okkupasjonsstyret synes å ha ledet til at omformingstrykket fikk et bredere omfang enn det som var tilfellet blant annet i det nasjonalsosialistiske Nederland. At politiledelsen ble betydelig nazifisert er ikke overraskende. Her, som i Nederland, ønsket SS nettopp en gjennomgripende, umiddelbar omforming. Situasjonen i Forsyningsdepartementet og innenfor det etterfølgende Næringsdepartementet tydeliggjør samtidig at institusjoner som opererte innenfor sfærer der tyskerne *ikke* ønsket raske endringer, også opplevde et sterkt nazifiseringstrykk. Som vi skal komme tilbake til, kom dette presset særlig fra Nasjonal Samlings partiorganisasjon. Holdningsmangfoldet blant de departementsansatte – og de store ulikhetene som fantes mellom de ulike enhetene – viser at henvisninger til «det norske byråkratiet» som en uspesifisert, allmenn størrelse,⁵³⁹ utgjør en uholdbar forenkling av faktiske historiske forhold. Byråkratiet under okkupasjonen var verken homogent eller enhetlig. Det var preget av konflikter og spenninger.

Et fellestrekk ved Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var samtidig at det fant sted en institusjonell nazifisering. Politidepartementet ble gjennomgripende omformet etter mønster fra SS' politimodell våren 1941. Innen Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var de nazistiske strukturendringene mindre omfattende. Likevel ble det også her dannet nye nasjonalsosialistiske spesialenheter.

Ytterligere et berøringspunkt var at NS-medlemmene i de undersøkte departementene i all hovedsak var okkupasjonsansatte. Bare et lite mindretall av NS-medlemmene i de undersøkte departementene hadde arbeidet i sentraladministrasjonen før krigsutbruddet. De førkrigsansatte holdt seg oftest på en armlengdes avstand til partiet. Den nye politiske ordningen ledet på viktige områder i det hele tatt til et tydelig brudd med de byråkratiske tradisjonene som hadde utviklet seg i Norge i 1800-årene og første del av 1900-årene. Slusene ble åpnet for en gruppe embets- og tjenestemenn som ikke hadde andre kvalifikasjoner enn at de sluttet opp om eller sympatiserte med nasjonalsosialismen. «Politisk pålitelighet» ble et effektivt redskap for å oppnå hurtig avansement.

⁵³⁹ Her siktes det til Baumans og Hilbergs perspektiver, og til en viss grad til Brulands beskrivelser. For konkrete eksempler, se den innledende drøftingen i kap. 1, samt introduksjonen i kap. 4.

Et spørsmål som melder seg, er hvorfor nazifiseringsgraden var så forskjellig mellom departementene og internt i departementene. Noe av svaret er blitt antydnet, men tematikken skal følges videre i de neste kapitlene. Aller først skal departementenes saksområder analyseres. I hvilken grad arbeidet henholdsvis Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) med saker som var knyttet til det nasjonalsosialistiske omformingsprosjektet? Fantes det en tydelig sammenheng mellom de forskjellige departementsenhetenes arbeidsområder og graden av nazifisering?

Kapittel 4: Arbeidsområder og arbeidsdeling

21. februar 1945 kontaktet kontorsjef Ivar Klausen ved Ministerens kontor i Næringsdepartementet NS-sambandsmannen i Innenriksdepartementet om en forretningsfører i Vestfold som var blitt oppsagt av politiske årsaker. Klausen klaget over at saken ikke hadde blitt behandlet med «den nødvendige diskresjon» av Nasjonal Samlings personalkontor (NSPOT). Avskjedigelsessaken hadde nemlig gått innom Det juridiske kontor i Næringsdepartementet, som var styrt av «absolutte motstandere» av den nye, nasjonalsosialistiske samfunnsordenen:

Da saken har et typisk politisk grunnlag tør jeg etter konferanse med NS Personalkontor for off. tjeneste, anmode om å behandle saken mest mulig diskret. Jeg vil i denne forbindelse nevne at det var ytterst uheldig av Innenriksdepartementet at det ikke sendte papirene direkte til NS Sambandsmann i Næringsdepartementet. Det burde ikke være ukjent for vedkommende at det i Næringsdepartementets juridiske kontor sitter absolutte motstandere av den nye tid.⁵⁴⁰

Et år tidligere utstedte Klausen nok et notat, i dette tilfellet til Personalkontoret i Næringsdepartementet. Her uttrykte han bekymring over at kun en tynn, dårlig isolert vegg skilte Ministerens kontor fra en av sekretærene i departementet som stod utenfor Nasjonal Samling:

Man gjør oppmerksom på at rum nr. 311, som disponeres av sekretær Gunneng, er adskilt fra Ministerens kontor ved en ganske tynn vegg som ikke er særlig lydisolerende. På grunn av de særlige forhold her i Departementet, anser man det for viktig at det ikke blir anledning til å lytte på samtaler som føres fra Ministerens kontor, hvorfor man anbefaler at Personalkontoret prøver å finne et annet rum for sekretær Gunneng.⁵⁴¹

Selv om Klausens skriv ved første øyekast kan virke trivielle, gir de likevel et interessant innblikk i nazifiseringens virkninger på arbeidet i sentraladministrasjonen under den tyske okkupasjonen. Klausen uttrykte nemlig en klar forventning om at saksfordelingen i Næringsdepartementet skulle organiseres ut ifra politiske hensyn. Saker med nasjonalsosialistisk tilsnitt skulle så langt det lot seg gjøre holdes borte fra embets- og tjenestemennene som ved å stå utenfor NS hadde markert avstand til «den nye tid». Slike oppgaver måtte håndteres av overbeviste nasjonalsosialister.

Arbeidsdelingen innen en gitt institusjon innebærer at de oppgavene institusjonen befatter seg med grupperes i ulike enheter. Prinsippene som ligger til grunn for

⁵⁴⁰ RA: S-1437-F-Fc-L0001, mappe merket «Forsyningsnemdene», skriv fra Klausen til NS-Sambandsmannen i Innenriksdepartementet 21.02.1945.

⁵⁴¹ RA: S-2799-D-Dab-L0007, mappe merket «Personal», notat fra Klausen til Personalkontoret i Næringsdepartementet 28.02.1944.

saksfordelingen, kan variere.⁵⁴² Dette kapittelet analyserer Politidepartementets og Forsyningsdepartementets (Næringsdepartementets) arbeidsområder, samt den interne saksfordelingen i de nevnte institusjonene. To knipper med problemstillinger ligger til grunn for fremstillingen. For det første: I hvilken grad befattet departementene seg med enkeltsaker og saksfelter av nasjonalsosialistisk karakter? Utgjorde saker med nazistisk tilsnitt et sentralt eller en mer begrenset del av disse institusjonenes arbeidsområder? For det andre: Hva slags virkning hadde nazifiseringen på den interne saksfordelingen i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)? Ble politisk sensitive saker først og fremst utført av et tradisjonelt førkrigsbyråkrati eller av nasjonalsosialistiske aktører og nye NS-enheter?

4.1: Byråkratiet og den nazistiske politikken: ulike perspektiver

Spørsmålet om det tradisjonelle byråkratets rolle i den nazistiske statens forbrytelser har blitt viet oppmerksomhet i den internasjonale historieforskningen i flere tiår. I 1960-, 70- og -80-årene tenderte historikerne til å fremstille den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og utryddelsespolitikken som en industrialisert, nærmest fabrikkliknende destruksjonsprosess, som var iverksatt av et moderne, byråkratisk statsapparat.⁵⁴³ Et pionerarbeid var Raul Hilbergs studie *The Destruction of the European Jews* fra 1961. Hilberg vendte seg her bort fra antisemittismen og den nasjonalsosialistiske ideologien som forklaringsfaktorer, til fordel for en strukturorientert tilnæringsmåte. Han beskrev holocaust som en byråkratisk steg-for-steg-operasjon, som utfoldet seg i flere, tydelig avgrensede faser.⁵⁴⁴ Videre trakk Hilberg opp en sterk kontinuitetslinje mellom det førnazistiske byråkratiet og det nazistiske statssystemet.⁵⁴⁵ Det gamle statsbyråkratiet, som i boken ofte omtales i *bestemt form*, ble fremhevet som den nazistiske forfølgelsespolitikkenes drivkraft. Hitler, hevdet Hilberg, behøvde ikke å skape noe nytt institusjonelt system, han behøvde kun å erobre makten.

The German Bureaucracy was not slowed by Jewish pleading; it was not stopped by Jewish indispensability. Without regard to cost, the bureaucratic machine, operating with accelerating speed and ever widening destructive effect, proceeded to annihilate the European Jews. Hitler thus did not have to create a machine. He *did* have to rise to power. A bureaucratic body, like an inanimate object, is subject to inertia. A bureaucracy at rest tends to remain at rest; a bureaucracy in motion tends to continue in motion. [...] It is significant that the German

⁵⁴² Tom Christensen, Per Lægroid, Paul G. Roness og Kjell Arne Røvik, *Organisasjonsteori for offentlig sektor* (Oslo: Universitetsforlaget 2004), 34.

⁵⁴³ Denne tendensen i historiografien poengteres bl.a. i Wildt, *Generation*, 15–23 og i Cesarani, *Eichmann*, 12.

⁵⁴⁴ Om de ulike stadiene i destruksjonsprosessen, se Hilberg, *The Destruction*, 49–59.

⁵⁴⁵ Hilberg skriver bl.a.: «[...] an administrative apparatus capable of efficient operations on complicated level had been developed in Germany for centuries». Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*. Vol. 1 (New Haven/London: Yale University: 2003 [1961]), 18.

administration needed no pressure, no prodding, no reminders. The bureaucracy was so sensitive a mechanism that in the right climate it began to function almost by itself.⁵⁴⁶

Hilbergs byråkratisyn ble videreførd i en rekke utgivelser utover de påfølgende tiårene. Særlig i Zygmunt Baumans anerkjente verk *Modernity and the Holocaust* fra 1989 fremføres et liknende perspektiv i konsentrert form. Bauman fremhever den moderne sivilisasjonen som en absolutt nødvendig betingelse for mordet på de europeiske jødene.⁵⁴⁷ Med utgangspunkt i denne analysemetoden tilskrives det moderne byråkratiet en hovedrolle. I likhet med Hilberg betegner Bauman administrasjonsapparatet som var involvert i massedrapene som «det tyske byråkratiet», i bestemt form, og naziststaten som en webersk-byråkratisk statsform.⁵⁴⁸ Følgelig tilskriver verken Hilberg eller Bauman nazifiseringen av byråkratiet noen avgjørende rolle. Ingen av dem trekker et tydelig skille mellom det tradisjonelle statsbyråkratiet og institusjoner som ble skapt under naziregimet.

Det hersker ingen tvil om at også de delene av det tradisjonelle statsbyråkratiet var involvert i den nazistiske politikken i bred forstand og i den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og utryddelsespolitikken i snevrere forstand.⁵⁴⁹ Tesen om byråkratiet som holocausts kollektive drivkraft er likevel blitt imøtegått på flere områder. Et av ankepunktene er at den overser hvordan institusjonene i det nazistiske Tyskland faktisk var oppbygd og fungerte.⁵⁵⁰ Allerede i 1946 bemerket den amerikanske statsviteren John H. Herz at det foregikk en tydelig fordeling av saksfelter ut ifra politiske kriterier innen den nazifiserte tyske statsadministrasjonen. I departementer som arbeidet med tekniske arbeidsområder, ble det for eksempel utnevnt «politisk pålitelige embetsmenn» til å ta hånd om politiske oppgaver:

Outright Nazis could be found among those who had been promoted with unusual speed and those who, in the respective agencies, were in charge of politically important desks. Neutrals

⁵⁴⁶ Se Hilberg, *The Destruction*, 26–27. Hilberg er, som påpekt av Federico Finchelstein, riktignok ikke helt entydig på dette området. «Hilberg», skriver Finchelstein, «tellingly explains Hitler's ascent to power from the perspective of the non-Nazi Bureaucracy. [...] This stance undermines or conflicts with another trend in Hilbergs narrative that not only attributes agency to certain bureaucrats but even postulates the overpowering capacity of the Nazi Bureaucrats (i.e., those Nazi party officials who became state bureaucrats after 1933) to achieve all the political ends ordered by their leaders.» Federico Finchelstein, «The Holocaust Canon: Rereading Raul Hilberg», i *New German Critique*, no. 96 (2005), 11

⁵⁴⁷ Bauman, *Moderniteten og Holocaust*, 49.

⁵⁴⁸ Bauman skriver bl.a.: «For et halvt århundre siden falt det seg slik at det tyske byråkratiet fikk oppgaven å gjøre Tyskland *judenrein* – rent for jøder. [...] Riktignok var det ikke byråkratiet som klekket ut frykten for rasesmitte og tvangstankene om rasehygiene. Til det trengte det visjonære personligheter, for byråkratiet begynner der de visjonære slutter. *Men byråkratiet skapte Holocaust. Og det skapte det i sitt bilde.*» Bauman, *Moderniteten og Holocaust*, 152–153, min kurs., KBS.

⁵⁴⁹ Se f.eks. Mayer, *Staatens Tater*. Mayers perspektiver skiller seg dog tydelig fra Baumans, ettersom han nettopp differensierer mellom det tradisjonelle statsbyråkratiet og nye NS-enheter.

⁵⁵⁰ Som filosofen Arne Johan Vetlesen påpeker, tenderer Baumans innfallsvinkel ikke bare til å ignorere naziregimets særtrekk, men også til å utviske skillet mellom totalitære og demokratiske stater. Se Arne Johan Vetlesen, «Etterord», i Bauman, *Moderniteten og Holocaust*, 329–330.

and secret anti-Nazi, on the other hand, might be found *among holders of more unpolitical positions* [...]⁵⁵¹

Liknende konklusjoner er senere blitt trukket av Rebutisch. Rebutisch fastslår at to av de mest politisk betydningsfulle enhetene i det tyske innenriksdepartementet under krigen, helseavdelingen og personalavdelingen, var dominert nettopp av overbeviste nasjonalsosialister. I personalavdelingen hadde de gamle embetsmennene og funksjonærene ved krigsutbruddet blitt trent bort til fordel for nazistiske aktivister. Helseavdelingen – som arbeidet med spørsmål knyttet til den nazistiske rasepolitikken – ble ledet av SS-mannen Leonardo Conti.⁵⁵²

Det er også blitt understreket at det nazistiske omformingsprosjektet ble drevet frem av nye institusjoner av nasjonalsosialistisk type. I sin klassiske undersøkelse av Hitler-staten påviser Martin Broszat at det i Tyskland etter 1933 ble opprettet flere spesialinstitusjoner, hvis funksjon var å iverksette det som ble oppfattet som særlig betydningsfulle saker sett ut ifra et nasjonalsosialistisk utgangspunkt.⁵⁵³ Dette poenget er også blitt understreket innen den nyere nasjonalsosialismeforskningen. Wildt fastslår at den sentrale rollen som ble spilt av slike institusjoner i den nazistiske radikaliseringsdynamikken, viser hvor problematisk det er å analysere nazistaten ut ifra webersk-byråkratiske modeller. Nazistene, konkluderer Wildt, overtok ikke bare det etablerte statsapparatet, men skapte også en ny statsorden. Den nazistiske politikken ble i stor utstrekning drevet frem av en ny type institusjoner, som bestod av politiske aktivister med sterke ideologiske motiver.⁵⁵⁴

Det er skrevet lite utførlig om arbeidsdelingen i sentraladministrasjonen i Norge under den tyske okkupasjonen. Kolsrud hevder at de politisk pregede nazifiseringstiltakene gjerne ble samlet i spesielle departementer eller departementsavdelinger, uten å drøfte poenget mer inngående.⁵⁵⁵ Bruland har også løftet frem sentraladministrasjonen i sin forskning om norske Holocaust. I et temahefte fra 2008 fastslår han at «[d]en tyske okkupasjonen var en forutsetning for deportasjonen av jøder fra Norge, samtidig som en systematisk tilintetgjørelsesprosess ikke ville latt seg gjøre uten medvirkning fra Quisling-regimet og det norske byråkratiet».⁵⁵⁶ I denne publikasjonen – og i sin hovedoppgave fra 1995 – anvender

⁵⁵¹ John H. Herz, «German Administration under the Nazi Regime», i *The American Political Science Review*, Vol. 40, No. 4 (august 1946), 691–692. Mine kurs., KS.

⁵⁵² Rebutisch, *Führerstaat und Verwaltung*, 114–115.

⁵⁵³ Broszat, *The Hitler State*, 262–280; 296–327.

⁵⁵⁴ Wildt, *Generation*, 858.

⁵⁵⁵ Kolsrud, *En splintret stat*, 139.

⁵⁵⁶ Bruland, *Det norske Holocaust*, 8.

Bruland nokså gjennomgående termer som «byråkratiet» og «det norske byråkratiet» når sentraladministrasjonens rolle i den antijødiske politikken beskrives.⁵⁵⁷

Brulands tilnæringsmåte er blitt kritisert i Støens arbeid om Justisdepartementet. I sin mastergradsavhandling undersøker hun i hvilken utstrekning enkeltsaker og saksområder som hadde med nazifiseringspolitikken, jødeforfølgelsene og andre nasjonalsosialistisk pregede prosjekter, ble overført til nye nazifiserte enheter. Et av spørsmålene som reiser seg, er om det fantes en sammenheng mellom hvem som behandlet *hvilke* type saker i Justisdepartementet. Konklusjonen som utkrystalliserer seg fra undersøkelsen, er at de ideologisk og politisk betonte saksområdene ble behandlet enten innenfor de nazifiserte delene av departementet, av den nyopprettede NS-institusjonen Justisministerens kontor eller av NS-medlemmer i de tradisjonelle avdelingene.⁵⁵⁸ Det var følgelig nasjonalsosialistiske embets- og tjenestemenn, ikke førkrigsansatte «upolitiske» byråkrater, som forberedte og iverksatte nazistiske tiltak.⁵⁵⁹

4.2. Politidepartementet: arbeidsområder, arbeidsdeling og nazifisering

Støen beskriver dermed Justisdepartementet som et todelt departement. Mens NS-medlemmene og de nye NS-enhetene i departementet var dypt involvert i den nazistiske politikken, unngikk embets- og tjenestemennene som ikke var NS-tilknyttet, i stor utstrekning å komme i berøring med saker som var knyttet til det nasjonalsosialistiske omformingsprosjektet.

Hvilke arbeidsområder ble lagt inn under Politidepartementet etter 25. september 1940? I hvilken utstrekning kom det nye departementet i befatning med saker knyttet til den nazistiske omformings-, ensrettings- og represjonspolitikken? Var både NS-ere og ikke-NS-ere involvert i arbeidet med saker med ekstremt politisk innhold, eller ble det dannet rene *NS-saksbehandlingskjeder*, slik som i Justisdepartementet?

I tidligere historieskrivning er det blitt hevdet at Politidepartementet spilte en sentral rolle i fremstøtene for å omforme det norske samfunnet etter nasjonalsosialistisk mønster. Kolsrud hevder at de nye departementene som ble etablert 25. september 1940, fungerte som mer eller mindre rene redskaper for NS-regimet.⁵⁶⁰ Denne observasjonen har mye for seg, men må likevel modifieres på enkelte områder. Det hersker ingen tvil om at

⁵⁵⁷ Bruland, *Det norske Holocaust*, 8, 9, 12, 20, 22; Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, f.eks. 26.

⁵⁵⁸ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 64.

⁵⁵⁹ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 64.

⁵⁶⁰ Kolsrud, *En splintret stat*, 192.

Politidepartementet var en institusjon av *politisk karakter*, i den forstand at departementet var involvert i en rekke enkeltsaker og saksområder som var forbundet med Nasjonal Samlings og den tyske okkupasjonsmaktens politiske prosjekt. *Samtlige* av avdelingene i departementet befattet seg på et eller annet nivå med saker som var knyttet til den nazifiserings- og forfølgelsespolitikken. Dette er ikke særlig overraskende. Ingen sektor i det norske samfunnet kom i befatning med nasjonalsosialistiske represjonstiltak i tilsvarende utstrekning som politietaten. Et håndfast eksempel på dette er arrestasjonene av jødiske menn og kvinner høsten 1942 og vinteren 1943, som ble utført av norske politistyrker etter tysk ordre.⁵⁶¹

At Politidepartementet kom i befatning med saksområder og enkeltsaker knyttet til nazifiserings- og represjonspolitikken, betyr likevel ikke at det spilte *hovedrollen* i den nazistiske forfølgelses- og represjonspolitikken på norsk side. Tiltak som ble oppfattet som særlig presserende både fra tysk og norsk nasjonalsosialistisk hold, ble enten håndtert av Det tyske sikkerhetspolitiet eller av Statspolitiet, som frem til høsten 1943 sorterte utenfor departementet. For Politidepartementets del hadde dette betydning på to nivåer. For det første ble Sikkerhetspolitiavdelingen i departementet tappet for politiske funksjoner. Videre innebar Statspolitiets posisjon at arbeidsområder av fundamental betydning for Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmakten ble sluset ut av sentraladministrasjonen, noe som i praksis innebar at det ble løsrevet fra byråkratisk kontroll. Dette var helt i tråd med den nasjonalsosialistiske praksisen slik vi kjenner den fra det nazistiske Tyskland og de tyskokkuperte områdene. Wildt fastslår for eksempel om RSHA at denne institusjonen i egenskap av å være en spydspiss i den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og drapspolitikken var «*losgelöst von bürokratischen Bindungen allein nationalsozialistischer Politik verpflichtet*».⁵⁶²

Den interne saksfordelingen i Politidepartementet var gjennom hele okkupasjonstiden preget av et dobbeltmønster. Saker med nasjonalsosialistisk tilsnitt ble her behandlet av både NS-medlemmer og av embets- og tjenestemenn som ikke var tilsluttet partiet. Her skilte departementet seg tydelig fra det todelte Justisdepartementet. Likevel fant det også i Politidepartementet sted en utskillelse av politisk betydningsfulle enkeltsaker og arbeidsområder til pålitelige nasjonalsosialister. Som i Justisdepartementet skjedde også her en viss forskyvning på bakgrunn av politisk-ideologiske kriterier.

⁵⁶¹ Om aksjonene og politiets rolle i dem, se Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, 62–97; Ringdal, *Mellom barken og veden*, 227–249 og Tore Pryser, «Holocaust i innlandsregionen», i Johansen (red.), *På siden av rettsoppgjøret*, 93–129.

⁵⁶² Wildt, *Generation*, 26–27.

Arbeidsområder og arbeidsdeling i Politidepartementets første fase

I hvilken utstrekning var Politidepartementet involvert i nasjonalsosialistiske tiltak i departementets første fase frem til våren 1941? Hvordan var arbeidsdelingen i departementet i dette tidsrommet? Den første tiden etter angrepet var den tyske okkupasjonsmakten først og fremst opptatt av å gjenopprette ro og orden i de okkuperte områdene. For å oppnå dette søkte representantene for den tyske okkupasjonsmakten å etablere et nært samarbeid med norsk politi.⁵⁶³ Dette hadde hjemmel i den fjerde Haag-konvensjonens landkriksreglement av 1907. Her ble det nettopp slått fast at en gitt okkupasjonsmakt hadde både plikt og rett til å sørge for ro og orden i okkuperte områder.⁵⁶⁴ Politietaten samarbeidet imidlertid med okkupantene langt ut over det landkriksreglementet krevde. 6. mai 1940 gikk politiet i Oslo blant annet til inndragelse av enkelte jøders radioapparater, etter ordre fra Det tyske sikkerhetspolitiet.⁵⁶⁵ Også Administrasjonsrådet forberedte og iverksatte saker med betent politisk innhold. 11. juni utferdiget Justis- og politidepartementet ved Ole Harbek et rundskriv som forbød restauranter å høre på franske og engelske kringkastinger, samt andre kringkastinger som kunne skape «friksjon mellom norske og tyske borgere.»⁵⁶⁶

Tatt i betraktning at norske politimyndigheter var involvert i slike saker allerede de første fasene etter 9. april 1940, er det ikke overraskende at det nyopprettede Politidepartementet fra starten av kom i befatning med spørsmål som var knyttet til nazifisering og ensretting. Et utvalg rundskriv fra departementets første fase i oktober og november 1940 er illustrerende. 1. oktober 1940 – fem dager etter at ordningen med kommissariske statsråder var blitt innført – utstedte departementet et rundskriv om forbud mot propaganda for kongen. 28. oktober 1940 mangfoldiggjorde det et skriv som påla landets politimestre å beslaglegge tyskfiendtlig litteratur fra bokhandlere, kiosker og biblioteker. 6. november ble politimestrene anmodet av Politidepartementet om å stoppe salg av forbudte jakkeslag. 11. november ble det meldt at svenske Vecko-Journalen skulle forbys. 12. november ble det innskjerpet at politiet hadde absolutt plikt til å gripe inn ved demonstrasjoner. 22. november opplyste departementet om at det hersket forbud mot å selge ubrukte frimerker med bilde av dronning Maud eller kong Haakon.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 168–169.

⁵⁶⁴ Sverre Grette, «Okkupasjonslovgivningen i Norge,» radioforedrag 30.05.1945 i Norsk rikskringkasting, trykt i *Landssviksakene* (Oslo: Johan Grundt Tanum 1945), 91–102.

⁵⁶⁵ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 168–169.

⁵⁶⁶ RA: S-3978-E-Ed-L0073, mappe merket «Radiolytting», rundskriv fra Justis- og politidepartementet om radiolytting i restauranter 11.06.1940.

⁵⁶⁷ Se RA: S-3978-F-L0004, mappe merket «Rundskriv 1940», henholdsvis rundskriv om forbud mot propaganda til fordel for Kongen 1.10.1940, rundskriv om tyskfiendtlig litteratur 28.10.1940, rundskriv om forbudte jakkeoppslag 6.11.1940, rundskriv om forbud mot Veckojournalen 11.11.1940, rundskriv om

De tre politikontorene som departementet var inndelt i på dette tidspunktet, var – med unntak av 1. Politikontor i desember og januar 1941 – ikke plassert under ledelse av NS-medlemmer. Likevel befattet disse kontorene seg fra tidlig av med nasjonalsosialistisk impregnerte saker. Både NS-ere og ikke-NS-ere var involvert i sakshåndteringen. 20. september 1941 utstedte for eksempel Kultur- og folkeopplysningsdepartementet en forordning om forbud mot trykksaker med politisk innhold. Her het det at personer som fremstilte, utbredte eller lagret slike skrifter, kunne straffes med bøter eller inntil fem års fengsel.⁵⁶⁸ Selv om forordningen til slutt ble offentliggjort av Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, var selve forarbeidet utført innen 2. Politikontor i Politidepartementet.⁵⁶⁹ Konseptene fra Politidepartementets arkiv viser også at hovedinnholdet forordningen ble ført i pennen av daværende byråsjef og senere SIPO-forvaltningssjef Røstad i slutten av februar 1941.⁵⁷⁰ Røstad var ved dette tidspunktet ikke NS-medlem.⁵⁷¹

Et annet eksempel er tiltakene som ble iverksatt i løpet av høsten 1940 og 1941 for å kontrollere radiolytting.⁵⁷² Disse tiltakene hadde fra starten av en antisemittisk komponent. Som historikeren Bjarte Bruland har påpekt, var inndragningen av jøders radioapparater i mai 1940 «det første virkelige utslag av antijødisk politikk i Norge».⁵⁷³ Saker knyttet til kontrollen med radiolytting ble i tiden etter 25. september behandlet ved 3. Politikontor i Politidepartementet. I løpet av høsten 1940 og ved årsskiftet forberedte kontoret flere nye rundskriv for å følge opp kontrollen: heriblant om radiolytting i restauranter, om kontroll av avspilling av nasjonalsangen på offentlige områder og om inndragning av jødiske radioapparater. Kontoret var i denne fasen under ledelse av to byråsjefer som ikke ble NS-medlemmer i løpet av okkupasjonen: Johannes Halvorsen (frem til januar 1941) og August Bergmann (frem til omorganiseringen av departementet i april 1941). Påskrifter og

politiinngrep i forbindelse med ulovlige demonstrasjoner 12.11.1940 og skriv om forbud mot bruk av ubrukte klistremerker med bilder av kong Haakon eller dronning Maud 22.11.1940.

⁵⁶⁸ Justisdepartementet (utg.), *Lover og forordninger m.v. 1939–1941* (Oslo: Grøndahl 1942), 280–281.

⁵⁶⁹ Initiativet kom fra HSSPF Nord. Se RA: S-3978-E-Ed-L0075, skriv fra HSSPF Nord til Politidepartementet v. Jonas Lie 20.01.1941.

⁵⁷⁰ RA: S-3978-e-ed-L0075, utkast til forordning om trykte skrifter 28.2.1941 (med Røstads påtegnelser). Utkastet gjennom daværende ekspedisjonssjef Frigaard og politiminister Jonas Lie, før det gikk videre til Justisdepartementets lovavdeling og deretter til Reichskommisariat for gjennomsyn. Se RA: S-3978-e-Ed-L0075, henholdsvis konsept 1.03.1941 (med Røstads og Frigaards påtegnelser), konsept 15.03.1941 (med Røstads, Frigaards og Lies påtegnelser), samt skriv fra Justisdepartementet 13.03.1941.

⁵⁷¹ Se kap. 3 i denne avhandlingen.

⁵⁷² Arbeidet med disse tiltakene ble påbegynt allerede under Administrasjonsrådet, etter krav fra Reichskommisariat Se RA: S-3978-E-Ed-L00073, henholdsvis rundskriv fra Justisdepartementet om radiolytting i restauranter 11.06.1940, 13.06.1940 og 13.07.1940, samt skriv fra Reichskommisariat Terboven om radiolytting 30.05.1940.

⁵⁷³ Jf. Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, 30.

kommentarer på saksdokumentene viser at både Halvorsen og Bergmann bistod i å utforme rundskrivene, og at sakene ble førstehåndsbehandlet av sekretærer som stod utenfor partiet.⁵⁷⁴ De ordinære politikontorene i Politidepartementet var følgelig involvert i et av de tidligste antisemittiske tiltakene som ble gjennomført i Norge under okkupasjonen. Også embets- og tjenestemennene som stod utenfor NS, bisto i denne sammenheng.

Selv om de ordinære politikontorene behandlet en rekke saker av politisk karakter, forekom det allerede i den første fasen etter 25. september 1940 en fordeling av saker på bakgrunn av politiske kriterier. I løpet av høsten 1940 ble det, som påpekt, tidligere sluset inn aktører i Politidepartementet – utenfor de ordinære politikontorene – som var NS-medlemmer, og som til dels hadde en sterk nasjonalsosialistisk overbevisning. Nevnt er Christopher Lange og Karl. A. Marthinsen, som begge var gamle kampfeller innen Nasjonal Samling.⁵⁷⁵ Også ordenspolitileder Egil Olbjørn begynte sin karriere i Politidepartementet som politiinspektør høsten 1940. Ved dette tidspunktet hadde han sluttet seg til partiet. Disse aktørene arbeidet nettopp med spesialoppgaver av politisk-ideologisk karakter, utenfor de ordinære departementskontorene. Lange gjennomførte inspeksjoner ved politikamrene på ulike steder i landet for å sikre politietatsens politiske lojalitet. I løpet av 1941 besøkte han Porsgrunn, Moss, Bergen, Trondheim og Harstad på oppdrag av Politidepartementet for å «ordne opp i de politiske forhold i politikorpene». I tre av disse byene ble det foretatt politiske avskjedigelser.⁵⁷⁶ Olbjørn spilte en sentral rolle i forbindelse med omstruktureringen av politietatsen våren og sommeren 1941. Under landssvikoppgjøret slo retten fast at han hadde blitt ansatt som politiinspektør i Politidepartementet «for å hjelpe Lie med oppbyggingen av departementet».⁵⁷⁷ Et dokument som underbygger dette, er et PM skrevet av Olbjørn 7. mars 1945. Her het det at de tyske planene for å omorganisere det norske politiet for lengst var blitt vedtatt av Reichsführer, SS og Politidepartementet da Olbjørn tiltrådte i departementet, og at han fikk i oppgave å sette planene ut i livet.⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Dette dreide seg om sekretærene Kaare E. Borch og Kaare Westad. Se RA: S-3978-E-Ed-L0073, henholdsvis konsept til rundskriv om radiolytting i restauranter 24.01.1941 (med Westads, Bergmanns og Røstads påtegnelser), påskrift på ekspedisjon av 17.12.1940 (med Borchs og Johannes Halvorsens påtegnelser), internnotat 12.12.1940, (med Borchs og Elstads påtegnelser), konsept til rundskriv om radiolytting i restauranter, 12.12.1940 (med Borchs og Halvorsens påtegnelser) og internnotat 9.12.1940 (med Westads påtegnelser). Borch påpekte i et internnotat fra 21.02.1941 også at han hadde skrevet tre konseptutkast, hvorav et omhandlet radiolytting i restauranter, et jøders adgang til å besitte radioapparater og et misbruk av fedrelandssangen. Se RA-S-3978-E-ed-L0073, internnotat 21.02.1941 (med Borchs påtegnelser).

⁵⁷⁵ Se kap. 3 i denne avhandlingen.

⁵⁷⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, forklaring Christopher Lange 12.06.1946. I forbindelse med inspeksjonene i Bergen i februar 1941 og i Trondheim i mars 1941 deltok også Olbjørn.

⁵⁷⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 16.02.1948.

⁵⁷⁸ RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», PM Olbjørn 7.03.1945.

Ikke bare fremstøtene for å omforme og nazifisere politietaten, men også den nasjonalsosialistiske represjonspolitikken ble i betydelig utstrekning sluset ut av de ordinære politikontorene og behandlet av overbeviste nasjonalsosialister. Christopher Lange – og særlig Karl. A. Marthinsen – arbeidet høsten 1940 og vinteren 1941 med oppbygningen av det som etter hvert skulle bli Statspolitiet.⁵⁷⁹ Kilder fra Politidepartementets arkiv viser at Statspolitiet i høyeste grad var i funksjon tidlig på våren 1941, og at det allerede på dette tidspunktet fikk oversendt en rekke saker som omhandlet motstandsbejempelse fra de ordinære politikontorene.⁵⁸⁰

Allerede i Politidepartementets første fase var saksfordelingen i departementet altså kjennetegnet av et todelt mønster. På den ene siden hadde de tre politikontorene i departementet fra starten av en funksjon i NS' og den tyske okkupasjonsmaktens ideologiske prosjekt, i den forstand at de behandlet saker av utpreget nasjonalsosialistisk karakter. På den andre siden ble saker av særlig betydning for de nasjonalsosialistiske makthaverne trukket ut av den ordinære byråkratiske strukturen og behandlet av politisk pålitelige nasjonalsosialister. Dette dobbeltmønsteret fortsatte å prege departementet etter at det ble reorganisert etter nasjonalsosialistisk modell våren 1941. Her utkrystalliserer det seg både likheter og ulikheter med det nazifiserte Justisdepartementet.

Ordenspolitiavdelingen: En ren fagavdeling?

Hvordan påvirket den institusjonelle nazifiseringen av Politidepartementet våren 1941 departementets arbeidsdeling og saksbehandling? Innebar omformingen av departementet etter nasjonalsosialistisk modell også at det kom i befatning med nye saksområder av nasjonalsosialistisk karakter?

Den største av de to hovedavdelingene i Politidepartementet, Ordenspolitiavdelingen, ble i etterkrigsoppgjøret hevdet å være av upolitisk karakter. I sin egenforklaring under landssvikoppjøret hevdet ordenspolitileder Olbjørn at han gjennom sin stilling bare hadde «vært beskjeftiget med faglige, rent administrative gjøremål.» Ordenspolitiavdelingen, hevdet Olbjørn, var dermed av helt upolitisk karakter. Alle saker med et nasjonalsosialistisk politisk tilsnitt sorterte under Sikkerhetspolitiet.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, forklaring Lange henholdsvis 31.08.1945 og 21.12.1946. Under landssviketterforskningen påpekte Lange at han allerede i desember 1940 virket som statspolitisjef. I tillegg hevdet han at organiseringen av Statspolitiet med Marthinsen som sjef, i virkeligheten hadde foregått i lengre tid, uten at han var klar over det på dette tidspunktet.

⁵⁸⁰ En rekke eksempler på dette foreligger i RA: S-3978-E-Ed-L0029, mappe merket «Statspolitiet 1941».

⁵⁸¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, rapport fra Olbjørn om egen virksomhet under okkupasjonen 14.10.1945.

Olbjørns fremstilling forteller mer om forsvarsstrategiene blant de landssvikstiltalte embets- og tjenestemennene i sentraladministrasjonen enn om de reelle forholdene i Politidepartementet under okkupasjonen. Selvsagt arbeidet Ordenspolitiavdelingen *også* med en lang rekke typisk upolitiske saker – blant dem førerkortsaker, budsjett- og lønnsaker, samt saker knyttet politiets kjøretøyer og blendingsforskrifter. Alle de tre underavdelingene under Olbjørns ledelse befattet seg med likevel saker som var knyttet til det nazistiske omformingsprosjektet.⁵⁸²

Den minst NS-pregede avdelingen under lederen for Ordenspolitiet var som påpekt *Ordenspolitiets forvaltningsavdeling*. Dette var også den minst politiske og mest tradisjonelle enheten i Politidepartementet rent saksmessig. Under Ordenspolitiets forvaltningsavdeling sorterte blant annet arbeidet med politi- og kontorbudsjetter, regnskap, trafikkontroll og førerkortsaker – arbeidsområder som var av liten betydning for Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmaktens ideologiske prosjekter.⁵⁸³ Opplysninger fra Statskalenderen viser også at Forvaltningsavdelingen tok for seg de fleste av de arbeidsområdene som hadde sortert under Politikontoret i Justisdepartementet før okkupasjonen.⁵⁸⁴ I tillegg til å være en lite nazifisert avdeling med en tradisjonell personalsammensetning, var forvaltningsavdelingen arbeidsområde følgelig preget av betydelig kontinuitet.

Også Forvaltningsavdelingen måtte likevel forholde seg til de nye makthavernes fremstøt. Etter krigen innrømmet tidligere forvaltningssjef Alf Kvaal at slike saker til en viss grad hadde blitt en del av avdelingens arbeid:

Det er neppe nødvendig å påvise nærmere at hovedmengden av saker i disse kontorene var av ikke-politisk art. Men på den annen side kan det ikke benektes at det i en rekke saker kom inn politiske spørsmål.⁵⁸⁵

Særlig *Administrasjonskontoret* i avdelingen befattet seg med et område som var av betydning for Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmakten. Viktigst her var det at kontoret

⁵⁸² Dette samsvarer med nyere forskning om forholdene innen Ordenspolitiet under nasjonalsosialistisk styre. Her er det blitt fastslått at Ordenspolitiet ikke bare ble dyptgripende SS-preget, men at det også ble sterkt involvert i den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og drapspolitikken. Se bl.a. Westermann, *Hitler's Police Batalions*, spes. 1–19 og 231–239; Wolfgang Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland : 1941–1944*. (Schöningh, Paderborn 2006) og *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*. (Schöningh, Paderborn 2011).

⁵⁸³ Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1942*, 38–39; *Norges statskalender for året 1943*, 40; *Norges statskalender for året 1944/45*, 37–38.

⁵⁸⁴ Dette fremgår ved å sammenlikne saksområdene som står oppført under Politikontoret i Statskalenderen fra 1940, med saksområdene som sorterte under forvaltningsavdelingen i okkupasjonsårene. Den saklige kontinuiteten ble også understreket av tidligere forvaltningssjef Kvaal under landssvikoppgjøret. Jf. Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1940*, 57; *Norges statskalender for året 1942*, 38–39; *Norges statskalender for året 1943*, 40; *Norges statskalender for året 1944/45*, 37–38. Kvaals uttalelser foreligger i RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 3611, skriv fra Alf Kvaal 16.12.1946.

⁵⁸⁵ RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 3611, skriv fra Alf Kvaal 16.12.1946

befattet seg med organiseringen av politiforvaltningen og med personal- og disiplinærsaker knyttet til politiembetsstillinger og forvaltningspersonell.⁵⁸⁶ Nettopp innen personalpolitikken ble det reist krav fra de nazistiske myndighetene om at det skulle tas hensyn til ideologisk pålitelighet ved ansettelse og forfremmelser.⁵⁸⁷ Kontoret iverksatte blant annet avskjedigelser på politisk grunnlag. 8. august 1942 ble for eksempel Politidepartementet gjort oppmerksom på at politimester Arne Kristian Kjelland og politifullmektig II, Ivar Bleskestad, var blitt arrestert av tysk Sikkerhetspoliti for å ha vært i befatning med illegale skrifter. Etter anmodning fra tysk BdO foreslo Administrasjonskontoret avskjed for både Kjelland og Bleskestad ettersom det ikke fantes «noen sikkerhet for at de vil medvirke til den politiske nyordning».⁵⁸⁸ På tross av disse politisk betente arbeidsoppgavene hadde Administrasjonskontoret bare NS-kontorsjef mellom april 1943 og april 1944. Mot slutten av okkupasjonen ble de sakene som var knyttet til den nazistiske omformingspolitikken, flyttet ut av kontoret og over i Kommandoavdelingen. Som vi skal komme tilbake til, skyldtes dette at det ble foretatt rokkeringer i departementet som følge av en NS-utmeldelse.

Ordenspolitiets kommandoavdeling befattet seg med spørsmål som var knyttet til det eksekutive arbeidet innen Ordenspolitiet: «saker som vedrører ordenspolitiets tjeneste i marken».⁵⁸⁹ Dette dreide seg blant annet om Ordenspolitiets utdanning, organisasjon og innsats, utrustning, kjøretøy, sambandstjeneste og materiell og politiidrett. I tillegg sorterte saker knyttet til politiet på landsbygda under avdelingen, fra 1943 gjennom et nyopprettet Landpolitikontor. Kommandoavdelingen hadde også et personalkontor som tok seg av ansettelse, permisjoner og forfremmelser og avskjedigelser vedrørende politioffiserer og underordnede tjenestemenn i Ordenspolitiet.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1942*, 38; *Norges statskalender for året 1943*, 40; *Norges statskalender for året 1944/45*, 37–38.

⁵⁸⁷ En rekke eksempler kunne vært fremhevet. For å ta et enkelt, nokså udramatisk: 2. desember 1942 vurderte Administrasjonskontoret kaptein Sverre Geirulv som mulig kandidat for polititjeneste i Kristiansand. I denne sammenheng henvendte daværende kontorsjef Kvaal seg til politimesteren i Kristiansand med forespørsmål om Geirulvs politiske holdninger: «Før man under hånden gjør henvendelse til ham, ber man Dem gi opplysninger om kaptein Geirulvs politiske holdning m.m. Under en telefonsamtale med politimesteren i Kristiansand, oberstløytnant Fosby, er opplyst at han ikke er medlem av partiet, men nøytralt innstillet og en i alle henseende utmerket mann.» Se RA: S-3978-E-Eb-L0090, skriv til Gjørvad 2.12.1942, undertegnet av Kvaal.

⁵⁸⁸ Kjelland og Bleskestad ble deretter avskjediget i oktober 1942. Se RA: S-3978-E-Eb-L0090, henholdsvis PM 6.10.1942 (med Kvaals og Elstads påtegnelser), skriv fra BdO 29.09.1942, skriv fra Bleskestad til Politidepartementet 27.07.1943 og kunngjøring fra Ministerpresidenten om Kiellands avskjed 8.10.1942.

⁵⁸⁹ RA: S-3978-E-Ef-L0001, mappe merket «Nyordningen av politiet», notat med Olbjørns påtegnelser 8.03.1941.

⁵⁹⁰ Se Lampe, *Norges statskalender for 1942*, 38–39; *Norges statskalender for 1943*, 40; *Norges statskalender for 1944/45*, 38–39.

Selv om flere av aktørene i Kommandoavdelingen hevdet at arbeidet her var saklig og upolitisk,⁵⁹¹ er det hevet over tvil at avdelingen var involvert både i nazifiseringen av politiet og i å bistå i utformingen av tiltak rettet mot motstandsbevegelsen. Et eksempel er en plan om forsterkning av politiet våren 1943. Planene ble utformet som hemmelig statssak av ledende embetsmenn i Kommandoavdelingen og gikk ut på at Hirten i særlige tilfeller skulle settes inn for å styrke politiet. Tiltaket skulle skje etter ordre fra HSSPF under stikkordet Hjemmevernet, og de innkalte hirdfolkene skulle bistå Ordenspolitiet i å «oppretholde ro, orden og trafiksikkerheten over hele landet».⁵⁹² Politipresidentene ble også pålagt å utforme prosedyrer som skulle iverksettes dersom alarmstikkord ble utstedt fra Politidepartementet.⁵⁹³ Planene ble ifølge Ringdal aldri iverksatt, selv om det ble utformet detaljerte alarmkalendre av politipresidentene på anmodning fra Politidepartementet.⁵⁹⁴

Ved siden av slike enkeltsaker arbeidet flere av kontorene under avdelingen også med politisk betente saker på dag-til-dag basis. Det tydeligste eksemplet her er arbeidet ved Kommandoavdelingens personalkontor.⁵⁹⁵ Kontoret befattet seg med personal- og disiplinærsaker overfor politioffiserer og underordnede tjenestemenn i Ordenspolitiet – heriblant ansettelser, forfremmelser, suspensjoner og avskjedigelser.⁵⁹⁶ Som Administrasjonskontoret i Forvaltningsavdelingen, måtte Personalkontoret dermed ta hensyn til kravet om politiske kvalifikasjoner i saksbehandlingen. I et PM fra midten av november

⁵⁹¹ Kontorsjef i Innsatskontoret mot slutten av krigen, Sverre Løvstad, hevdet at hans arbeidsoppgaver i Politidepartementet var av «ren administrativ art». Også kontorsjef i Landpolitikontoret, Karsten Rødnes, fastslo at han kun hadde hatt faglig betonte arbeidsoppgaver. Liknende konklusjoner ble også trukket av retten i forbindelse med enkelte av landssviksakene. I dommen mot trafikkontorets sjef fra april 1943, Harald Pramer, ble det fastslått at dennes virksomhet i Politidepartementet var av nøytral og upolitisk karakter, og at det dermed ikke kunne legges vekt på at departementet var sterkt NS-dominert da han tiltrådte. Se her henholdsvis RA: Kongsvinger politikammer: henl. 59, arkivboks 58 og 59, forklaring Løvstad 9.08.1945; RA: Oslo politikammer, L-dom 1882, egenforklaring Karsten Rødnes 13.05.1945 og RA: Oslo politikammer, L-dom 1735, rettsbok Oslo byrett 22.10.1946.

⁵⁹² Se RA: Oslo politikammer: L-dom 4207, skriv fra lederen av Opo til politipresidenten i Oslo vedrørende innsetting av Hirten under særlige tilfeller 1.03.1943.

⁵⁹³ Oslo politikammer: L-dom 4207, henholdsvis skriv fra lederen av Ordenspolitiet til politipresidenten i Oslo vedrørende innsetting av Hirten under særlige tilfeller 1.03.1943 og skriv fra politipresidenten i Oslo om alarmkalenderen 1.06.1943.

⁵⁹⁴ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 51.

⁵⁹⁵ Andre eksempler kan også nevnes. Landpolitikontoret, som ble opprettet mot slutten av 1943, fikk som en av sine oppgaver å iverksette planene om å danne et nytt et Landpoliti etter tysk mønster. Organisasjonskontoret – etter hvert omdøpt til Innsatskontoret – samlet mot slutten av krigen inn betydelige mengder materiale knyttet til sabotasjehandlinger, forsøk på sabotasjehandlinger, «politiske mord» og krigshandlinger. Kontoret ansatte også befal i Ordenspolitiets beredskapsavdelinger. Høsten 1943 konstituerte f.eks. kontoret – etter ordre fra politiministeren – en rekke tidligere frontkjempere i 1. Politikompani som overpolitikonstabler og politifullmektiger i Ordenspolitiet. Om Landpolitikontoret, se RA: Oslo politikammer: L-dom 1882, avhør Egil Olbjørn 21.08.1945 og forklaring August Bergmann 16.11.1946. Om Innsatskontoret, se RA: S-3978-E-Ef-L0022, mappe merket «Sabotasje, politiske mord, krigshandlinger 1944/45», rundskriv fra Innsatskontoret, 16.12.1944, samt RA: S-3978-P-Pa-L0008, sak merket jnr.nr. *P.D.O. KO 7785/43* på omslag.

⁵⁹⁶ Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1942*, 38–39; *Norges statskalender for året 1943*, 40; *Norges statskalender for året 1944/45*, 37–38.

1942 redegjorde kontorets sjef, Birger Lysbakken, nettopp for de politiske sidene ved ansettelsesprosedyrene:

[...] bestemmelsen om politisk pålitelighet har i politietaten vært krysset av kravet til faglige kvalifikasjoner ved ansettelse i faste stillinger. Etter hvert som kravet til politisk pålitelighet øket og flere NS-medlemmer uten politipraksis søkte seg inn i politiet, oppstod spørsmålet om utdanning og praksis *eller* medlemskap i NS skulle være avgjørende.⁵⁹⁷

Også den rene NS-avdelingen som sorterte under Ordenspolitiet, *Avdelingen for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvern*, ble under landssvikoppgjøret fremhevet som en avdeling av upolitisk karakter. TNs oppgave, hevdet en av embetsmennene som hadde arbeidet i avdelingen, var å tre støttende til hjelp ved naturkatastrofer, skogbranner og tilsvarende hendelser: «[U]nder krigen», fastslo en av kontorsjefene i avdelingen, deltok «TN i det sivile luftverns rednings- og rydningstjeneste samt i katastrofeutvalgenes arbeide og utførte her i en rekke tilfeller et stortartet arbeide». ⁵⁹⁸

Det er riktig at et av formålene med Teknisk Nødhjelp var å yte bistand ved naturkatastrofer og andre ulykker. Beskrivelsen gir likevel ikke noe dekkende bilde av avdelingens virksomhet. I *Lov om teknisk nødhjelp* fra 13. mai 1943, het det at Teknisk Nødhjelp hadde som formål å være en Hjelpeorganisasjon for å yte bistand til samfunnsviktige bedrifter eller virksomheter som hadde vært «utsatt for skade eller stans på grunn av ulykkelige hendelser, epidemier, krigshendinger, sabotasjehandlinger, arbeidsnedleggelse eller liknende». ⁵⁹⁹ En viktig funksjon ved organisasjonen var altså å bidra til å minimere effektene av motstandshandlinger. ⁶⁰⁰ I tillegg til disse offisielle arbeidsoppgavene befattet avdelingen seg også med sensitive politiske saker. I midten av desember 1944 utstedte avdelingssjef von Krogh et rundskriv skrevet av Thorleif Bang, overingeniør i Teknisk Nødhjelp. Her ble det tatt til orde for å opprette en frivillig teknisk avdeling for frontinnsats:

I dag står russerne på norsk jord og det er ikke alene en æresak for oss å gå aktivt inn i kampen, men det er en betingelse for at vi skal kunne eksistere videre som selvstendig nasjon. [...] Jeg vet at det er mange ingeniører, teknikere og andre både innen TN og utenfor som gjerne vil være med, men som av flere grunner ikke mener å kunne gjøre tjeneste som alminnelig frontsoldat. [...] Min forutsetning er at avdelingen skal settes inn for å løse tekniske oppgaver i

⁵⁹⁷ RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», PM Lysbakken 10.11.1942.

⁵⁹⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4034, forklaring Sigurd Moe 20.09.1945.

⁵⁹⁹ Lov om teknisk nødhjelp 6. mai 1943, digitalt tilgjengelig via Arkivverkets nettsider, http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39767/336/ (besøkt 15.01.2016).

⁶⁰⁰ Etter krigen innrømmet tidligere avdelingsleder George Von Krogh at avdelingen hadde som oppgave å drive førstehjelp i forbindelse med sabotasjehandlinger RA: Oslo politikammer, L-dom 171, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 20.11-1945

forbindelse med fronten i Norge. Saken har vært forelagt de resp. Myndigheter, og jeg har fått i oppdrag å utføre det forberedende arbeide for oppsetningen av den første avdeling.⁶⁰¹

Ifølge historikeren Lars Borgersrud var avdelingen også en dekkorganisasjon for NS Kontroll Avdeling (NSKA) – et internt etterretningsapparat i Nasjonal Samling som ble etablert av Ragnvald Hvoslef sommeren 1942.⁶⁰² Selv om det er usikkert i hvor stor utstrekning etterretningsvirksomheten foregikk, er det hevet over tvil at det ble gjennomført et politisk kartleggingsarbeid innen TN-avdelingen i Politidepartementet. Etter krigen hevdet kontorsjefen ved Bedriftsvernkontoret, Kristian Bjørnløv, å ha sabotert en ordre om at det skulle innhentes opplysninger om politisk pålitelighet blant vaktene i Bedriftsvernet.⁶⁰³ I et udatert PM, sannsynligvis skrevet i oktober 1942, ble det i tillegg understreket at sjefene i Teknisk Nødhjelp var NS-medlemmer, og at organisasjonen gjorde det mulig å gjennomføre en politisk registrering av landets ingeniører:

[disse] kampfeller under en organisasjon oppnår partiet også en effektiv, enkel politisk registrering av NS teknikere og ingeniører fordelt på bedrifts- og arbeidslivet i vårt vidstrakte land.⁶⁰⁴

Sett i lys av denne virksomheten, fremstår det ikke særlig bemerkelsesverdig at Avdelingen for Teknisk Nødhjelp og Bedriftsvern var en ren NS-enhet. Det faktum at sjefene i avdelingen var tilsluttet partiet, ble i interne dokumenter fremhevet som en garanti for at arbeidet som ble utført, skjedde i «den ånd og med den kraft som er pålagt alle kampfeller».⁶⁰⁵ Dette styrker hypotesen om at Ordenspolitivdelingens virksomhet var langt sterkere knyttet til Nasjonal Samlings og den tyske okkupasjonsmaktens politiske prosjekt enn hva de ledende embetsmennene i avdelingen ville ha det til etter krigen. Den sterke NS-innflytelsen i avdelingen i helhet må sees i sammenheng med at den befattet seg med en rekke saker med tydelig politisk tilsnitt.

Sikkerhetspolitivdelingen: Et sentrum for represjonspolitikken?

Ledelsen for Det tyske sikkerhetspolitiet er blitt fremhevet som nervesenteret i den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og drapspolitikken, både i Tyskland og i det tyskokkuperte

⁶⁰¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4034, rundskriv Thorleif Bang 27.11.1944, videresendt av avdelingssjef von Krogh 12.12.1944.

⁶⁰² Borgersrud, *Like gode nordmenn?*, 385–387.

⁶⁰³ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 1130, egenforklaring Kristian Bjørnløv 1.07.1945.

⁶⁰⁴ RA:S-1597-E-Ec-L0015, mappe merket «Dagboknotater og dokumenter etter Hvoslef 1942», udatert PM.

⁶⁰⁵ RA:S-1597-E-Ec-L0015, mappe merket «Dagboknotater og dokumenter etter Hvoslef 1942», udatert PM.

Europa. Wildt karakteriserer RSHA som et krystalliseringspunkt for et nasjonalsosialistisk politivesen av en helt ny ny type, «die ihre Aufgaben politisch verstand, ausgerichtet auf rassische 'Reinhaltung' des 'Volkskörpers' sowie die Abwehr oder Vernichtung der völkisch definierten Gegner [...]»⁶⁰⁶ Også i nazistiske skrifter utformet før og under krigen ble Sikkerhetspolitiet beskrevet som et kjerneapparat i kampen mot rikets politiske og «rasemessige» fiender. I et manuskript som foreligger i Politidepartementets arkiv, og som Olbjørn oppga å ha mottatt under et opphold i Tyskland sommeren 1940, ble det fastslått at RSHAs hovedoppgave var å «sikre det tyske folk som samfund, dets livskraft, dets innretninger mot enhver art av ødeleggelse og opløsning»:

Sikkerhetspolitiet er således for det vesentlige blitt bærer av bekjempelsen mot alle folke- og statsfiender, som går frem mot samfundet, mot folkets organisasjon som stat, mot folkets liv (den enkelte og folket i sin helhet) og mot folkets eiendom (i materiell og ideell henseende) eller gjør forsøk på det.⁶⁰⁷

Sikkerhetspolitiavdelingen i Politidepartementet var institusjonelt sett ettertrykkelig formet etter tysk, nasjonalsosialistisk modell. Etter krigen ble avdelingen likevel beskrevet som en perifer institusjon i den nazistiske forfølgelsespolitikken. Ifølge lederen for Sikkerhetspolitiet mellom oktober 1941 til juli 1943, Oliver Møystad, var embetet som sikkerhetspolitleder en helt overflødig stilling. Statspolitiet, hevdet Møystad, fungerte nemlig som en uavhengig institusjon direkte under Det tyske sikkerhetspolitiet og politiministeren. Nettopp som følge av Stapos sterke stilling, ble Sikkerhetspolitiavdelingen i Politidepartementet tømt for arbeidsoppgaver og politisk betydning.⁶⁰⁸

Disse uttalelsene må brukes varsomt. Med en rettssak hengende over hodet hadde Møystad selvsagt alt å vinne på å nedtone sin egen betydning i den nazistiske represjonspolitikken. Likevel hersker det liten tvil om at påstandene har mye for seg. En samtidig kilde understreker dette poenget særlig tydelig. I mai 1943 forfattet Møystad et skriv til Quisling der han nettopp klaget over Statspolitiets kompetanseoverskridelser. Stapo-sjef Marthinsen hadde ifølge Møystad gjennomført omfattende forvaltningsmessige disposisjoner

⁶⁰⁶ Wildt, *Generation*, 282. Dette påpekes også av historikeren Patrick Wagner. Wagner fremhever den stadig sterkere sammensmeltningen mellom SS og det tyske politiet – fremfor alt mellom SS og Det tyske sikkerhetspolitiet – som et av de tydeligste eksemplene på en type nasjonalsosialistiske statsinstitusjoner som på grunn av sin «hybriden Charakters, der Mischung aus bürokratischen Effizienzstreben, politisch motivierter Rücksichtslosigkeit und einer extremen Gewaltbereitschaft» utløste en voldsom radikaliseringsdynamikk. Se Wagner, «Der Kern des völkischen Maßnahmenstaates», i Schulte, *Der Polizei im NS-Staat*, 39–40.

⁶⁰⁷ RA: S-3978-E-Ef-L0001, mappe merket «Nyordningen av politiet», manuskript med tittelen *Det tyske politiets og da i særdeleshet sikkerhetspolitiets, opgaver og organisasjon*. I et PM fra mars 1945 oppga Olbjørn å ha mottatt dette manuskriptet i Tyskland sommeren 1940. Se her RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», PM Olbjørn 7.03.1945.

⁶⁰⁸ RA: Oslo politikammer: L-dom 3550, forklaring Møystad 26.06.1945.

og fremsatt departementale uttalelser uten å informere lederen for Sikkerhetspolitiet. Videre hadde han instruert det ordinære politiet, selv om han formelt sett ikke var overordnet politipresidentene. Endelig hadde han ført forhandlinger med Det tyske sikkerhetspolitiet om viktige saker av sikkerhetspolitimessig art på egen hånd, og holdt sine overordnede uinformerte om utfallet av forhandlingene:

Det har gjentagende ganger forekommet at lederen for Statspolitiet har overskredet sin kompetanse og foretatt handlinger eller beslutninger som har grepet inn på andre myndigheters område. Dette gjelder særlig i forhold til sin nærmeste overordnede, lederen av Sikkerhetspolitiet, men også i forhold til Ordenspolitiet, det ordinære politi og domstolene.⁶⁰⁹

Flere av de mest omfattende og rystende forfølgelsestiltakene under okkupasjonen ble da også iverksatt av Statspolitiet etter direkte tysk ordre, uten at Politidepartementet i utgangspunktet ble involvert. Et iøynefallende eksempel er organiseringen av arrestasjonene og deportasjonene av de norske jødene høsten 1942 og vinteren 1943. 26. oktober ble alle mannlige jøder over 15 år som ikke hadde gått i dekning eller flyktet fra landet, arrestert i en koordinert, landsomfattende aksjon. 25.–26. november fulgte arrestasjonen av jødiske kvinner og barn. Samme dag ble 532 jøder deportert fra Norge med skipet «Donau». Totalt 772 jøder ble deportert fra Norge i løpet av okkupasjonen. Bare 34 av dem overlevde.⁶¹⁰

I avhør etter krigen hevdet sikkerhetspolitileder Møystad at han ikke fikk noen forhåndsbeskjed om aksjonene mot jødene.⁶¹¹ Selv om det er tvilsomt at en aksjon av dette omfanget kunne gjennomføres uten at departementet hadde en viss kjennskap til det, er det likevel klart at Politidepartementet spilte en *underordnet* rolle i planleggingen og gjennomføringen av arrestasjonene og deportasjonene. Alt tyder på at Marthinsen fikk ordre om å gjennomføre aksjonen direkte fra Det tyske sikkerhetspolitiet, og at Statspolitiet deretter planla og koordinerte aksjonene uten å involvere Politidepartementet i vesentlig utstrekning. I sitt arbeid om tilintetgjørelsen av de norske jødene fastslår Bruland at koordinatorene i arrestasjons- og deportasjonsfasen var Det tyske sikkerhetspolitiet og Statspolitiets ledelse på norsk side.⁶¹² Opplysninger i en rapport fra Stapo-sjef Marthinsen til Møystad, som omhandler arrestasjonen av jødiske kvinner og barn og de påfølgende massedeportasjonene 25.–26. november 1942, gir støtte til denne beskrivelsen. Marthinsen forklarer her at han

⁶⁰⁹ RA: S-3978-E-Ed-L0044, mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisering», skriv til Quisling fra Møystad, mai 1943.

⁶¹⁰ For detaljer i selve forløpet, se Bruland, *Forsøke på å tilintetgjøre de norske jødene*, 62–97; Bruland, «Det norske Holocaust» (med oppdaterte opplysninger). Se også Kjetil B. Simonsen, «24. oktober 1942», i tidsskriftet *Vepsen* 25.10.2012, <http://www.vepsen.no/2012/10/26-oktober-1942/> (besøkt 1.02.2016).

⁶¹¹ «Politidepartementet fikk ikke noen forhåndsbeskjed om dette. Vi ble først underrettet etter at aksjonen var gjennomført». RA: Oslo politikammer: L-dom 3550, forklaring Møystad 27.05.1946.

⁶¹² Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, 71, passim.

tirsdag 24. november 1942 hadde fått melding direkte fra Det tyske sikkerhetspolitiet om at «alle jøder med 'J' stemplede legitimasjonskort, samt deres familier skulde evakueres fra Norge [...]», og at Statspolitiet deretter planla og iverksatte aksjonen.⁶¹³ Det foreligger heller ikke noen opplysninger fra landssviketterforskningen som tyder på at embets- og tjenestemennene i Sikkerhetspolitiavdelingen var sentrale i forberedelsesarbeidet, selv om Politidepartementets registreringsskjemaer over jøder ble anvendt.⁶¹⁴ Departementet var derimot involvert i det administrative arbeidet *etter* at jødene var blitt arrestert. I kjølvannet av arrestasjonene av de mannlige jødene kontaktet Sikkerhetspolitiavdelingen landbruksminister Tormod Hustad for å få stilt til disposisjon lukkede jernbanevogner for transport av 250 til 300 personer til Tønsberg.⁶¹⁵

Et annet eksempel som synliggjør Statspolitiets selvstendige posisjon overfor Politidepartementet, er bestemmelsene om sikringstiltak. I et skriv til Politidepartementet av 18. februar 1942, ble det argumentert for at Statspolitiet burde gis hjemmel til å fatte beslutninger om slike tiltak på egen hånd.⁶¹⁶ Fra departementets side ble det derimot argumentert for å legge myndigheten i slike saker under lederen for Sikkerhetspolitiet.⁶¹⁷ Saken endte med et kompromiss, der Marthinsen fikk rett til å fatte sikringsbeslutning, samtidig som han ble pålagt å innhente Politidepartementets samtykke i saker som dreide seg om fengslig forvaring i over seks måneder.⁶¹⁸ I praksis tøyde Marthinsen og Stapo disse bestemmelsene betydelig. I sitt brev til Quisling av mai 1943, klaget Møystad over at Marthinsen hadde brukt hjemmelen til å fatte sikringsbeslutninger for å holde arresterte i fengslig forvaring lenger enn de fastsatte reglene ga hjemmel for.⁶¹⁹

Samlet sett kan det dermed fastslås at Statspolitiet hadde noe av den samme funksjon overfor Politidepartementet som den nydannede NS-institusjonen Ministerens kontor hadde innenfor Justisdepartementet. Stapo var en nasjonalsosialistisk spesialinstitusjon for politisaker som behandlet saker av særlig politisk betydning, og som i stor utstrekning opererte utenfor de ordinære byråkratiske kanalene. Det var Statspolitiet – ikke

⁶¹³ RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, rapport til Politidepartementet ved sjefen for Sikkerhetspolitiet fra Stapo-sjef Marthinsen 27.11.1942.

⁶¹⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 3294, gjenpart av rapport fra Homb til Marthinsen (uten dato).

⁶¹⁵ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 9910, hemmelig skriv til Hustad fra Sikkerhetspolitiavdelingen 27.10.1942

⁶¹⁶ RA: S-3978-E-Ed-L044, mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisasjon», skriv fra Stapo-sjef Marthinsen 18.02.1942.

⁶¹⁷ Se RA: S-3978-E-Ed-L0044, mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisasjon», påtegnelser på skriv fra Marthinsen 18.02.1942; PM Elstad, 10.4.1942, med Olbjørns påtegnelser.

⁶¹⁸ Se RA: S-3978-E-Ed-L044, mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisasjon», notat 28.02.1942.

⁶¹⁹ Ra: S-3978-E-Ed-L0044, mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisering», skriv til Quisling fra Møystad mai 1943.

Politidepartementet – som var kjernen i det nazistiske undertrykkelsesapparatet på norsk side mellom 1940 og 1945.

At Statspolitiet hadde en sterk og uavhengig posisjon, betyr likevel ikke at Sikkerhetspolitiavdelingen var av upolitisk karakter eller at den var uviktig. Etter omorganiseringen av Politidepartementet falt for eksempel deler av den antisemittiske politikken inn under avdelingen. Det mest betydningsfulle tiltaket her var stempelingen av jødernes legitimasjonsdokumenter og den statistiske registreringen av jødene vinteren og våren 1942. J-stempelingen skjedde etter initiativ fra Det tyske sikkerhetspolitiet i oktober 1941. Forberedelsesarbeidet med og iverksettelsen av tiltaket foregikk likevel i Sikkerhetspolitiavdelingen i Politidepartementet.⁶²⁰ Mellom oktober 1941 og januar 1942 utformet avdelingen et rundskriv til landets politimestre og lensmenn og en kunngjøring til landets aviser der landets politimestre fikk ordre om å stemple jødernes legitimasjonsdokumenter med en rød J.⁶²¹ Stempelingen ble fulgt opp av et initiativ fra Nasjonal Samlings statistiske kontor om å utforme en statistisk oversikt over jødene i Norge. Disse to tiltakene utgjorde et viktig utgangspunkt for arrestasjonene og deportasjonene høsten 1942.⁶²²

Sikkerhetspolitiavdelingen arbeidet også med saker som var knyttet til motstandsbekjempelse, sensur og ensretting. Et utvalg rundskriv er her illustrerende. 10. oktober 1941 utferdiget avdelingen en midlertidig forordning som ga lederen for Sikkerhetspolitiet hjemmel til å igangsette undersøkelser av post- og telegrafforsendelser av «hensyn til rikets sikkerhet» eller «opprettelsen av den offentlige ro og orden.»⁶²³ I 1941 utstedte den et rundskriv som omhandlet oppløsningen av foreninger, tyskfientlige demonstrasjoner under kinoforestillinger, om forholdsregler overfor norske borgere som flyktet fra landet.⁶²⁴ 19. juni 1942 sendte avdelingen en anmodning til landets politimestre om å utarbeide en fortegnelse over de embets- og tjenestemennene som hadde forlatt landet ulovlig siden 9. april 1940.⁶²⁵ 22. mai 1943 distribuerte den et skriv til landets politimestre og lensmenn som påla disse å arrestere flyktningers pårørende, riktignok etter initiativ fra Det

⁶²⁰ Hele saksbehandlingen foreligger i RA-S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Jøder».

⁶²¹ RA-S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Jøder», kunngjøring fra Politidepartementet om stempeling av jødernes legitimasjonskort, m.v., 20.01.1942;

⁶²² RA: S-3978-E-Ee-L00032, mappe merket «Jøder», div. dokumenter påtegnet Kripo.

⁶²³ «Midlertidig forordning om post- og telegrafkontroll» 10.10-1941, trykt i Justisdepartementet (utg.), *Lover og forordninger m.v. 1939–1941* (Oslo: Grøndahl 1942), 289.

⁶²⁴ RA: S-3978-F-L0004, div. rundskriv i mappe merket «Rundskriv fra Politidepartementet, 1941 1. halvår», og «Rundskriv fra Politidepartementet 1941, 2. halvår».

⁶²⁵ RA: S-3978-F-L0004, mappe merket «Rundskriv fra Politidepartementet, 1942–43», hemmelig rundskriv 19.06.1942.

tyske sikkerhetspolitiet og Statspolitiet.⁶²⁶ Som vi skal komme tilbake til i neste kapittel, var flere av disse – inkludert det sistnevnte – imidlertid presset frem av Stapo-ledelsen.

Den underavdelingen under Sikkerhetspolitiet som ble dreid aller tydeligst i nasjonalsosialistisk retning rent saksmessig, var likevel Kriminalavdelingen, som ble opprettet i årsskiftet 1941/42. Dannelsen av en egen kriminalavdeling under Sikkerhetspolitiet var allerede i utgangspunktet i tråd med SS' politikonsepter. Dette preget også avdelingens arbeidsoppgaver. Et stikkord her var *biologisk-preventiv kriminalbekjempelse*. Flere historikere har understreket at SS' overtakelse av politiapparatet i Tyskland innebar en dreining av kriminalpolitiets virksomhet i rasebiologisk retning.⁶²⁷ Tysk Kripo ble ikke bare dypt involvert i den nazistiske forfølgelsespolitikken overfor roma og sinti, homofile og såkalte asosiale.⁶²⁸ Ettersom Kripo's virksomhet bygde på en biologisk forståelse av kriminalitet, ble skillelinjene mellom Gestapos og kriminalpolitiets kompetanseområder også stadig mer flytende.⁶²⁹

Umiddelbart etter at Kriminalavdelingen var blitt opprettet, utformet avdelingen konkrete planer for å dreie den kriminalpolitiske virksomheten i landet i retning av tyske, nasjonalsosialistiske modeller. I et arbeidsnotat fra 9. januar 1942 ble det fastslått at det fremtidige kriminalpolitiet skulle samle inn «meldinger over yrkes-, vane- og driftsforbrytere». Det ble også tatt til orde for opprettelsen av rikssentraler til behandling og etterforskning av saker som på grunn av sin særlige art krevde behandling av spesialister, heriblant abortsaker og arbeid med registre over omstreifere (tater), løsgjengere og homoseksuelle.⁶³⁰ I et PM fra midten av mars 1942, etter all sannsynlighet skrevet av politiminister Lie selv, fremgikk det også at kriminalpolitiet skulle ha en funksjon i den antisemittiske politikken. Her ble det fastslått at det skulle gjennomføres en omfattende registrering av jøder og tater *i tilfelle fremtidige aksjoner mot disse «fremmedelementene»*:

Det vil bli opprettet en rekke nye registre f. eks over omstreifere (tater) samt jøder for å ha disse registrert *i tilfelle av at en vil gå til aksjon mot disse fremmede befolkningselementer*.
Det vil enn videre bli opprettet landsregistre over homoseksuelle og sedelighetsforbrytere for

⁶²⁶ RA: S-3978-F-L0004, mappe merket «Rundskriv fra Politidepartementet, 1942–43», rundskriv om arrestasjon av flyktnings pårørerende 22.05.1943. Se Oslo politikammer: RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, skriv fra Sikkerhetspolitiavdelingen til Fehlis 15.05.1943, rundskriv fra Stapo 15.05.1943, redegjørelse med Røstads og Møystads påtegnelser 20.05.1943 og skriv fra Marthinsen 1.06.1943. Forarbeidet til dette pålegget ble riktignok ikke gjennomført i Sikkerhetspolitiavdelingen men av Statspolitiet, som også sendte ut et rundskriv i saken på egen hånd – til stor irritasjon blant embetsmennene i departementet.

⁶²⁷ Longerich, *Heinrich Himmler*, 211–213. Se også Patrick Wagner, *Hitlers Kriminalisten. Die Deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus zwischen 1920 und 1960* (München: C.H. Beck Verlag 2000).

⁶²⁸ Longerich, *Heinrich Himmler*, 235–250.

⁶²⁹ Robert Gerwarth, *Hitlers bøddel. Historien om Reinhard Heydrich* (Oslo: Historie & Kultur), 242.

⁶³⁰ RA-S-3978-L0002-E-Ee, mappe merket «Nyordningen av politiet», Retningslinjer vedrørende Kriminalpolitiets nyorganisasjon 9.01.1942. Notatet er undertegnet politiinspektøren, hvilket sikter til Jørgen Wiermyhr.

å få et grunnlag for sentralbearbeidelse av disse forbrytelser samt til eventuelt bruk for partiet ved utelukkelse av den slags elementer fra parti, arbeids- og ungdomstjeneste. Til fremme av den nasjonalsosialistiske befolkningspolitikk vil det bli opprettet en sentral til bekjempelse av fosterfordrivelse [...]. Biologiske undersøkelser av forbrytersipper og beregning av hva forbryterondet koster staten, vil bli gjennomført. [...] På grunnlag av oppgaver som innhentes vil en i løpet av et par måneder ha en fullstendig oppgave over jødernes kriminalitet og lyssky forretningstransaksjoner.⁶³¹

I hvilken grad ble disse planene realisert? Det var Kriminalavdelingen som arbeidet med den statistiske registreringen av jødene som ble initiert av NS vinteren 1942. I denne forstand stod avdelingen, særlig ved avdelingssjef Jørgen Viermyhr, sentralt i den antisemittiske politikken.⁶³² I tillegg til dette var avdelingen dypt involvert i NS-myndighetenes planlagte tiltak overfor de norske taterne. I et notat av 10. juli 1943 hevdet politiminister Jonas Lie at den viktigste sak innen Kripas' arbeidsområde var «å gjennomføre en aksjon mot taterplagen [...]» med det siktemål å løse spørsmålet «omtrent slik jødespørsmålet ble det».⁶³³ Ved dette tidspunktet hadde arbeidet med konseptutforming og lovforslag i sakens anledning allerede pågått i Kriminalavdelingen i flere måneder.⁶³⁴ Sommeren 1944 overleverte Politidepartementet til slutt et lovforslag til Justisdepartementet. Loven ble imidlertid ikke vedtatt. I stedet ble det nedsatt et utvalg som fikk i oppgave å utarbeide bestemmelser som i nær framtid skulle legge til rette for å fjerne taterne og andre omstreifere fra veiene, å isolere «dem fra den øvrige befolkningen og å hindre formeringen». Et av medlemmene i utvalget var fungerende avdelingssjef i Kriminalavdelingen, Jørgen Viermyhr.⁶³⁵ Som vi skal se i senere kapitler, var «taterpolitikken» også et av de områdene Politidepartementet i sterkest grad fungerte som en radikaliserende pådriver. De foreslåtte tiltakene rant likevel ut i sanden, ettersom tiden løp ifra NS-regimet.

I 1943 ble det også dannet et eget kontor under Kriminalavdelingen – Rådgjerdskontoret – som befattet seg med biologisk-preventiv kriminalitetsbekjempelse.⁶³⁶ Bakgrunnen her var en lov om visse rådgjerd mot forbrytere som ble offentliggjort 25. mars 1943. Her het det at Politidepartementet kunne sette en gitt person under politioppsyn dersom vedkommende var dømt til fengselsstraff mer enn tre ganger, dersom den siste av

⁶³¹ RA-S-3978-E-Ee-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», notat 14.03.1942.

⁶³² Viermyhr og Kriminalavdelingens sentrale rolle i den antisemittiske politikken fremgår tydelig at et skriv fra Nasjonal Samlings fylkesorganisasjon i Stor Oslo til Viermyhr, datert april 1942. Her het det at «i henhold til samtale med sjefkommandør Møystad, skal saker ang. jøder oversendes dem». RA: S-3978-E-Ee-L00032, skriv fra NS fylkesorganisasjon i Stor Oslo 11.04.1942.

⁶³³ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», notat Lie 10.07.1943.

⁶³⁴ De ulike konseptene og forslagene foreligger i RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere». En detaljert drøfting foreligger også i Haave, «NS-regimets 'taterpolitikk'», i Johansen (red.), *På siden av rettsoppgjøret*, 179–255 og i «Taterspørsmålet under hakekorset», 591–647.

⁶³⁵ Haave, «NS-regimets 'taterpolitikk'», i Johansen (red.), *På siden av rettsoppgjøret*, 206–211.

⁶³⁶ Lampe, *Norges statskalender for 1944/45*, 41; *Norges statskalender for 1944/45*, 40. Om kontorets funksjon, se også RA: Oslo politikammer, L-dom 189, forklaring Ole Tobias Orvin 11.03.1946.

forbrytelsene var begått mindre enn fem år tilbake. Loven fastslo samtidig at departementet «i særlige tilfeller» kunne sette i verk politioppsyn selv om disse vilkårene ikke forelå, der dette var påkrevd av hensyn til den offentlige sikkerhet.⁶³⁷ Rådgjerdsløven utvidet følgelig politiets hjemmel til å bedrive «preventiv kriminalbekjempelse» overfor «vaneforbrytere», og løsrev kontrollen over disse tiltakene fra det ordinære rettsapparatet. Loven hadde vært under planlegging i Kriminalavdelingen i Politidepartementet allerede fra våren 1942.⁶³⁸ Her er det interessant å merke seg at den ble fremmet som et motmiddel mot «liberalistiske» former for kriminalitetsbekjempelse. I et PM het det at man:

Ut fra et liberalistisk syn på strafferetten har [man] sett det som politiets vesentlige oppgave å bekjempe forbrytelser som allerede er begått. [...] Behovet for å sikre seg mot gjentakelse av den straffbare handling er imidlertid så sterkt at det kan være grunn til også å gi politiet en selvstendig rett til å pålegge forbrytere visse forbud og påbud – uten å være forpliktet til først å gå veien om domstolen. [...] Politiets oppgave bør ikke være begrenset til å bekjempe foretatte forbrytelser; det har en like viktig oppgave i det å forebygge at der i fremtiden begås nye straffbare handlinger.⁶³⁹

Rådgjerdsløven ble etterfulgt av konkrete tiltak. I et hemmelig rundskriv til landets politimestre fastslo Politidepartementet at rådgjerdsløven umiddelbart skulle implementeres overfor sedelighetsforbrytere. Dette resulterte i saker mot 43 personer, hvorav det ble besluttet å gjennomføre forebyggende forvaring i seks tilfeller. I fem av tilfellene ble det fattet bestemmelser om politioppsyn, og i 18 saker ble det fremsatt forslag om seksualinngrep.⁶⁴⁰ Selv om gruppen som ble rammet var dømte kriminelle, viser saken likevel i hvilken utstrekning Kriminalavdelingen i Politidepartementet tok utgangspunkt i tyske kriminalpolitiske modeller. Dette står i skarp kontrast til Oslo byretts konklusjon under landssvikoppgjøret. Her ble det hevdet at «opprettelsen av en departemental kriminalavdeling var et ledd i omorganiseringen av Politidepartementet, og forsåvidt en nyskaping», men at avdelingen etter rettens oppfatning ikke hadde «noe å gjøre med den nasistiske [SIC!] nyordning.»⁶⁴¹

⁶³⁷ *Lov om visse rådgjerd mot forbrytere*, 25.03.1943. Digitalt tilgjengelig via http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39767/243/?size=medium&mode=0 (besøkt 16.01.2016)

⁶³⁸ Kriminalavdelingens utkast og første del av rådgjerdsløven er innholdsmessig helt identiske. Andre del av loven, om forebyggende forvaring, finnes derimot ikke i det tidlige utkastet. RA-S 3978- E-Ee-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», utkast til lov om politioppsyn med forbrytere (med vedlagt PM), datert april 1942.

⁶³⁹ RA-S 3978- E-Ee-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», utkast til lov om politioppsyn med forbrytere (med vedlagt PM), datert april 1942. Her sitert fra PM.

⁶⁴⁰ RA: S-3978-E-Ee-L0031, mappe merket «Forvaring», utkast skriv til BdS 25.02.1944.

⁶⁴¹ RA: Oslo politikammer: L-dom 3294, rettsprotokoll Oslo byrett 10.09.1947.

Nazistiske saksbehandlingskjeder etter omorganiseringen?

Det er tidligere blitt påpekt at både NS-medlemmer og ikke-NS-ere befattet seg med saker knyttet til den nazistiske omformings- og forfølgelsespolitikken i den første fasen etter at Politidepartementet ble dannet. Fortsatte dette mønsteret å gjøre seg gjeldende utover okkupasjonen etter hvert som tilgangen på NS-medlemmer i departementet ble større?

I motsetning til i Justisdepartementet ble det i Politidepartementet heller ikke i senere faser etablert en praksis med rene NS-saksbehandlingskjeder. Embets- og tjenestemenn som ikke var tilknyttet NS, fortsatte helt frem til okkupasjonens slutt å behandle saker med ekstremt politisk innhold. Flere eksempler kan illustrere poenget. Det ene er forberedelsesarbeidet i forbindelse med stempelingen av de norske jødernes pass. Påtegnelser på saksdokumentene herfra viser at de første konseptene ble ført i pennen av Hjalmar Nielsen (senere Neiden), som var innbeordret politifullmektig i Politidepartementet høsten 1941. Nielsen, som senere ble politimester i Hønefoss, var ikke tilknyttet NS på noe tidspunkt under okkupasjonen. Høsten 1944 ble han tvert imot avsatt fra politimesterembetet, og den siste tiden før frigjøringen var han tilknyttet Milorg. Etter krigen gjeninntrådte Nielsen (da Neiden) som politimester.⁶⁴² I en nekrolog i *Aftenposten* i forbindelse med hans død i 1997, ble nettopp motstandsengasjementet understreket:

Han er blitt berømmet for sin innsats da flyktninger strømmet inn og ut av Ringerike.[...] Tyskerne var så lite fornøyd med «jøssing-reiret» ved Ringerike politikammer at da de våren 1944 forberedte en stor-offensiv mot Milorg i distriktet, opprettet de et eget «politikammer» med 6 mann fra det norske Stapo – i Haugsbygd utenfor Hønefoss. Gjennom Neiden kunne vi følge med i alt som Stapo-folkene foretok seg. Vi fikk anledning til å aksjonere mot Stapo for å ødelegge det materiale som vi visste de hadde samlet mot oss. Det lyktes også fullstendig.⁶⁴³

Til tross for motstandsholdningene var det likevel nettopp Nielsen som førstehåndsbehandlet de første konseptutkastene om stemplinger av jødernes legitimasjonsbeviser i oktober og november 1941.⁶⁴⁴ Først i desember 1941 ble saksområdet overtatt av en NS-er, da Kristoffer Holmen – som var førkrigsmedlem av Nasjonal Samling – ble ansatt som politifullmektig i Politidepartementet. Ved dette tidspunktet var hovedtrekkene i de sentrale dokumentene allerede utformet.⁶⁴⁵

⁶⁴² Nekrolog i *Aftenposten* 7.02.1997.

⁶⁴³ Nekrolog i *Aftenposten* 7.02.1997 (morgen.)

⁶⁴⁴ RA: S-3978-E-Ee-L 0032, mappe merket «Jøder», konsept til skriv til BdS 25.10.1941 (med Niensens og Røstads påtegnelser), skriv fra Politidepartementet til BdS (på tysk) 3.11.1941, skriv fra BdS (Fehlis) til Politidepartementet 22.11.1941 og utkast til kunngjøring fra Politidepartementet 28.11.1941 (med Niensens påtegnelser.)

⁶⁴⁵ Se f.eks. S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Jøder», skriv til Johs. Krogstie AS, 19.12.1941 (Holmens og Røstads påtegnelser), internnotat 8.01.1942 med Holmens påtegnelser, konsepter 8.01.1942 med Holmens påtegnelser.

Ikke-NS-erne i Politidepartementet bisto ikke bare i forbindelse med slike enkeltsaker, de arbeidet også med saksområder av nasjonalsosialistisk interesse på daglig basis. I personalkontoret i Kommandoavdelingen arbeidet det for eksempel to ikke-NS-ere: politifullmektig Helge Grund og Øyvind Frisch. Saksdokumenter fra kontoret viser at også disse ikke-nazistiske funksjonærene måtte vurdere og klassifisere politiske holdninger i personalspørsmål, blant annet i ansettelsessaker.⁶⁴⁶ Det samme var tilfellet i Ordenspolitiets forvaltningsavdeling, der saksbehandlingen – også i forbindelse med personalpolitikken – i stor grad ble utført av ikke-NS-ere.⁶⁴⁷

Det faktum at både NS-medlemmer og ikke-NS-medlemmer i Politidepartementet behandlet politiske saker, må likevel ikke tolkes som at spørsmålet om embets- og tjenestemennenes politiske innstilling ble ansett som *ubetydelige* for arbeidsdelingen. For det første forekom det at saksområder ble flyttet mellom de ulike enhetene i departementet for å sikre at de ble behandlet av politisk pålitelige nasjonalsosialister. For det andre ble det skapt spesialstrukturer for å gjennomføre politiske tiltak av «spesialkarakter». Dobbeltmønsteret som hadde preget arbeidsdelingen i Politidepartementet den første fasen etter 25. september 1940, fortsatte følgelig etter at departementet ble omorganisert og NS-dominert.

Tre eksempler skal her trekkes frem. Det første dreier seg om forskyvning av saksområder i forbindelse med en partiutmeldelse. I august 1943 meldte Birger Lysbakken, kontorsjef i personalkontoret i Kommandoavdelingen, seg som tidligere nevnt ut av Nasjonal Samling. Lysbakkens utmeldelse resulterte imidlertid ikke i avskjedigelse. I stedet ble han overført til Forvaltningsavdelingen i Ordenspolitiet, samtidig som det ble bestemt at han «ikke skulle ha noe å gjøre med de saker som hadde politisk tilsnitt.»⁶⁴⁸ NS-eren Odd Jansen, som frem til da hadde vært kontorsjef i administrasjonskontoret i Forvaltningsavdelingen, overtok Lysbakkens gamle posisjon. Jansen tok samtidig med seg de sakene som var av politisk karakter fra administrasjonskontoret over i Kommandoavdelingen.⁶⁴⁹ Selv om Lysbakken fikk

⁶⁴⁶ Se f.eks. RA:S-3978-P-Pa-L0004, j.nr. 2415/42-KO, PM om politivaktmesterstillingen i Drammen 28.05.1942 (med Grunds påtegnelser); RA:S-3978-P-Pa-L0008, j.nr. 3254/43/KO, PM 15.05.1943, ledige politistillinger i Arendal (med Frischs påtegnelser).

⁶⁴⁷ Påtegnelser på saksdokumentene i avdelingen viser at embets- og tjenestemenn uten NS-tilknytning – som f.eks. kontorsjef i Administrasjonskontoret og senere forvaltningssjef Kvaal – hentet inn politiske vurderinger av politiembetsmenn og tjenestemenn, og at de var involvert i avskjedigelser på politisk grunnlag. Se RA: S-3978-E-Eb-L0090, skriv til Gjøvad 2.12.1942, undertegnet Kvaal etter fullmakt. For avskjedigelser, se RA: S-3978-E-Eb-L0090, PM 6.10.1942 (med påskrifter fra Kvaal og Elstad.)

⁶⁴⁸ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, forklaring Lysbakken 22.11.1945.

⁶⁴⁹ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, Politidepartementets innstilling av 22. juni 1944 om adgang til å holde utmeldte embetsmenn og forklaring Kvaal 24.11.1945. I januar 1945 innskerpet Olbjørn at «alle personalsaker (iberegnet disiplinærsaker unntatt prispolitiet og luftvernets) skal heretter behandles i KO II». RA: S-3978, E-ef-L0003, mappe merket «Administrative rutiner og bestemmelser», skriv fra Olbjørn 13.01.1945.

fortsette i Politidepartementet, ble hans arbeidsområde med andre ord tømt for politisk innhold.

Det andre dreier seg om en omorganisering av Luftvernforvaltningen. Luftvernkontoret i Kommandoavdelingen ble frem til begynnelsen av 1942 styrt av ikke-NS-eren Johannes Halvorsen. Høsten 1942 iverksatte Nasjonal Samling imidlertid et fremstøt for å nazifisere Det sivile luftvern. I februar 1943 ble nasjonalsosialisten Ingolf Hoel ansatt som luftverninspektør i departementets luftvernkontor. Hoel fant det imidlertid vanskelig å gjennomføre endringer så lenge han ikke var kontorsjef. Av denne grunn ble det iverksatt en ommøblering i Politidepartementet, som innebar at det gamle Luftvernkontoret ble inndelt i to kontorer, for henholdsvis politiske og ikke-politiske saker. Halvorsen ble overflyttet til Forvaltningsavdelingen, der han ble satt til å lede et nyopprettet kontor for luftvernforvaltning som tok seg av «upolitiske oppgaver». Hoel tok over Luftvernkontoret i Kommandoavdelingen og behandlet her personalsaker og andre oppgaver som var av betydning for å nazifisere luftvernet.⁶⁵⁰

Det tredje eksemplet dreier seg om opprettelsen av en spesialstilling. 9. mars 1944 ble NS-eren og frontkjemperen Finn Finson – senere avdelingssjef i Kommandoavdelingen – konstituert som sjefkontrollør ved Pris- og rasjoneringspolitiet, direkte under Politidepartementet. Formålet med embetet var å effektivisere pris- og rasjoneringspolitiet ved å utvirke større «gjensidig forståelse og bedret samarbeid med partiets forskjellige organisasjoner».⁶⁵¹ I Politidepartementets innstillingsdokument ble det understreket at nettopp Finson, som gammelt partimedlem, hadde forutsetninger for å lykkes i denne oppgaven.⁶⁵²

Det ble også etablert utvidede kontrollmekanismer for å sikre at saksbehandlingen i departementet foregikk i tråd med «den nye tid». For det første ble de sakene som ble ansett å være av presserende politisk karakter, overvåket fra tysk hold. For det andre innebar det faktum at Politidepartementet var sterkt NS-dominert i de øverste embetsposisjonene at saksbehandlingen i de fleste tilfellene gikk innom ett eller flere NS-medlemmer. For det tredje ble NS-sambandsmannen – og også NS' personalkontor (NSPOT) – anvendt som kontrollledd i saksbehandlingsskjedene. I et skriv til Politidepartementet fra den første NS-sambandsmannen i departementet, Carl Langlie, fra 3. november 1941, ble det påpekt at alle

⁶⁵⁰ RA, Oslo politikammer, L-dom 4271, forklaring Johannes Halvorsen 19.11-1945.

⁶⁵¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 907, innstilling fra Politidepartementet om opprettelsen av stilling som sjefkontrollør i Pris og rasjoneringspolitiet 9.03.1944. Bakgrunnen her var et planlagt fremstøt overfor svartebørshandelen fra Jonas Lie, der både politiet, Hirden og Germanske SS Norge skulle involveres. Se RA: S-3978-E-Eb-L0004, mappe merket «Pris og rasjoneringspolitiet», notat til regjeringssmøte 6.01.1944.

⁶⁵² RA: Oslo politikammer, L-dom 907, innstilling fra Politidepartementet om opprettelsen av stilling som sjefkontrollør i Pris- og rasjoneringspolitiet 9.03.1944

saker som direkte eller indirekte vedrørte Nasjonal Samling, skulle forelegges sambandsmannen. Det samme gjaldt departementets personalsaker.⁶⁵³

Selv om både NS-ere og ikke-NS-ere i Politidepartementet befattet seg med politiske saker, ble med andre ord saksbehandlingen gjenstand for sterk politisk kontroll. Politidepartementet var ikke bare en institusjon der NS-medlemmene etter hvert ble dominerende i de mest sentrale embetsposisjonene, de overbeviste nasjonalsosialistene i departementet kunne også gripe inn og styre saksbehandlingen på ulike nivåer. Dette utgjorde et brudd med førkrigstidens normer om byråkratisk saklighet. Samtidig skapte det grobunn for spenninger. Det fantes både radikale og moderate posisjoner internt i departementet. Videre utviklet det seg skarpe motsetninger mellom embets- og tjenestemennene i departementet og radikale instanser *utenfor* departementet. Denne dynamikken mellom drivkrefter og bremseklosser i den nasjonalsosialistiske politikken skal diskuteres mer utførlig i neste kapittel.

4.3. Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet): Arbeidsområder og arbeidsdeling

Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) atskilte seg ikke bare fra Politidepartementet når det gjaldt graden av nazifisering. Arbeidet med forsyningsspørsmål var av langt mindre betydning ideologisk enn politivirksomhet sett ut ifra et nasjonalsosialistisk ståsted. Forsyningsdepartementet av 25. september 1940 var først og fremst et *økonomisk departement* – et krisedepartement – som arbeidet med å sikre landets forsyninger på ulike områder. Etter hvert som varemangelen gjorde seg stadig mer gjeldende utover okkupasjonen, befattet departementet seg også med en rekke oppgaver knyttet til rasjonering og økonomisk regulering, både av matvarer, råvarer og industriprodukter.

Et viktig overordnet poeng er også at de nasjonalsosialistiske makthaverne på tysk og norsk side i utgangspunktet ikke hadde klare visjoner for hvordan den økonomiske sfæren skulle reorganiseres. Fra tysk hold fantes det riktignok langsiktige planer – i forskjellige versjoner – om å inkludere Norge i en ny europeisk økonomisk orden: et germansk

⁶⁵³ RA: Oslo politikammer: L-dom 4173, skriv fra Carl Langlie til Politidepartementet 3.11.1941. En gjennomgang av arkivmateriale fra personalkontoret viser at sambandsmannen ved flere tilfeller omgjorde saksutfallet. Et konkret, nokså udramatisk eksempel: I midten av juni 1943 arbeidet kontoret med en sak som omhandlet midlertidige ansettelser i Hammerfest. I et PM skrevet av politikonstabel Øyvind Frisch ble det foreslått å ansette tre ikke-NS-ere i stillingene. Påskriften i saksdokumentene viser at forslagene ble omgjort av sambandsmann Carl Ludwig Stephanson. Stephanson foreslo å erstatte en av ikke-NS-erne med et partimedlem med fortid i Den norske legion. Forslaget fikk tilslutning fra Lie. RA-S 3978-P-Pa-L0008, sak merket med Jnr. 3662/43-KO på omslag, PM Frisch om midlertidige ansettelser i Hammerfest 10.06.1943, med påtegninger fra Stephanson 16.06.1943 og Lie (udatert).

Grossraumwirtschaft.⁶⁵⁴ Som følge av krigsutviklingen ble disse langsiktige visjonene imidlertid plassert i bakgrunnen, til fordel for mer kortsiktige krigsøkonomiske krav.⁶⁵⁵ Heller ikke Nasjonal Samling satte reorganiseringen av økonomien og næringslivet øverst på sin agenda. En av grunnene til at Reichskommissariat valgte å innsette upolitiske statsråder i de tre økonomiske departementene, fastslår Høidal, var nettopp at Quisling fremstod som uinteressert i økonomiske saker:

[Carlo] Otte fikk bestemt inntrykk av at Quisling anså økonomiske saker for å være mindre viktige. Ottens inntrykk var riktig. Quisling ønsket først og fremst å kontrollere de departementene som var mest synlige, og som ville gi partiet anledning til å øve direkte innflytelse på folket. Økonomisk administrasjon la han mindre vekt på.⁶⁵⁶

At Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) dermed ble mindre involvert i typisk politiske saksfelter enn Politidepartementet, betyr ikke at saksområdene her var uten politisk betydning. Som vi skal se, *skapte Nasjonal Samlings tilstedeværelse et nytt saksområde* i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet, som igjen utgjorde en viktig bakgrunn for dannelsen av nye NS-enheter innenfor disse institusjonene. For det andre var arbeidet med forsyningsspørsmål av stor betydning ikke bare for den norske befolkningens situasjon, men også for den tyske okkupasjonen. Ettersom Reichskommissariat valgte å føre forhandlinger med embets- og tjenestemennene i de økonomiske departementene på norsk side, fikk Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) en *forhandlingsfunksjon*. Forhandlingene mellom de norske og tyske instansene befant seg i en gråsoner mellom politikk og økonomi. Her kunne de norske embets- og tjenestemennenes innstilling overfor okkupasjonsmakten selvsagt virke inn på utfallet.

To generelle poenger om forholdet mellom nazifisering og intern arbeidsdeling kan også fremheves. Etter Statsakten 1. februar 1942 ble det som påvist, dannet nye NS-enheter i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet: først Ministerens

⁶⁵⁴ Kjerneelementet i konseptet om Großraumwirtschaft var at det nazistiske regimet skulle omdannes til en selvforsynt, økonomisk sone, med fokus på fellesnytte, planlegging og arbeidsdeling. De ulike delene av riket skulle bidra med det de hadde best forutsetninger for å produsere – for Norges vedkommende særlig elektrisitet, metaller og fisk. Innholdet i begrepet har blitt tolket på ulike måter av historikerne. Milward tenderer til å behandle Großraumwirtschaft som et tydelig fastsatt konsept. Bohn karakteriserer i kontrast til dette den tyske økonomiske politikken som kaotisk og improvisert. Se henholdsvis Alan Milward, *The Fascist Economy in Norway* (Oxford: Clarendon press 1972), 279, og Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 121. Se også Gaute Fredriksen, *Og det er en annen historie. Den økonomiske historieskrivningen om årene 1940–1945 i Norges historie. En historiografi*, masteroppgave i historie, UiO 2011, 22.

⁶⁵⁵ Oversiktsfremstillinger over de økonomiske forholdene under den tyske okkupasjonen foreligger i Harald Espeli, «Det økonomiske forholdet mellom Tyskland og Norge 1940–45», i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 135–166. Om de tyske instansenes planer og virksomhet, se Milward, *The Fascist Economy*; Bohn, *Reichskommissariat Norwegen* og Helge Paulsen, «Tysk økonomisk politikk i Norge 1940–45», i *Tidsskriftet Kontrast* nr. 25 (1971), 37–49. For en oversikt over historiografien på dette feltet, se Fredriksen, *Og det er en annen historie*.

⁶⁵⁶ Høidal, *Quisling*, 365.

kontor, deretter et embete som Næringsråd og et eget Personalkontor. En stor del av de politiske sakene i departementet ble som følge av disse institusjonelle endringene trukket ut av de ordinære faghetene i departementene. Også når det gjelder de ordinære fagavdelingene og fagdirektoratene, synes det også å foreligge en nær sammenheng mellom saksinnhold og graden av nazifisering. Et viktig bakteppe her var at forholdet mellom tyske og norske interesser varierte i ulike typer forsyningsspørsmål.

Arbeidsområder og arbeidsdeling før 1. februar 1942

Hvordan var arbeidsdelingen i Forsyningsdepartementet i den første fasen etter 25. september 1940? I hvilken utstrekning befattet departementet seg med saker som var av betydning for Nasjonal Samling og partiets politiske prosjekt?

Som følge av den tyske okkupasjonen ble Forsyningsdepartementets arbeidsfelt sterkt utvidet. Et trekk ved den norske økonomien før krigsutbruddet var nettopp landets sterke importavhengighet. Ikke i noe land i Europa, fastslår historikeren Alan Milward, var importnivået per innbygger større enn i Norge:

No country had so high a value of imports per inhabitant, and only Sweden had a higher value of exports per inhabitant. The value of total international trade per inhabitant was higher in Norway than in all other European countries. [...] No other country in Europe was so dependent on food imports and especially on imports of bread grain.⁶⁵⁷

Norges importvarer i mellomkrigsårene kom hovedsakelig fra tre kilder: Storbritannia, Tyskland og de skandinaviske landene. Aller mest sentralt var Storbritannia.⁶⁵⁸ Okkupasjonen innebar at de økonomiske relasjonene med de oversjøiske områdene ble stanset. Norge ble av denne grunn helt avhengig av import fra den tyske okkupasjonsmakten. Sett fra norsk side var særlig tilførsel av korn og brensel av avgjørende betydning:

Under okkupasjonen foregikk 80 % av eksporten og 67 % av importen med det stortyske riket. Norge ble helt avhengig av bl.a. kull, koks og kornvarer, særlig rug, fra tyskkontrollert område. Fisk, malm og metaller av ulikt slag gikk motsatt vei.⁶⁵⁹

Under krigen fikk Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) derfor en avgjørende betydning innen matpolitikken. «Den situasjon som oppstod ved den tyske okkupasjonen 9. april 1940», het det i stortingsmeldingen om Forsyningsdepartementets virksomhet fra 1946–47, «stillet departementet og dets organer i det besatte området overfor til dels helt nye

⁶⁵⁷ Milward, *The Fascist Economy*, 32, 35.

⁶⁵⁸ Milward, *The Fascist Economy*, 39–43.

⁶⁵⁹ Espeli, «Det økonomiske forholdet mellom Tyskland og Norge», i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 140.

oppgaver som etter hvert førte til en sterk utvidelse av arbeidsområdet.»⁶⁶⁰ Mens forsynings- og sikringstiltak hadde stått i sentrum for Forsyningsdepartementets virksomhet før krigsutbruddet, ble rasjoneringen etter hvert et av departementets mest sentrale arbeidsområder. Ved krigsutbruddet var bare matmel, sukker og kaffe rasjonert. Fra våren 1940 til høsten 1942 ble matvaresituasjonen stadig forverret, og den ene varen etter den andre forsvant fra markedet. Etter hvert kom dermed praktisk talt alle matvarer inn under rasjonering eller omsetningsregulering.⁶⁶¹

Det er blitt påpekt at Forsyningsdepartementet frem til Statsakten ikke gjennomgikk noen nazifisering av betydning. Selv ikke den kommissariske statsråden i departementet mellom 25. september 1940 og 1. februar 1942, Øystein Ravner, var partimedlem. Hvordan var arbeidsdelingen i Forsyningsdepartementet organisert i dette tidsrommet? Per 25. september 1940 bestod Forsyningsdepartementet som nevnt av én avdeling og to fagdirektorater. *Den alminnelige avdeling* hadde som hovedoppgave å bistå direktoratene på det økonomiske og juridiske området.⁶⁶² Avdelingen befattet seg blant annet med forsyningsloven av 1917 og lov om forsyningsnemder, samt ulike rettslige spørsmål, forordninger og forskrifter.⁶⁶³ Den behandlet også administrasjonssaker, regnskapssaker og økonomisaker knyttet til virksomheten i Forsyningsdepartementet.⁶⁶⁴ Under Ravners tid som statsråd sorterte også departementets personalsaker under denne avdelingen.⁶⁶⁵ Dette var et arbeidsområde som var av stor politisk betydning, ettersom Nasjonal Samling ønsket å sluse NS-folk inn i departementet.

Direktoratet for proviantering og rasjonering befattet seg med saker knyttet til matforsyningsproblematikken. Dette inkluderte blant annet forsyninger med jordbruksvarer, fisk- og fiskeprodukter og forsyning og rasjoner av fettprodukter. Direktoratet arbeidet i tillegg med rasjonering av matvarer og tildelingen av matvarer til industrielt bruk.⁶⁶⁶ Av de forsyningsspørsmålene direktoratet var involvert i, var særlig tilførselen av korn av avgjørende betydning sett ut ifra en norsk synsvinkel:

⁶⁶⁰ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 2.

⁶⁶¹ Se Guri Hjeltnes, *Norge i krig, bind 5. Hverdagsliv* (Oslo: Aschehoug 1985), 100–108, samt St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 2. I Forsyningsdepartementet resulterte dette i en rekke nye kontordannelser og en sterk utvidelse av personalstaben. I en redegjørelse som tok for seg Øystein Ravners virksomhet under okkupasjonen, anslo forhenværende ekspedisjonssjef i Forsyningsdepartementet, Andreas Schei, at antallet ansatte i Forsyningsdepartementet per 1. februar 1942 lå på 400, mot ca. 90 høsten 1941. RA: Oslo politikammer, L-dom 4201, eske 2, erklæring Andreas Schei 3.06.1947.

⁶⁶² St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 1.

⁶⁶³ Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1941*, 70–71.

⁶⁶⁴ Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1941*, 70–71.

⁶⁶⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 727, avhør Arne Gunneng 11.10.1945.

⁶⁶⁶ Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1941*, 73–74; St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 7.

Norge var [...] helt avhengig av flere viktige matvarer, særlig var korn livsviktig, og direktoratet kunne ikke foreta seg noe som kunne føre til reduksjon i kornimporten.⁶⁶⁷

På tysk side var særlig fiskeriforsyningene av interesse. Fisk og fiskefett var en langt større knapphetsfaktor enn korn i det tyske matvaresystemet.⁶⁶⁸ Nettopp fiskeeksporten fra Norge spilte her en vesentlig rolle:

Vor dem Krieg kam der überwiegende Teil aus der deutschen Hochseefischerei, der nun die Fanggründe im Atlantik versperrt waren. Ohne die Lieferungen aus Norwegen hätte der deutsche Markt während des Krieges nur mit einem Fünftel der Menge der Vorkriegszeit versorgt werden können. [...] Mit den Lieferungen aus Norwegen war zumindest die Fischversorgung zu zwei Dritteln des Vorkriegsniveaus gedeckt.⁶⁶⁹

Direktoratet for industriforsyning arbeidet med spørsmål knyttet til forsyninger og omsetningsreguleringer av råvarer til industrien og ferdige industrivarer. Før den tyske okkupasjonen var direktoratets virksomhet begrenset til enkelte varesorter, som bensin og brensel. Etter hvert som innførselen og produksjonen av forskjellige industrivarer ble redusert, ble stadig flere varer lagt under direktoratet, som brensel, bygningsmaterialer, jern, stål, metaller og råvarer og ferdigprodukter til tekstilindustrien.⁶⁷⁰ Frem til Statsakten sorterte også arbeidet med rasjonering av mineraloljer og trafikk under Industriforsyningsdirektoratet. Fra 5. februar 1942 ble disse oppgavene lagt under det nyopprettede Kommunikasjonsdirektoratet.⁶⁷¹

Flere av de saksområdene som sorterte under Direktoratet for industriforsyning, var av stor betydning for den tyske krigsøkonomien. Særlig forsynings saker knyttet til metalliske malmer og metaller ble ansett som viktige fra tysk ståsted.⁶⁷² Et annet viktig område var omsetningen og fordelingen av byggevarer. Allerede i løpet av de første månedene satte tyskerne i gang store byggeprosjekter i det okkuperte Norge, og i oktober 1941 beordret Hitler, som fryktet en alliert landgang ved norskekysten, en massiv utbygging av anlegg i Norge. Selv om norsk byggevirksomhet var preget av tilbakegang under krigen, oppstod det dermed en knapphet på byggevarer, spesielt trelast. De tyske instansene ønsket å begrense norsk byggevirksomhet mest mulig, og i løpet av okkupasjonen ble byggevarer i stadig større

⁶⁶⁷ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 36.

⁶⁶⁸ Espeli, «Det økonomiske forholdet mellom Tyskland og Norge», i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 145.

⁶⁶⁹ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 285

⁶⁷⁰ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 53.

⁶⁷¹ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 111–114.

⁶⁷² Milward, *The Fascist Economy*, 85.

utstrekning rasjonert.⁶⁷³ Som vi skal se lenger frem i denne avhandlingen, utøvde fremfor alt aktører knyttet til Organisation Todt påtrykk på embets- og tjenestemennene innen Industriforsyningsdirektoratet for å sikre tyske krav.

Selv om Forsyningsdepartementets (Næringsdepartementets) saksfelt i liten grad var av ideologisk karakter, var departementets arbeidsområder likevel ikke uten politiske implikasjoner. For det første har forsyningsspørsmål i seg selv politiske implikasjoner, særlig innenfor rammen av et nasjonalsosialistisk styresett. Dette fremgår tydelig av den differensierte ernæringspolitikken som ble ført fra tysk side i ulike okkuperte områder. I østområdene, der befolkningene ble klassifisert som «rasemessig laverestående», ble matpolitikken formet i et symbiotisk samspill med raseideologien. Forut for invasjonen av Sovjetunionen kom det tyske landbruksdepartementet og Wehrmacht til enighet om en sultplan som skulle ta livet av 20–30 millioner sovjetiske innbyggere.⁶⁷⁴ «Food», skriver historikeren Adam Tooze, «cut across the contradiction between economics and ideology, between the need for labour and the imperative for genocide.»⁶⁷⁵ I Norge, der majoritetsbefolkningen ble rangert øverst i det nazistiske rasehierarkiet, valgte de tyske instansene derimot en forhandlingslinje. Allerede i mai 1940 besluttet Administrasjonsrådet at Direktoratet for proviantering og rasjonering skulle forhandle med den tyske okkupasjonsmakten om import og eksport av matvarer, og slike forhandlinger ble gjennomført helt frem til krigens slutt.⁶⁷⁶ Også aktørene innen Direktoratet for industriforsyning deltok i forhandlinger med Reichskommissariat om import, eksport og regulering av industriprodukter og industriråvarer. Forhandlingene med de tyske myndighetene foregikk likevel selvsagt ikke mellom likeverdige partnere, men var basert på asymmetriske maktforhold. I en beretning etter krigens slutt ble det hevdet at forhandlingene var ubehagelige og at de ved enkelte tilfeller kunne munne ut i rene trusler fra tysk side:

Den ånd og tone som hvilte over forhandlingene med tyskerne innbød [heller] ikke til å bevare dem i erindringene, så jeg har vært mest innstillet på å glemme det hele. Vi er jo ikke vant til å føre forhandlinger under tysk kommandotone, og forholdet mellom tyskerne og oss kom derfor

⁶⁷³ Frøland, Hatlehol, Ingulstad og Sæveraas, «Organisasjon Todt i Norge», 14. Digitalt tilgjengelig via <https://www.yumpu.com/no/document/view/20149523/organisasjon-todt-i-norge-1942-45-et-makroperspektiv> (besøkt 16.01.2016). Se også St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 86–87.

⁶⁷⁴ Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (London: Penguin books 2006), 476–485.

⁶⁷⁵ Tooze, *The Wages of Destruction*, 538–539.

⁶⁷⁶ I stortingsmeldingen om Forsyningsdepartementets virksomhet etter krigen het det at: «For importen fra Tyskland ble denne linje også konsekvent fulgt. For eksportens vedkommende ble regelen fraveket – spesielt ved at Handelsdepartementet ønsket å føre forhandlingene om eksporten av fisk og fiskeprodukter. Men direktoratet fikk nesten alltid høve til under forhandlingene og fritt hevde sine interesser.» St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 36.

ofte på spissen. Jeg erindrer således et tilfelle fra 1942 da tyskerne var særlig urimelige i sine pristilbud. [...] Jeg framholdt at prisene var slik at der måtte fryktes for at fiskerne ikke ville gå ut fordi de fant det ulønnsomt med slike priser. [...] da jeg kom hjem fikk jeg innkallelse til den såkalte Gebietskommisjar her, som opplyste at tyskerne ville vite å belønne med en passende straff den som våget å lage sabotasje.⁶⁷⁷

Forhandlingene kunne også ha ideologisk-politiske dimensjoner. Særlig i saker som involverte tyske krigsøkonomiske interesser, kunne de norske forhandlernes politiske holdninger til Tyskland og nasjonalsosialismen virke inn på utfallet.

For det andre ble Forsyningsdepartementet stilt overfor krav og press fra Nasjonal Samling. På den ene siden søkte partiet å nazifisere departementet. I en vitneforklaring etter krigen, påpekte tidligere ekspedisjonssjef ved Den alminnelige avdeling, Andreas Schei, at pågangen fra NS-hold var påtakelig allerede i den første fasen etter 25. september 1940, selv om Ravner og hans medarbeidere nesten helt og fullt lyktes i å trenere initiativene fra NS-hold:

Fra NS-hold ble det hele tiden presset sterkt på for å få partifolk inn i departementet, og Ravners stilling var ofte meget vanskelig, særlig fordi det gjaldt så mange ansettelse og fordi det i disse tilfeller ikke var spørsmål om å skifte ut eldre funksjonærer, men om å besette nye stillinger.⁶⁷⁸

På den andre siden ble Forsyningsdepartementet utsatt for pågang fra NS-næringsdrivende som ønsket å bli begunstiget på grunn av sin partiloyalitet eller som følte seg urettferdig behandlet av ikke-NS-erne i departementet.⁶⁷⁹ Her ble det hevdet at departementets embetsmenn saboterte NS-folks virksomhet med formål å fremvise sin motvilje mot den tyske okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling.⁶⁸⁰ Vi skal senere i denne avhandlingen utforske mer konkret hvordan disse fremstøtene foregikk. I det følgende er det særlig verdt å merke seg at påtrykket etter hvert virket inn på arbeidsdelingen i departementet.

De nye NS-institusjonenes funksjoner

Som det ble påvist i forrige kapittel, ble det etter Statsakten dannet flere NS-enheter i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet. Vinteren 1942 ble det opprettet et ministerkontor, som bestod utelukkende av NS-medlemmer. Med dannelsen av Næringsdepartementet ble det også skapt et NS-dominert personalkontor og – etter hvert – et embete som næringsråd. Hvilke funksjoner hadde disse nye, NS-dominerte institusjonene? Hvilke saksområder og enkeltsaker overtok de fra de ordinære direktoratene og avdelingene?

⁶⁷⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4201, eske 2, skriv fra høyesterettsadvokat Bj. Egge 12.02.1947.

⁶⁷⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4201, eske 2, skriv fra Andreas Schei 3.06.1947.

⁶⁷⁹ Dette fremgår av RA: S-2799-D-Dad-L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert).

⁶⁸⁰ Se f.eks. RA: PA-0741-Fb-L0011, skriv fra Hildisch til Hagelin 1.09.1941.

Opprettelsen av Ministerens kontor i Forsyningsdepartementet synes å ha vært direkte relatert til klagen som ble fremsatt fra NS-aktivister og NS-næringsdrivende i den første fasen etter 25. september 1940. I et skriv som omhandlet det nye kontoret, begrunnet Blehr nydannelsen med at departementet stadig måtte befatte seg med saker der det synes å ha forekommet urettferdigheter «mot NS-folk eller fabrikker og firmaer som ledes av NS-folk, bl.a. i forbindelse med tildeling av kvoter».⁶⁸¹ Samlet sett synes Ministerens kontor å ha hatt fire viktige funksjoner, med varierende betydning i ulike faser av okkupasjonen. For det første var kontoret et brohode mellom NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) og Nasjonal Samlings partiapparat. Et klart uttrykk for dette er at NS-sambandsmannen i Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet arbeidet ved kontoret mesteparten av perioden mellom 1942 og 1945. NS-sambandsmannens oppgave i departementene var nettopp å styrke kontakten mellom statsforvaltningen og Nasjonal Samlings partiinstanser. I en kontorinstruks for Næringsdepartementet fra 25. juni 1943 ble det fastsatt at saker som «direkte eller indirekte vedrører eller har betydning for Nasjonal Samling, skal av vedkommende avdeling på forhånd forelegges for NS Sambandsmann til uttalelse. Sambandsmannen skal for øvrig alltid i størst mulig utstrekning holdes underrettet om slike saker av avdelingene».⁶⁸² Både den første kontorsjefen ved Ministerens kontor, Bjørn Bohre og etterfølgeren Ivar Klausen fungerte i lengre perioder som NS-sambandsmenn, og i denne fasen var kontorsjefembetet og sambandstjenesten dermed forent gjennom personalunion. I periodene da sambandsmannen arbeidet utenfor Ministerkontoret synes arbeidsfordelingen å ha vært mer uklar og flytende. I et skriv til Nasjonal Samlings generalsekretariat fra desember 1944 hevdet daværende kontorsjef Klausen at det «blandt NS medlemmer er en del usikkerhet omkring spørsmålet om hvem som er rette instans i de forskjellige saker som har mer eller mindre sterk tilknytning til Partiet».

Med hensyn til Ministerens kontors saksområde har den tidligere Sambandsmann hatt den oppfatning at de fleste saker som vedrørte Partiet skulde behandles i Ministerens kontor. Ministerens kontor er således blitt bebyrdet med saker som lettere kunde bli løst i vedkommende fagkontorer,⁶⁸³

Klausen ønsket å overføre slike saker fra til fagkontorene i Næringsdepartementet, med sambandsmannen som mellomledd i saksbehandlingskjeden.⁶⁸⁴ Det er imidlertid lite som

⁶⁸¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3413, skriv fra Blehr om konstitusjonen av Bjørn Bohre som sjef for Ministerens kontor 26.02.1942.

⁶⁸² RA: S-2799-D-Dad- L0009, instruks for kontortjenesten i Næringsdepartementet 25.06.1943.

⁶⁸³ RA:S-1437-F-Fc-L0002, skriv fra Klausen til NS Generalsekretariat 5.12.1944.

⁶⁸⁴ RA:S-1437-F-Fc-L0002, skriv fra Klausen til NS Generalsekretariat 5.12.1944 og RA: S-2799-D-Dad- L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert).

tyder på at dette lyktes.⁶⁸⁵ Ministerens kontor forble dermed fra opprettelsen vinteren 1942 til okkupasjonens slutt et partikontor innenfor sentraladministrasjonens rammer.

For det andre hadde Ministerens kontor som oppgave å øke Nasjonal Samlings innflytelse, særlig i tiden mellom Statsakten og dannelsen av Næringsdepartementet våren 1943. Et av de saksforholdene som ble overtatt umiddelbart etter dannelsen av kontoret, var departementets personalsaker.⁶⁸⁶ Blant de ledende embetsmennene i departementet ble dette oppfattet som et tiltak som hadde som formål nettopp å endre departementets personalsammensetning. Ministerkontoret, påpekte provianteringsdirektør Schei,

overtok straks behandlingen av departementets personalssaker. Dermed tok nazifiseringen av departementet til. Sekretær Melhus i Det juridiske kontor som tidligere hadde behandlet personalsakene ble avskjediget fra sin stilling fordi nazistene mente at han under sin behandling av disse saker ikke hadde vist «den rette innstilling.»⁶⁸⁷

Kildemateriale fra Metallkontoret i Direktoratet for industriforsyning viser også at kontoret arbeidet aktivt for å utvide kontrollen over alle aspekter ved personalpolitikken. I april 1942 mottok Metallkontoret ved daværende kontorsjef Ole I. Vold et skriv fra kontoret. Her ble det påpekt at kontorsjefene i fagkontorene for fremtiden bare skulle utforme slike innstillinger i ansettelsessaker dersom de ble anmodet om det av Ministerens kontor.⁶⁸⁸ Etter dannelsen av Næringsdepartementet, ble personalpolitikken overtatt av det nyopprettede Personalkontoret under Den alminnelige avdeling. Fra dette tidspunktet synes ministerkontorets rolle i nazifiseringspolitikken å ha blitt mer begrenset.

For det tredje ble de ulike enkeltsakene som var av betydning for Nasjonal Samlings partiapparat, NS-bedrifter eller NS-aktører enten lagt til eller forelagt Ministerens kontor. Et nøkkeldokument her er et notat fra kontorsjef Klausen til næringsråd Ljungberg våren eller sommeren 1944. Klausen hevdet at kontoret etter opprettelsen «på grunn av de vanskelige forhold her i departementet» hadde fått stor pågang fra partikretser med anmodninger om å behandle saker «*som ikke ble behandlet på tilstrekkelig forståelsesfull måte i departementenes*

⁶⁸⁵ Først i mars 1945 ble sambandsfunksjonen flyttet ut av Ministerens kontor. Fra dette tidspunktet ble det overtatt av eksepdisjonssjef Roald Astrup Nielsen i Personalavdelingen. Se RA: S-1437-F-Fb-L0001, utnevningebrev Roald Astrup Nielsen 5.2.1945.

⁶⁸⁶ Både i Statskalenderen av 1942 og i skrivene i forbindelse med kontordannelsen ble personalarbeidet fremhevet som et av dets viktigste saksområder. Se Lampe (red.), *Norges statskalender for året*, 82 og RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr om opprettelsen av Ministerens kontor 18.02.1942 og 20.02.1942.

⁶⁸⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 4, forklaring Schei 10.01.1946.

⁶⁸⁸ Selve skrivet fra Ministerens kontor er ikke blitt funnet, men svarbrevet fra Metallkontoret gir et forholdsvis godt inntrykk av innholdet. RA: S-3647, L0015, mappe merket «Personal», skriv til Ministerens kontor om innstilling til ansettelse av personale 14.03.1942 (undertegnet Ole I. Vold).

forskjellige avdelinger». ⁶⁸⁹ Dette dreide seg ifølge Klausen for det første om NS-næringsdrivende som var blitt boikottet av grossister og av fordelingsentralene. Videre handlet det om privatpersoner som var blitt boikottet av detaljister ved tildeling av matvarer. I tillegg fikk kontoret i oppgave å ordne med anvisning av matvarer og materiell til partiets forskjellige organisasjoner, samt til formelle representasjoner – ofte knyttet til NS-ministrenes virksomhet. ⁶⁹⁰ Et stikkord for kontorets virksomhet var følgelig *særbehandling på politisk grunnlag*. Med opprettelsen av kontoret ble det etablert et maktinstrument for å trumfe slike krav igjennom. ⁶⁹¹

Ministerens kontor skulle for det fjerde befatte seg med spørsmål av politisk eller spesiell natur. ⁶⁹² Dette kunne blant annet dreie seg om saker som skulle hemmeligholdes, og som dermed ikke kunne utføres gjennom fagkontorene, «såsom forberedelser av aksjoner av partiets uniformerte avdelinger o.l.». ⁶⁹³ Spesielle saker kunne også handle om politiske disiplinærtiltak. 3. august 1942 ble det holdt en stor symbolmarkering til støtte for kongehuset i forbindelse med kong Haakons fødselsdag. I Oslo og andre byer markerte tusenvis av mennesker dagen ved å bære blomster i knappullet. ⁶⁹⁴ Også i Forsyningsdepartementet ble Kongens fødselsdag markert, til irritasjon for NS-minister Blehr. I et skriv av 19. august 1942 poengterte ministeren at «enhver demonstrasjon av politisk natur er forbudt» og at det i fremtiden ville «få meget alvorlige følger for de funksjonærer i dette departement som finner å kunne sette seg ut over dette». ⁶⁹⁵ Embets- og tjenestemennene som hadde deltatt, ble avhørt

⁶⁸⁹ RA: S-2799-D-Dad- L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert). Min kurs., KS.

⁶⁹⁰ RA: S-2799-D-Dad- L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert).

⁶⁹¹ Noen helt konkrete eksempler: Protesten mot å imøtekomme kravet om ekstrarasjoner til Småhirden fra Ministerens kontor 5.09.1942, som ble sitert innledningsvis i denne avhandlingen, medvirket antakelig til at Vogt Leigh i 1. Rasjoneringskontor mistet jobben. Da Vogt Leigh ble stilt til disposisjon med ventelønn, sendte Blehr kontorsjefen et personlig skriv der han fastslo at det var å anse som «en frekkhet at De i en påtegning tillater Dem å antyde at det her var et forhold som kunne være gjenstand for anmeldelse [...]. Jeg er dessværre først nu blitt oppmerksom på Deres overfor omhandlede påtegning». Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, henholdsvis skriv fra Ministerens kontor til Avdelingen for proviantering og rasjoneringskontor 5.09.1942, med vedlagt påtegning fra Vogt Leigh 7.09.1942 og skriv fra Blehr vedrørende Vogt Leighs stilling, 13.09.1943. Et annet interessant eksempel er en sak fra juli der NS-restauranten Ritz klaget over vanskeligheter med å få kjøpt inn sesongvarer, som laks og hummer. I et notat til Næringsråden anbefalte Henrik Strand, som var ansatt ved Ministerens kontor og ved dette tidspunktet fungerende sambandsmann, å imøtekomme restaurantens henvendelse, med den begrunnelse at det var uhørt at NS-partifeller skulle utsettes for boikott grunnet sitt partimedlemskap. «At partifeller som er medlemmer av det statsbærende parti skal være utsatt for økonomiske tap på grunn av sitt medlemskap, mener jeg må forhindres med alle midler. [...] Jeg tillater meg å foreslå at det hos en av fiskegrossistene, f.eks. Karl A. Jensen, blir beslaglagt et parti laks, 100–200 kg, og at dette parti overføres til restauranten.» Se RA: S-2799-D-Dad-L0007, henholdsvis notat til Næringsråden 13.07.1944 og skriv fra Strand til 2. Provianteringskontor 13.07.1944.

⁶⁹² Jf. Lampe (red.), *Norges statskalender for året 1942*, 82.

⁶⁹³ RA: S-2799-D-Dad-L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert).

⁶⁹⁴ Nøkleby, *Holdningskamp*, 187–190.

⁶⁹⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr om blomsteraksjonen 19.08.1942

av Fritz Haberland, som på dette tidspunktet var sekretær nettopp ved Ministerens kontor. Saken endte med en mindre bot for de involverte.⁶⁹⁶

Dannelsen av det NS-dominerte Personalkontoret sommeren 1943, innebar at personalpolitikken ble skilt ut fra Ministerens kontor. Også Personalkontorets arbeidsområde hadde dermed fra starten av et tydelig politisk preg. For det første overtok kontoret arbeidet med ansettelse, forfremmelser og avskjedigelser – saksfelter som per definisjon var av betydning for Nasjonal Samling.⁶⁹⁷ For det andre arbeidet NS-aktørene i Personalkontoret med spesialoppgaver av nasjonalsosialistisk karakter. Kontorsjef Haberland kombinerte blant annet sitt formelle kontorsjefsembete med vervet som Nasjonal Samlings bedriftstillitsmann. Gjennom dette partivervet samlet kontorsjefen blant annet inn politiske opplysninger om embets- og tjenestemennene i Næringsdepartementet. I arkivet etter NS-sambandsmannen i Næringsdepartementet foreligger en rekke rapporter adressert til bedriftstillitsmann Haberland om de politiske forholdene innen de enkeltstående avdelingene og kontorene. I mars 1944 mottok han for eksempel en rapport fra cellebedriftstillitsmannen i Direktoratet for proviantering og rasjonering fra mars 1944, som omhandlet en av sekretærene ved 2. Rasjoneringskontor. Her ble det understreket at sekretærens oppførsel hadde vært og var «påfallende demonstrativ, idet han tilkjennegir sin politiske innstilling bl.a. ved en aggressiv uhøflighet [...]».⁶⁹⁸ Også innen Personalkontoret fløt de formelle saksområdene dermed sammen med partioppgaver.

Embetet som næringsråd synes i første rekke å ha blitt opprettet for å avlaste ministeren.⁶⁹⁹ I en instruks for kontortjenesten i Næringsdepartementet fra begynnelsen av 1945 het det at både ministeren og næringsråden hadde myndighet til å gi fullmakter til avdelingssjefene i departementet. Videre ble det fastslått at skriv til andre departementer skulle forelegges til underskrift enten av ministeren eller næringsråden. Endelig understreket instruksene at

⁶⁹⁶ Se henholdsvis RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, avhør Elisabeth Iversøn 3.04.1946 og RA: Oslo politikammer, L-dom 727, forklaring Haberland 27.08.1945.

⁶⁹⁷ Lampe, *Norges Statkalender for 1943*, 48; *Norges Statskalender for 1944/45*, 48.

⁶⁹⁸ Et annet eksempel: 4. februar 1944 mottok Haberland en liste fra Nasjonal Samlings tillitsmann ved Jern- og stålkontoret, Thorleif Sørvig, som tok for seg den politiske innstillingen blant kontorets embets- og tjenestemenn. Blant karakteristikene som ble gitt, var «NS», «Politisk indifferent. Tilbakeholdende [sic!] natur», «Politisk motstander. Svak. Ufarlig.», «Skarp motstander. Intrigant. Dekker seg. Skinn av uinteressert. Farlig.». Se RA: S-1437-F-Fc-L0002, mappe merket «Personelloversikter», rapport til Haberland fra cellebedriftstillitsmannen i Avdelingen for proviantering og rasjonering 1.03.1944, rapport fra cellebedriftstillitsmann i Jern- og stålkontoret, 4.02.1944.

⁶⁹⁹ Det hadde følgelig en tilsvarende funksjon som justisrådembetet i Justisdepartementet. I en instruks fra 16. november 1942 ble det fastslått at justisråden skulle fungere som justisministerens nærmeste rådgiver og stedfortreder i departementale spørsmål. Videre skulle han formidle avgjørelser mellom ministeren og departementets avdelinger. Se Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 25.

alle saker av større betydning, herunder saker av prinsipiell natur, forelegges for avdelingens sjef som forelegger videre vedkommende saker for Næringsråden.⁷⁰⁰

Embetet som næringsråd kan dermed sies å ha fungert som et kontrollledd i saksbehandlingen. Ettersom et førkrigsmedlem ble plassert i embetet, synes det følgelig å ha styrket Nasjonal Samlings innflytelse over de enkelte fagenhetene i Næringsdepartementet.⁷⁰¹

Nazifiserte saksbehandlingskjeder

Opprettelsen av de nye NS-enhetene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) ledet altså til at saksområder knyttet til Nasjonal Samling ble tatt ut av de ordinære fagenhetene iog overført til institusjoner som var sammensatt av «politisk pålitelige» embets- og tjenestemenn. Dette betyr likevel ikke at fagenhetene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) utelukkende befattet seg med ikke-politiske saker. For det første arbeidet disse enhetene innenfor et felt der forholdet mellom det norske samfunnet og den tyske okkupasjonsmakten stod i sentrum. For det andre ble det også her behandlet saker som var av relevans for Nasjonal Samlings virksomhet.

I sin undersøkelse av arbeidsdelingen i det nazifiserte Justisdepartementet avdekker Støen flere interessante mønstre knyttet til arbeidsfordelingen mellom Ministerens kontor og de tradisjonelle departementsenhetene. Støen hevder, med utgangspunkt i Lovavdelingen, at saker av politisk karakter ble flyttet i takt med tilgangen på NS-medlemmer. Ved de tidspunktene da det fantes et tilstrekkelig antall NS-folk i fagavdelingene, ble saker med nasjonalsosialistisk tilsnitt behandlet her. I de fasene der NS-medlemmene var fåtallige, ble deler av saksbehandlingen lagt utenfor Lovavdelingen. Sakene ble følgelig behandlet gjennom *nazistiske saksbehandlingskjeder*. I Justisdepartementet ble det langt på vei sikret at politisk betente saker ble behandlet av NS-medlemmer i alle ledd.⁷⁰²

⁷⁰⁰ RA: S-2799-D-Daa-L0003, instruks for kontortjenesten i Næringsdepartementet 10.02.1945.

⁷⁰¹ Påtegnelser fra saksdokumenter fra arkivene etter Ministerens kontor viser at en lang rekke NS-relaterte saker ble forelagt Næringsråden. Et enkelt, konkret eksempel er saken der det ble reist forslag om ekstrabevilgninger til NS-restauranten Ritz. Se fotnote 691, samt RA: S-2799-D-Dab-L0007, notat til Næringsråden 13.07.1944.

⁷⁰² Støen skriver: «Motstandshandlingene som fant sted i Lovavdelingen, der embets- og tjenestemenn forsøkte å trenere eller nektet å behandle politiske saker, resulterte i at saker som var av politisk betydning eller berørte politiske forhold, måtte bli behandlet av avdelingens NS-medlemmer. Den lave graden av nazifisering som preget personsammensetningen i Lovavdelingen før 1. juli 1943, gjorde det imidlertid umulig å opprettholde de vanlige formene for departemental saksbehandling. Det oppstod således nye rutiner for behandlingen av politiske saker. I tiden der Larssen var avdelingens eneste NS-medlem, falt arbeidet med denne typen saker på ham, og de skal flere ganger ha blitt avgjort direkte gjennom konferanse mellom ham og Riisnæs uten å ha gått den vanlige departementale veien. Høsten 1942, da NS-medlemmene Riis og Tank ble ansatt som sekretærer i Lovavdelingen, oppstod det en ny ordning som fortsatte også etter at Larssen ble justisråd. Ordningen gikk ut på at enten Riis eller Tank behandlet de politiske sakene i første hånd før de gikk videre til Larssen, som deretter konfererte direkte med Riisnæs. Den innebar at deler av saksbehandlingen en tid ble liggende utenfor

I hvilken utstrekning kan slike nazifiserte saksbehandlingsskjeder avdekkes innen Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)? I april 1944 falt 1. Rasjoneringskontor i Direktoratet for proviantering og rasjonering som nevnt under NS-ledelse, da Dagfin Børde Hestnes overtok kontorsjefsstillingen etter Erling Vogt Leigh.⁷⁰³ Blant NS-medlemmer i departementet ble det som følge av dette tatt til orde for å *tilbakeføre* NS-relaterte saker til rasjoneringskontoret. I et notat til næringsråden fastslo kontorsjef Klausen ved Ministerens kontor at:

Når no 1. rasjoneringskontor er kommet under politisk betryggende ledelse og kontoret for øvrig ledes av NS Sambandsmann i Næringsdepartementet, finner jeg det rimelig at kontoret no overtar til behandling de av kontorets saker som Ministerens kontor tidligere har måttet beskjeftige seg med. At Ministerens kontor tilstedighet skal gripe inn i 1. Rasjoneringskontors fagområde, er lite oppøst.⁷⁰⁴

Mye tyder på at denne ordningen ikke ble gjennomført i praksis. I et skriv til Nasjonal Samlings sambandstjeneste fra desember 1944 – etter at Hestnes var blitt arrestert for rasjoneringsvindel – hevdet Klausen at det hadde vært Hestnes' oppfatning at «de fleste saker som vedrørte Partiet skulle behandles i Ministerens kontor, og at kontoret således var blitt bebyrdet med saker som lettere kunne ha blitt løst i vedkommende fagkontorer».⁷⁰⁵ Klausens skriv illustrerer tydelig hvor sterkt kravet om politisk pålitelighet ble vektlagt ved organiseringen av saksfordelingen i departementet. Det fantes en klar sammenheng mellom hvem som behandlet hvilke typer saker.

Konseptet om nazifiserte saksbehandlingsskjeder kan likevel ikke anvendes helt og fullt på Forsyningsdepartementet og forsyningssektoren i Næringsdepartementet. Et viktig poeng her er at nazifiseringen av de to departementene var av ulik karakter. Mens alle de tradisjonelle enhetene i Justisdepartementet ble delvis nazifiserte i løpet av okkupasjonen, var de politiske forholdene i de ulike fagenhetene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) varierende. Mens Direktoratet for proviantering og rasjonering forble nærmest uten NS-innflytelse, ble Direktoratet for industriforsyning i stor utstrekning dominert av partimedlemmer.⁷⁰⁶ I Industriforsyningsdirektoratet var følgelig tilgangen på NS-folk etter hvert stor, i Direktoratet for proviantering og rasjonering nærmest ikke-eksisterende.

Lovavdelingen, i form av at Larssen som justisråd behandlet sakene i andre hånd. [...] Det var ikke før ekspedisjonsjefsemetet ble nazifisert at saksbehandlingen i sin helhet ble tilbakeført til avdelingen. De politiske sakene fulgte da en saksbehandlingsskjede der alle leddene besto av NS-medlemmer.» Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 63.

⁷⁰³ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 105.

⁷⁰⁴ RA: S-2799-D-Dad-L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert).

⁷⁰⁵ RA:S-1437-F-Fc-L0002, skriv fra Klausen til NS Generalsekretariat 5.12.1944.

⁷⁰⁶ Se kap. 3 i denne avhandlingen.

Ut ifra det foreliggende kildemateriale lar det seg ikke påvise at det ble etablert en *konsekvent* praksis med nazifiserte saksbehandlingsskjeder i Direktoratet for industriforsyning.⁷⁰⁷ Flere av NS-medlemmene i direktoratet arbeidet likevel med spesialsaker av politisk karakter. I slutten av november ble blant annet daværende kontorsjef i Tekstil- og lærkontoret, NS-mannen Ivar Sibe, utnevnt til direktoratets representant i Likvidasjonsstyret i spørsmål knyttet til fordeling av tekstilvarer og tekstilkvoter fra likviderte jødiske firmaer.⁷⁰⁸ 12. januar 1942 mottok industridirektør Finn Feilberg Arneberg – den eneste av de ledende NS-embetsmenn i Forsyningsdepartementet ved dette tidspunktet – en forespørsel fra Nasjonal Samlings statistiske kontor om å bidra til kartleggingen av jødisk næringsvirksomhet.⁷⁰⁹ Samtidig kildemateriale tyder også på at visse typer saker ble *forbeholdt* NS-medlemmer. I et skriv til Rikshirden 1. mars 1945 fastslo kontorsjef Rolf Mürer i Jern- og stålkontoret at en av kontrollørene ved kontoret ikke kunne avgis til tjeneste i Hirdens alarmerheter, da vedkommende arbeidet med saker som «han alene kan bearbeide, som NS-mann».⁷¹⁰

Også Direktoratet for proviantering og rasjonering måtte i en viss utstrekning befatte seg med saker der Nasjonal Samlings partiapparat var involvert. Særtildelinger til partimedlemmer og partiformål ble som regel fremmet gjennom Ministerens kontor, som ga 1. Rasjoneringskontor beskjed om hvilke kvanta som skulle anvendes til ulike formål.⁷¹¹ Frem til november 1943 gjaldt dette også saker som dreide seg om anvisninger til offisiell representasjonsbruk.⁷¹² Det interessante her er at Ministerens kontor fungerte som en overordnet instans, som styrte og førte oppsyn med de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennenes virksomhet.

Her finnes det klare berøringspunkter med Støens funn i Justisdepartementet. Frem til oktober 1941, påpeker Støen, var de politisk betonte saksområdene som i utgangspunktet sorterte under 2. Sivilkontor ennå ikke blitt overført til Ministerens kontor, selv om denne institusjonen var blitt dannet januar samme år. Den første tiden etter at det var blitt dannet, fylte Ministerens kontor først og fremst en *kontrollfunksjon*. Ikke bare var det involvert i

⁷⁰⁷ Ikke-NS-erne ved kontoret arbeidet med saker med klare politiske undertoner. Før han ble avskjediget i august 1942, befattet f.eks. ikke-NS-eren Ole I. Vold seg med den såkalte metallmobiliseringen – et saksfelt som hadde stor krigsøkonomisk betydning for okkupasjonsmakten. Se her f.eks. RA: S-3647-D-L0344, mappe merket «Metallmobilisering», skriv fra Vold 8.07.1942. Om mobiliseringen, se også kap. 6 i avhandlingen.

⁷⁰⁸ RA: S-4153-D-Df-L0061, mappe merket «Jødiske forretninger i tekstil og lærbransjen», skriv fra Hestnes om utnevnelsen av Sibe 21.11.1942.

⁷⁰⁹ RA: S-4153-D-Df-L0061, mappe merket «Jødiske forretninger i tekstil og lærbransjen», skriv fra NS' statistiske kontor 12.01.1942.

⁷¹⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 1138, skriv fra Mürer til Rikshirden 1.03.1945.

⁷¹¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, forklaring Vogt Leigh 22.03.1946.

⁷¹² RA: S-2799-D-Dad-L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert).

saksforberedelsene, det utøvde også kontroll over utfallet av saksbehandlingen. I alle saker som berørte NS-organisasjoner eller NS-medlemmer, het det i et internnotat fra Ministerens kontor i Justisdepartementet, skulle konseptene legges «inn til det nasjonalsosialistiske kontor, idet det i konseptet uttrykkelig gjøre [sic] oppmerksom på forholdet». I saker om ansettelse eller avskjedigelser av tjenestemenn skulle det først innhentes personbedømmelser fra NS-kontoret. Ved ekspedisjon av sakene skulle det deretter leveres en gjenpart av departementets skrivelse til samme kontor, til underretning.⁷¹³

En liknende fremgangsmåte ble anvendt av Ministerens kontor i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). Praksisen i saker som angikk NS og NS' organisasjoner, gikk ifølge Klausen ut på at «Ministerens kontor sendte notater til departementets forskjellige avdelinger med anmodning om å foreta anvisning. Anvisningene ble levert til Ministerens kontor som sørget for å sende dem videre».⁷¹⁴ Som i Justisdepartementet, var altså Ministerens kontor involvert både i saksforberedelsen og ekspederingen av saker der Nasjonal Samling og NS-medlemmer hadde bestemte interesser og preferanser: Kontoret la føringer for hvordan sakene skulle behandles og kontrollerte selve saksutfallet.⁷¹⁵ Dette viser at de NS-dominerte enhetene i statsadministrasjonen kunne utøve makt over ikke-nazifiserte deler av statsforvaltningen, selv om embetsmennene formelt sett ikke hadde overordnede posisjoner. I en vitneuttalelse etter landssvikoppgjøret påpekte kontorsjef ved 1. Rasjoneringskontor, Erling Vogt Leigh, at det var vanskelig å motsette seg kravene som kom fra Ministerens kontor: «[...] vitnet og hans kontor gjorde [da] de vanskeligheter som man kunne i forbindelse hermed. Men man var jo stort sett nødt til å anwise etter de krav som ble stillet».⁷¹⁶ Rett politisk innstilling – og koplinger til partiet – ga altså makt og innflytelse utover formell stilling.

Nazifiseringsgrad og saksområder

Et spørsmål knyttet til arbeidsdelingen i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) er også om ulikheter i saksområder kan være en delforklaring på forskjellig grad av NS-

⁷¹³ RA, S-1055, JD, Ministerens kontor M, D-L0014, Journalsaker A 1941, J.nr. 63/1941 NS, referert i Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 47–48.

⁷¹⁴ RA: S-2799-D-Dad- L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert).

⁷¹⁵ Hvordan kontrollen foregikk konkret, kan synliggjøres ved hjelp av noen enkeltteksempler. 1. november 1944 sendte kontorsjef Klausen, som på det daværende tidspunktet var Nasjonal Samlings sambandsmann, et skriv til Avdelingen for proviantering og rasjonering der han klaget over behandlingen av en søknad om ekstra poteter til Hirdens førerskole. Her het det at ettersom Hirden tilhørte samfunnets bevåpnede makt, burde søknader herfra behandles «mest mulig velvillig». Ministerens kontor satte også opp konsepter for Avdelingen for proviantering og rasjonering og omgjorde ved flere tilfeller kontorets beslutninger. RA-S 2799-D-Dab-L0003, mappe merket «Hirdens fellessaker», skriv fra Klausen 1.11.1944.

⁷¹⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, forklaring Vogt Leigh 22.03.1946.

innflytelse innen fagenhetene. Innen Direktoratet for proviantering og rasjonering pekte tyskerne økonomiske interesser på mange måter i Nasjonal Samlings disfavør. Innen ernæringspolitikken var Reichskommissariat opptatt av at forsyningsapparatet skulle fungere så godt som mulig for å opprettholde ro og arbeidsfred og for å oppnå størst mulig økonomisk utbytte. Sett ut ifra de norske ikke-nazistiske embets- og tjenestemennenes ståsted var et saklig samarbeid med tyskerne samtidig helt nødvendig for å sikre tilførselen av matvarer. Foss beskriver dette som et nødtvunget samarbeid, som var forankret i et *saksmessig interessesammenfall*:

Tyskerne regnet med at norske økonomiske interesser og tyske rustningsøkonomiske behov skulle falle sammen, noe de også gjorde. Norge hadde et meget stort årlig importbehov, og dette måtte betales med eksport til Tyskland, noe som passet tyskerne aldeles utmerket.[...] ⁷¹⁷

Både innen de norske og tyske instansene hersket det følgelig en oppfatning om at de delene av forsyningsapparatet som befattet seg med matforsyningen, burde bestå av fagfolk. I et skriv fra Blankenhagel i Reichskommissars økonomiavdeling het det at:

Das deutsche Interesse ging dahin, in Norwegen mit einem Minimum von Kräften im Lande Ruhe und Ordnung zu halten. In einem solchen Zusammenhang spielte das Versorgungsproblem eine überragende politische Rolle. [...] dass die notwendige und lebenswichtige Versorgung der norwegischen Bevölkerung nur von wirklichen Fachleuten gemeistert werden könne und dass ein engstirniger Parteistandpunkt bei der Beurteilung von Wirtschaftsmännern nicht nur sinnlos, sondern in höchsten Masse schädlich sei. Diese Verständnis habe ich jedoch nicht immer vorgefunden, sodass soft auch vom RK gegen die Stellungnahme von NS entschieden wurde. ⁷¹⁸

Innen Direktoratet for industriforsyning fremstår situasjonen annerledes. Som allerede påpekt, arbeidet direktoratet med en rekke saker av krigsøkonomisk betydning. Under landssvikoppjøret ble det fastslått at det her var fordelaktig for Reichskommissariat å forhandle med embets- og tjenestemenn som støttet Tyskland i den pågående krigen. I dommen mot tidligere Industriforsyningsdirektoratets direktør Jacob Hestnes het det at:

[...] direktørstillingen for direktoratet var en meget utsatt stilling. Direktøren måtte være forberedt på sterk pågang fra tyskerne side. Han måtte se det i øynene at tyskerne på bekostning av vår sivilproduksjon ville forlange mest mulig til sin krigsproduksjon. Det sier seg derfor selv at tyskerne hadde interesse av at den mann som skulle være sjef for direktoratet var en mann som i størst mulig utstrekning var villig til å verne tyskerne interesser. Det er videre innlysende at en sjef for direktoratet som hadde sympati for Tyskland og sto på Tysklands side i den pågående kamp måtte bli en langt nyttigere mann for tyskerne enn en som i første rekke tenkte på å ivareta norske interesser. ⁷¹⁹

⁷¹⁷ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 26.

⁷¹⁸ Blankenhagel sitert i Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 49 og 51.

⁷¹⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, rettsbok Oslo byrett 16.08.1946

Ikke noen enkeltsak understreker dette tydeligere enn den såkalte Metallmobiliseringen, som ble initiert på tysk initiativ i november 1940. Siktemålet med innsamlingen var å tilføre den tyske rustningsindustrien supplementer i form av krigsviktige metaller, som koppar, tinn, nikkel og bly.⁷²⁰ De tyske kravene overfor Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) økte i styrke etter hvert som krigsutviklingen gjorde at metallbehovet steg, og ble etter hvert utvidet til å omfatte nedtakelsen av kirkeklokker, koppertak og kunst- og minnesmerker.⁷²¹ Avskjedigelsen av kontorsjef Ole Vold og den påfølgende overtakelsen av kontoret av nasjonalsosialisten Oscar Herstad sammenfalt tidsmessig med at presset for å mobilisere metaller ble intensivert.⁷²² Det er lite i det tilgjengelige kildematerialet som tyder på at tyskerne stod bak utskiftningen.⁷²³ Derimot er det liten tvil om at et slikt bytte i flere henseender var av tysk interesse, ettersom NS-medlemmene som ble sluset inn i direktoratet, ønsket nasjonalsosialistisk seier i verdenskrigen.⁷²⁴ Dette synes å ha skapt et utvidet handlingsrom for NS, som partiet visste å utnytte. Embets- og tjenestemennenes handlingsmønstre i forbindelse med mobiliseringen skal analyseres mer utførlig i kapittel 6 i denne avhandlingen. I denne sammenheng synliggjør saken først og fremst at det synes å ha foreligget en nær sammenheng mellom det saklige innholdet og graden av nazifisering innen de enkelte fagenhetene som befattet seg med forsyningspolitikken.

4.4 Oppsummering og konklusjon

I sin studie av Nasjonal Samlings sosialpolitikk under den tyske okkupasjonen drøfter Sørensen sammenhengen mellom det saklige innholdet og graden av nazifisering i ulike deler av sentraladministrasjonen. Sørensen trekker frem nettopp det saklige, politiske innhold som en av hovedforklaringene på Nasjonal Samlings varierende innflytelse innen ulike departementer og departementsavdelinger. «I visse departementer», fastslår han,

kunne NS' målsetninger gå sterkt på tvers av tradisjonelle oppfatninger i det eksisterende byråkratiet. [...] I andre – som Sosialdepartementet – kunne berøringsflatene være store.

⁷²⁰ Metallmobiliseringen var forventet å innbringe 10 000 tonn metaller. Se Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 70.

⁷²¹ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge 1940–1945*, 19–20.

⁷²² Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge 1940–1945*, 36.

⁷²³ Blehr hevdet etter krigen at avskjedigelsen av Vold skjedde etter initiativ enten fra industridirektør Hestnes eller Arneberg. Denne forklaringen ble langt på vei bekreftet av Hestnes. RA: L-dom 4367, eske 5, forklaring Blehr 15.07.1946 og forklaring J.A. Hestnes 24.10.1946.

⁷²⁴ Et internskriv fra direktør Hestnes fra høsten 1942, er betegnende. Hestnes hevdet her at han som *som nasjonalsosialist* nettopp ønsket å understøtte den tyske rustningsøkonomien. Se RA: Oslo politikammer, L-sak 1531, skriv til direktør Arneberg 10.09.1942.

Byråkratiet kunne i store trekk arbeide med de samme saker, og, fortsatt i store trekk på samme måte som før.⁷²⁵

Sørensen hypotese om at det fantes en sammenheng mellom arbeidsområder og graden av nazifisering, samsvarer med funnene som er gjort i denne studien. Politidepartementet, som var en nyopprettet institusjon, hadde helt fra starten av en sentral funksjon i nazifiserings- og forfølgelsespolitikken. Departementet befattet seg med antisemittiske tiltak, med represjonspolitikken overfor motstandsbevegelsen, med ensretting og med nazifiseringen av det norske politiet. Dette gjaldt allerede i den første fasen etter 25. september. I kjølvannet av den institusjonelle nazifiseringen av departementet våren 1941 ble tendensen forsterket. Samtlige av underavdelingene som sorterte under Ordenspolitiet og Sikkerhetspolitiet, befattet seg med saker som var knyttet til det nasjonalsosialistiske omformingsprosjektet. Den institusjonelle og personalmessige nazifiseringen av Politidepartementet foregikk parallelt med at departementet fikk mer nasjonalsosialistisk pregede saksområder.

At saksområdene som sorterte under Politidepartementet, i betydelig grad var knyttet til den nazistiske politikken, betyr likevel ikke at departementet var den mest sentrale nazifiserte politiinstitusjonen på norsk side. De mest sensitive politiske enkeltsakene og saksområdene – heriblant aksjonene mot jødene høsten 1942 – ble gjennomført av Statspolitiet: en nasjonalsosialistisk spesialinstitusjon som frem til siste fase av okkupasjonen var organisert utenfor departementet. Dette medførte også at Sikkerhetspolitiavdelingen i departementet ble tappet for politiske funksjoner.

Forsyningsdepartementets (Næringsdepartementets) virksomhet var ideologisk sett av mindre betydning enn arbeidet i Politidepartementet. Arbeidsoppgavene her dreide seg i hovedsak om forsyningsmessige forhold og rasjonering. Dette var saksfelter som ble av livsviktig betydning utover okkupasjonen, ettersom matvaresituasjonen var preget av knapphet. Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) opererte samtidig innenfor en sektor der okkupasjonsmakten hadde sterke krigsøkonomiske interesser. Fagdirektoratene fikk rollen som forhandlingsmotparter til den tyske okkupasjonsmakten. Dette hadde klare politiske implikasjoner, i den forstand at det innebar at norske interesser måtte veies opp mot den tyske okkupasjonsmaktens ønsker og krav. Også embets- og tjenestemennene som arbeidet innenfor forsyningssektoren, måtte samtidig forholde seg til Nasjonal Samling. De nye NS-enhetene innen Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) befattet seg først og fremst med saksområder og enkeltsaker av betydning for Nasjonal Samling. Dette dreide seg blant annet om personalpolitikken, men også om forsyningssspørsmål knyttet til partiet og

⁷²⁵ Sørensen, *Solkors og solidaritet*, 160.

spesialsaker av politisk karakter. Ministerens kontor dannet også et brohode til Nasjonal Samlings partiorganisasjon. Faktisk kan det sies at Nasjonal Samlings posisjon i okkupasjonsstyret ga grobunn for et helt nytt *saksområde* innen forsyningspolitikken. Dette bidrar igjen til å forklare at Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet i en viss utstrekning ble NS-preget. Samtidig viser også dette særtrekket ved det nasjonalsosialistiske okkupasjonsstyret i Norge. Nasjonal Samlings posisjon i okkupasjonsordningen gjorde at selv et saksfelt som i utgangspunktet var av liten ideologisk betydning, fikk et politisk og ideologisk innhold.

I Justisdepartementet ble det i løpet av okkupasjonen etter hvert etablert nazifiserte saksbehandlingskjeder, som innebar at saker knyttet til Nasjonal Samlings politiske prosjekt, ble håndtert nesten utelukkende av NS-medlemmer. Innen Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var praksisen annerledes. I Politidepartementet var arbeidsfordelingen preget av et dobbeltmønster. Saker av stor politisk betydning ble ved en rekke tilfeller overført til «ideologisk pålitelige» aktører. Likevel befattet også ikke-NS-erne i departementet seg med saker med nasjonalsosialistisk tilsnitt. Det fantes på dette feltet ingen skarp todeling mellom partimedlemmer og ikke-medlemmer. I Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) utøvde NS-enhetene oppsyn og kontroll over de ulike fagenhetene. Samtidig kan den ulike nazifiseringsgraden i direktoratene i stor utstrekning forklares ut ifra saklig innhold. I Direktoratet for proviantering og rasjonering fantes det et interessesammenfall mellom ikke-NS-erne på norsk side og Reichskommissariat. I Direktoratet for industriforsyning hadde de tyske instansene i flere tilfeller klare interesser av at det ble utnevnt politisk velvillige embets- og tjenestemenn, ettersom deler av direktoratets arbeidsområde var av stor krigsøkonomisk betydning. Dette synes å ha gitt NS et større handlingsrom.

Det er allerede blitt påpekt at henvisninger til «det norske byråkratiet» som en udifferensiert størrelse, representerer en uholdbar forenkling av historiske saksforhold. Gjennomgangen av departementenes arbeidsdeling forsterker denne konklusjonen. Selv om også ikke-NS-ere var involvert i typisk politiske saker, ble mange av fremstøtene lagt hos «politisk pålitelige» nasjonalsosialister i departementene. Det ble også utviklet nye systemer for å føre politisk kontroll over saksbehandlingen. De mest avgjørende politiske sakene ble sluset ut av det ordinære byråkratiske apparatet og behandlet i nye, nasjonalsosialistiske institusjoner. Særlig iøynefallende er Statspolitiet, som opererte utenfor sentraladministrasjonens oppsyn og kontroll. Sett i forhold til den internasjonale nasjonalsosialismeforskningen, ligger funnene som er gjort i dette arbeidet, dermed nærmere

Wildts og Broszats enn Baumans og Hilbergs konklusjoner. Den nasjonalsosialistiske politikken ble ikke gjennomført av et tradisjonelt, nøytralt byråkratisk apparat, men ble i stor utstrekning håndtert av overbeviste nasjonalsosialister. Dette er likevel ikke ensbetydende med at embets- og tjenestemennene i departementet inntok den mest pågående posisjonen i nazifiseringspolitikken. Ofte fungerte NS-medlemmene i departementene som bremseklosser snarere enn som pådrivere for radikal nasjonalsosialistisk endring, sammenliknet med partifolk utenfor departementet. Dette gjaldt i særlig grad i Politidepartementet. Som vi skal se, var innstillingen blant embets- og tjenestemennene i denne institusjonen langt mer tradisjonell enn hva den høye konsentrasjonen av NS-medlemmer i utgangspunktet skulle tilsi.

Kapittel 5: Bremsekloss eller radikaliseringsfaktor? Politidepartementet, nazifisering og administrativ atferd

I januar 1943 skrev politipresident i Trondheim, Christopher Lange, en rapport til ministerpresident Vidkun Quisling som omhandlet de politiske forholdene i Trondheims-politiet. Lange beklaget seg i rapporten over at Nasjonal Samlings innflytelse i det stedlige politikorpset var altfor liten. For å styrke partiets posisjon, fastslo han, måtte det iverksettes drastiske tiltak for å renske «jøssingånden» ut av politietaten. Lange hadde imidlertid ingen tro på at Politidepartementet ville kunne gjennomføre en slik oppgave:

Det burde være Politidepartementets aller viktigste oppgave i dag å arbeide mot dette mål, men da intet tyder på at spørsmålet interesserer Departementet noe vesentlig, må det nu påvirkes så det endrer kurs og setter all kraft inn på denne hovedoppgave.⁷²⁶

Langes rapport er interessant fordi den viser en tilbakevendende konfliktlinje i Politidepartementets historie mellom 1940 og 1945. Politipresidenten klaget nettopp over at departementet ikke førte en tilstrekkelig pågående praksis i personalpolitikken: at det ikke gikk aktivt nok inn for å fremme nasjonalsosialismen. Lange var her ikke alene. I hele tidsrommet fra 25. september 1940 frem til okkupasjonens slutt rettet radikale nasjonalsosialistiske aktivister skarp kritikk mot Politidepartementet fordi det ble ansett for å være for lite politisk orientert. Departementet, ble det hevdet, løp kort sagt «jøssingenes» ærend.

Det er tidligere i denne avhandlingen blitt rettet søkelys på nazifiseringen av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). Videre er de to departementenes arbeidsområder blitt analysert. I dette kapitlet granskes det nyopprettede Politidepartementets rolle i den nasjonalsosialistiske politikken mer inngående. De overordnede spørsmålene her kretser om departementets *praksis*: om det fungerte som drivkraft eller bremsekloss i Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmaktens totalitære politiske prosjekt. Mens det i forrige kapittel ble kartlagt *hvilke saker* departementet befattet seg med, skal det i det følgende granskes *hvordan* disse sakene ble behandlet. Videre vil det rettes søkelys mot forholdet mellom NS-medlemmene *i departementet* og nasjonalsosialistiske institusjoner og aktører *utenfor* departementet. Følgende konkrete spørsmål ligger til grunn for fremstillingen. For det første: I hvilken grad fremmet det nyopprettede Politidepartementet en pågående linje i saker knyttet til nazifiseringspolitikken

⁷²⁶ RA: Oslo politikammer: L-dom 3693, rapport fra Lange til Quisling 19.01.1943.

og forfølgelsespolitikken? Kom initiativene her fra NS-medlemmer i departementet eller fra instanser og aktører *utenfor* departementet? For det andre: Fungerte de sentrale embets- og tjenestemennene på nivået under politiminister Jonas Lie – som i stor grad var NS-medlemmer – som pådrivere i det nazistiske revolusjonsprosjektet, eller forsøkte de å bremse effektene av nazistiske fremstøt? Og for det tredje: I hvilken grad og hvordan skiftet embets- og tjenestemennenes kollaborasjonsvilje fra saksfelt til saksfelt?

To felter skal undersøkes: nazifiseringspolitikken og det som i bred forstand kan betegnes som represjons- og rasepolitikken. Det innebærer at et utvalg av de sakene som ble omtalt i kapittel 4 i det følgende analyseres mer utførlig. Hensikten her er ikke først og fremst å kartlegge detaljforløpet i selve saksgangen, men å analysere spenninger, brytninger og ulike linjer og posisjoner. Ytterligere en klargjøring er i tillegg på sin plass. Det er i det følgende hovedsakelig NS-medlemmenes praksis som analyseres. Handlingsmønstrene blant ikke-NS-erne i departementet granskes mer utførlig i avhandlingens kapittel 7. Her vil også de ulike formene for motstand utforskes mer inngående.

5.1 Politidepartementet og nazifiseringspolitikken

Det er tidligere blitt fastslått at nazifiseringspresset mot politiet var særlig sterkt, og at politietaten i større grad enn andre etater ble søkt omformet etter nasjonalsosialistisk mønster. Politiet, ble det fastslått fra radikalt nazistisk hold, skulle ikke være en nøytral fagetat, men et ideologisk kampkorps av «politiske kjempere» som gikk aktivt og energisk inn for den nye samfunnsordenen.⁷²⁷

Det er også blitt poengtert at Politidepartementet fikk en funksjon i nazifiseringspolitikken som ble rettet mot den ytre politietaten, blant annet gjennom arbeidet med personalsaker. Før krigen hadde ansettelse, forfremmelser og andre personalspørsmål knyttet til polititjenestemenn blitt behandlet i lokale tilsettingsråd.⁷²⁸ Som et resultat av opprettelsen av et nytt departement for politisaker, ble kontrollen over slike spørsmål betydelig sentralisert. 14. november 1940 utstedte for eksempel politiminister Lie en instruks om at politimesterne måtte innhente godkjennelsene fra Politidepartementet før de ansatte

⁷²⁷ Jf. f.eks. Sverre Riisnæs' tale ved Politisjefkonferansen i Oslo i 1943: «Jeg er intet øyeblikk i tvil om hvor vanskelig mange norske embets- og tjenestemenn har for å oppfylle det som i virkelighetens er hans *plikt* i dag, det krav om å bli en kjemper i NS som med rette i virkeligheten stilles til enhver nordmann i dag». Minister Sverre Riisnæs' tale ved Politisjefkonferansen i Oslo, trykt i *Norsk Politiblad* (nr. 7) 1.07.1943.

⁷²⁸ Øystein Hetland, *Visions*, upublisert manuskript til kommende PhD-avhandling, HL-senteret desember 2015, 35–36.

reservekonstabler.⁷²⁹ 20. april 1942 ble sentraliseringen av personalpolitikken formelt gjennomført. De lokale ansettelsesrådene ble oppløst og disiplinærsaker, ansettelser, forfremmelser og avskjedigelser av embets- og tjenestemenn ble lagt under henholdsvis Ordenspolitiavdelingen og Sikkerhetspolitiavdelingen.⁷³⁰

I hvilken utstrekning var embets- og tjenestemennene i Politidepartementet pådrivere i fremstøtet for å erstatte det tradisjonelle norske politiet med et nytt, «politisk pålitelig» politikorps? Her danner det seg noen interessante, overordnede mønstre. For det første kan det fastslås at embets- og tjenestemennene i Politidepartementet førte en moderat personalpolitisk linje målt opp mot de radikale kravene som ble fremsatt av blant annet Nasjonal Samlings partiorganisasjon. De mest ytterliggående kravene om politiske utrenskninger og utskiftninger kom ikke fra Politidepartementet selv, men fra instanser og aktører *utenfor* institusjonen. Embets- og tjenestemennene i departementet søkte som hovedregel å prioritere politifaglige hensyn fremfor ideologiske krav. Selv om Politidepartementet var en NS-dominert institusjon, synes de politifaglige normene fra førkrigstiden i stor utstrekning å ha overvintret under okkupasjonen. Dette preget også NS-medlemmenes praksis, inkludert de av dem som ble ansatt i løpet av okkupasjonstiden.

Et annet, relatert poeng er at embets- og tjenestemennene handlet innenfor *institusjonelle rammer*, og at dette igjen påvirket deres praksis. En viktig tese innen organisasjonsteoretisk forskning er at byråkratiske institusjoner bidrar til å modifisere enkeltaktørens verdioppfatninger og handlingsmåter. Samfunnsviterne Per Læg Reid og Johan P. Olsen har skissert opp tre institusjonelle mekanismer som modifiserer forholdet mellom holdninger og handlinger. For det første virker byråkratiske organisasjoner *sosialiserende*. Dette innebærer at enkeltpersoner internaliserer de identifikasjonene, situasjonsforståelsene og verdioppfatningene som er fremherskende innen bestemte enheter. For det andre inneholder de institusjonelle *kontrollmekanismer*. Forslag eller beslutninger fra den enkelte embets- eller tjenestemann kan endres eller avvises av overordnede. For det tredje er byråkratiske institusjoner *disiplinerende*. Med dette menes det at den enkelte embets- og tjenestemanns atferd i embets medfør blir avgrenset fra deres personlige oppfatninger og holdninger.⁷³¹ I Politidepartementet var alle disse mekanismene med på å forme den praksisen som utviklet seg i forbindelse med nazifiseringspolitikken. For det første forberedte og

⁷²⁹ RA: S-3978-F-L0004, mappe merket «Rundskriv 1940», om ansettelse av hjelpe- eller reservekonstabler 14.11.1940.

⁷³⁰ «Ansettelser, avskjedigelser, ordensstraffer m.v. vedkommende tjenestemenn i politiet», i *Kunngjøringer til politiet* (nr. 14), 14.04.1942, 136–142.

⁷³¹ Per Læg Reid og Johan P. Olsen, *Byråkrati og beslutninger. En studie av norske departement* (Oslo: Universitetsforlaget 1978), 20–21.

gjennomførte de embets- og tjenestemennene som selv var skeptiske til nazifiseringen, tiltak de personlig var uenige i. For det andre var den politiske kontrollen over saksbehandlingen svært omfattende, slik at åpne mottiltak ble begrenset til *modifisering*. Her må det understrekes at Lægreid og Olsens teorier er utformet med utgangspunkt i et demokratisk politisk system. Innenfor rammene av det nasjonalsosialistiske systemet som ble etablert 25. september 1940, var ikke bare de potensielle sanksjonene mye mer drastiske, men byråkratiet ble også satt under press av radikale aktører og institusjoner *utenfor* departementet. For det tredje utviklet de ideologisk overbeviste NS-medlemmene i Politidepartementet en praksis der politifaglige hensyn fortsatt i stor utstrekning ble prioritert. De ideologisk overbeviste nasjonalsosialistene som arbeidet i departementet, synes i betydelig utstrekning å ha blitt sosialisert inn i en byråkratisk etos. Dermed bidro sosialisering-, kontroll- og disiplineringmekanismene både til å styrke og svekke nazifiseringen.

Politidepartementet og de første nazifiseringsfremstøtene

Omformingsfremstøtene som ble rettet mot politietaten, foregikk i ulike faser, med forskjellige virkemidler. Det første store fremstøtet høsten 1940 og vinteren 1941 bestod i hovedsak av to elementer. For det første ble det innledet en omfattende kampanje for å få politifolk til å melde seg inn i NS. For det andre ble det fremmet en rekke planer og initiativer for å omorganisere og sentralisere den norske politietaten både fra norsk og tysk side.

Det er tidligere i avhandlingen blitt påpekt at Politidepartementet var *involvert* i arbeidet med å få norske politifolk til å melde seg inn i Nasjonal Samling høsten 1940 og vinteren 1941. Det er blant annet blitt påvist at radikale partiaktivister i spesialstillinger direkte under politiministeren bisto i å renske politietaten for «upålitelige elementer». Det som derimot ikke er drøftet, er hvordan NS-kampanjen ble satt i bevegelse, og hvilken konkret rolle embets- og tjenestemennene i Politidepartementet spilte i å drive den fremover. To motstridende tolkninger har blitt fremlagt. I sitt arbeid om politietatens historie under okkupasjonen hevder Ringdal at det var Jonas Lie og det nyopprettede Politidepartement som var «drivkraft nummer en i bestrebelsene for å gjøre norske politifolk til NS-medlemmer».⁷³² Selv om han betegner Politidepartementet som pådriver, fokuserer Ringdal i realiteten kun på politiminister Lies rolle i kampanjen. Han nevner verken hvilke deler av Politidepartementet som befattet seg med nazifiseringskampanjen, eller hvordan embetsmennene på nivåene under Lie reagerte på fremstøtene.⁷³³ En annen tilnæringsmåte er senere blitt fremmet av

⁷³² Ringdal, *Mellom barken og veden*, 29–36.

⁷³³ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 29–36.

Roughvedt. I sin biografi om politiminister Lie hevder han at kravet om NS-medlemskap opprinnelig verken ble initiert av Lie eller politiadministrasjonen, men at den ble drevet frem av aktivister på grunnplanet i Nasjonal Samling. Disse partiaktivistene engasjerte seg i fremstøtene, og la press på lokale politifolk for å få dem til å melde seg inn i NS.⁷³⁴ I den første fasen i oktober 1940 var dermed ikke Politidepartementet den mest aggressive pådriveren for å skape en NS-preget politietat. Trykket kom i stor grad fra aktører utenfor departementet.⁷³⁵

Det hersker liten tvil om at politiminister Lie spilte en sentral rolle i å overtale norske politifolk til å slutte opp om NS. Ministeren lyktes blant annet i å overbevise flere lokale politiembetsmenn om å melde seg inn i partiet. Der embetsmennene sluttet opp om Nasjonal Samling, gikk ofte også tjenestemennene i samme retning.⁷³⁶ Utover høsten 1940 gjennomgikk også Lie selv ifølge Roughvedt, en dreining i retning av økt NS-engasjement.⁷³⁷ På landsstyremøtet i Politiembetsmennenes Landsforening 8. oktober 1940 hevdet han at det ikke ble stilt noe krav til medlemskap blant politifolk, men at det ble stilt opp som forventning at politiet gikk aktivt inn for de nye retningslinjene.⁷³⁸ I et rundskriv om forholdet mellom Hirten og politiet fra 14. desember 1940 var tonen til sammenlikning langt skarpere. Her ble det fastslått at Hirten var Nasjonal Samlings politiske soldater, at de med all kraft måtte støttes i kampen for NS' ideer. Samme dag sendte ministeren et rundskriv til landets politiansatte som oppfordret dem til å melde seg inn i NS, med den begrunnelse at det gamle synet på politiet som politisk nøytralt hadde tapt sin gyldighet.⁷³⁹

Selv om Lie spilte en viktig rolle i NS-kampanjen overfor politiet høsten 1940, er det åpenbart at også Nasjonal Samlings partiaktivister og NS' partiapparat fungerte som en radikaliserende faktor.⁷⁴⁰ Samtidig er det lite som tyder på at embets- og tjenestemennene på nivået *under Lie* spilte en pågående rolle i fremstøtene. Ringdals perspektiv er her for udifferensiert. Dersom embetsmennene i departementet hadde gått aktivt for inn for NS-

⁷³⁴ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 173–174.

⁷³⁵ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 177.

⁷³⁶ For detaljer, se Ringdal, *Mellom barken og veden*, 29–36 og Rødder, 95–119.

⁷³⁷ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 179–180.

⁷³⁸ Jf. RA: Stavanger politikammer: L-dom 1435, redegjørelse om den politiske situasjon (ud.); Roughvedt, *Med penn og pistol*, 174–175. Flere kilder funnet i dette arbeidet tyder også på at Lie var mindre aggressiv i spørsmål knyttet til NS-medlemskapet i den første fasen etter 25. september 1940 enn i senere faser. I en etterforskningsuttalelse om en hjelpepolitifullmektig som hadde vært NS-medlem under deler av okkupasjonen, ble det fastslått at vedkommende «neppe hadde vært utsatt for større press enn andre politiembetsmenn» på dette tidspunktet [hvor han meldte seg inn]. Det er neppe riktig at Jonas Lie har krevet medlemskap av politiembetsmenn, selv om han nok har gitt uttrykk for ønskeligheten av dette.» Se RA: S-3978-P-Pb-L0004, personalfil «Bjørn, Sverre», etterforskningssskriv 10.08.1946.

⁷³⁹ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 179–180.

⁷⁴⁰ Se f.eks. RA: S-3978-P-Pb- L0013, personalfil «Kvalsund, Ola», skriv fra NS' kretsfører 16.10.1940.

medlemskap for politifolk, er det for det første sannsynlig at de nokså umiddelbart ville ha sluttet seg til partiet selv. For det andre foreligger det konkret empirisk materiale som tyder på at embets- og tjenestemennene ikke integrerte kravene om politisk pålitelighet i personalpolitikken før på et relativt sent stadium. To nøkkeltkilder skal fremheves. Den første er et forslag til tilleggsbevilgninger for politiet som ble utformet av Politidepartementet senhøsten 1940. Forslaget bygger på en omfattende plan om å omorganisere politietaten og begrunner i detalj hvorfor disse organisasjonsendringene var ønskelige. Her er det slående at nyorganiseringen *utelukkende* ble beskrevet som et tiltak for å effektivisere og sentralisere politiet. Nasjonal Samlings posisjon og målsetninger er ikke nevnt.⁷⁴¹

Den andre er en personalsak behandlet innen 1. Politikontor. I slutten av oktober 1940 mottok kontoret en klage fra Nasjonal Samlings kretsfører i Stavanger, der det ble hevdet at NS-medlemmer var blitt oversett i forbindelse med nyansettelsen av leiekonstabler. Det ble også hevdet at det fantes personer ved det lokale politikammeret som var «bitre fiender» av nasjonalsosialismen.⁷⁴² Politimester Ola Kvalsund i Stavanger opplyste overfor departementet at han i mangel på retningslinjer hadde fulgt den gamle praksisen med å ansette folk etter kvalifikasjoner, men at han ville etterkomme nye pålegg dersom dette var ønskelig fra departementets side. 1. Politikontor, som behandlet saken, stilte seg imidlertid på politimesterens side med den begrunnelse at det *ikke* skulle tas politiske hensyn i nyansettelsessaker. Per 24. oktober 1940 – da NS-innmeldingskampanjen allerede hadde pågått i flere uker – var med andre ord prinsippet om politisk nøytralitet ved ansettelser og forfremmelser fremdeles rådende praksis ved kontoret:

Under henvisning til herr politimesterens skrivelse av 18.10.1940 meddeles at departementet ikke finner å burde gjøre noen bemerkninger ved de ansettelser som er foretatt. Departementet går ut fra at det ved ansettelse av tjenestemenn i politiet ikke tas politiske hensyn. Nasjonal Samling i Stavanger bes gjort kjent med at departementet ikke har hatt noe å bemerke ved ansettelsen av tjenestemenn i nevnte stillinger.⁷⁴³

Denne forståelsen av forholdet mellom fag og politikk kunne riktignok ikke opprettholdes særlig lenge. 7. januar 1941 utstedte Lie et rundskriv der det ble understreket at det skulle innhentes politisk bedømmelse fra Nasjonal Samlings personalkontor i forbindelse med alle

⁷⁴¹ RA: S 3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Forsterkning av politiet», forslag til tilleggsbevilgning til politiet 1940–41.

⁷⁴² RA: S-3978-P-Pb- L0013, personalfil «Kvalsund», skriv fra NS' kretsfører 16.10.1940.

⁷⁴³ RA-S-3978-P-Pb-L00013, personalfil Kvalsund», konsept fra Politidepartementet 24.10.1940, med Frigaards og Meyers påtegnelser.

ansettelser.⁷⁴⁴ I hvert fall fra dette tidspunktet må bruken av politiske kriterier og forfremmelser i personalpolitikken sies å ha vært formelt knesatt. Saken viser likefullt at embets- og tjenestemennene i Politidepartementet allerede den første tiden etter 25. september 1940 var utsatt for eksternt påtrykk fra NS for å favorisere partimedlemmer. Embetsmennene på nivået under Lie synes også å ha ført en linje som ble betraktet som for moderat blant radikale NS-medlemmer. Blant enkelte partiaktivister ble det fastslått at departementets linje var «Ned med NS-politifolk. Opp med motstanderne»,⁷⁴⁵ og at de sentrale embetsmennene i praksis var «jøssinger».⁷⁴⁶

Mens embets- og tjenestemennene i Politidepartementet altså i liten grad synes å ha vært pådriverne bak kampanjen for å vinne politiembetsmenn og polititjenestemenn over til NS, var departementet utvilsomt en drivkraft bak fremstøtene for å omorganisere politietaten. Som fastslått tidligere, hersket det en sterk misnøye i politikretser i årene før 1940 med det som ble oppfattet som svak ledelse, manglende effektivitet, dårlig bemanning og allmenn nedprioritering.⁷⁴⁷ Den tyske okkupasjonen skapte muligheter for å endre disse forholdene, ettersom tyskerne høsten 1940 synes å ha signalisert at en omfattende omorganisering av den norske politietaten var under planlegging.⁷⁴⁸ Det forelå både tyske og norske reformplaner. Planene som ble utformet fra norsk side høsten 1940, synes i stor utstrekning å ha foregått på selvstendig grunnlag.⁷⁴⁹ Det utviklet seg dermed en aktiv, *interessesmaksimerende* kollaborasjon, der sentrale politiaktører søkte å benytte seg av de nye mulighetene som utkrystalliserte seg innenfor rammen av okkupasjonen til å styrke sin egen etat. Først vinteren og våren 1941 tok tyskerne for alvor kontroll over prosessen, med det resultat at både Politidepartementet og politiets ytre etat ble omformet etter tysk modell.⁷⁵⁰

⁷⁴⁴ RA:S 3978- F-L0004, mappe merket «Rundskriv 1941, 1. halvdel», rundskriv om ansettelse av tjenestemenn (undertegnet Jonas Lie) 7.01.1941.

⁷⁴⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, skriv fra Christopher Lange til Niels A. Størdahl 13.08.1941.

⁷⁴⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, rapport fra Leif Salikath 12.8.1941 og forklaring Christopher Lange 16.7.1946. I et skriv til Oliver Møystad, skrevet to uker tidligere, hevdet han også at Elstad og Frigaard stod bak masseutmeldelsene fra Nasjonal Samling innen politiet. RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, skriv til Møystad 11.8.1941.

⁷⁴⁷ Arnli, *Det norske politi*, 22.

⁷⁴⁸ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 170.

⁷⁴⁹ Emberland og Kott hevder de tyske planene for omorganiseringen av politiet ble presentert for Lie under Himmlers Norgesopphold mellom 28. januar og 15. februar 1941. Dette står i noen grad i kontrast til en uttalelse fra Olbjørn mot slutten av krigen, hvor han hevdet at de tyske planene for lengst var blitt vedtatt av Reichsführer SS og Politidepartementet da han tiltrådte som politiinspektør i høsten 1940. En mulig tolkning her er at de tyske instansene ga signaler om at det skulle gjennomføres en omfattende reorganisering av det norske politiet etter tysk modell allerede i 1940, men at detaljene i planene først ble presentert med Himmlers Norges-besøk. Se Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 204-205 og RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», PM Olbjørn 7.3.1945.

⁷⁵⁰ Se kap. 3, om den institusjonelle omformingen av Politidepartementet etter SS-modell.

Politidepartementet – anført av Jonas Lie – spilte en svært aktiv rolle i de tidlige initiativene til organisasjonsendringer høsten 1940. Allerede 25. september 1940 understreket Lie at politiet i nær fremtid skulle reorganiseres som et nytt styrket og sentralisert rikspoliti.⁷⁵¹ Politidepartementets forslag til tilleggsbevilgninger fra slutten av 1940 gir et innblikk i hva disse planene omfattet. Dokumentet fremstår nærmest som en katalog over ønskene og kravene som hadde blitt fremmet av tilhengerne av den såkalte harde linje i politiet 1920- og 30-årene. Det ble her tatt til orde for en omorganisering og forsterkning av politietaten gjennom en «sterkere sentralisering og en større effektivitet av politiets ledelse».⁷⁵² Videre ble det lagt planer om å utvide det gamle Utrykningspolitiet til et nytt Statspolitikorps. Endelig ble det tatt til orde for å utdanne et nytt reservekorps, som skulle bevæpnes tungt med tanke på «situasjoner som kunne oppstå».⁷⁵³

Det er mye som tyder på at disse planene hadde sterk resonans blant embets- og tjenestemennene i Politidepartementet i den første fasen etter 25. september 1940, selv om entusiasmen dalte utover okkupasjonstiden.⁷⁵⁴ Flere av de sentrale embetsmennene uttrykte da også aktiv støtte til prosjektet på dette tidspunktet. I november 1940 uttalte daværende byråsjef og senere sikkerhetspolitiledet Frigaard til Det tyske sikkerhetspolitiet i Ålesund at det fra Politidepartementets side ble etterstrebet «en innerlig og hjertelig forståelse mellom det tyske og det norske politi». Han fastslo også at det norske politi i motsetning til det tyske var foreldet, og på grunn av mangel på egnete krefter, «bare langsomt kunde bringes i den stand som er nødvendig».⁷⁵⁵ Et manuskript til et foredrag som ble holdt av Ordenspolitiets leder Egil Olbjørn ved aspirantkurset på Kongsvinger rekruttskole 25. oktober 1941, peker i samme retning. Olbjørn fremhevet Terbovens politiske revolusjon 25. september 1940 som «en ny vår for den norske politietaten». Under de nye makthaverne, fastslo han, var samtlige av de forholdene som hadde skapt misnøye i politikretser før krigsutbruddet – svak ledelse, manglende sentralisering, fraværet av en enhetlig politiutdannelse og en ensidig vektlegging av juridiske kompetansekriterier – i ferd med å bli løst. Aldri tidligere, konkluderte Olbjørn,

⁷⁵¹ Jonas Lie, «Til det norske rikspoliti», i *Norsk Politiblad*, nr. 20, 15.10.1940.

⁷⁵² RA: S 3978-E-Eb-L0002-mappe «Forsterkning av politiet», forslag til tilleggsbevilgning til politiet 1940–41.

⁷⁵³ RA: S 3978-E-Eb-L0002-mappe «Forsterkning av politiet», forslag til tilleggsbevilgning til politiet 1940–41.

⁷⁵⁴ Årsaken til det dette var at de *tyske* planene – som ble lagt til grunn fra vinteren og våren 1941 – viste seg stadig mer upraktiske sett ut i en norsk kontekst. «At det norske politi i dag er uhensiktsmessig organisert er etter min mening ikke noe nytt», fastslo f.eks. daværende kontorsjef i Administrasjonskontoret Birger Lysbakken i et PM 12. januar 1945: «Jeg har alltid hevdet at det burde organiseres etter norske behov.» Også Olbjørn måtte ved dette tidspunktet innrømme at den foreliggende organisasjonsplanen for politiet ikke var «den mest ideelle etter norske forhold.» RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», PM Lysbakken 12.01.1945; RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», PM Olbjørn 7.03.1945.

⁷⁵⁵ RA: Sunnmøre politikammer, anr. 700, Rapport fra sipomannen Glatt i Ålesund til sjefen for Einsatzkommandoen i Trondheim 22.11.1940.

hadde fremtidsutsiktene innen politiet vært så gode som under nasjonalsosialistisk styre. 25. september 1940 fikk nemlig

politiet endelig for første gang sitt eget departement, med statsråd nu minister Jonas Lie som sjef. Han tok straks op arbeidet med en politireform som svarer til tidens krav.[...] politireformen betegner en gjennomgripende omorganisering av hele politietaten fra øverst til nederst, en omorganisering som tar sikte på å fjerne alle de skavanker som jeg har berørt en del av. Reformen tar således først og fremst sikte på å styrke og centralisere ledelsen, samtidig skal de enkelte politidistrikter knyttes nærmere til hverandre og til ledelsen.⁷⁵⁶

Mønstrene som avtegner seg i denne første fasen er interessante av flere årsaker. For det første er det mye som tyder på at entusiasmen for reformer innen politietaten bidro til å svekke motstandsviljen i den første kritiske fasen frem til våren 1941, da Politidepartementet var lite NS-preget. For det andre synes det å ha vært de tiltakene som samsvarte med krav og ønsker innen politiet og/eller sentraladministrasjonen i mellomkrigstiden som frembrakte den sterkeste kollaborasjonsviljen blant embets- og tjenestemennene. Fremstøt som brøt med førkrigstidens normer og politifaglige prinsipper, ble i kontrast til dette møtt med skepsis og forsøk på å trekke opp grenser. For det tredje kom mye av trykket for sikre NS' innflytelse i stor grad fra instanser og aktører utenfor departementet. Dette gjaldt også i senere faser, etter at departementet hadde fått et sterkere NS-preg. Selv om Politidepartementet ble nazifisert på det institusjonelle og personalmessige plan i løpet av okkupasjonen, opprettholdt det i *praksis* en rekke tradisjonelle politioppfatninger og byråkratiske normer. Nazifiseringsviljen var dermed betinget.

Nazifiseringspolitikken i senere faser: Eksterne pådrivere

Bidro den stadig sterkere NS-dominansen i Politidepartementet i tiden etter reorganiseringen av departementet til å endre institusjonens rolle i nazifiseringspolitikken? Oppstod det et internt påtrykk for å fremme en mer ytterliggående nazifiseringslinje? Også etter at det var blitt sluset NS-medlemmer inn i de sentrale posisjonene i departementet, kom nazifiseringspåtrykket i all hovedsak fra aktører og institusjoner *utenfor* departementet. Her ble det fremsatt krav om at embetsmennene i Politidepartementet skulle la politiske hensyn styre saksbehandlingen i langt større utstrekning enn det som var tilfelle. I tilknytning til dette ble det klaget over at departementet ikke gikk energisk nok inn for nasjonalsosialismen.

⁷⁵⁶ RA: S-3978-E-Ea-L0003, foredragsmanuskript med påtegningen «Kongsvinger 25.10.1941, avsl. av Aspirantkurssets rekruttskole».

Hvilke institusjoner og aktører fungerte som radikaliserende pådrivere overfor Politidepartementet i tiden etter de første nazifiseringskampanjene som ble rettet mot politiet høsten 1940 og vinteren 1941? Ut fra det gjennomgåtte kildemateriale utkrystalliserer det seg særlig to instanser: det tyske SS-politiapparatet i Norge og Nasjonal Samlings partiorganisasjon på forskjellige nivåer. Videre arbeidet to enkeltaktører, politipresident i Trondheim, Christopher Lange, og justisminister Riisnæs, særlig aktivt opp mot departementet for å få gjennomslag for en radikal nazifiseringslinje.

Det tyske SS-politiapparatet i Norge, ledet av HSSPF Weitzel og Rediess, med underliggende organisasjoner for henholdsvis Sikkerhetspolitiet og Ordenspolitiet, var av avgjørende betydning i den forstand at de fastsatte en overordnet ramme for det norske politiet, der det ble fastslått at kravet om politisk pålitelighet skulle ha en overordnet plass.⁷⁵⁷ Allerede fra høsten 1940 utøvde det tyske SS-politiapparatet oppsyn med Politidepartementet, og det faktum at de tyske instansene ønsket en dyptgripende omforming av politiet la føringer på saksbehandlingen der. Kravene om at norske politifolk skulle slutte aktivt opp om nasjonalsosialismen, synes å ha blitt fremsatt eksplisitt fra tysk side særlig fra våren 1941 og fremover. For det første ble omorganisering av politi som tidligere nevnt, strømlinjeformet i tråd med planer utformet innen RSHA i Berlin.⁷⁵⁸ For det andre ble de politiske kravene som ble rettet mot embets- og tjenestemennene i Politidepartementet forsterket. Ordenspolitiets forvaltningssjef, Ivar Elstad, oppga etter krigen at han ble satt under press om å gå inn i NS fra tysk side nettopp på dette tidspunktet.⁷⁵⁹ Det er også mye som tyder på at Terboven og Rediess stod for utskiftningen av Frigaard som Sikkerhetspolitileder høsten 1941.⁷⁶⁰

Særlig Det tyske sikkerhetspolitiet (BdS) arbeidet aktivt for å sikre at Politidepartementet holdt en nasjonalsosialistisk kurs. For det første stilte BdS strenge krav om oppslutning om nasjonalsosialismen blant embets- og tjenestemennene *i departementet*. Ifølge SIPOs norske tolk fra august 1943 frem til frigjøringen, Lars Egil Aarstad, ble ordenspolitileder Olbjørn oppfattet som NS-motstander og tyskerfiendtlig av Det tyske sikkerhetspolitiet – selv om han var NS-medlem og i høyeste grad villig til å anvende nasjonalsosialistiske formuleringer.⁷⁶¹ For det andre grep BdS i flere tilfeller inn i den daglige

⁷⁵⁷ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 169.

⁷⁵⁸ Se kap. 3.

⁷⁵⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 1136, forklaring Ivar Elstad 24.9.1945.

⁷⁶⁰ Også Orvar Sæther hevdet etter krigen at Frigaard ble fjernet «fordi tyskerne ville det.» RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 1132, forklaring Egil Olbjørn 24.08.1946 og Orvar Sæther 24.08.1946.

⁷⁶¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, forklaring Lars Egil Aarstad 17.07.1947.

personalpolitikken, med krav om å sjalte ut politisk upålitelige elementer.⁷⁶² Det var også Det tyske sikkerhetspolitiet, i samspill med Terboven, som iverksatte det mest omfattende utrenskningsfremstøtet rettet mot den norske politietaten i løpet av okkupasjonen. 16. august 1943 ble politifullmektig Gunnar Eilifsen dømt og henrettet for ordrenekt etter en skinnrettssak ført innenfor rammen av en ny rettslig konstruksjon kalt Politiets særdomstol.⁷⁶³ Denne saken ble anvendt som påskudd av Terboven og BdS til å gjennomføre en omfattende politisk utrenskning innen politietaten. I kjølvannet av Eilifsens henrettelse arresterte Det tyske sikkerhetspolitiet omtrent fire hundre norske politifolk. 271 av dem ble deretter sendt på omskolering til konsentrasjonsleiren Stutthoff i nærheten av Gdansk.⁷⁶⁴

Ledelsen for Det tyske ordenspolitiet i Norge (BdO) spilte en mer tvetydig rolle i nazifiseringspolitikken. Under landssvikoppgjøret hevdet ordenspolitileder Egil Olbjørn at Det tyske ordenspolitiet hadde vært relativt imøtekommende overfor faglige krav.⁷⁶⁵ Også BdO tok imidlertid initiativer for å nazifisere politietaten. I slutten av november 1941 sendte daværende BdO-leder August von Meyzner et skriv til Ordenspolitiafdelingen i Politidepartementet vedrørende videreutdanning og skolering av norske politioffiserer. Her ble det påkrevd at ideologisk skolering skulle integreres i undervisningen:

[...] längere Vorträge durch Persönlichkeiten der NS, oder geeignete Polizeioffiziere über Nationalpolitik (Ideologie) oder allgemeinbildenden Inhaltes [...] An diese Vorträge kann in der Regel ein kameradschaftliches Beisammensein des Offizierkorps angeschlossen werden.⁷⁶⁶

Nasjonal Samlings partiorganisasjon og aktivister med tilknytning til partiet søkte gjennom hele okkupasjonen å påvirke Politidepartementet til å føre en mer nasjonalsosialistisk orientert personalpolitikk. Her må det understrekes at NS' målsetninger på dette området ikke var identiske med SS' målsetninger, selv om de tyske kravene om et politisk pålitelig politikorps utvilsomt ga partiet et utvidet spillerom. Innenfor SS ble Nasjonal Samling og partiets særorganisasjoner først og fremst betraktet som et redskap for å styrke

⁷⁶² I midten av september 1942 tok f.eks. BdS kontakt med Politidepartementet for å få politikonstabel Peder Walle fra Skien fjernet, med den begrunnelse at han hadde en «ausgesprochenen ns- und deutschfeindliche Einstellung». Saken endte med at Walle ble avskjediget på politisk grunnlag to uker senere. Se RA: S-3978-P-Pa-L0003, skriv fra BdS (sign. Reinhard) 10.09.1943 og avskjedsbrev for Walle fra fungerende politiminister Sverre Riisnæs 10.09.1943.

⁷⁶³ Om Eilifsen-saken, se bl.a. Ringdal, *Gal mann*, 110–115.

⁷⁶⁴ Se Ringdal, *Mellom barken og veden*, 286 f. og Kott og Emberland, *Himmlers Norge* 407–411.

⁷⁶⁵ Oslo politikammer: L-dom 4207, egenerklæring Olbjørn 14.10.1945.

⁷⁶⁶ Se RA: S-3978-E-Eb-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», skriv fra BdO til Politidepartementet 29.11.1941.

egen posisjon.⁷⁶⁷ Nasjonal Samling ønsket derimot å utvide sin egen makt og posisjon på selvstendig grunnlag.

Når det kom til nazifiseringen av politiet, uttrykte Nasjonal Samlings partiorganisasjon og partiaktivister ofte høylytt misnøye med forholdene i etaten. I en vitneforklaring i under landssvikoppgjøret hevdet partiminister Fuglesang for eksempel at partiet

var fullt på det rene med at ordenspolitiet politisk var i høyeste grad upålitelig. Det kom fra de fleste byer i landet rapporter om dette med anmodning om å foreta nødvendige utrenskninger innenfor ordenspolitiet. Det ble hevdet at ordenspolitiet, med den sammensetningen det hadde, ikke bare var upålitelig, men direkte farlig for det sittende styret.⁷⁶⁸

Nasjonal Samlings arbeid for å påvirke Politidepartementet foregikk på flere måter. For det første brukte partiets tillitsmenn og aktivister departementet som en «klagemur» for å uttrykke sin misnøye med de politiske forholdene i politietaten. Slike klager kunne omhandle de lokale politikamrene, politietaten som helhet eller Politidepartementet selv.⁷⁶⁹ I april 1943 klaget for eksempel regimentsføreren ved Hafrsfjord hirdregiment på ansettelsen av to polititjenestemenn i Sikkerhetspolitiavdelingen i departementet. I et skriv til Nasjonal Samlings fylkesfører i Telemark, het det at disse

herremenn ble jo som kjent frabeordret sine embeter på grunn av sin politiske innstilling og den uheldige innflytelse de antokes å øve politisk like over for underordnede politimenn, mv.[...] En synes det er for galt at notoriske NS-motstandere skal bli betrodd embetsgjerning i Sikkerhetspolitiet, som burde bestå av førsterangs og pålitelige NS-folk.⁷⁷⁰

For det andre utøvde partiets representanter et aktivt press på departementet for å sluse overbeviste – gjerne ukvalifiserte – nasjonalsosialister inn i politiet. 12. oktober 1942 sendte

⁷⁶⁷ Jf. bl.a. Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 306.

⁷⁶⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, forklaring Fuglesang 22.10.1947. Dette gjenspeiler forholdet som utviklet seg mellom parti og stat i det nasjonalsosialistiske Tyskland. Nasjonalsosialister som arbeidet innenfor rammen av partiapparatet førte her ofte, om ikke alltid, en mer radikal nazifiseringslinje enn nasjonalsosialistene som arbeidet innenfor statsbyråkratiet. Et eksempel er konfliktene mellom Innenriksminister Wilhelm Frick og NSDAPs partiapparat, heriblant *Stab des Stellvertreter des Führers*. Om konfliktene mellom parti og stat, se f.eks. Jeremy Noakes, «Leaders of the people? The Nazi Party and German Society», i *Journal of Contemporary History*, vol. 39. Nr. 2 (2004), 189–212 og Peter Diehl-Thiele, *Partei und Staat im Dritten Reich* (München: Verlag C.H.Beck, 1969). Om Innenriksdepartementet, se bl.a. Neliba, *Der Legalist des Unrechtstaates*; Caplan, «The Politics of Administration». Om Stab des Stellvertreter, se Longerich, *Hitlers Stellvertreter*.

⁷⁶⁹ Et par eksempler: 29. februar 1942 mottok departementet en klage fra NS-fylkesføreren i Troms om at forholdene ved Tromsø politikamre var politisk utilfredsstillende, ettersom bare 2 av 20 ansatte var partimedlemmer. I slutten av juli 1942 innkom det en klage fra Nasjonal Samlings kretsfører i Arendal, Sigurd Saxlund. Her ble det rapport om fem personer, inkludert en politikonstabel, som hadde protestert mot en beslutning i kommuneledelsen om å sende Quisling et gratulasjonstelegram i anledning Statsakten. Saken endte her med avskjedigelse av politikonstabelen, etter beslutning fra Jonas Lie. Se henholdsvis RA: S-3978-P-Pa-L0004, «skriv fra NS' generalsekretariat, 29.01.1942 og RA: S-3978-P-Pa-L0003, saksomslag med j.nr P.D.O, j. nr 3695 KO 1942, med påtegnelse fra Jonas Lie 23.07.1942.

⁷⁷⁰ RA: Telemark politikammer, sak 1010, skriv fra regimentsfører O. Rustand til NS' fylkesfører i Telemark 5.04.1943.

kretsføreren i Vefsna krets av NS for eksempel et skriv til NS-fylkesføreren i Nordland, der han anmodet om at to hirdmenn som ved dette tidspunktet arbeidet med bevoktningen av serbiske fanger burde ansettes. Her ble det mer enn antydning at Politidepartementet gjorde for lite for å sikre Nasjonal Samling innflytelse:

De politistillinger som for en tid siden var ledig i Mosjøen er enda ikke besatt, men saken er beroende i departementet. Vi tar ikke imot noen jøssing her naar vi kan stille habile NS folk. [...] Velvilligst underrettet departementet om dette før det blir ansatt noen jøssinger her.⁷⁷¹

For det tredje drev partiet kontroll over departementets arbeid i forbindelse med ansettelses- og forfremmelsessaker. Det viktigste redskapet her var Nasjonal Samlings personalkontor (NSPOT). Ved flere tilfeller overstyrte kontoret Politidepartementets forslag til ansettelser og forfremmelser, ettersom de innstilte kandidatene ble klassifisert som «politisk utilfredsstillende».⁷⁷²

Politipresident Lange hadde som tidligere nevnt arbeidet i Politidepartementet i den første fasen etter 25. september. Allerede ved dette tidspunktet ga han uttrykk for sterk misnøye med det han betegnet som departementets NS-fiendtlige linje.⁷⁷³ Anklagene ble ikke dempet etter at Lange sluttet i departementet for å bli politipresident i Trondheim. Spesielt i 1942 og 1943 mottok departementet en lang rekke krav og mishagsyttringer fra Lange. I april 1942 hevdet han at departementet var lite «tilbøyelig til å følge mine forslag om avskjedigelse av politisk personell [...]».⁷⁷⁴ I august 1942 uttrykte han misnøye med at departementet hadde ansatt for få NS-medlemmer i forbindelse med en større stillingsutlysning.⁷⁷⁵ Og i en rapport til Quisling fra januar 1943 fastslo han at departementet var regelrett uinteressert i spørsmålet om politiets politiske sammensetning:

⁷⁷¹ RA: S-3978-P-Pa-L0003, skriv fra Nasjonal Samlings kretsfører i Nordland 12.10.1942, med påtegninger fra fylkesføreren 10.11.1942. Saken endte etter hvert hos Politidepartementet, som avslo med henvisning til at søknad måtte sendes via vanlig tjenestevei. Se RA: S-3978-P-Pa-L0003, konsept Politidepartementet 16.11.1942 (med Lysbakkens påtegninger.)

⁷⁷² For bare å ta et par eksempler: 7. juli 1943 underkjente kontoret Henry Alexander Moen som overkonstabel ved Beredkapsavdelingen i Oslo fordi Moen ikke var NS-medlem. 13. juli 1942 bedømte NSPOT Varg Skarheim som «politisk utilfredsstillende» til å bli ansatt som politibetjent i Grimstad. 27. oktober 1944 nektet kontoret August Pihl forfremmelse til politibetjent i Tønsberg fordi man for tiden «ikke kunne godkjenne annet enn NS-medlemmer» i stillingen. Se henholdsvis RA: S-3978-P-Pa-L0003, skriv fra NSPOT 13.07.1942, RA-S-3978-P-Pa-L0006, skriv fra NSPOT 7.07.1943 og RA: S-3978-P-PA-L00012, skriv fra NSPOT 27.10.1944.

⁷⁷³ Her lå det utvilsomt også personlige motsetninger til grunn. Lange hevdet selv at han var alt annet enn populær i Politidepartementet. I et brev til Sikkerhetspolitileder Oliver Møystad fra 19. oktober 1942 fastslo han at Lies adjutant Stephanson «var den eneste embetsmann i departementet som i min trengselstid i denne institusjonen alltid var hyggelig og elskverdig.» Se RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, skriv fra Lange til Møystad 19.02.1942.

⁷⁷⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, skriv til Lederen for Ordenspolitiet 16.04.1942.

⁷⁷⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, skriv til Lederen for Ordenspolitiet 16.04.1942.

Så sandt det er mulig, må kun partimedlemmer ansettes. Aller helst skulle vi hatt [sic!] en del av disse gamle prektige medlemmer, som i partiets trengselsår virkelig led for sin overbevisning. Her må departementet helt endre sin kurs.⁷⁷⁶

Justisminister Riisnæs fremmet gjennom hele okkupasjonen krav overfor Politidepartementet om at nasjonalsosialistiske aktivister, da særlig frontkjempere, skulle sluses inn i politistillinger. Justisministeren tok også til orde for å ansatte tidligere straffedømte – endog mindreårige – politiske aktivister i politiet.⁷⁷⁷ Under landssvikoppgjøret ble det rettmessig påpekt at Riisnæs stod for en mer pågående nazifiseringslinje enn politiminister Lie. Ifølge forvaltningssjef i Ordenspolitiavdelingen, Alf Kvaal, var nazifiseringspresset i Politidepartementet særlig sterkt nettopp mens Riisnæs vikarierte som politiminister.⁷⁷⁸ Det største utrenskningsfremstøtet som ble rettet mot politietaten fra norsk nasjonalsosialistisk side ble – som det fremgår under – gjennomført nettopp i en slik periode.

Nazifiseringspolitikken i senere faser: Embets- og tjenestemennene som bremseklosser
Hvordan responderte embets- og tjenestemennene i Politidepartementet på kravene, påleggene og ønskene som ble fremmet fra radikalt nasjonalsosialistisk hold? Var det hold i påstandene om at departementet førte en moderat linje i ansettelses-, forfremmelses- og avskjedigelsessaker? Selv om Politidepartementet fra 1941 av ble fylt opp med NS-medlemmer i ledende posisjoner, ble institusjonen aldri en pådriver for radikale politiske utrenskninger innenfor politietaten. Selve *prinsippet* om at politiske kvalifikasjoner skulle ligge til grunn ved ansettelse og forfremmelser, ble riktignok ikke imøtegått. Derimot reagerte embets- og tjenestemennene i flere tilfeller skarpt mot fremstøt som truet politietatens faglige forankring. Dette gjaldt også flere av de aktive nasjonalsosialistene i departementet.

Innstillingen blant de ledende NS-embetsmennene i departementet til de nasjonalsosialistiske omformingsplanene endret seg over tid. På et overordnet plan synes kravene om politisk favorisering og politiske utskiftninger å ha blitt møtt med stadig større

⁷⁷⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, rapport fra Lange til Quisling 19.01.1943

⁷⁷⁷ Noen eksempler: 23.september 1942 tok Riisnæs kontakt med Olbjørn angående en fengselsbetjent og hirdmann ved navn Jens Kjerstad som ønsket ansettelse i politiet. Riisnæs oppfordret ordenspolitilederen til å behandle saken snarest mulig og med størst mulig velvilje. Kjerstad var bøtelagt 9 ganger for brudd på Løsgjengerloven og hadde også en betinget fengselsdom for bedrageri. Ved et annet tilfelle tok Riisnæs til orde for å sluse en 15 år gammel NS-aktivist inn i politiet. Svaret fra Ordenspolitiets kommandoavdeling på dette var at avdelingen ikke «kunne forsvare å ansette barn». Om Kjerstad: RA-S 3978-P-Pa-L0003, skriv fra Riisnæs til Olbjørn, 23.09.1942 og skriv fra Ordenspolitiets kommandoavdeling, 1.10.1942. Om ansettelsen av «barn i politiet»: RA:S-3978-P-Pa-L0006, håndskrevet brev fra Einar Haugen til Quisling 8.04.1943, skriv fra Ministerpresidentens kanselli 13.04.1943 med påtegninger fra Riisnæs og svarbrev til Riisnæs fra Kommandoavdelingen 19.05.1943.

⁷⁷⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, forklaring Alf Kvaal 14.01.1948.

skepsis etter hvert som okkupasjonen nærmet seg mot slutfasen. Et eksempel her er særlig illustrerende. Høsten 1941 hevdet ordenspolitileder Olbjørn at fremtidsutsiktene for politietaten aldri hadde vært så gode som under nasjonalsosialistisk styre.⁷⁷⁹ Sensommeren 1943 karakteriserte han i kontrast til dette de tyske masseutrenskningene som nylig hadde vært gjennomført innenfor politietaten som en eksistensiell trussel mot en fagetat som allerede før dette befant seg i en alvorlig personalkrise.⁷⁸⁰ Stemningsdreiningen synes å ha hatt flere årsaker. For det første ble personalmangelen stadig sterkere utover okkupasjonen, ikke bare innenfor politietaten, men i offentlig sektor som sådan.⁷⁸¹ Ved årsskiftet 1943/44 klaget politiminister Lie over at rekrutteringen til politiet hadde vært dårlig, og at «man må regne med en årlig avgang på ca. 300 mann».⁷⁸² For det andre hadde mye av luften gått ut av Nasjonal Samlings revolusjonsfremstøt som følge av massiv sivil motstand. For det tredje snudde krigslykken i tysk disfavør fra vinteren 1943, noe som påvirket holdningsklimaet i det okkuperte Norge på et allment plan. For det fjerde vakte den stadig mer brutale tyske politikken skarpe reaksjoner i Politidepartementet, både blant NS-medlemmer og ikke-medlemmer, som det påvises mer inngående lenger frem.⁷⁸³ Det må likevel understrekes at Politidepartementet fulgte en moderat linje i nazifiseringspolitikken gjennom hele perioden fra departementet ble omorganisert frem til frigjøringen. I sitt foredrag ved Politisjefkonferansen i november 1942 – som ble referert innledningsvis i denne avhandlingen – anvendte Olbjørn mye tid på å forsvare Ordenspolitiavdelingens moderate linje i personalpolitikken. Som følge av krigsutbruddet, fastslo han, var politiet stilt overfor en rekke nye krevende oppgaver, og det måtte derfor fungere på en «faglig sett tilfredsstillende måte.»⁷⁸⁴ Politidepartementet hadde derfor vært nødt til å prioritere politifaglige hensyn fremfor politiske krav i mange tilfeller:

Jeg har uttrykkelig villet nevne dette fordi det dessværre har vært mange som har hatt vanskelig for å forstå dette at politidepartementet har vært nødt til å følge en rolig linje og innskrenke seg

⁷⁷⁹ RA: S-3978-E-Ea-L0003, manuskript med påtegninger «Kongsvinger 25.10.1941, avsl. av Aspirantkursets rekruttskole».

⁷⁸⁰ RA:S-3978-E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte og internerte politifolk», notat med Kvaals og Olbjørns påtegninger, merket 21.08 (fra 1943, uten årstall).

⁷⁸¹ Særlig etter at Hjemmefronten utformet paroler om blokade av offentlige stillinger vinteren og våren 1943 ble personalmangelen presserende. For NS-myndighetene ble det en utfordring å få besatt stillinger overhodet, NS-medlemmer eller ikke. Se f. eks. Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 101–102.

⁷⁸² RA: S-3978-A-L0001, Memorandum Jonas Lie årsskiftet 1943/44.

⁷⁸³ Det mest betegnende eksemplet er reaksjonene på arrestasjonene av norske politifolk. Se lenger frem i dette kapitlet. Eksempler foreligger i henholdsvis RA: S 3978-E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte/internerte politifolk», PM med Kvaals og Olbjørns påtegninger merket 21.08 (fra 1943, årstall ikke spesifisert på dokumentet, skriv til BdS med vedlegg 2.09.1943, PM 7.3.1944 (med Odd Jansens påtegninger) og RA; S-3978-P-Pb-L0004, skriv til BdS 27.02.1944 (Kvaals påtegninger) og RA: Oslo politikammer, L-dom 1456, PM om arresterte norske politifolk av Haakon Bærøe Hovdin 3.11.1944.

⁷⁸⁴ RA: S 3978-E-Ea-L0003, foredragsmanuskript merket «Politisjefkonferansen november 1942».

til å avskjedige de værste motstanderne. Vi har i mange tilfeller simpelthen vært helt avskåret fra å gå til avskjedigelse fordi erstatning av personell med nødvendig faginnsett ikke var å oppdrive. [...] Vår linje har altså vært å gå løs på de aktive motstandere, de som kunne være farlige i en gitt situasjon.⁷⁸⁵

Et konkret nazifiseringsfremstøt fra radikalt NS-hold er særlig illustrerende for departementets relativt moderate linje i nazifiseringspolitikken. I slutten av januar 1943 sendte finansminister Fredrik Prytz et skriv til Quisling der han understreket at Politidepartementet måtte gjøres oppmerksom på at dets aller viktigste oppgave var å gjøre politiet politisk pålitelig.⁷⁸⁶ Forslagene var opprinnelig blitt lansert av politipresident Lange, og gikk blant annet ut på å avskjedige politiske motstandere med hardhendte midler:⁷⁸⁷

Jeg tillater meg [derfor] å henstille til herr Ministerpresidenten å gi Politidepartementet pålegg om – med en frist av for eksempel 3 måneder – å gjøre politiet til et politisk pålitelig instrument. Den opprydning som må bli en følge herav må etter min mening overlates til politipresidentene. Jeg er enig med politipresident Lange i at Politidepartementet (politipresidentene) her har 3 midler å bruke for å nå dette mål: 1. en hårdhendt avskjedigelse, 2. så langt det er mulig å forsvare kun å la partimedlemmer avansere, 3. for framtiden kun å ansette partimedlemmer i politiet.⁷⁸⁸

Initiativet fikk støtte av Riisnæs, som ved dette tidspunktet vikarierte som politiminister ettersom Lie befant seg ved fronten med 1. Politikompani. 20. februar 1943 sendte Politidepartementet etter krav fra ministeren ut et rundskriv om politistyrkenes politiske pålitelighet. Her ble politipresidentene anmodet om å henvende seg personlig til politiledelsen og den stedlige partiledelsen, for i fellesskap å gjennomgå politikorpene og fastslå hvem som skulle skiftes ut.⁷⁸⁹ I de innkomne rapportene ble 115 politifolk foreslått avskjediget og 17 foreslått forflyttet.⁷⁹⁰

I den påfølgende saksbehandlingen møtte Lange og Riisnæs derimot motbør fra embets- og tjenestemennene i Ordenspolitiets kommandoavdeling, som hadde fått i oppgave å gjennomføre kartleggingen. Avdelingen forlangte at alle som var foreslått avskjediget, måtte erstattes med varige erstatningsmannskaper. Videre spilte den på tysk BdO for å stanse utskiftningene.⁷⁹¹ De involverte embets- og tjenestemennene førte her gjennomgående en

⁷⁸⁵ RA: S 3978-E-Ea-L0003, foredragsmanuskript merket «Politisjefkonferansen november 1942».

⁷⁸⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, skriv fra Prytz til Quisling om forholdene innen politiet 29.01.1943.

⁷⁸⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, skriv fra Lange til Quisling 19.01.1943.

⁷⁸⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, skriv fra Prytz til Quisling 29.01.1943.

⁷⁸⁹ Se f.eks. RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, fortrolig skriv fra Politidepartementet til Politipresident Askvig 20.02.1943.

⁷⁹⁰ RA: S-3978-E-Eb-L0001, mappe merket «Landsomfattende kartlegging av politiets politiske pålitelighet, 1943», PM om politistyrkens politiske pålitelighet 20.05.1943.

⁷⁹¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, avhør Olbjørn 9.09.1946. Aksjonen, hevdet Olbjørn etter krigen, bortfalt fordi Politidepartementet «konsekvent forlangte, at alle som event. ble avskjediget, skulle erstattes med mannskaper som ville ta fast ansettelse i politiet. V. var både muntlig og skriftlig i kontakt med sjefen for Det

politifaglig argumentasjon. 2. april 1943 førte Lysbakken i pennen et skriv til BdO etter ordre fra Olbjørn, der det ble advart om at utskiftningene ville få alvorlige konsekvenser dersom ikke faglig tilstrekkelige erstatningsmannskaper kunne skaffes til veie.⁷⁹² I et PM fra 20. mai 1943 ytret kontorsjef Lysbakken seg i enda kraftigere vendinger. Lysbakken, som på dette tidspunktet fremdeles var NS-medlem, fastslo at en større utrenskningsaksjon ville resultere i en politifaglig katastrofe, og tok til orde for å avblåse hele aksjonen:

Når man ser på listene over de tjenestemenn som er bedømt politisk utilfredsstillende, viser det seg at det i stor utstrekning er de samme som forlenget har meldt seg ut av N.S og hvis sak – etter da gjeldende fremgangsmåte – ble henlagt uten forføyning. For en del av disse, f. eks Skien og Porsgrunn, gjelder det at utmeldelsene ble sett som en forståelig reaksjon mot uheldige reaksjoner fra partiets side. For øvrig viser totalsummen, 132 mann av landets samlede politistyrke, at den kritikk som fra partihold stadig fremsettes mot politiet som helhet, ikke kan være særlig godt underbygget. [...] NS-søkerne svikter, og rekrutteringen for øvrig av faglig skikkede folk er lik null. At vi trenger hver eneste mann som er faglig skikket, må nå være på det rene. Jeg tillater meg å foreslå at saken for tiden ikke gir grunn til noen forføyning.⁷⁹³

Resultatet var at utrenskningsfremstøtet rant ut i sanden. Først med de tyske massearrestasjonene i kjølvannet av Eilifsen-saken i august 1943 ble en landsomfattende utrenskning innen politietaten gjennomført.⁷⁹⁴

En gjennomgang av et stort antall personalsaker i departementet – og av de ulike aktørene som arbeidet med dem – understøtter tesen om at NS-medlemmene i Politidepartementet ofte var bremseklosser snarere enn pådrivere i nazifiseringspolitikken.

tyske ordenspolitiet [...] ang. saken, og fikk full støtte der.» Olbjørns uttalelser støttes av samtidige kilder. Se RA:S-3978-E-Eb-L0001, mappe merket «Landsomfattende kartlegging av politiets politiske pålitelighet», håndskrevet notat til avdelingssjef Fritzner fra Lysbakken 30.03.1943.

⁷⁹² Se RA:S-3978-E-Eb-L0001, mappe merket «Landsomfattende kartlegging av politiets politiske pålitelighet», konsept Lysbakken 1.04.1943 og oversatt versjon av skriv 2.04.1943. I en bemerkning til saksdokumentet fra 1.04.1943 er det bemerket at konseptet er satt opp «etter Generalmajorens» - altså etter Olbjørns – ordre.

⁷⁹³ Se RA:S-3978-E-Eb-L0001, mappe merket «Landsomfattende kartlegging av politiets politiske pålitelighet», PM 20.05.1943.

⁷⁹⁴ Olbjørn hevdet etter krigen at fremstøtet rant ut i sanden. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, avhør Olbjørn 9.09.1946. Mange av dem som ble registrert i forbindelse med fremstøtet våren 1943 ble dog rammet av den store tyske opprenskningsaksjonen i politiet som fant sted august 1943. Ca. 80 % av embets- og tjenestemennene som ble klassifisert som politisk upålitelige ved Bergen politikammer i den politiske kartleggingen endte for bl.a. opp i Stutthof. En sannsynlig forklaring her er at det tyske Sikkerhetspolitiet konsulterte partitillitsmenn innen NS og politirepresentanter om spørsmål knyttet til det norske politiets politiske pålitelighet. SIPO endte dermed opp med mange av de samme navnene som var blitt oppført i NS' politiske kartlegging, uten at det av den grunn fantes direkte forbindelser mellom de to tiltakene. Prosentanslaget her bygger her på en sammenlikning av listene over Stutthof-fanger med listene over politisk upålitelige fra Bergen politikammer. Se her henholdsvis RA: Oslo politikammer, L-dom 3693, Liste der nach Deutschland transportierten Polizeibeamten og RA:S-3978-E-Eb-L0001, mappe merket «Landsomfattende kartlegging av politiets politiske pålitelighet, 1943», skriv Bergen politikammer 10.03.1943, med bilag over «politisk upålitelige». Om Sipos fremgangsmåter i forkant av aksjonen i august 1943, se RA: Stavanger politikammer: L-dom 1435, avhør Rudolf Keller 27.06.1945. Takk til Øystein Hetland for å ha gjort oppmerksom på sistnevnte kilde.

Kontorsjef Lysbakken, som ledet personalkontoret i Ordenspolitiets kommandoavdeling, arbeidet aktivt for å stanse eller modifisere ytterliggående NS-krav, spesielt når det dreide seg om ansettelse og forfremmelser av ukvalifiserte og tidligere straffedømte partifolk og frontkjempere. Dermed røk han uklar med både justisminister Riisnæs og Nasjonal Samlings partirepresentanter.⁷⁹⁵ 12. april 1943 angrep for eksempel Lysbakken NSPOTs krav i et PM som omhandlet forholdet mellom faglighet og politikk i ansettelses- og forfremmelsessaker:

Jeg mener politiledelsen må forlange at det blir tatt hensyn til etatens faglige krav. [...] Hvis Ordenspolitiet fortsatt skal greie sine oppgaver, og vi ikke plutselig skal stå med politi som ikke på langt nær holder internasjonale mål, så må de faglige hensyn ikke settes mer til side enn allerede skjedd. Det er en kortsiktig og skjebnesvanger politikk som partiet forlanger fulgt. Hvis partiet ikke er mottagelig for råd, mener jeg det må stilles krav fra politiledelsen, som jo har det daglige og fremtidige ansvar for politiet i landet.⁷⁹⁶

Da Lysbakken meldte seg ut av NS i august 1943, begrunnet han dette nettopp med at han var blitt «lei av de stadige kampene med NSPOT».⁷⁹⁷

Et vesentlig poeng her er at saksbehandlere som Lysbakken – som til tross for sitt NS-medlemskap i praksis ikke fremstod som noen sterk tilhenger av partiet – i betydelig utstrekning kunne spille på støtte fra departementsledelsen. Faktisk hadde politifaglige argumenter en viss klangbunn hos politiminister Lie selv. Det hersker selvfølgelig ikke tvil om at Lie ønsket at det norske politiet skulle fylles med NS-medlemmer i den utstrekning det var mulig.⁷⁹⁸ Ettersom ministeren hadde politibakgrunn, og dermed var en «blanding av politiker og politifagmann»,⁷⁹⁹ var han likevel i en viss utstrekning lydhør for politifaglige krav. Dette skapte et handlingsrom på det byråkratiske nivået under ministeren. For det første holdt Lie sin hånd over embetsmenn som førte en moderat linje i håndteringen av

⁷⁹⁵ Ifølge Ella Haug, ansatt i Politidepartementet under okkupasjonen, førte Lysbakken en åpen strid med Riisnæs om innsettelsen av frontkjempere i politiet. Denne forklaringen støttes av funn i departementsarkivene. For å ta et helt konkret eksempel: I 1942 og 1943 arbeidet Torjus Tellefsen, gammelt partimedlem i NS, aktivt overfor Politidepartementet via justisminister Riisnæs for å oppnå forfremmelse. Kontorsjef Lysbakken betegnet Tellefsen som en upålitelig: «Etter min mening røber Ts hele fremferd at han er en upålitelig fisk som benytter seg av de forhold som til enhver tid kan fremme hans egen sak best. Denne usmakelige intrigeringen mellom de forskjellige avdelinger i det norske politiet får det være slutt med. Hans eneste formål synes å være å få bo i Arendal, i hvis umiddelbare nærhet han har eiendom, og bli tildelt så stor myndighet som overhodet mulig.» RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, uttalelse Ella Haug 13.11.1946 og RA: S-3978-P-Pa-L0006, PM Lysbakken 2.07.1943.

⁷⁹⁶ RA: S-3978-P-Pa-L0007, PM Lysbakken 12.04.1943.

⁷⁹⁷ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, skriv fra Lysbakken til Olbjørn 11.08.1943. Se her også Lysbakkens utmeldelsesbrev, samme sted, samme dato.

⁷⁹⁸ Se f.eks. RA:S-3978-P-Pa-L0009, sak journalisert som P.D.O Ko II 632/1944.

⁷⁹⁹ Denne beskrivelsen av Lie ble fremsatt av NS-generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang under landssvikoppgjøret. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, forklaring Fuglesang 22.10.1947.

personalsaker knyttet til politietaten.⁸⁰⁰ For det andre prioriterte Lie ved flere tilfeller selv faglige hensyn fremfor politiske krav. Et eksempel på dette er en sak fra Porsgrunn, der 15 tjenestemenn hadde meldt seg ut av Nasjonal Samling i protest mot Hirden. Her besluttet politiministeren at ingen av de utmeldte skulle avskjediges, ettersom han oppfattet reaksjonen på Hirdens overskridelser som forståelig.⁸⁰¹

På nivået under ministeren var tendensen til å vektlegge faglige kriterier enda sterkere enn hos Lie. Ordenspolitileder Olbjørn var til tross for sitt partimedlemskap i langt større grad en politifagmann enn en politiker. Olbjørn var riktignok absolutt ikke noen prinsipiell motstander av politiske ansettelser og forfremmelser,⁸⁰² men likevel tenderte han til å prioritere faglige hensyn i tilfeller der disse kolliderte med ideologiske krav. Som påpekt over, medvirket Olbjørn til å stanse Lange og Riisnæs' utrenskningsplaner våren 1943. Våren 1943 oppfordret han også Lysbakken til «å snakke hardt til» NSPOT for å sikre en sterkere vektlegging av faglighet i ansettelsespolitikken.⁸⁰³ Også embetsmennene på avdelingssjefsnivå holdt gjennomgående igjen overfor de mest ytterliggående nazifiseringsinitiativene som ble fremmet av aktører og institusjoner utenfor departementet. Dette gjaldt både i Ordenspolitiets underavdelinger og i Sikkerhetspolitiavdelingen.⁸⁰⁴

Et meget interessant poeng her er også at flere av de mest aktive og ideologisk engasjerte NS-medlemmene i departementet sluttet opp om en sterkere politifaglig orientering enn det som ble fremmet fra partihold. Tre eksempler er her illustrerende. 21. desember 1942

⁸⁰⁰ I vitneforklaringer under landssvikoppgjøret ble det hevdet at Lie holdt sin hånd over ordenspolitileder Olbjørn, til tross for klager over politisk upålitelighet fra Nasjonal Samling, Stapo og tysk SIPO. Olbjørn holdt sin hånd over Lysbakken, som muligens var det NS-medlemmet i Politidepartementet som var mest kritisk innstilt til nazifiseringspolitikken. Etter at Lysbakken hadde meldt seg ut av Nasjonal Samling sommeren 1943, var det bl.a. Olbjørn på ideen om å flytte Lysbakken over fra Kommandoavdelingen til Forvaltningsavdelingen i Ordenspolitiet i 1944, for å unngå avskjed på politisk grunnlag. Se RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, forklaring Lysbakken 22.11.1945 og RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, erklæring fra Hans Keller 12.11.1948.

⁸⁰¹ I et PM om saken skrev Lysbakken at ministeren var av den oppfatning at «det ikke skulle treffes noen forføyning mot de tjenestemenn som hadde meldt seg ut av partiet. Ministeren skulle selv ta opp spørsmålet om opprydningen innen partiledelsen i Porsgrunn. Saken ble deretter henlagt i KO II [...]» RA: S-3978-E-Ef-L0005, mappe merket «Avskjedigelser av politiske grunner», PM Lysbakken 16.11.1942.

⁸⁰² RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, avhør Birger Lysbakken 25.07.1945.

⁸⁰³ RA: S-3978-P-Pa-L0007, konsept 16.04.1943 (med Lysbakkens påtegnelser).

⁸⁰⁴ Ordenspolitiets første forvaltningssjef, Ivar Elstad, ble etter krigen hevdet å ha ført en saklig linje i forbindelse med personalforvaltningen. Etterfølgeren Alf Kvaal var aldri selv NS-medlem. Ola Fritzner, som ledet Kommandoavdelingen frem til siste del av okkupasjonen, opponerte mot Riisnæs nazifiseringsinitiativer. Også avdelingssjef Røstad, som hadde en sentral rolle i personalspørsmålene i Sikkerhetspolitiavdelingen, synes å ha ført faglig orientert linje. Ifølge tidligere kollegaer vektla forvaltningssjefen nettopp hensynet til politiet som fagetat. Om Elstad, se bl.a. RA: Oslo politikammer, L-dom 1136, erklæring Kaare Westad 13.03.1946. For et tilfelle der Fritzner gikk imot Riisnæs, se RA: S-3978-P-Pa-L0006, håndskrevet brev fra Einar Haugen til Quisling 8.04.1943, skriv fra Ministerpresidentens kanselli 13.04.1943, med påtegnelser fra Riisnæs og svarbrev til Riisnæs fra Kommandoavdelingen v. Fritzner 19.05.1943. Om Røstad, se bl.a. RA: Oslo politikammer: L-dom 3383, forklaring Nils Johan Aars Rynning 18.03.1947.

ba politipresident Bernhard Askvig i Oslo i et skriv til Politidepartementet om at det ved ansettelse av overkonstabler ved Oslo politidistrikt skulle tas hensyn til faglige kvalifikasjoner og ansiennitet i en slik grad at også ikke-NS-ere kunne innstilles. Dersom en slik praksis ikke ble fulgt, fastslo Askvig, måtte det ansettes politifolk som bare hadde en kort tjenestetid bak seg, noe som nødvendigvis ville svekke politikorpset faglig.⁸⁰⁵ Kontorsjef Kristoffer Holmen i Sikkerhetspolitiavdelingen – NS-medlem siden 1936 og på dette tidspunktet fungerende NS-sambandsmann i departementet – ble forelagt saken, og sluttet seg helt og fullt opp om Askvigs krav:

Jeg vil støtte politipresidentens syn på saken. Jeg finner at det vil være til skade for både partiet og i særdeleshet for disiplinen innen politikorpset hvis man går til det skritt å forfremme politifolk med 1 års tjenestetid, og vil således anbefale at der i enkelte tilfeller hvor situasjonen krever det, blir dispensert fra de retningslinjer som hittil er fulgt. Noen «forbigåelse» av NS medlemmer kan der i sådanne tilfeller ikke være tale om.⁸⁰⁶

Et annet eksempel er kontorsjef Jansen, som styrte henholdsvis i administrasjonskontoret i Forvaltningsavdelingen fra 1. april 1943 og personalkontoret i Kommandoavdelingen fra sommeren 1944, og som dermed arbeidet med ansettelses- og avskjedigelsessaker knyttet til politietaten. Under landssvikoppgjøret ble det fastslått at den tidligere kontorsjefen hadde ført en relativt saklig linje i *departementet*, selv om han var aktivt NS-medlem og hirdmann. Videre, og enda mer interessant, synes det i dette tilfellet å ha skjedd en dreining fra politiske prioriteringer til politifaglige hensyn over tid. «I sin første tid i departementet», ble det hevdet etter krigen, var Jansen

helt NS-betonet i sin opptreden. Han hilste stadig «Heil og Sæl», men sluttet snart med dette, da han oppdaget hvor lite populært det var. Han blir betegnet som avgjort NS-mann, men som en av de bedre.⁸⁰⁷

Uttalelsene støttes av samtidige kilder. I et konseptutkast fra juni 1943 som bar Jansens og forvaltningssjef Kvaals påtegnelser – men som etter alt å dømme var ført i pennen av Jansen – ble det tatt til orde for å gå utenom NSPOT i forbindelse med ansettelsen av en politifullmektig på Lillehammer:

Jeg har med velberåd hu latt være å nevne noe om NSPOT og politisk forbehold. Flognfelt er ikke medlem av NS, og følgelig blir resultatet avslag hvis vi forelegger saken for NSPOT. Det

⁸⁰⁵ Ra: S-3978-P-Pa-L0007, skriv fra Askvig til Politidepartementet 21.12.1942.

⁸⁰⁶ Ra:S-3978-P-Pa-L0007, skriv fra NS-sambandsmannen i Politidepartementet til Nasjonal Samlings riksledelse 5.01.1943.

⁸⁰⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4033, forespørsel om Jansens virksomhet i Pol dep. 8.05.1945.

er meg bekjent ingen grunn til å nære mistro til ham i politisk henseende, så vi får ansette ham.⁸⁰⁸

Et tredje tilfelle er den høytdekorerte frontkjemperen Finn Finson, som overtok som avdelingssjef i Kommandoavdelingen i siste fase av okkupasjonen. Finson var riktignok av den oppfatning at man «prinsipielt [skulle] søke å få SS folk inn i politiet.»⁸⁰⁹ Likevel inntok også Finson i flere tilfeller en posisjon som var mindre radikal enn den som ble fremmet fra partihold. I oktober 1944 tok han til orde for at forfremmelsen av en ikke-NS-er til overbetjent skulle opprettholdes, selv om departementet hadde fått avslag fra NSPOT.⁸¹⁰ Ved et annet tilfelle, i januar 1945, gikk han personlig god for en politikonstabel som var foreslått i en politibetjentstilling og som ikke var NS-medlem.⁸¹¹

Hvorfor inntok ideologisk overbeviste nasjonalsosialister en relativt moderat posisjon i personalpolitiske spørsmål? Forklaringen her ligger neppe bare i ideologisk holdninger, men må også søkes i institusjonelle mekanismer. Nærmere bestemt synes byråkratiets disiplinerende og sosialiserende virkninger, som er beskrevet innledningsvis i dette kapittelet, å ha spilt inn. På det administrative nivået under politiminister Lie fremstår en relativt politifaglig – i samtiden gjerne kalt «saklig» – linje som dominerende. Det oppstod dermed et press på de aktive nasjonalsosialistene i departementet om å prioritere politifaglige hensyn fremfor politiske krav. Byråkratiet virket altså *sosialiserende* og *disiplinerende*.

Her kan det også være fruktbart å trekke inn sosialpsykologiske teorier om konformitet og konformitetspress. I sitt klassiske arbeid fra 1951 definerte psykologen Solomon Asch konformitet som en prosess som går ut på at mennesker internaliserer normer og tilpasser sin atferd med det formål å innordne seg i grupper.⁸¹² Jo sterkere posisjon majoritetens oppfatning har innen en gitt gruppe, jo større blir presset på de avvikende gruppemedlemmene.⁸¹³ Spesielt i Jansens tilfelle fremstår konformitetspress som en nærliggende forklaring på endrede atferdsmåter. Jansen arbeidet frem til 1944 i en enhet der NS-medlemmene var i et klart mindretall. Her er det nærliggende å tro at presset på NS-medlemmene for å slutte seg til en moderat linje i saksbehandlingen var særlig sterk. Imidlertid synes heller ikke tilstedeværelsen av radikale NS-medlemmer i de andre enhetene i

⁸⁰⁸ RA: S-3978-E-Eb-L0090, konsept 15.06.1943 (med Jansens og Kvaals påtegnelser). Kommentaren foreligger som randbemerkning.

⁸⁰⁹ RA: S-3978-L0015, konsept 7.02.1945, med Finsons påtegnelser 9.02.1945. J.nr. 594/45 KO II.

⁸¹⁰ RA: S-3978-P-Pa-L00012, omslag merket P.D.O- KO 2538/1944, Finsons påtegnelser 14.11.1944, «ansettelsen opprettholdes» og skriv fra NSPOT 27.10.1944.

⁸¹¹ RA: S-3978-P-Pa-L0015, konsept 23.01.1945, Finsons påtegnelser 25.01.1945. J.nr. 293/45 KO II.

⁸¹² Solomon E. Asch, «Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments», i Harald Guetzkow (red.), *Groups, leadership and men* (Pittsburgh, PA: Carnegie Press 1951), 177–190.

⁸¹³ Donelson R. Forsyth, *Group Dynamics* (Belmont: Thomson Wadsworth 2006), 205–219.

departementet å ha vært stor nok til å endre de organisatoriske normene på fundamentalt vis. Flertallet av de ledende aktørene i departementet som arbeidet med personalspørsmål, var tilhengere av en politifaglig orientert praksis. Ytterliggående nasjonalsosialistiske posisjoner fikk dermed et begrenset spillerom.

Nazifiseringspolitikken i senere faser: Kontroll og intern dynamikk

Selv om NS-medlemmene i Politidepartementet på et overordnet plan fremmet en mindre radikal nazifiseringslinje enn ønsket blant radikale nasjonalsosialister utenfor departementet, fantes det likevel ulike interne posisjoner og motsetninger. Det finnes også flere eksempler på at aktører i departementet omdirigerte personalpolitikken ut fra hensynet til politisk pålitelighet.

I sin biografi om Vidkun Quisling analyserer Hans Fredrik Dahl Nasjonal Samlings fremstøt for å nazifisere skolevesenet. Her hevdes det at forholdene i skolesektoren avspeilet forholdet mellom parti, stat og offentlig ansatte i NS-staten som sådan. Et tilbakevendende mønster, hevder Dahl, var at den politiske ledelse gikk kraftig ut, mens embetsmennene holdt mer igjen. Dette utkrystalliserte seg blant annet i det nyopprettede Innenriksdepartementet. Mens minister Hagelin presset på for å få NS-medlemmer inn i alle posisjoner, fremmet innenriksråd Thorleif Dahl en mer moderat linje.⁸¹⁴

Dahls hypotese passer godt som beskrivelse på den interne dynamikken i Politidepartementet når det kommer til spørsmålet om å nazifisere politiet. Selv om politiminister Lie var lydhør overfor faglige hensyn – og mindre ytterliggående i sine politiske krav enn for eksempel justisminister Riisnæs – tok han likevel i større grad hensyn til politiske kriterier enn flertallet av NS-medlemmene som arbeidet på det byråkratiske nivået. Politiministeren arbeidet her fremfor alt i et nært samspill med sin adjutant frem til august 1943, Carl Ludwig Stephanson. Stephanson var medlem av Germanske SS Norge og frontkjemper i Lies 1. Politikompani.⁸¹⁵ Mesteparten av okkupasjonstiden var han også NS-sambandsmann i Politidepartementet, og fungerte i egenskap av dette som politisk kontrollledd i personalpolitikken.⁸¹⁶

Det finnes flere eksempler på at Lie og Stephanson omgjorde innstillinger til ansettelse og forfremmelser av hensyn til politisk-ideologiske krav. For bare å ta et lite utvalg: 21. august 1943 utarbeidet forvaltningssjef Kvaal og ordenspolitileder Olbjørn et PM i

⁸¹⁴ Dahl, *Vidkun Quisling. En fører for fall*, 298.

⁸¹⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 4173, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 4.06.1949.

⁸¹⁶ Under landssvikoppkjøret konkluderte retten med at Stephanson hadde vært en svak person, som lett lot seg lede av Lie. RA: Oslo politikammer, L-dom 4173, rettsbok Eidsivating lagmannsrett 4.06.1949.

forbindelse med de tyske massearrestasjonene av norske politifolk. Her ble det klaget over at den tyske aksjonen hadde gjort det umulig å besette embetsstillingene i politiet på en tilfredsstillende måte.⁸¹⁷ Notatet inneholdt også et vedlegg med politiske vurderinger av de arresterte embetsmennene, samt forslag til løslatelser. Håndskrevne påtegnelser fra Lie viser her at ministeren var misfornøyd med Olbjørn og Kvaals vurderinger ettersom han oppfattet flere av embetsmennene som var foreslått løslatt, som politisk upålitelige. Politiinspektør Skalmerud i Oslo, som i PM-et var beskrevet som «lojal og pliktoppfyllende» ble av Lie klassifisert som «en av de ondartede». Politiinspektør Oftedal, som i notatet ble fremhevet som uunnværlig ved Stavanger politipresidium, ble av Lie omtalt som en «opplagt jøssing».⁸¹⁸

Som partiets sambandsmann i Politidepartementet krevde også Stephanson ved flere tilfeller at det ble tatt sterkere hensyn til politiske krav i forbindelse med behandlingen av personalsaker. I en ansettelsessak fra sommeren 1942, der en ikke-NS-er ble ansatt som politivaktmester, klaget Stephanson for eksempel over at saken ikke hadde vært forelagt ham som sambandsmann. Videre bemerket han at åtte NS-ere hadde søkt, hvorav flere var brukbare.⁸¹⁹ Saken ble liggende frem til januar 1943. Deretter avgjorde vikarierende politiminister Riisnæs at ikke-NS-eren skulle erstattes av en aktiv NS-mann, «uten hensyn til alder og ansiennitet».⁸²⁰

Dette synliggjør et poeng av mer overordnet karakter. Selv om det fantes et handlingsrom for å bremse ytterliggående initiativer i Politidepartementet, var det ikke mulig

⁸¹⁷ RA: S-3978-E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte og internerte politifolk», notat med Kvaals og Olbjørns påtegnelser, merket 21.08 (ikke årstall).

⁸¹⁸ RA: S-3978-E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte og internerte politifolk», notat med Kvaals og Olbjørns påtegnelser, merket 21.08 (ikke årstall), med diverse påtegnelser fra Lie. Et annet tilfelle er en sak fra begynnelsen av 1944, om avskjedigelse av 11 polititjenestemenn i Arendal som hadde blitt arrestert under mistanke om statsfiendtlig virksomhet. Her omgjorde Lie et forslag utarbeidet av Lysbakken og personalkontoret i Kommandoavdelingen. Lysbakken foreslo at de 11 polititjenestemennene skulle stilles til disposisjon inntil saken var avgjort og forholdene klarlagt» Lie sa seg uenig i dette forslaget, og krevde avskjedigelse, med den begrunnelse at de var NS-motstandere. Se RA: S-3978-E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte og internerte politifolk», skriv fra Ordenspolitiavdelingen til BdO 29.03.1943, skriv fra BdS til Ordenspolitiet v. Fritzner 3.06.1943, konsept 24.01.1944 (med Lysbakkens påtegnelser), håndskrevet notat fra Lysbakken 14.01-1944 og Lie 26.01-1944, begge på saksomslag merket P.D.O-KO. j.nr. 6673-1944.

⁸¹⁹ Se RA-S 3978-P-Pa-L0004, saksomslag merket P.D.O-KO j.nr 0575 1943, håndskrevet merknad av Stephanson på omslag 4.08.1942 og RA-S 3978-P-Pa-L0004, PM Lysbakken 22.01.1943. Lysbakken hevdet at han og Stephanson ved denne anledningen «hadde en noe skarp konferanse med Stefanson der han etterlyste forgive den NS-søkeren som Stephanson siktet til som brukbar for stillingen. [...] Vi var enige om at saken burde forelegges minister Lie».

⁸²⁰ Se RA-S 3978-P-Pa-L0004, saksomslag merket P.D.O-KO j.nr. 0575-1943, håndskrevet ordre fra Riisnæs 26.01.1943 og notat fra Riisnæs 20.01.1943. Et eksempel hvor både Lie og Stephanson var involvert, er en sak spom omhandlet ansettelsen av midlertidige konstabler i Finmark sommeren 1943. Personalkontoret tok her til orde for å ansette bakeren og ikke-NS-eren Trygve Andreassen som konstabel i Banak. Forslaget vakte motreaksjoner fra Stephanson og Lie, ettersom en av søkerne til stillingen var tidligere frontkjemper. Saken endte med at politiministeren omgjorde utfallet av politiske grunner. Se RA-S 3978-P-Pa-L0008, PM om ansettelser i Hammerfest 10.06.1943 (Øivind Frischs påtegnelser), med håndskrevne påtegnelser henholdsvis fra Lysbakken 11.06.1943, Stephanson 16.06.1943 og Lie (uten dato.)

å bryte med favoriseringen av nasjonalsosialister på prinsipielt grunnlag. Selv om embets- og tjenestemennene personlig motsatte seg politiske ansettelse, forfremmelser og avskjedigelser, kunne de bare begrense, ikke *forhindre* nazifiseringen av politiet.⁸²¹ Det fantes sterke institusjonelle kontrollmekanismer som sikret en saksbehandling som var i tråd med de nye makthavernes krav. Politietaten *fikk* et sterkere NS-preg enn andre samfunnssektorer, selv om mange av partimedlemmene som arbeidet i etaten synes å ha vært passive snarere enn aktive medlemmer. Videre *ble det* sluset inn ufaglærte nasjonalsosialistiske aktivister i etaten. Det er likevel sannsynlig at nazifiseringen ville ha blitt enda mer gjennomgripende dersom radikale aktører som Sverre Riisnæs hadde fått gjennomslag for sin linje. Dette skjedde ikke i Politidepartementet.

5.2 Politidepartementet, vilkårlighetsstaten og «rasepolitikken»

SS' konsepter for politiet brøt ikke bare med forventningen om at etaten skulle være faglig forankret og politisk nøytral. Den stod også i et skarpt motsetningsforhold til grunnleggende rettsstatlige normer. I pionerstudien *Der Dobbeltstaat*, som utkom første gang i 1941, hevdet den tysk-jødiske statsviteren Ernst Fraenkel at det nazistiske systemet bestod av to sameksisterende sfærer: normstaten eller rettsstaten (*normstaat*) og vilkårlighetsstaten (*maßnahmenstaat*.) Mens vilkårlighetsstaten dreide seg om en styringspraksis som var basert på ubegrenset vilkårlighet og utøyelig voldsutøvelse, som foregikk uavhengig av rettslige og juridiske bindinger, omfattet norm- eller rettsstaten de sfærene der rettslige prinsipper til en viss grad hadde overvintret.⁸²² Fraenkel siktet her særlig til det privatrettslige området. Normstaten fungerte som et juridisk rammeverk for å sikre den private eiendomsretten og for å regulere relasjonene mellom maktapparatet og næringslivet.⁸²³ Et sentralt poeng i Fraenkels teori var også at vilkårlighetsstaten var ekspanderende – den trengte inn på alle samfunnsområder som ble oppfattet som politiske.⁸²⁴

⁸²¹ Også lunkne partimedlemmer som Lysbakken, så vel som ikke-NS-erne som arbeidet i Personalkontoret, måtte ta politiske hensyn i sin saksbehandling. Dette var rett og slett en overordnet ramme for saksbehandlingen. For bare å ta et eksempel: I 1942 innrapporterte politimesteren i Skien politikontabelen Yngvar A. Andersen for å ha for å ha deltatt i en «ondartet aksjon». Her konkluderte Lysbakken med at det neppe var noen grunn til at departementet skulle skjerme konstabelen, som tidligere også var blitt klassifisert som politisk upålitelig. RA:S-3978- P-Pa-L0003, PM Lysbakken 4.07.1942.

⁸²² Ernst, Fraenkel, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. New York/London/Toronto: Oxford: Lawbook Exchange LTD, 2007 [1941], xiii.

⁸²³ En viktig forklaring på at disse sfærene kunne sameksistere, var ifølge Fraenkel at den nasjonalsosialistiske staten var basert på en kombinasjon av vilkårlig maktutøvelse og regulert kapitalistisk økonomi. «Although the Normative State retains some powers in spheres that are not strictly economic, field of economics remains the most important domain of the qualified rule of Law in presentday Germany.» Fraenkel, *The Dual State*, 185.

⁸²⁴ Fraenkel, *The Dual State*, 3–56.

Historikeren Michael Wildt har videreutviklet Fraenkels perspektiver ved å knytte dem til det nazistiske regimets rasepolitiske praksis. Det faktum at nasjonalsosialismen baserte seg på kategoriene *volk* og rase, understreker han, innebar i seg selv en oppløsning av de tradisjonelle rettslige begrensningene for politisk handling. Vilkaarlighetsstaten ledet slik sett ikke til total lovløshet, men til dannelsen av en ny, rasebasert orden. Mens medlemmene av *das Volksgemeinschaft* til en viss grad var vernet av juridiske bestemmelser – så lenge de ikke opponerte mot de nasjonalsosialistiske makthaverne – ble de gruppene som ble betraktet som fremmede, skadelige og fiendtligsinnede fratatt enhver rettslig beskyttelse.⁸²⁵

Den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken i Norge nådde aldri et tilsvarende brutalitetsnivå som i det tyskokkuperte Øst-Europa.⁸²⁶ Også her til lands førte okkupasjonsmyndighetene likevel en stadig mer brutal linje etter hvert som krigen skred frem. Et avgjørende vendepunkt var angrepet på Sovjetunionen. Med invasjonen i øst, fastslår Skodvin, kom opptakten til et systematisk hardstyre i de norske okkuperte områdene: «Krigsrettar og unntakstilstand følgde, arrestasjonane auka på, og dødsdommane med dei.»⁸²⁷

Det er tidligere i denne avhandlingen blitt påvist at Politidepartementet fra starten av befattet seg med tiltak som var knyttet til den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og «rasepolitikken». Hvilke atferdsmønstre utviklet det seg blant NS-medlemmene i departementet på dette området? Ble de rettsstatlige normene som preget byråkratiet før 1940 oppgitt til fordel for nye nasjonalsosialistiske normer og handlingsmåter? Tre hovedlinjer utkrySTALLISERER seg og vil dokumenteres i den påfølgende fremstillingen. For det første kan det fastslås at embets- og tjenestemennene i departementet – med enkelte viktige unntak – *ikke* internaliserte SS' konsepter om at politiet skulle opptre som et nasjonalsosialistisk kampfellesskap som opererte ubundet av rettslige skranker. Som i nazifiseringspolitikken kom presset for en radikal represjonslinje hovedsakelig fra aktører og instanser *utenfor* Politidepartementet, mens NS-aktørene i departementet gjerne forsøkte å holde igjen. For det andre varierte embets- og tjenestemennenes handlingsmønstre betydelig fra saksområde til saksområde. Kollaborasjonsviljen var sterkest i de tilfellene der det fantes klare overlappinger mellom de nasjonalsosialistiske tiltakene og ønsker innenfor politiet og byråkratiet før krigen.

⁸²⁵ Michael Wildt, «The Political Order of the Volksgemeinschaft. Ernst Fraenkel's dual state revisited», i Moshe Zimmermann og Richard Koebner (red.), *On Germans and Jews under the Nazi Regime; Essays by Three Generations of Historians; a Festschrift in Honor of Otto Dov Kulka* (Jerusalem: Hebrew University Magnes Press 2006), 143–160.

⁸²⁶ Brutaliteten i okkupasjonsregimene i øst er dokumentert i en rekke fremstillinger. Om hele området, se bl.a. Snyder, *Dødsmerkene*. Om det tyskokkuperte Hviterussland, se Gerlach, *Kalkulerte Morde*, om det tyskokkuperte Ukraina, se Berkhoff, *Harvest of Despair*, om Polen, se Winstone, *The Dark Heart of Hitler's Europe*.

⁸²⁷ Skodvin, *Norsk historie 1939–1945*, 138.

Fremstøt som brøt tydelig med de juridiske og rettsstatlige prinsipper frembrakte derimot betydelig motvilje.

Et tredje poeng dreier seg om handlingsrom og graden av kontroll. I den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken førte de tyske instansene en svært pågående linje. I tillegg til dette var politiminister Lie – sammen med justisminister Riisnæs – antakelig den av NS-ministrene som i størst grad var tilhenger av uforsonlige fremgangsmåter. Mens Lie til en viss grad var lydhør for faglige krav i personalpolitiske spørsmål, inntok han i represjons- og «rasepolitikken» en radikal posisjon.⁸²⁸ Lie var en uttalt tilhenger av en raseideologisk begrunnet kriminalpolitikk,⁸²⁹ og utviklet i løpet av krigen også en radikal antisemittisk innstilling.⁸³⁰ Resultatet av dette var at de moderate aktørene i Politidepartementet havnet i en vanskelig posisjon. Innenfor represjonspolitikken var den institusjonelle kontrollen over embets- og tjenestemenns atferd sterk og handlingsrommet tilsvarende lite.

Pådrivere i forfølgelsespolitikken

Selv om Politidepartementet befattet seg med saker som var knyttet til den nazistiske forfølgelsespolitikken og raseideologien, var det i liten grad embets- og tjenestemennene i departementet som *initierte* denne politikken. Gjennom hele okkupasjonstiden ble det utøvet et påtrykk på departementet utenfra for å iverksette tiltak overfor grupper og enkeltpersoner som ble oppfattet som nasjonalsosialismens fiender.

Hvilke institusjoner og aktører rettet påtrykk på departementet innenfor disse saksfeltene? Som i nazifiseringspolitikken spilte HSSPF – fremfor alt Sikkerhetspolitiet – en avgjørende rolle. Allerede i Politidepartementets første fase fremmet tysk SIPO krav om at departementet skulle iverksette tiltak for å bekjempe tendenser til motstand.⁸³¹ BdS fortsatte i rollen som initiativtaker gjennom hele okkupasjonen. Institusjonen var blant annet den viktigste instansen i den antisemittiske politikken. Pålegget om stempeling av jødernes pass, som ble iverksatt gjennom Sikkerhetspolitiavdelingen i Politidepartementet høsten 1941 og 1942, skjedde nettopp etter krav fra Det tyske sikkerhetspolitiet.⁸³² Som nevnt var det også

⁸²⁸ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 207–209.

⁸²⁹ «Vår nye nasjonalsosialistiske stat», hevdet han f.eks. i artikkelen *Politi og sikkerhet* fra 1942, «vil ikke rolig se på at råte forbrytelsesslekter brer seg på samfunnets bekostning». Jonas Lie, «Politi og sikkerhet», i *Norges nyreise* (Oslo: Stenersen 1942), 49.

⁸³⁰ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 224–238.

⁸³¹ Et eksempel her kan være forordningen om forbud mot trykksaker med illegalt innhold fra 1941, som ble utarbeidet av Politidepartementet etter initiativ HSSPF i februar 1941. RA: S-3978-E-Ed-L0075, skriv fra HSSPF Nord til Politidepartementet v. Jonas Lie personlig 20.02.1941.

⁸³² BdS tok initiativ til registreringene i midten av oktober 1941. Ifølge journalisten Marte Michelet var foranledningen her at Fehlis mottok en henvendelse fra Berlin der ble det ble reist spørsmål om hvorfor SIPO ennå ikke hadde foretatt seg noe med jødene i Norge. RA: S-3978-L0032, mappe merket «Jøder», skriv fra BdS

BdS som beordret arrestasjonene og deportasjonene av de norske jødene høsten 1942. Tysk SIPO og Reichskommissariat reiste også krav om at Politidepartementet skulle bistå i kampen mot «ulydige» og «fiendtligsinnede» elementer innen politietaten. Det klareste eksemplet her er rettssaken mot og den påfølgende henrettelsen av Gunnar Eilifsen for ordrenekt i midten av august 1943. Her var det de tyske aktørene som presset sterkest på for dødsstraff.⁸³³

I tillegg til å fungere som initiativtaker og radikaliseringspådriver, utøvde BdS også oppsyn i saker som ble karakterisert som av særlig ideologisk betydning. Under forberedelsesarbeidet til J-stemplingen høsten 1941 og vinteren 1942 gjennomgikk BdS samtlige av Politidepartementets konsepter, og korrigererte også departementets arbeid i detalj. I et av de tidlige konseptutkastene fra Sikkerhetspolitiavdelingen ble det understreket fra departementets side at kunngjøringen var utferdiget «etter anmodning av der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD».⁸³⁴ Her grep BdS direkte inn i departementets arbeid og krevde at henvisningen til tiltaket som tyskbeordret, skulle fjernes.⁸³⁵ I det endelige rundskrivet som ble utsendt 20. januar 1942 fantes det derfor ingen opplysninger om at tiltaket var pålagt fra tysk hold.⁸³⁶

En annen institusjon som utøvde betydelig påtrykk på Politidepartementet for å fremme en mer uhemmet nasjonalsosialistisk represjonspolitikk, var Statspolitiet, fremfor alt representert ved Stapo-sjef Karl. A. Marthinsen. Det er allerede blitt påpekt at Statspolitiet i praksis opererte uavhengig av Politidepartementet, og at det dermed gjennomførte en rekke saker av stor politisk betydning utenfor departemental kontroll. Dette skyldtes ikke minst et aktivt engasjement fra Stapo-ledelsens side. Marthinsen arbeidet nemlig gjennom hele okkupasjonstiden aktivt for å løsrive det politiske politiets virksomhet fra administrative bindinger. Samtidig mente han, helt i tråd med SS' verdensbilde, at kampen mot nasjonalsosialismens motstandere var av en slik karakter at «abstrakte likhets- og

10.10.1942; Marte Michelet, *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust* (Oslo: Gyldendal 2014), 169–178.

⁸³³ I sin vitneforklaring etter krigen hevdet justisminister Sverre Riisnæs at han etter Eilifsens ordrenekt ble innkalt til konferanse hos Terboven i Stortingsbygningen. Rediess og Terboven presset her på for at Eilifsen skulle dømmes til døden. Riisnæs' forklaring må behandles med kildekritisk varsomhet, ettersom han hadde all mulig interesse av å legge mest mulig av ansvaret for Eilifsens død over på tyske hender. At det fantes et sterkt tysk press er likevel åpenbart. Eilifsen-saken er fremstilt bl.a. i Roughthvedt, *Med penn og pistol*, 286–290 og Ringdal, *Gal mann*, 112–115.

⁸³⁴ RA: S-3978-L0032, mappe merket «Jøder», konsept fra Politidepartementet 28.11.1941 (med Hjalmar Nielsens påtegninger).

⁸³⁵ RA: S-3978-L0032, mappe merket «Jøder», skriv fra BdS til Politidepartementet 15.12.1941.

⁸³⁶ RA-S-3978-E-ee-L0032, mappe merket «Jøder», kunngjøring fra Politidepartementet om stempling av jøders legitimasjonskort, mv. 20.01.1942;

rettferdighetstanker» i noen tilfeller måtte vike for «tungtveiende absolutte realiteter.»⁸³⁷ Marthinsen tok til orde for utvidet bruk av varetekt,⁸³⁸ for å nekte arrestanter som var mistenkt for såkalte politiske forbrytelser tilgang til advokat,⁸³⁹ og for å sikre Statspolitiet brede fullmakter til å innhente ligningsopplysninger om nordmenn som hadde forlatt landet.⁸⁴⁰ I tiden frem til sommeren 1943, da han overtok Møystads gamle posisjon som leder for Sikkerhetspolitiet, førte Stapo-lederen i det hele tatt en langt mer ytterliggående linje enn den som ble forsøkt fremmet av Sikkerhetspolitiavdelingen i Politidepartementet. Et skriv fra Marthinsen til departementet 11. januar 1943 er særlig illustrerende. Marthinsen beklaget seg her over at statsadministrasjonen søkte å bremse Statspolitiets virksomhet, og over at Politidepartementet understøttet Statspolitiets motstandere:

Klagene fra administrasjonen går alltid ut på at Statspolitiet er for aggressive og hurtige, og ikke alltid følger de gamle regler for «god tone» – den nemlig at henvendelser skal skje, ikke direkte, men helst gjennom alle ledd fra det ene departement til det annet. Å framsende slike klager idag på Statspolitiets menn vidner om en sørgelig mangel på kjennskap til de virkelige forhold, eller klagene framsettes i den bestemte hensikt å hemme vårt arbeide. Virkningen på mine folk er i begge tilfeller den samme, nemlig nedsettelse av arbeidslysten, unødige hemninger med deravfølgende usikker opptreden osv. osv. På den annen side går klagene fra Partihold ut på at mine folk er for hensynsfulle, for lite revolusjonære og for seine o.s.v. Det er her en vekselvirkning som en skal være vel oppmerksom på. Dette så meget mer som det er et sørgelig faktum at Departementet i ALLE tilfeller hittil har gitt klagerne helt eller delvis rett, og altså desavuert mine folk.⁸⁴¹

Påtrykket fra Marthinsen og Statspolitiet på departementet foregikk på flere måter. På den ene siden gikk Stapo-lederen inn for å myke opp den rettslige kontrollen over det politiske politiets arbeid. Særlig våren 1941 frem til høsten 1941 – da det nye Statspolitiet ble formelt lansert – arbeidet Marthinsen aktivt overfor Politidepartementet for å få gjennomslag for en slik linje. Samtidig tok han initiativ til nye bestemmelser for å utvide Statspolitiets handlingsrom. Et eksempel er en forordning om hemmelig post- og telegramkontroll, som ble utformet av Politidepartementet høsten 1941 etter initiativ fra nettopp Marthinsen, og som ga hjemmel til å igangsette undersøkelser av post- og telegrafforsendelser av «hensyn til rikets

⁸³⁷ RA: S-3978-E-Ed-L 0083, mappe merket «Straffeprosessloven», skriv fra Frigaard til Marthinsen 29.03.1941, med Marthinsens svar 2.05.1941.

⁸³⁸ RA: S-3978-E-Ed-L 0083, mappe merket «Straffeprosessloven», skriv fra Hiort til Riksadvokaten 4.04.1941 og skriv fra Frigaard til Marthinsen 29.04.1941, med svar fra Marthinsen 2.05.1941.

⁸³⁹ RA: S-3978-E-Ed-L 0083, mappe merket «Straffeprosessloven», skriv fra Politidepartementet til høyesterettsadvokat Ragnar Christophersen 19.04.1941; skriv fra Frigaard til Stapo-sjefen 29.04.1941; svar fra Marthinsen 2.05.1941

⁸⁴⁰ RA: S-3978-E-Ed-L 0083, mappe merket «Straffeprosessloven», PM 27.10.1941 (med Nielsens påtegninger).

⁸⁴¹ RA: Rogaland og Stavanger politikammer: L-dom 53, skriv fra Marthinsen til Politidepartementet 11.01.1943.

sikkerhet» og «oprettelsen av den offentlige ro og orden».⁸⁴² Som tidligere nevnt fikk Statspolitiet etter hvert også hjemmel til å fatte beslutninger om sikring. Argumentene som ble fremsatt i sakens anledning, var helt typiske for Marthinsens radikale linje. I et skriv til departementet 20. februar 1942 hevdet Marthinsen at NS' politiske domstol, Folkedomstolen, stilte for strenge krav til bevisførsel og at den opererte med for lave strafferammer.

Det har gjentatte ganger vist seg at Folkedomstolens oppfatning av hvad som bør ansees som straffbare handlinger har avveket fra Statspolitiets og Nasjonal Samlings oppfatning. Videre har Folkedomstolens krav til bevisene ført til frifinnelse som har vært til forbauselse for Statspolitiet og til forundring for Nasjonal Samlings medlemmer. Folkedomstolens praksis med hensyn til de strenge krav til bevisene har på sin side igjen ført til at Statspolitiet har måttet henlegge ikke få saker i hvilke det utvilsomt burde ha vært reagert. Dette gjelder særlig ondskapsfulle hentydninger, antydninger og ubehagelig opptreden for øvrig fra kontrært innstilte elementers side overfor N.S-medlemmer. I det hele dreier det seg om den stille, listige og godt skjulte sabotasje og sjikanering av N.S-medlemmer, som vanskelig kan rammes av konkrete straffebestemmelser, og hvor det som oftest er meget vanskelig å føre et bevis tilfredsstillende en vanlig kriminaldomstol.⁸⁴³

Også etter at han ble utnevnt til Leder for Sikkerhetspolitiet i Politidepartementet sommeren 1943, fungerte Marthinsen som en pådriver for en mer hensynsløs nasjonalsosialistisk forfølgelsespolitikk. I løpet av de to siste okkupasjonsårene ble 19 nordmenn dømt til døden av norske særdomstoler. Marthinsen sørget for at flere av hans nærmeste underordnede var involvert i henrettelsene,⁸⁴⁴ og tok også uten å nøle til orde for å fastsette dødsdommer.⁸⁴⁵ I tillegg grep han aktivt inn overfor høyerestående embetsmenn i Politidepartementet som – etter hans synspunkt – kunne mistenkes for «jøssingvirksomhet». Høsten 1944 lot Marthinsen ordenspolitileder Olbjørns hjem ransake ut fra mistanke om illegal virksomhet.⁸⁴⁶ Med Marthinsens inntreden i departementet, hevdet en av tjenestemennene i Sikkerhetspolitiavdelingen etter krigen, forandret klimaet i institusjonen seg betraktelig: «[...] enhver funksjonær innen avdelingen som ikke var medlem av NS eller ikke sympatiserte med nasistene, maatte opptre meget forsiktig for ikke aa utsette seg for direkte fare.»⁸⁴⁷

⁸⁴² «Midlertidig forordning om post- og telegramkontroll», trykt i Justisdepartementet (utg.), *Lover og forordninger m.v 1939-1941*, (Oslo: Grøndahl 1942), 288. Om Marthinsens initiativ og bakgrunnen for det, se RA: S-3978, E-Ed- L0070, mappe merket «Hemmelig post- og telegramkontroll», skriv fra politimester Marthinsen til Halden postkontor (med personfortegnelse) 5.04.1941, svarbrev fra Halden postkontor til politimesteren i Halden 15.04.1941 (feildatert til 15.03 i skriv), skriv fra Marthinsen til Poststyret 15.04.1941, skriv fra Poststyret til Stapo, 3.05.1941 og skriv fra Marthinsen til Politidepartementet 29.05.1941.

⁸⁴³ RA: S-3978-E-Ed-L044, mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisasjon», skriv fra Marthinsen til Politidepartementet 20.02.1942.

⁸⁴⁴ Nøkleby, *Politigeneral og hirdsjef*, 80.

⁸⁴⁵ Rødde, *Politiminister Lie*, 157–166.

⁸⁴⁶ Nøkleby, *Politigeneral og hirdsjef*, 83–85.

⁸⁴⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, forklaring Leif Jacobsen 23.02.1947.

Embets- og tjenestemennene og forfølgelsespolitikken. Utviklingslinjer over tid

Hvordan reagerte embets- og tjenestemennene i Politidepartementet – her fortrinnsvis NS-medlemmene – på kravene om at departementet skulle forberede og implementere nasjonalsosialistiske represjonstiltak? Ledet det faktum at Politidepartementet ble dominert av NS-medlemmer til at det ble utviklet en organisasjonskultur der slike tiltak ble møtt med bifall og aktiv oppslutning?

Embets- og tjenestemennenes handlingsmåter og holdninger endret karakter over tid i takt med endringer i okkupasjonen og av forholdene internt i departementet. I den første fasen etter 25. september, der departementet var lite NS-preget, ble særlig de utenomrettslige overgrepene og initiativene fra Nasjonal Samling – fremfor alt Hirden – møtt med betydelig skepsis.⁸⁴⁸ Det vokste derimot ikke frem noen kollektiv motstand mot den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og ensrettingspolitikken, noe jeg vil komme tilbake til lenger frem i avhandlingen.

Fra høsten 1940 og frem til sommeren 1943 må departementet på et overordnet plan like fullt sies å ha inntatt en legalistisk orientert posisjon, sammenliknet med de radikale nasjonalsosialistene som presset på departementet utenfra. Marthinsens og Statspolitiets initiativer for å «myke opp» den rettslige kontrollen over politiet og utvide Statspolitiets kompetanseområde ble møtt med skarpe motreaksjoner, selv fra de erklærte nasjonalsosialistene i departementet. Dette betyr selvsagt ikke at disse motsatte seg den nasjonalsosialistiske undertrykkelses- og rasepolitikken på prinsipielt grunnlag. Som det skal påvises under, ble for eksempel de antisemittiske tiltakene departementet var involvert i 1941 og 1942 gjennomført lojalt, uten noen skarpe protester. De planlagte tiltakene overfor taterne fra 1942/43 frembrakte en *aktiv* medvirkning.

Sommeren 1943 fremstår som et avgjørende vendepunkt i Politidepartementets historie. I denne fasen satte represjonspolitikken et stadig sterkere preg på organisasjonsklimaet i departementet. Denne utviklingen skyldtes flere faktorer. En årsak var personalendringer, særlig utnevnelsen av Marthinsen til leder for Sikkerhetspolitiet. En annen var at den tyske politikken dreide i retning av økt brutalisering.⁸⁴⁹ I 1944 erklærte Himmler Norge som «bandekampområde». Dette betydde at strukturer og metoder som

til nå bare hadde vært brukt i det okkuperte øst, ville bli benyttet i et germansk land. Det var [altså] liten tvil om hva motstandsbevegelsen kunne vente seg under en alliert invasjon.⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ For en lang rekke eksempel her, se RA S-3978 E-Ed-L00080, mappe merket «Hirden».

⁸⁴⁹ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 402–403.

⁸⁵⁰ Emberland og Kott, *Himmlers Norge*, 405.

I tillegg markerte Lie seg som den aktøren innen NS-regjeringen som i minst grad ønsket å inngå kompromisser i krigens slutfase. Roughvedt fastslår at både Lie og Marthinsen var svorne tilhengere av at NS-regimet skulle fortsette kampen mot Hjemmefronten, og at dette bidro til å binde dem sterkere sammen.⁸⁵¹

For embets- og tjenestemennenes situasjon og praksis fikk dette to konsekvenser. For det første ble flere av de ledende embetsmennene *personlig delaktige* i represjonspolitikken i en helt annen grad enn i tidligere faser. Flere av de ledende NS-embetsmennene medvirket for eksempel som dommere eller anklagere i den nasjonalsosialistiske nykonstruksjonen Politiets Særdomstol, som dømte en rekke nordmenn til døden i de senere fasene av okkupasjonen.⁸⁵² Her synes også trusler å ha kommet inn som et nytt element. I etterkrigsoppgjøret hevdet både Olbjørn, som virket som meddommer i saken mot polititfullmektig Eilifsen, og Holmen – som fungerte som aktor – å ha blitt truet på livet av Jonas Lie.⁸⁵³ Selv om det er vanskelig å avgjøre nøyaktig *hvor mye* tvang embetsmennene var utsatt for, er det likevel liten tvil om at press spilte betydelig inn. I krigens siste fase kan det dermed hevdes at det skjedde en bevegelse *i retning av* en tvangsbasert kollaborasjon i forbindelse med represjonspolitikken.

For det andre synes innstillingen til den tyske represjonspolitikken å ha blitt stadig mer kritisk utover okkupasjonen, i takt med at den tyske politikken ble brutalisert. Dette gjaldt også ideologisk overbeviste NS-medlemmer i departementet. Fremfor alt utgjorde henrettelsen av Gunnar Eilifsen og den påfølgende massearrestasjonen av norske politifolk en viktig vending. Hendelsene i august 1943, fastslo kontorsjef Jansen i sin egenforklaring under landssvikoppgjøret, skapte «en kritisk stemning i departementet».⁸⁵⁴ Et illustrerende eksempel på stemningsskiftet kan være politifullmektig Haakon Bærøe Hovdin. Hovdin var NS-medlem fra 1933 og hadde kjempet for Den norske legion ved Leningradsfronten i 1942, men gjennomgikk en politisk metamorfose i kjølvannet av Eilifsen-saken. 29. januar 1944 meldte han seg ut av Nasjonal Samling, og han utviklet i siste fase av okkupasjonen en fiendtlighetsinnholdning til de nasjonalsosialistiske makthaverne. En viktig medvirkende årsak synes å ha vært nettopp Eilifsen-saken og den påfølgende arrestasjonen av norske politifolk. I et skriv til

⁸⁵¹ Roughvedt, *Med penn og pistol*, 328.

⁸⁵² Dette gjaldt bl.a. Egil Olbjørn, Odd Jansen og Kristoffer Holmen. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 2401, Rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 11.03.1947, RA: Oslo politikammer 4033, rettsprotokoll 22.04.1947 og RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 14.02.1948.

⁸⁵³ RA: Oslo politikammer, L-dom 2401, rettsprotokoll Oslo forhørsrett 12.06.1945 og RA: Oslo politikammer, L-dom 4207, rapport fra Egil Olbjørn 14.10.1945.

⁸⁵⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 4033, Jansens egenforklaring 10.09.1945.

familien, etter all sannsynlighets ført i pennen sensommeren eller tidlig på høsten 1943, fastslo Hovdin at tyskernes harde linje hadde gjort ham dypt desillusjonert:

Og så dødsdommen! Dømt til døden etter en lov av 15. august for en handling som ble begått den 9.de. Nei jeg melder pass. Jeg orker ikke følge lenger denne linjen.⁸⁵⁵

Marthinsens nærmest betingelsesløse omfavelse av den nazistiske forfølgelsespolitikken synes i det hele tatt å ha vært en unntaksposisjon innenfor rammene av Politidepartementet. Ingen av de øvrige NS-embetsmennene og NS-tjenestemennene som er undersøkt i forbindelse med arbeidet med denne avhandlingen, sluttet opp om en tilsvarende radikal linje som den Stapo- og sikkerhetspolitilederen fremmet.

NS-medlemmenes kollaborasjonsvilje varierte imidlertid ikke bare i ulike faser av okkupasjonen, men skiftet også innenfor ulike saksområder. Her avtegner det seg noen svært interessante mønstre. Satt på spissen kan følgende hovedtese fremmes: De tiltakene som tydeligst brøt med førkrigstidens rettsstatlige normer– og som gikk ut over politifolk og politiet som fagetat – vakte til dels svært skarpe motreaksjoner, selv blant overbeviste nasjonalsosialister. Omvendt skapte de represjonstiltakene som i sterkest utstrekning overlappet med krav og ønsker innen politiet og/eller statsadministrasjonen fra førkrigstiden, den mest *aktive* kollaborasjonsviljen. Fire utvalgte saker kan bidra til å kaste lys over dette forholdet. Den første er reaksjonene mot Marthinsens fremstøt for å undergrave rettsstatlige normer. Den andre er NS-medlemmenes reaksjoner på massearrestasjonene av norske politifolk sommeren 1943. Den tredje er de antisemittiske tiltakene som ble utført av Politidepartementet i 1941 og 1942. Den fjerde er de planlagte tiltakene mot taterne som ble forberedt i Sikkerhetspolitiavdelingen, og som var klare til å gjennomføres da okkupasjonen tok slutt.

Statspolitiet og Politidepartementet: NS-embetsmennene som bremseklosser

Marthinsens fremstøt for å løsrive politiet fra rettslige bindinger og for å utvide Statspolitiets kompetanseområde skapte sterk motvilje blant embets- og tjenestemennene i Politidepartementet, særlig i fasen fra våren 1941 og frem til sommeren 1943, da Stapo-sjefen også overtok som leder for Sikkerhetspolitiavdelingen. Et interessant poeng her er at motreaksjonene kom fra NS-ere så vel som fra ikke-NS-erne i departementet.

Noen eksempler er illustrerende. Våren 1941 mottok Politidepartementet et klageskriv fra høyesterettsadvokat Ragnar Christophersen over at Marthinsen hadde nektet en arrestant

⁸⁵⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 1456, udatert skriv fra Hovdin (sannsynligvis sommer eller tidlig høst 1943.)

kontakt med advokat. I et internnotat 14. mai 1941 tok sekretær Dag Havrevold i Sikkerhetspolitiavdelingen til orde for at arrestanten skulle kunne konferere muntlig med forsvarer. Videre fastslo han at Statspolitiets virksomhet prinsipielt sett måtte underkastes prinsipper om rettssikkerhet:

Dersom det er meningen å gjennomføre de foreslåtte regler på dette område, er det vel like godt med en gang å pålegge Statspolitiet at Erikson og eventuelle andre som er i samme situasjon, å konferere med sin forsvarer, eventuelt i overvær av en politimann.⁸⁵⁶

I et annet tilfelle stilte Marthinsen krav om at Statspolitiet skulle gis generell fullmakt til å innhente opplysninger fra likningskontoret i saker som omhandlet personer som hadde forlatt landet. Her reagerte saksbehandlerne i Politidepartementet med at en slik bedømmelse ville bryte med prinsipper om taushetsplikt. I et konsept utformet av politifullmektig Hjalmar Nielsen og Sikkerhetspolitiets forvaltningssjef Røstad ble det rett og slett fastslått at departementet hadde «gått for langt» i å hjelpe Statspolitiet:

Å gi statspolitiet en generell adgang til å forlange selvangivelsesavskrifter – slik som det selv foreslår – er overflødig. Vi bør under enhver omstendighet ha kontrollen med at taushetsplikt ikke forlanges brutt hvor dette ikke måtte være rimelig. Men en ting er at vi tøyser en forhåndenværende bestemmelse noe langt, for å hjelpe statspolitiet, og noe helt annet er det omvi i tilfelle skulle søke utferdiget en ny forordning om statspolitiets rett til å forlange selvangivelsesavskrifter. Å utferdige regler som gjør brudd på en tilvant taushetsplikt er en så viktig sak, at dette ikke bør gjøres uten meget tungtveiende grunner.⁸⁵⁷

Nielsen og Havrevold hadde underordnede posisjoner i Sikkerhetspolitiavdelingen, og var heller ikke NS-medlemmer. Marthinsens initiativer og krav møtte likevel også motbør fra de høyeste NS-embetsmennene i Sikkerhetspolitiavdelingen. Under landssvikoppgjøret ble det hevdet om Sikkerhetspolitiets forvaltningssjef Røstad at denne hadde forsøkt å moderere radikale nasjonalsosialistiske fremstøt ved å kreve at tiltak som skulle gjennomføres måtte ha hjemmel i lovbestemmelser.⁸⁵⁸ Dette står i skarp kontrast til SS' konsepter om at politiets virksomhet skulle løsrives fra juridiske bindinger.⁸⁵⁹ Også Sikkerhetspolitiets leder frem til sommeren 1943, Oliver Møystad, reagerte på Marthinsens og Statspolitiets rettsstridige virksomhet. I sin rapport til Quisling fra mai 1943, fastslo Møystad at Marthinsen overtrådte sitt kompetanseområde overfor departementet og domstolene, og at hans utstrakte bruk av sikring utgjorde en alvorlig trussel mot rettssikkerheten i landet. Møystad var ikke bare

⁸⁵⁶ RA: S-3978-E-Ed-L0083, mappe merket «Straffeprosessloven», internnotat Dag Havrevold 15.05.1941.

⁸⁵⁷ RA: S-3978-E-Ed-L-0083, mappe merket «Straffeprosessloven» PM 13.10.1941 (med Niensens og Røstads påtegnelser).

⁸⁵⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, forklaring Nils Aars Rynning 18.03.1947.

⁸⁵⁹ Om SS' modell, se diskusjon om nazifiseringsbegrepet innledningsvis i avhandlingen.

førkrigsmedlem av NS, men ved dette tidspunktet også øverste leder for Hirden. I spørsmålet om forholdet mellom politivirksomhet og juss synes han likevel å ha internalisert byråkratiets legalistiske tenkemåte:

Det er [imidlertid] ikke bare i forhold til departementet, men også i forhold til domstolene at lederen for Statspolitiet har overtrått sin kompetanse. Han har således gjort bruk av sikring i tilfeller hvor domstolsbehandling har vært eneste riktige behandlingsmåte, således når der har foreligget overtredelse av et bestemt straffebud og med klare beviser. Jeg mener for øvrig at Statspolitiets anvendelse av sikring betegner en alvorlig trussel mot rettsikkerheten i vårt land, idet den ofte synes å være såvel ulovhjemlet som vilkårlig. Domstolsbehandling bør derfor anvendes i størst mulig utstrekning.⁸⁶⁰

Forsøkene på å bremse Marthinsen og Stapo lot seg likevel bare i begrenset grad gjennomføre. I dragkampen om grensene for det politiske politiets handlingsrom, spilte Stapo-lederen aktivt på støtten fra tysk SIPO så vel som fra politiminister Lie.⁸⁶¹ I enkelte tilfeller kunne dette gli over i rene trusler. Da Politidepartementet opponerte mot Marthinsens krav om allment innsyn i flyktede nordmenns likningsoppgaver høsten 1941, truet statspolitisjefen rett og slett med å varsle nettopp Det tyske sikkerhetspolitiet:

Hvis statspolitiet skal kunne følge det pålegg som er gitt av det tyske sikkerhetspoliti, må det snarest skaffes en generell bestemmelse for at statspolitiet hos det enkelte ligningsråd kan få anledning til å se på de selvangivelser som det måtte ønske. Kan en sådan bestemmelse ikke skaffes, må jeg rapportere saken til det tyske sikkerhetspoliti.⁸⁶²

Det faktum at den øverste norske og tyske politiledelsen – representert ved BdS og politiminister Lie – sluttet opp om Marthinsens linje, gjorde at initiativene fra Stapo-lederen i stor grad kunne triumfere igjennom. Marthinsen og Statspolitiet økte helt generelt sin makt drastisk i løpet av okkupasjonstiden.

Kollegial solidaritet: Reaksjoner på arrestasjonene av norske politifolk

I tillegg til saker som gikk åpenlyst på akkord med prinsippet om at maktutøvelse skulle forankres i lover, reagerte embets- og tjenestemennene i Politidepartementet skarpt mot represjonstiltak som gikk ut over politiet selv. Det tydeligste eksemplet på dette er Eilifsen-

⁸⁶⁰ RA-S 2978-E-Ed -L0044 mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisasjon», skriv til Quisling fra Møystad, datert mai 1943.

⁸⁶¹ Marthinsen hadde f.eks. Lies støtte i spørsmålet om Stapos myndighet til å fatte sikringsbeslutninger. Marthinsen hevdet overfor Politidepartementet at han hadde fått muntlige fullmakter fra politiminister Lie til å avgjøre i hvilke utstrekning varetaktsfanger skulle tillates brevveksling og besøk, herav også muntlige konferanser med forsvareren. Ra-3978-E-Ed-L0044, mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisasjon», notat 27.02.1942.

⁸⁶² RA: S-3978-E-Ed-L0083, mappe merket «Straffeprosessloven», skriv fra Marthinsen 12.11.1941.

saken og den påfølgende massearrestasjonen av norske politifolk i august 1943. Her ble det fremsatt skarpe protester fra en rekke aktører i departementet.

Misnøyen blant aktørene i departementet kom til uttrykk allerede kort tid etter at henrettelsen av Eilifsen og de påfølgende tyske massearrestasjonene var blitt utført sensommeren 1943. I et PM fra 21. august 1943, ført i pennen av forvaltningssjef Kvaal og ordenspolitileder Olbjørn, ble det understreket at det allerede før massearrestasjonene hadde vært «overmåte vanskelig» å få besatt embetsstillingene i politiet med kvalifisert personale. Etter at 40 embetsmenn var blitt arrestert av tyske myndigheter, var situasjonen blitt prekær. Kvaal og Olbjørn tok til orde for å løslate flest mulig så raskt som mulig, av politifaglige årsaker. Den tyske aksjonen, ble det hevdet, truet nemlig det norske Ordenspolitiets eksistensgrunnlag.

[På den anden side] går en ut fra at okkupasjonsmakten fremdeles er interessert i at det eksisterer et norsk Ordenspoliti som fortsatt kan utføre de forskjellartede oppdrag fra alle forskjellige tyske myndigheter. Det gis da etter deptets mening ingen annen utvei enn å løslate så mange som mulig av dem som er arrestert. Deptet kjenner ikke de nærmere årsaker til arrestasjonene, men en kan ikke fri seg fra den oppfatning at mange av dem uten fare kan løslates. Når det således blant de arresterte finnes pfm.er som er ansatt for ganske få uker siden og som da ble godkjent av NSPOT kan man vanskelig forstå arrestgrunnen.⁸⁶³

I denne saken, som i forbindelse med Statspolitiets fremstøt, artikulerte også ideologisk overbeviste NS-medlemmer i departementet åpen misnøye. I et PM fra mars 1944, satt opp etter en konferanse i Ordenspolitiavdelingen, fastslo kontorsjef og hirdmann Jansen at departementet hadde gjort altfor lite for de arresterte politiembetsmennene og polititjenestemennene. Videre uttrykte han bekymring for at de arresterte politifolkene skulle bli brukt til tysk polititjeneste og oppfordret Quisling til å ta saken opp med den øverste tyske myndighet, ettersom dette var uholdbart sett ut ifra «et norsk synspunkt». Arrestasjonene, konkluderte kontorsjefen og NS-mannen, hadde bevist at Politidepartementet ikke engang kunne beskytte «sine egne» – norske politifolk:

For å bringe klarhet i forholdet med de arresterte politifolk må man først ved henvendelse til høyere tyske myndigheter forsøke å få bragt på det rene om de vil bli satt inn i aktiv tysk polititjeneste, og når de kan ventes frigitt. Dernest må man eventutelt presisere at det er folkerettsstridig å foreta «vervinger» av denne art, og at det fra norsk side ikke kan gis tilslutning til denne framgangsmåte. [...] Den [saken] er etter mitt skjønn av overordentlig viktighet, og deptet har liten ære av at det enno ikke er skapet klarhet i den, slik at vi i deptet kunne bli orientert om hva vi har å holde oss til. Disse arrestasjonene har bevist at vi ikke kan

⁸⁶³ RA: S 3978- E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte/internerte politifolk», PM Kvaal og Olbjørns 21.8 (årstall ikke spesifisert på dokument, men 1943.) Flere liknende henvendelser fulgte. Se f.eks. RA: S-3978- E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte/internerte politifolk», skriv til BdS med vedlegg 2.09.1943, skriv fra Odd Jansen 2.09.1943, notat Lysbakken 6.1.1944, samt RA: S-3978-P-Pb-L0004, skriv til BdS, 27.02.1944 (med Alf Kvaals påtegninger).

beskytte våre folk, og vi har ikke en gang fått vite hvorfor de er tatt. Det er da ikke noe å undre seg over at tilgangen av folk er stoppet.⁸⁶⁴

Den politiske ledelsen i departementet, representert ved Lie og vikarierende politiminister Riisnæs, førte her en mer tyskorientert linje enn embets- og tjenestemennene på det administrative nivået.⁸⁶⁵ Riisnæs tok i månedsskiftet oktober/november initiativ til å få samtlige av politifolkene som var blitt sendt til Stutthof avskjediget.⁸⁶⁶ Dette forslaget gikk ikke igjennom, ifølge Ringdal på grunn av manglende tilslutning fra *Finansdepartementet*. Her er det imidlertid også sannsynlig at motviljen blant embets- og tjenestemennene i Politidepartementet spilte inn. På nivået under ministrene – i alle fall i Ordenspolitiavdelingen – synes det å ha blitt ført en felles linje som gikk ut på å gjøre mest mulig for de arresterte politiembetsmennene og polititjenestemennene.⁸⁶⁷ Forholdet mellom ministrene og embetsmennene samsvarer her med Dahls tese om at den politiske ledelsen i departementene gikk kraftig ut, mens byråkratiet holdt igjen.

Lojal kollaborasjon: Politidepartementet og den antisemittiske politikken

De skarpe reaksjonene mot massearrestasjonen av norske politifolk står i kontrast til embets- og tjenestemennenes handlingsmønstre i forbindelse med de antisemittiske tiltakene som ble forberedt og implementert av Politidepartementet. I en studie som tar for seg den nasjonalsosialistiske forfølgelses- og tilintetgjørelsespolitikken mot de nederlandske jødene, fastslår Moore at den rådende oppfatningen blant historikerne har vært at det nederlandske politiet i liten grad reagerte med motstand. Hovedtendensen på dette området, skriver Moore, var *lojal kollaborasjon*:

The general picture seems to have been of the police accepting German orders when it came to the Jews and very little in the way of opposition or resistance.⁸⁶⁸

⁸⁶⁴ RA: S 3978- E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte/internerte politifolk», PM Jansen 7.03.1944.

⁸⁶⁵ Som tidligere påpekt, omgjorde Lie bl.a. flere av Ordenspolitiavdelingens forslag til løslatelser fordi han oppfattet arrestantene som motstandere av den nye tid. Se RA: S 3978-E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte og internerte politifolk», notat med Kvaals og Olbjørns påtegnelser, merket 21.08 (1943), med diverse påtegnelser fra Lie.

⁸⁶⁶ RA: S 3978-E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte/internerte politifolk», skriv fra Riisnæs 28.10.1944. Se også Ringdal, *Mellom barken og veden*, 298.

⁸⁶⁷ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 298. Et svært skarpt svar til Riisnæs' forslag foreligger i et PM ført i pennen av politifullmektig Haakon B. Hovdin. Hovdin fastslo her at de arresterte norske politimennene ikke var siktet for noen forbrytelse: «Jeg er tilbøielig til å måtte anta at Justisministeren ikke er riktig orientert når han finner på å kunne fremsette et slikt forslag som her omhandlet hvorfor nærværende PM fremkommer.» RA: Oslo politikammer, L-dom 1456, PM om arresterte norske politifolk av Haakon Bærøe Hovdin 3.11.1944.

⁸⁶⁸ Moore, *Victims & Survivors*, 200.

Ringdal har fremsatt en tilsvarende hypotese også om det norske politiets rolle i den antisemittiske politikken. Rent holdningsmessig, fastslår Ringdal, var det norske politiet først og fremst kjennetegnet av likegyldighet. Synspunktene på jødene var preget av passivitet og kulturfjernhet. Disse oppfatningene samsvarte med holdningene som var fremherskende innen befolkningen som helhet.⁸⁶⁹

I hvilken grad Ringdals fremstilling er dekkende for politietaten som helhet, er usikkert og bør granskes gjennom fremtidig empirisk forskning. Beskrivelsen gir imidlertid et nokså dekkende bilde av hvordan den antisemittiske politikken ble gjennomført i Politidepartementet. Embets- og tjenestemennene i departementet møtte ikke den antisemittiske politikken med åpne, kollektive motreaksjoner, slik det var tilfellet når det gjaldt massearrestasjonene av norske politifolk. Det finnes heller ingen klare eksempler på at de jødefiendtlige tiltakene departementet ble satt til å gjennomføre – fortrinnsvis registreringstiltak – ble forsøkt sabotert. Kollaborasjonen i denne saken kan – som i Nederland – karakteriseres som en *lojal kollaborasjon*.

Arrestasjonene og deportasjonene høsten 1942 og vinteren 1943 synes riktignok å ha vakt et visst ubehag i departementet. Forvaltningssjef Røstad i Sikkerhetspolitiavdelingen synes blant annet å ha meldt seg ut av Nasjonal Samling i reaksjon mot aksjonene.⁸⁷⁰ Tiltakene som ble iverksatt gjennom Politidepartementet – stempelingen av jødenes legitimasjonskort og den statistiske registreringen av jødene – frembrakte derimot ingen klare protesthandlinger. Som tidligere påpekt, ble det riktignok på et tidlig stadium i saksbehandlingen tatt til orde for å beskrive kunngjøringen som tyskbeordret, noe som kan tyde på at saken i hvert fall blant enkelte av saksbehandlerne ble forbundet med et visst ubehag.⁸⁷¹ Det var hellert ikke Politidepartementet som initierte tiltakene. Stempelingen av jødenes pass skjedd etter tysk initiativ, mens den påfølgende statistiske registreringen av jødene ble gjennomført etter initiativ fra Nasjonal Samlings statistiske kontor.⁸⁷² Handlingsmønstrene står likevel i tydelig kontrast til reaksjonene på Statspolitiets kompetanseoverskridelser og represjonstiltakene overfor politietaten. De antisemittiske registreringstiltakene synes ikke å ha vakt motvilje av tilsvarende styrke.

⁸⁶⁹ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 249.

⁸⁷⁰ RA: Oslo politikammer: L-dom 3383, rapport 2/8 (1945) fra pfm. Finn Koren.

⁸⁷¹ RA: S-3978-L0032, mappe merket «Jøder», konsept fra Politidepartementet 28.11.1941 (med Hjalmar Nielsens påtegninger).

⁸⁷² Her benyttet politiminister Lie anledningen til å foreslå at registreringen ble utvidet til å omfatte spørsmål om jødisk kriminalitet og jødisk eiendom. Se RA: S-3978-E-ed-L0032, mappe merket «Jøder», konsept til skriv 27.10.1942 (med Wiermyhrs og Undhjems påtegninger.)

Hva skyldtes fraværet av klare motreaksjoner? Det har blitt hevdet at det norske samfunnet var preget av en latent jødefiendtlighet før 1940, som frembrakte en likegyldighet overfor jødene under okkupasjonen: At jødene var uønskede og ble oppfattet som et problem i det norske samfunnet, konkluderer for eksempel historikeren Einhart Lorenz, måtte også ramme de norske jødene da den tyske invasjonen kom i april 1940.⁸⁷³ Det fantes også jødefiendlige holdninger innen sentraladministrasjonen og politivesenet før krigsutbruddet.⁸⁷⁴ I en artikkel i tidsskriftet *Materialisten* fastslår Johansen at juristene som behandlet statsborgersaker innen Justisdepartementet ga uttrykk for fordommer med «tydelige antisemittiske undertoner.»⁸⁷⁵

Kan denne førkrigsantisemittismen bidra til å forklare handlingsmønstrene blant embets- og tjenestemennene i Politidepartementet under okkupasjonen? Antisemittiske holdninger hadde åpenbart nedslagsfelt blant en rekke av aktørene i departementet. I en uttalelse til Rikspolitiet etter krigen ble det hevdet at August Bergmann – en av kontorsjefene i departementet som ikke var tilsluttet NS – i liten grad uttalte seg positivt om den tyske okkupasjonsmakten. Like fullt tok han ikke klart og tydelig avstand fra jødeforfølgelsene i Tyskland:

På et punkt var vi imidlertid alltid uenige. Det var når det gjaldt jødespørsmålet. Han var ikke fri for å hevde antisemittiske synsmåter og jeg kritiserte ham ofte fordi han ikke klart nok tok avstand fra de nasistiske eksesser mot jødene i Tyskland. Her står han imidlertid i bås med mange som nå er blitt særdeles fremragende antinasister.⁸⁷⁶

Nazifiseringen synes å ha ledet til at innslaget av jødefiendtlige holdninger i Politidepartementet ble betydelig forsterket. Nasjonal Samling hadde fra midten av 1930-årene utviklet et verdensbilde der en konspirasjonsteoretisk anlagt antisemittisme hadde en fremtredende plass.⁸⁷⁷ Flere av saksbehandlerne i departementet forfektet en variant av antisemittismen som var av en langt mer helhetlig ideologisk karakter enn de kulturelt forankrede holdningene som preget den norske mainstream-antisemittismen i mellomkrigstiden.⁸⁷⁸ De første konseptene i forbindelse med J-stemplingen ble riktignok

⁸⁷³ Einhart Lorenz, «Vi har ikke invitert jødene hit til landet – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv», (red.) Vibeke Moe og Øivind Kopperud (red.), *Forestillinger om jøder. Aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814–1940* (Oslo: Unipub 2011), 49.

⁸⁷⁴ Per Ole Johansen, «Minst tyve år for en jøde», i *Materialisten*, nr. 4 (2005), 31–67.

⁸⁷⁵ Johansen, «Minst tyve år for en jøde», 56.

⁸⁷⁶ RA: S-3978-P-Pb-L0003, personfil «Bergmann, August», skriv fra Friis Bull om Bergmann 20.06.1945.

⁸⁷⁷ Om NS' antisemittisme i siste fase av mellomkrigstiden, se Richard Andre Toftesund, «Da allt folket skulde tro løggen». Halldis Neegård Østbye. *Antisemittisk ideolog i Nasjonal Samling*, hovedoppgave i historie, UiB 2001; de Figueiredo, *Nasjonal samling 1937–1940*; Bruknapp, *Nasjonal Samling og rasespørsmålet*.

⁸⁷⁸ Generelt om antisemittismen i det norske samfunnet før krigen, se Oskar Mendelsohn: *Jødene historie i Norge gjennom 300 år*, bind 1. (Oslo: Universitetsforlaget 1969), spes. 488–508 og 556–583; Hans Fredrik Dahl,

utformet av politifullmektig Nielsen, som ikke var NS-medlem. Fra desember 1941 ble Nielsen avløst av senere kontorsjef Holmen, som hadde vært knyttet til partiet i dets mest antisemittiske fase mot slutten 30-tallet.⁸⁷⁹ Fra januar 1942 ble den antisemittiske politikken lagt i hendene på avdelingssjef Viermyhr i den nyopprettede Kriminalavdelingen,⁸⁸⁰ som fremstår som en klar tilhenger av den nasjonalsosialistiske «rasepolitikken».⁸⁸¹ Den av aktørene i Sikkerhetspolitiavdelingen som forfektet den mest ytterliggående antisemittiske innstillingen, var likevel sikkerhetspolitileder Møystad. 17. oktober 1943 – altså et år etter arrestasjonen av de norske jødene holdt Møystad en tale på Universitetsplassen i Oslo. Her forsvarte han de nasjonalsosialistiske forfølgelsestiltakene overfor jøder, så vel som overfor omstreifere:

For å bli nasjonalsocialist må man for det første ha satt seg grundig inn i rasespørsmålet. Har man først forstått det, så ser man også med letthet de uhyre farer som truer menneskeheten ved forringelse av menneskets kvalitet ved raseblanding. En forstår da uten videre hvem som står bak propagandaen, nemlig jøden. Det kan en overbevise seg ved å lese hans skrifter. Vi innser også videre at nettopp jøden organiserte bolsjevismen i Russland og dermed den frykteligste fare som truer Europa fra menneskehavet i øst. Nasjonalsosialismens utskillelse av jøder, tatre og så videre, er alt sammen tiltak for å hindre raseblanding og bevare den nordiske rase.⁸⁸²

Når det gjelder de antisemittiske tiltakene som ble forberedt og iverksatt av Politidepartementet, finnes det også spor av jødefiendtlige holdninger i selve saksbehandlingen. 21. februar 1942 rettet Moritz Riung på Lillehammer en forespørsel til Sikkerhetspolitiavdelingen om han var forpliktet til å registrere seg som jøde. Her avgjorde sikkerhetspolitileder Møystad at Riung skulle registreres. I begrunnelsen ble det henvist til at Riung var oppført i den antisemittiske publikasjonen *Hvem er hvem i jødeverdenen*, en

«Antisemittismen i norsk historie», i Bernt Hagtvat (red.): *Folkemordenes svartebok* (Oslo: Universitetsforlaget 2008), 442–460; Lorenz Einhart, «Antisemitische Judenbilder und die Norwegische Haltung zur Deportation», i *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 16, Berlin, Metropol Verlag, 2007, 217–238. Terje Emberland: «Nationaliteternes værste kloakslam. Antisemittisme i Norge 1900–1940», i *Humanist* (nr. 2 2008), 4–26; Lars Lien, «...pressen kan kun skrive ondt om jøderne.» *Jøden som kulturell konstruksjon i norsk dags og vittighetspresse 1905–25*, doktorgradsavhandling i historie, UiO 2016 (kommer); Kjetil Braut Simonsen, «En bevægelse som gaar ut paa at erobre magten». *Antisemittisme, innvandringsfiendtlighet og rasetenkning i norsk bondebevegelse, 1918–1940*. Hefte i HL-senterets skriftserie, 2012.

⁸⁷⁹ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Jøder», konsept 28.11.1941 (med Nielsens påtegnelser), konsept 19.12.1941 (med Holmens og Juel Røstads påtegnelser) og konsept 8.01.1942 (med Holmens påtegnelser).

⁸⁸⁰ Se kap. 4 i denne avhandlingen.

⁸⁸¹ Se f.eks. beskrivelsene i RA: S-3978-E-Ee-L0002, mappe merket «Nyordningen av politiet», konsept om retningslinjer vedrørende Kriminalpolitiets nyorganisasjon 9.01.1942, skrevet av Viermyhr.

⁸⁸² Talen er gjengitt i RA: Oslo politikammer, Oslo politikammer, L-dom 3550, gjenpart av Nyhetsoversikt fra Skandinavia fra regjeringens informasjonskontor, meldinger 17.10.1943 og 18.10.1943. For et annet eksempel, se Oliver Møystad, «Kompromissløs kamp mot jødedom, bolsjevisme og frimureri», i *Hirdmannen* 31.10.1942.

utgivelse som var utformet av den ytterliggående antisemitten Mikal Sylten, og som inneholdt navn og adresse over personer Sylten antok var jøder.⁸⁸³

Antisemittiske holdninger – i ulike former og med forskjellig ideologisk styrke – er neppe den eneste forklaringen på den lojale kollaborasjonen i forbindelse med den antijødiske politikken. Den sterke tyske kontrollen i slike saker svekket også åpenbart mulighetene for å opponere.⁸⁸⁴ Her bør det likevel påpekes at heller ikke Nasjonal Samlings initiativ til statistisk registrering vinteren 1942 møtte motbør. En nærliggende slutning er at mens prinsippene om rettsstatlighet og politifaglighet ble opprettholdt i departementet – også blant aktive NS-medlemmer – var holdningene til jødene i stor grad av negativ – og til dels av svært negativ – karakter. Her finnes det både brudd og kontinuitetslinjer til statsbyråkratiet og politietaten før krigen. Et kontinuitetsmoment var at antisemittiske stereotypier hadde hatt nedslagsfelt i byråkratiet også før 9. april 1940. Nazifiseringen av departementet resulterte likevel i at denne antisemittismen fikk et sterkere nedslagsfelt og et mer radikalt preg enn tidligere.

Politidepartementet som pådriver: «Taterpolitikken»

De planlagte tiltakene overfor taterne i Norge ble i kontrast til den antisemittiske politikken i stor grad fremmet av Politidepartementet selv. Handlingsmønstrene blant embets- og tjenestemennene på dette området var ikke bare preget av lojalitet, men av aktiv oppslutning.

Hovedlinjene i planleggingen av den såkalte taterpolitikken – som NS-regimet aldri rakk å gjennomføre før frigjøringen, er presentert i detalj av Haave og skissert tidligere i denne avhandlingen, og skal følgelig ikke gjentas her.⁸⁸⁵ Her skal det først og fremst påvises at påtrykket i forbindelse med den såkalte taterpolitikken i svært stor utstrekning kom fra *Politidepartementet selv*. Allerede høsten 1941 anmodet politiminister Lie som nevnt ledelsen i Sikkerhetspolitiet om å utforme et PM over omstreifernes stilling i det norske samfunnet.⁸⁸⁶ Ifølge Haave ble tiltakene imidlertid satt på vent, som følge av at tiltak overfor jødene ble hovedprioritet.⁸⁸⁷ Det som på ny utløste arbeidet med saken var en henvendelse til

⁸⁸³ RA: S-3978-E-Ee-mappe «Jøder», skriv fra Morris Riung 21.02.1942, med håndskrevet påtegnelse fra Møystad med ordlyden «skal registreres», samt konsept 24.02.1942 (Holmens og Røstads påtegnelser). I randbemerkningen heter det at: «Brevet ligger her. Sjeffkom [Møystad] har skrevet på skal registreres. Det skal til like opplyses at omhandlende Riung tidligere bar navnet Norman Morris Joffe som er oppført i fortegnelsen over jøder i 'Hvem er hvem i jødeverdenen'». Om *Hvem er hvem?*, se Kristin Brattelid, *Mikal Sylten. Et antisemittisk livsprosjekt*, hovedoppgave i historie, UiO 2004, 94–106.

⁸⁸⁴ Se f.eks. RA: S-3978-E-Ee, mappe merket «Jøder», skriv fra Politidepartementet til BdS, 9.03.1942, svar fra BdS 19.03.1942.

⁸⁸⁵ For en mer utførlig gjennomgang, se Haave, «NS-regimets 'taterpolitikk'», 179–255.

⁸⁸⁶ RA: S-3978-E-Ee-L00032, mappe merket «Omstreifere», internnotat Jonas Lie, 24. november 1941.

⁸⁸⁷ Haave, «Taterspørsmålet under hakekorset», 596.

Landbruksdepartementet fra jordstyret og dyrevernsnemnda i Våler kommune i Hedmark i april 1942, der det ble uttrykt misnøye over Stortingets behandling av dyrevernloven fra 1935. Henvendelsen ble ekspedert videre til Innenriksdepartementet og herfra til Sikkerhetspolitivdelingen i Politidepartementet, som deretter benyttet anledningen til å kreve at spørsmålet om taterne ble tatt opp «på bred basis».⁸⁸⁸ De påfølgende forslagene fra Kriminalavdelingen gikk ut på å registrere personer med «sigøynnerblod»,⁸⁸⁹ å forby taterne å holde hest og husbåt,⁸⁹⁰ og å anbringe «uforbederlige» omstreifere i arbeidsleirer.⁸⁹¹

Det er også slående at fremstøtene for å bekjempe «tateruvesenet» ser ut til å ha hatt unison støtte blant embets- og tjenestemennene i departementet. Her gir det riktignok mening å skille mellom radikale og mer moderate posisjoner. I den øverste ledelsen av departementet synes planene å ha blitt oppfattet som et *første steg* på veien mot en mer radikal løsning på det såkalte taterspørsmålet. Ved flere tilfeller ble det her antydning at taterne i Norge til syvende og sist burde behandles på samme måte som jødene, altså deporteres til østområdene.⁸⁹² I et notat fra juli 1943 skrev politiminister Lie at tiltakene i første omgang skulle rettes mot «vaneforbryterne blant dem». Deretter, så snart en bedre oversikt forelå, skulle det imidlertid iverksettes «en endelig løsning» som innebar at spørsmålet ble løst «omtrent slik som jødespørsmålet er blitt det».⁸⁹³ Tilsvarende forslag ble også lansert av justisminister Riisnæs og sikkerhetspolitileder Møystad. Riisnæs fastslo at den beste løsningen på taterspørsmålet kanskje burde «være at en i samarbeid med de tyske myndigheter fikk taterne sendt og anbrakt i østområdene».⁸⁹⁴

⁸⁸⁸ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», udatert notat.

⁸⁸⁹ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», konsept 25.02.1943 undertegnet T.U. (Thoralf Undhjem).

⁸⁹⁰ Konseptene og forslagene foreligger i RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere». En detaljert gjennomgang foreligger i Haave, «NS-regimets «taterpolitikk», 179–255.

⁸⁹¹ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», innstilling fra utvalget 22.12.1944.

⁸⁹² Roughvedt beskriver NS-regimets planer i tråd med dette: Det var SS, fastslår Roughvedt, som bestemte når sigøynere og andre omstreifere kunne deporteres til dødsleirene, og Politidepartementet måtte forholde seg til den politiske linjen herfra. «Det tyske kriminalpolitiets beslutning om å utelukke 'raserene' og 'sosialt tilpassede' fra deportasjonsprogrammet hadde gitt et uventet positivt resultat [sett ut ifra et nazistisk ståsted]; tre fjerdedeler av sigøynnerbefolkningen kunne likevel sendes ut av Tyskland.[...] Muligheten for at også tre fjerdedeler av de norske omstreiferne kunne deporteres var med andre ord til stede. De var avhengig av at Himmlers sigøynnerespertter fikk foreta en utvelgelse i den norske taterleiren når den var på plass.» Sitert i Roughvedt, *Med penn og pistol*, 321.

⁸⁹³ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», notat fra Jonas Lie 10.06.1943.

⁸⁹⁴ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», skriv fra Riisnæs 28.06.1943. I et PM skrevet 31. mars 1943 av kontorsjef Per Midtrød i Sikkerhetspolitivdelingen ble det også understreket at den enkleste løsningen «som antydning av generalmajor Møystad», kanskje ville være å samle alle sigøynere og omstreifere for å få dem eksportert til Polen. Midtrød hadde selv liten tro på denne løsningen og antok at Politidepartementet måtte forberede seg «på å løse problemet innenlands.» RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», PM Midtrød 31.03.1943, min kurs., KS.

Ønsket om at taterne til syvende og sist skulle deporteres til drapsområdene i øst, hadde neppe full oppslutning blant de lavere embets- og tjenestemennene i departementet. I en forklaring under landssvikoppjøret hevdet politiinspektør i Kriminalavdelingen, Ole Tobias Orvin, at han hadde gått inn for at omstreifernes bevegelser skulle vanskeliggjøres gjennom forskjellige tiltak. Justisminister Riisnæs, hevdet Orvin, ønsket å gå mer radikalt til verks.⁸⁹⁵ Det synes derimot å ha hersket fullstendig enighet om at tiltak overfor taterne var *nødvendige*, og at okkupasjonen hadde åpnet muligheter for å bekjempe en *plage* som hadde preget det norske samfunnet lenge. I et PM fra 25. februar 1942 fastslo politifullmektig Thorleif Undhjem i Kriminalavdelingen at omstreifingen til enhver tid hadde blitt erkjent som et samfunnsproble, ikke bare for omstreiferen selv, men også for samfunnet de befant seg i. Politifullmektig Carl Lodberg-Holm, som ved dette tidspunktet ikke var NS-medlem, hevdet i et internt notat fra 19. juni 1943 at det *alltid* hadde vært og fremdeles var et aktuelt spørsmål om hvilke forholdsregler som skulle tas overfor sigøynere og omstreifere.⁸⁹⁶ Stereotype klisjeer⁸⁹⁷ om tater og sigøynere synes i det hele tatt å ha hatt et bredt nedslagsfelt. De interne saksdokumentene er gjennomsyret av stigmatiserende påstander om tater/omstreifere som «arbeidssky», sosialt mistilpassede og forbryterske. Undhjem beskrev for eksempel omstreiferne som uproduktive kriminelle, som ikke bidro til samfunnet:

Tross alle anstrengelser for å bringe det til opphør har det enno ikke lyktes. Det skulle derfor være på tide å ta arbeidet opp på bred basis og bringe omstreiferuvesenet til definitivt opphør. Man vil dermed gjøre omstreiferen selv en stor velgjerning samtidig som man trykker rettssikkerheten i samfundet. Det er i dag mer maktpåliggende enn noen gang tidligere å ta kampen opp mot omstreiferne. [...] Sitt utkomme skaffer disse mennesker seg i stor utstrekning ved straffbare handlinger som de begår på sine reiser. Ofte ryker opp i veritable slagsmål til dels med skjebnesvanger utgang og til stor genanse for stedets befolkning. Den eneste måte å komme omstreiferuvesenet til livs på er ved å forby dem å reise omkring ideheletatt.⁸⁹⁸

Kontorsjef Per Midtrød i Sikkerhetspolitiavdelingen hevdet at sigøynere og omstreifere utgjorde et usikkerhetsmoment for samfunnet «idet de står utenfor staten og nasjonen».⁸⁹⁹

⁸⁹⁵ RA: Oslo politikammer, domsforelegg 192, forklaring Orvin 11.03.1946.

⁸⁹⁶ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», PM Lodberg-Holm 19.06.1943.

⁸⁹⁷ I et hefte utgitt ved HL-senteret i 2012 hevder Maria Rosvoll og Natasha Bielenberg at den europeiske antisiganismen har vært båret av flere tilbakevendende forestillinger. På den ene siden ble «sigøyneren» fremstilt som notorisk kriminell. På den andre siden ble han eller hun fremstilt som arbeidssky og parasittisk. Slike klisjeer ble også gjennomgående knyttet til romanifolket. Maria Rosvoll og Natasha Bielenberg, *Antisiganisme, stereotyper og diskriminering av rom*, Temahefte fra HL-senteret, 2012, 17–34. Om antisiganismen i Norge, se også Lars Lien, Maria Rosvoll og Jan Alexander Brustad, «Å bli dem kvit.» *Utviklingen av en «sigøynerepolitikk» og utryddelsen av norske rom*. Rapport fra HL-senteret, 2015.

⁸⁹⁸ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», PM Undhjem, 25.02.1943.

⁸⁹⁹ RA: S-3978-E-Ee-L0032, mappe merket «Omstreifere», PM Midtrød, 31.03.1943

Her må det understrekes at slike holdninger hadde oppslutning langt utenfor NS-rekker både før og under okkupasjonen. Dette gjaldt både politietaten og sentraladministrasjonen, der det i mellomkrigstiden flere ganger var blitt tatt til orde for å innføre en strammere politikk for å bekjempe «omstreifervesenet».⁹⁰⁰ Som Haave konkluderer, fantes det et betydelig sammenfall mellom ønsker og virkemidler i mellomkrigstiden og de tiltakene som ble planlagt under okkupasjonen:

Formålet var det sammen, nemlig å avskaffe omstreiferuvesenet, og argumentasjonen var i hovedsak identisk. Derimot var det bare et delvis sammenfall i virkemidler.⁹⁰¹

Når det gjelder Politidepartementet, kan det reises spørsmål om den planlagte «taterpolitikken» i det hele tatt ble oppfattet som nasjonalsosialistisk av de involverte embets- og tjenestemennene. I departementsledelsen ble planene åpenbart forstått innenfor rammen av et bredere raseideologisk rammeverk. Blant flere av de underordnede funksjonærene er det derimot mye som tyder på at de ble forstått som *en forlengelse* av det kriminalpolitiske arbeidet i mellomkrigstiden. Under landssvikoppgjøret hevdet tidligere politiinspektør Orvin at han ikke befattet seg med politiske saker mens han arbeidet i Kriminalavdelingen. I *samme forklaring* opplyste han deretter at han hadde arbeidet med å forberede tiltak overfor norske tater.⁹⁰² Den planlagte «taterpolitikken» synes altså å ha blitt oppfattet som et rent kriminalpolitisk anliggende, uten nasjonalsosialistiske konnotasjoner. Her fantes det klare kontinuitetslinjer.

5.3 Oppsummering og konklusjon

I sitt arbeid om den norske sentraladministrasjonens historie under krigen sammenfatter Debes Politidepartementets rolle i den nazistiske politikken i tre punkter. For det første initierte politiadministrasjonen ifølge Debes en rekke handlinger som må betraktes som alvorlige forbrytelser etter norsk lov.⁹⁰³ For det andre spilte politiminister Jonas Lie en

⁹⁰⁰ Den fremste pådriveren før krigen var riktignok den private misjonsorganisasjonen *Den norske omstreifermisjonen* – senere *Norsk misjon blant hjemløse* – men de statlige myndighetene samarbeidet med misjonen og godkjente organisasjonens virksomhet. Sentralt plasserte ansatte i Sosialdepartementet var også medlemmer av Misjonens hovedstyre. Misjonen og de sentrale myndighetene var enige «om målet – å assimilere tater/romanifolket ved å oppdra dem og gjøre dem bofaste». Det synes også å ha rådet en bred oppfatning om at omstreifervesenet utgjorde et omfattende «problem», som måtte «løses». Se Per Haave, *Sterilisering av tater 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis* (Oslo: Norges Forskningsråd 2006), 49–51. Se også *Assimilering og motstand. Norsk politikk overfor taterne/romanifolket* (Oslo: NOU 2015), 50. Om politiet og omstreiferne før krigen, se Hetland, *The Pre-War Norwegian Police*, 18–20.

⁹⁰¹ Haave, «NS-regimets 'taterpolitikk' – en minoritetspolitikk i utakt?», i Johansen (red.), *På siden av rettsoppjøret*, 244.

⁹⁰² RA: Oslo politikammer, forelegg 189, forklaring Orvin 11.03.1946

⁹⁰³ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 2, 107.

avgjørende rolle i forsøket på å omdanne det norske politiet til et politisk pålitelig korps. For det tredje ble de ulike nazifiseringsfremstøtene «sabotert etter evne» av aktører både innenfor og utenfor Politidepartementet.⁹⁰⁴

Ingen av Debes' perspektiver er helt gale i og for seg, men de gir likevel et lite nyansert bilde av hvordan Politidepartementet fungerte i tiden mellom 25. september 1940 og 8. mai 1945. Det hersker ingen tvil om at departementet *forberedte* og *iverksatte* en rekke tiltak og bestemmelser som bidro til å nazifisere politietaten, ensrette det norske samfunnet og å legge til rette for angrep på grupper som ble klassifisert som nasjonalsosialismens fiender. *Initiativet* til disse fremstøtene kom derimot bare i begrenset utstrekning fra departementet selv. Som det er blitt påvist i dette kapitlet, kom de mest ytterliggående initiativene både i nazifiserings- og forfølgelsespolitikken i all hovedsak fra instanser utenfor departementet, som HSSPF, Nasjonal Samling og Statspolitiet. Sett i forhold til disse institusjonene – og aktørene som representerte dem – fremmet embets- og tjenestemennene i Politidepartementet en forholdsvis moderat linje. Dette gjaldt også i de fasene departementet var dominert av NS-medlemmer. Handlingsmønstrene varierte likevel betydelig fra saksfelt til saksfelt. I spørsmål som var knyttet til nazifiseringen av politiet, tenderte selv de ideologisk overbeviste NS-medlemmene i departementet til å bremse kravene som ble fremmet av radikale NS-partiinstanser og NS-aktivister. En tilsvarende moderat linje ble inntatt i forbindelse med saker som åpenlyst gikk ut over legalistiske normer. Bare innenfor enkeltstående saksområder – som for eksempel «taterpolitikken» – fremmet NS-embetsmennene og NS-tjenestemennene i departementet en pågående, radikal linje. I den antisemittiske politikken var handlingsmønstrene i departementet preget av lojal kollaborasjon. En hovedtese her er at jo større sammenfall det var mellom de nasjonalsosialistiske initiativene og tradisjonelle krav og ønsker innen politiet og statsadministrasjonen før krigen, jo sterkere var kollaborasjonsviljen. Nazifiseringsfremstøt som rammet politifolk og politiet som fagetat og som brøt med byråkratiske kjernenormer møtte derimot betydelig skepsis, selv blant gruppen av NS-embetsmenn og NS-tjenestemenn som var ideologisk og politisk aktive. Selv om Politidepartementet var en nyopprettet institusjon, overvintret her følgelig mange av førkrigstidens verdioppfatninger gjennom okkupasjonstiden. Politidepartementet var i *praksis* en mer tradisjonell institusjon enn den tyskpregede strukturen og den sterke dominansen av NS-medlemmer i fremtredende posisjoner skulle tilsi. Målt opp mot radikale nasjonalsosialistiske målsetninger om å skape *en ny type institusjoner*, der embets- og

⁹⁰⁴ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 2, 111.

tjenestemennene aktivt og energisk arbeidet for å fremme nasjonalsosialismens sak, må nazifiseringen av departementet sies å ha vært ufullstendig. En aktør som Karl. A. Marthinsen, som ledet Sikkerhetspolitiavdelingen fra sommeren 1943, synes riktignok helt og fullt å ha internalisert et radikalt nasjonalsosialistisk synspunkt om forholdet mellom politi og juss. Ingen av de andre NS-embetsmennene og NS-tjenestemennene fremmet derimot en linje som var i tråd med SS' konsepter om at politiets virksomhet skulle løsrives fra juridiske bindinger, eller at politiske hensyn ved ethvert tilfelle skulle overstyre faglige kriterier. Holdningene til det nasjonalsosialistiske prosjektet blant NS-medlemmene i Politidepartementet fremstår i det hele tatt som sterkt varierende. Nettopp dette gjør at grensene mellom ideologisk kollaborasjon, interessemaksimerende kollaborasjon og pragmatisk kollaborasjon i mange tilfeller fremstår som uklare og flytende. Selv om NS-medlemskap formelt sett signaliserte oppslutning om det nasjonalsosialistiske omformingsprosjektet, fremmet flere av NS-embetsmennene i Politidepartementet en praksis som i realiteten bidro til å trenere og bremse snarere enn å fremme nasjonalsosialistisk innflytelse. Det tydeligste eksemplet er kontorsjef Lysbakken i Ordenspolitiavdelingen, som arbeidet aktivt for å forhindre at sentrale politifaglige prinsipper ble underminert som følge av radikale NS-krav. Et viktig poeng er samtidig også at flere av de i utgangspunktet mest iherdige partiaktivistene synes å ha dreid i retning av en mer moderat praksis i løpet av den tiden de virket i departementet. De synes å ha blitt påvirket av og å ha overtatt byråkratiske normer, blant annet gjennom institusjonell sosialisering. Graden av ideologisk kollaborasjonsvilje ble dermed saksbetinget.

Et spørsmål som melder seg her, er hvordan tradisjonelle administrative normer kunne leve videre innenfor rammene av et departement som var dannet under nasjonalsosialistisk styre, og som etter hvert ble NS-preget. Noen tentative forklaringer kan her skisseres opp. For det første kan det påpekes at NS-medlemmene i politiet generelt – og i Politidepartementet spesielt – var en mer sammensatt gruppe enn partimedlemmene innenfor andre samfunnssektorer. Hovedårsaken til dette var at mange politifolk meldte seg kollektivt inn i partiet høsten 1940 og vinteren 1941. Arnli fastslår at de færreste innen politiet kan plasseres på ytterpolene «overbevist nazist» – «aktiv motstandsmann». De aller fleste lå midt på skalaen og må betegnes som passive NS-medlemmer.⁹⁰⁵

En annen mulig forklaring er det faktum at Politidepartementet den første tiden etter 25. september 1940 var preget av kontinuitet, ettersom institusjonen bestod av embetsmenn som i høy grad hadde bakgrunn fra førkrigsbyråkratiet. Dette kan ha bidratt til at byråkratiske

⁹⁰⁵ Arnli, *Det norske politi*, 175.

normer overvintret i en sterkere grad enn det som hadde vært tilfelle dersom departementet umiddelbart hadde fått et nasjonalsosialistisk preg.

En tredje teori tar utgangspunkt i det faktum at departementet hadde en annen funksjon enn de institusjonene som utøvde påtrykk for nasjonalsosialistisk endring utenfra.

Politidepartementet var til syvende og sist nettopp et *departement*, hvis aktører var ansvarlige for å opprettholde politietaten *som etat*. Nasjonal Samlings partiorganisasjon hadde i kontrast til dette som kjerneoppgave å fremme nasjonalsosialismens interesser på alle samfunnsområder. Selv de mest iherdige partifolkene innenfor statsbyråkratiet generelt sett måtte ta hensyn til etaten de var med på å styre. Handlingsmønstrene blant embets- og tjenestemennene synes å ha blitt påvirket av institusjonens funksjon.

Det er vanskelig å avgjøre hvilke av disse faktorene som hadde størst betydning. Virkningen var uansett at embets- og tjenestemennene i Politidepartementet ble mindre nasjonalsosialistisk preget enn hva den sterke formelle nazifiseringen av departementet skulle tilsi. Dette betyr likevel ikke at omformingen i retning av NS-dominans var *uten virkninger*. Den medførte at bestemte typer holdninger – som for eksempel antisemittismen – ble mer fremtredende i institusjonen. Samtidig gjorde den at mulighetene for kollektiv og organisert motstand ble høyst begrenset. Motstandsvirksomheten i departementet ble i hovedsak saksbetinget og individuell.

Formene og forutsetningene for motstand i Politidepartementet skal drøftes mer inngående i kapittel 7 i avhandlingen. Før dette rettes imidlertid fokuset mot NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). Som vi skal se, var flere av disse svært pågående i nazifiseringspolitikken. Samtidig hadde flere av de sentrale NS-medlemmene klare reservasjoner mot å imøtekomme tyske krigsøkonomiske krav. Også her fantes det altså grenser for kollaborasjonstilje.

Kapittel 6: Grenser for ideologisk kollaborasjon. NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)

26. september 1943 holdt Terboven en tale for Nasjonal Samlings fylkesmenn og fylkesførere som berørte forholdet mellom den tyske okkupasjonsmakten og den norske forvaltningen. Reichskommissar uttrykte her skarp misnøye med den norske statsadministrasjonens linje i den økonomiske politikken. Norske embets- og tjenestemenn, fastslo han, hadde vært mer opptatt av å overholde byråkratiske prosedyrer enn å omforme næringslivet i tråd med krigens krav. En slik sabotasjelinje ville ikke lenger godtas fra tysk side:

[...] hvis man tenker seg at en norsk frivillig eller en tysk soldat faller bare fordi han på grunn av mangel på tinn ikke kunne bli gitt det riktige våpen i hånden i det riktige øyeblikk, så er den forvaltningssjef som ut fra en falsk forestilling om hva som tjener Norge best, nekter å mobilisere selv den siste kilo tinn for rustningsindustrien, ikke engang verdt et skudd, men bare en strikk.[rep]⁹⁰⁶

Selv om det ikke ble sagt eksplisitt, var trusselen rettet mot næringsminister Eivind Blehr og de ledende NS-medlemmene innen Direktoratet for industriforsyning, som ved dette tidspunktet befattet seg med innsamling av tinn for den tyske okkupasjonsmakten. Talen er følgelig interessant fordi den viser at det fantes et til dels sterkt spenningsforhold mellom Reichskommissariat og NS-medlemmene som arbeidet innen forsyningssektoren i sentraladministrasjonen. Flere ledende NS-aktører fremmet her en linje som brakte dem på kollisjonskurs med den tyske okkupasjonsmakten. Forholdet mellom Reichskommissariat og de ideologiske kollaboratørene på norsk side var langt ifra harmonisk.

Dette kapittelet analyserer kollaborasjon – og grensene for kollaborasjon – blant NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). Et overordnet spørsmål dreier seg om hvorvidt nazifiseringen her brakte med seg *et nytt organisasjonsklima* og en *ny form for praksis*. Dette spørsmålet analyseres ut ifra to innfallsvinkler. For det første granskes partimedlemmenes arbeid for Nasjonal Samling. I hvilken utstrekning arbeidet NS-embetsmennene og NS-tjenestemennene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) aktivt for å styrke Nasjonal Samlings innflytelse og interesser på ulike områder? Forsøkte partimedlemmene å bremse radikale fremstøt utenfra, slik som i Politidepartementet, eller fungerte de selv som pådrivere for å fremme nasjonalsosialistiske krav? For det andre belyses NS-medlemmenes relasjoner til den tyske okkupasjonsmakten. Hvordan reagerte partifolkene

⁹⁰⁶ RA: L-dom 4367, eske 2, utdrag fra Terbovens tale på NS´førerting 26.09.1943. Termen «strikk» forekommer i den norske oversettelsen, men er et dårlig ordvalg tatt i betraktning av budskapet.

i departementet på tyske krav om å styrke den tyske rustningsøkonomien når disse kravene kolliderte med norske forsyningsinteresser? I hvilken grad kan NS-medlemmenes ideologiske kollaborasjon med den tyske okkupasjonsmakten sies å ha vært *betinget*? To avklaringer er på sin plass innledningsvis. Ettersom Nasjonal Samling hadde liten innflytelse i Forsyningsdepartementet frem til Statsakten, omhandler kapittelet først og fremst tidsrommet mellom 1. februar 1942 og frigjøringen, altså perioden da nazifiseringen for alvor gjorde seg gjeldende. Enkelte tråder vil likevel trekkes tilbake til Ravnens statsrådstitid. For det andre tar diskusjonen av forholdet mellom NS-medlemmene og Reichskommissariat fortrinnsvis utgangspunkt i NS-ministrene og NS-medlemmene som arbeidet i Industriforsyningsdirektoratet. Det er to grunner til dette. Blant fagdirektoratene som var knyttet til Forsyningsdepartementet per 25. september 1940, var det først og fremst Industriforsyningsdirektoratet som fikk et tydelig NS-preg. Videre befattet direktoratet seg med et saksområde der de tyske instansene hadde sterke rustningsøkonomiske interesser. Dette skapte grobunn for spenninger.

6.1 En ny NS-ånd i departementet?

Fremstøtene for å fremme Nasjonal Samlings innflytelse og interesser var som tidligere nevnt mindre påtrengende innen den økonomiske sfæren enn på andre samfunnsområder. Embets- og tjenestemennene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) måtte likevel forholde seg til nasjonalsosialistiske fremstøt av ulik karakter. Dels dreide dette seg om fremstøt for å nazifisere departementet og de ulike nemndene, styringene og rådene som sorterte under departementet. Dels omfattet det krav om favorisering av NS-organisasjoner, NS-bedrifter og NS-medlemmer i forbindelse med rasjonerings spørsmål, anvisninger og kvotetildelinger.⁹⁰⁷

I hvilken utstrekning gikk NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) aktivt inn for å fremme Nasjonal Samlings innflytelse og interesser på ulike områdene? Kom påtrykket først og fremst fra NS-aktører og NS-institusjoner *utenfor* departementet eller fra aktører og enheter *i* departementet? Hvordan var dynamikken mellom den politiske ledelsen i departementet og NS-embetsmennene og NS-tjenestemennene som

⁹⁰⁷ Som historikeren Frank Bajohr har påpekt det, var korrupsjon et strukturelt trekk ved naziregimet. Også innen det norske NS-systemet ble det skapt ordninger for å favorisere NS-institusjoner og NS-medlemmer, selv om korrupsjonen aldri nådde et tilsvarende nivå som i det okkuperte Øst-Europa. Se Frank Bajohr, «The Holocaust and corruption», i Gerald D. Feldman og Wolfgang Seibel, *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business and Organization of the Holocaust* (New York: Berghahn books 2005), 118–138. Se også Frank Bajohr, *Parvenüs und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit* (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag 2001) og Winstone, *The Dark Heart*. Om NS-favoriseringen, se bla. kap. 4 i denne avhandlingen.

var tilsluttet Nasjonal Samling? I en studie som gransker behandlingen av norske krigsprofitører under landssvikoppgjøret, hevder historikeren Dag Ellingsen at Nasjonal Samlings tilhengere gikk mer forsiktig frem på det økonomiske området enn innenfor andre samfunnssfærer. Den økonomiske sfæren, fastslår Ellingsen, var på mange måter en fredet sone under krigen. Som følge av tyskernes målsetninger om å opprettholde ro og orden, sørget Nasjonal Samling for «å gå stillere i dørene overfor næringslivet. Nyordningsframstøtene kom først og fremst på kultur- og holdningsfronten».⁹⁰⁸

Tesen om at Nasjonal Samling oppnådde mindre tysk støtte innenfor den økonomiske sfæren enn på andre samfunnsområder har mye for seg. Dette betyr imidlertid ikke at NS-medlemmene som arbeidet i de økonomiske departementene unntot å arbeide aktivt for å øke NS' innflytelse innenfor de sektorene de var ansvarlige for. Når det gjelder NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet og forsyningssektoren i Næringsdepartementet, kan noen hovedpoenger skisseres. For det første fremmet NS-medlemmene mer gjennomgående en *partiorientert linje* enn NS-medlemmene i Politidepartementet. En stor andel av dem gikk svært aktivt inn for politiske utrenskninger og for å sluse inn NS-medlemmer i nøkkelposisjoner i departementet og i institusjonene som sorterte under departementet. Mens det fantes et betydelig holdningsspenn blant NS-medlemmene i Politidepartementet, synes partimedlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) i stor grad å ha sluttet aktivt opp om partiets politiske prosjekt. Dette betyr imidlertid ikke at nazifiseringstrykket *hovedsakelig* kom fra aktører i departementet. Også i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet ble det lagt et betydelig press på embets- og tjenestemennene utenfra – fra NS-institusjoner og radikale som ønsket å få gjennomslag for en mer radikal politisk linje.

Et interessant poeng her dreier seg også om den politiske ledelsens rolle. I Politidepartementet presset den politiske ledelsen som tidligere nevnt på for en mer radikal nazifiseringslinje, ofte mot embets- og tjenestemennenes vilje. I Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var den interne dynamikken annerledes. Det interne påtrykket kom her i stor grad *nedenfra*: fra radikale nasjonalsosialister på det administrative nivået under ministrene. Som følge av dette ble flere radikale NS-forslag stanset. Den politiske ledelsen demmet opp for en ytterliggående nasjonalsosialistisk omforming.

⁹⁰⁸ Dag Ellingsen, *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret* (Oslo: Gyldendal 1983), 33.

Partiet som pådriver

Som Politidepartementet var Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet gjenstand for betydelig påtrykk fra partiorganer og partiaktivister utenfor departementet gjennom hele okkupasjonstiden. Her ble det klaget over at Nasjonal Samling manglet innflytelse over arbeidet med forsyningsspørsmål. Videre ble det fastslått at departementet fremmet en for lite NS-orientert praksis.

Dette påtrykket startet allerede før Statsakten, i den fasen Ravner fungerte som statsråd.⁹⁰⁹ 29. august 1941 troppet for eksempel 70 medlemmer av Rikshirden opp i Forsyningsdepartementet, under ledelse av NS-kontorsjef Helge Grønstad i Innenriksdepartementet. Ifølge en rapport fra Statspolitiet hadde ikke bare Hirden hengt opp NS-plakater, men også nektet embets- og tjenestemennene å forlate lokalene og å anvende telefon. Aksjonen ble avblåst etter kort tid, antakelig fordi den manglet tysk støtte, men den viser likevel ettertrykkelig at de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene i Forsyningsdepartementet allerede før Statsakten var utsatt for et betydelig påtrykk utenfra.⁹¹⁰

I denne tidlige fasen fantes det også enkeltaktører som arbeidet særlig energisk for å utøve innflytelse over departementets arbeid. Den kanskje viktigste av dem var Carl Dietrich Hildisch. Hildisch drev under okkupasjonen Den nasjonale margarinfabrikk (De-Na-Ma) og var gammelt NS-medlem fra 1933.⁹¹¹ Allerede den første tiden etter 25. september 1940 arbeidet han aktivt for å styrke NS' kontroll over forsyningspolitikken. Hildisch klaget over at «de høie herrer i Departementet likefrem legger an på å sabotere de av mig administrerte bedrifter» for å «gi luft for sin uvilje mot de tyske myndigheter og mot NS».⁹¹² I tillegg organiserte han et eget nettverk av rapportører i departementet, som fremmet krav om å styrke NS' innflytelse overfor departementsledelsen. I en rapport fra 3. september 1941 ble det notert at det var blitt påpekt overfor Ravner at

⁹⁰⁹ Se RA: S-2799-D-Dad-L0013, notat fra Ivar Klausen om saksfordelingen ved Ministerens kontor (udatert) og RA: Oslo politikammer, L-dom 4201, eske 2, skriv fra Andreas Schei 3.06.1947. Se også kap. 4 i denne avhandlingen.

⁹¹⁰ RA: 3978-E-Ed-L0080, mappe merket «Hirden», rapport fra Statspolitiet til lederen for Sikkerhetspolitiet 29.08.1941. Se også RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 1.10.1941.

⁹¹¹ Om Hildischs bakgrunn, se RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 5935, eske 1, oversiktsrapport om Hildischs virksomhet fra politifullmektig W.W. Haffner 15.07.1947. Allerede fra 1940 leverte Hildisch margarin til Wehrmacht. Det ble etter hvert besluttet at den tyske hæren ikke skulle utleveres fett fra norske beholdninger, men det lyktes De-Na-Ma og to andre NS-bedrifter å opprettholde ekstravoter av margarinråstoff for sine fabrikker. Fra april 1943 arbeidet Hildisch også aktivt for å arbeide for å rasjonere margarinindustrien. Se Foss, *Direktoratet or proviantering og rasjonering*, 65–73.

⁹¹² RA: PA-0741-Fb-L0011, skriv fra Hildisch til Hagelin 1.09.1941.

det naturligste vel vilde være at man fikk mest mulig folk som var nasjonalsosialistiske eller i hvert fall ikke fiendtlig innstillet overfor nasjonalsosialismen. Disse vilde i hvert fall ikke kunne benytte sitt kjennskap til forsyningsforholdene til å skade de tyske.⁹¹³

Påtrykket overfor departementet fra partiinstanser og partiaktivister fortsatte etter at Forsyningsdepartementet fikk NS-ledelse 1. februar 1942. Også etter at Næringsdepartementet var blitt dannet 1. april 1943, fungerte partiet som en radikaliseringsfaktor. Etter krigen hevdet tidligere næringsråd Ljungberg at det foregikk et stadig press «fra partihold om at flere av departementets funksjonærer burde avskjediges».⁹¹⁴ Direktør Hestnes i Industriforsyningsdirektoratet måtte også ifølge en av sine tidligere medarbeidere forholde seg til en

stadig pågang fra N.S. folk som ofte stillet urimelige forlangende. På grunn av de standpunkt han tok ved slike anledninger ble han etter hvert meget upopulær innen store kredser i N.S.⁹¹⁵

Disse beskrivelsene understøttes av saksdokumenter fra okkupasjonstiden. Her fremgår det tydelig at Nasjonal Samlings partiapparat fungerte som en pådriver for å fremme en mer radikal linje i departementet. Partiet fungerte for det første som *initiativtaker* i nazifiseringspolitikken. I fasen rett etter Statsakten spilte særlig Nasjonal Samlings ombudsmann for næringslivet, senere næringsminister Whist, en sentral rolle. I posisjonen som ombudsmann tok Whist initiativ til flere utskiftninger innen organisasjoner som sorterte under Forsyningsdepartementet. Et konkret eksempel kan nevnes.⁹¹⁶ *Norges tekstilstyre* var et organ som var opprettet 1. februar 1941 og sorterte under Industriforsyningsdirektoratet. Styret hadde som oppgave å gjennomføre regulering av innførsel, fremstilling og fordeling av tekstilvarer til bedrifter. Styret ble ledet av et råd, med en direktør som daglig leder.⁹¹⁷ I april 1942 ble alle de opprinnelige rådsmedlemmene fjernet og erstattet med NS-medlemmer. Initiativet her kom nettopp fra ombudsmann Whist, og hadde åpenbart politiske begrunnelser. I sitt forslag til nytt råd understreket Whist at de foreslåtte rådsmedlemmene «som samtidig er

⁹¹³ RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 3.09.1941.

⁹¹⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 4121, Ljungbergs egenforklaring 8.05.1948. Forklaringen fikk støtte av flere av Ljungbergs tidligere arbeidskollegaer. I en av sine vitneforklaringer etter krigen hevdet provianteringsdirektør Nikolai Schei at Ljungberg utvilsomt hadde skånet Direktoratet for proviantering og rasjonering for «adskillelig pågang fra aggressivt N.S hold.» RA: Oslo politikammer, L-dom 4121, forklaring Schei 22.11.1948.

⁹¹⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, forklaring Rolf Mürer 28.08.1946.

⁹¹⁶ Flere andre initiativer kunne vært trukket frem. I mars 1942 tok Whist initiativ til å skifte ut styret og direktøren i Norges Lærstyre til fordel for NS-medlemmer. I slutten av 1943 krevde han overfor Blehr at det skulle foretas utskiftninger ved ferskfiskkontorene i Nord-Norge. Se RA-S4153-D-Df-L0062, Mappe «Organisasjon Norges Lærstyre», skriv fra Whist til Blehr 18.03-1942 og RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, skriv fra Blehr til Whist 2.12.1943.

⁹¹⁷ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet*, 54–55.

medlemmer av NS – ansees meget vel skikket til å overta vervet». ⁹¹⁸ Interessant nok ga Blehr uttrykk for sterke reservasjoner med å foreta

en så radikal utskiftning som foreslått, spesielt da industriforsyningsdirektøren i dette departementet ikke har noe kjennskap til De av Dem foreslåtte herrer. Jeg går imidlertid ut fra at De tar ansvaret for at disse herrer er i stand til å løse oppgavene. Under denne forutsetning skal jeg foreta utskiftningen. ⁹¹⁹

For det andre anvendte radikale NS-aktivister Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet som *klagemur*. Det ble innrapportert at forsyningssektoren var under ledelse av politiske motstandere, og at NS-næringsdrivende var utsatt for politisk boikott. ⁹²⁰ I midten av mars 1942 mottok ordføreren i Oslo, via NS' kretsfører C. Nygård i Nord-Odal, et skriv fra et lokalt NS-medlem som etter hvert ble videresendt til Forsyningsdepartementet. Her het det om en inspektør i Oslo trafikktvalg som hadde vært på inspeksjonsreise i distriktet, at vedkommende var

den rene Moskva-agent. Jeg har ikke truffet noen helt fremmed som såå [sic!] hensynsløst har rakk ned på den tyske hermagt og den norske regjering og NS, og uten å bry seg om hvem han snakket med. [...] Hvis Oslo ordfører ble kjent med denne omreisende propagandist, ville han sikkert sørge for å få slutt på trafikken. Det er for galt at slike mennesker skal ture frem. De burde få et mere stedsbestemt arbeide. ⁹²¹

Videre ble det rettet misnøye mot det som ble oppfattet som Forsyningsdepartementets (Næringsdepartementets) altfor lite NS-vennlige praksis. Et eksempel her er et skriv fra en lokal hirdleder til fylkesmannen i Kristiansand i slutten av november 1944. Bakgrunnen var at Ministerens kontor i Næringsdepartementet hadde anmodet Hirden om å ordne forpleiningen ved sine arrangementer i tide, slik at saksgangen kunne skje via vanlig tjenestevei. ⁹²² Hirdlederen beskyldte Ministerens kontor for å bestå av stivbente paragrafryttere som ikke tok hensyn til aktive kampfeller:

Jeg vet ikke om departementet er oppmerksom på loven av 25. august i fjor, hvor det fastslås at Hirden tilhører Rikets vepnede makt. Det tjener i hvert fall ikke departementet til megen ære at det rir så stivbeint på sine paragrafer og sitt myndighetsområde at deler av Rikets vepnede makt blir innkalt etter ordre – for å sulte. [...] Meg bekjent, har det aldri tidligere forekommet at deler av et rikets vepnede makt, med andre ord et lands soldater, blir innkalt til tjeneste og må skaffe seg maten selv. [...] Det hele virker forstemmende og så

⁹¹⁸ RA-S4153-D-Df-L0058, mappe merket «Tekstilstyrets organisasjon», skriv fra Whist til Blehr 10.4.1942. I et senere skriv påpekte Whist også at forslaget var fremmet etter «inngående drøftelser med dyktige bransjefolk innen NS». RA: S-4153-D-Df-L0058, mappe merket «Tekstilstyrets organisasjon», skriv fra Whist til Blehr 18.04.1942.

⁹¹⁹ RA: S-4153-D-Df-L0058, mappe merket «Tekstilstyrets organisasjon», skriv fra Blehr til Whist 16.04.1942.

⁹²⁰ Se her bl.a. Hildischs uttalelser, referert over.

⁹²¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv til kretsfører Nygård 16.03.1942.

⁹²² RA: S-2799-D-Dab-L0003, notat til fylkesmannen i Kristiansand fra kontorsjef Ivar Klausen 29.11.1944.

byråkratisk at det nesten savner sin like. Når en kan tillate at 200 hirdmenn skal sulte for at et formelt papir ikke er i orden, da går det vel over streken.⁹²³

Selv en NS-institusjon som Ministerens kontor ble altså kritisert i partikretser for ikke å gå iherdig nok inn for å fremme NS-interesser.

Så sent som i februar 1945 foreslo et partiutvalg 128 embetsmenn og funksjonærer i Næringsdepartementet fjernet som et ledd i en større utrenskningsaksjon overfor statsadministrasjonen. Tiltaket rant ut i sanden, blant annet som følge av motvilje fra departementsledelsen. Det viser likevel at partiorganisasjonen ønsket å føre en mer radikal linje i personalspørsmål enn den som ble fremmet av NS-ledelsen i *departementet* helt frem til frigjøringen.⁹²⁴

Ministrene som bremseklosser

NS-ministrene som ledet Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet mellom 1. februar 1942 og 8. mai 1945 inntok, som vi skal se lenger frem i kapittelet, forskjellige posisjoner i den økonomiske politikken. I spørsmålet om nazifisering fulgte imidlertid både Blehr og Whist en moderat linje i den tiden de arbeidet som ministre.»⁹²⁵ En av årsakene til at nazifiseringen av Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) bare ble gjennomført i begrenset utstrekning, hevder Foss, var nettopp at ministrene holdt igjen overfor radikale fremstøt fra NS-hold.

Blehr befant seg ideologisk sett nærmere en autoritær form for konservatisme enn nasjonalsosialismen. Likevel var det særlig i Blehrs periode som minister – mellom Statsakten i 1942 og høsten 1943 – at de mest omfattende politiske utrenskningene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) fant sted.⁹²⁶ Her var ministeren selv personlig delaktig. 22. juni 1942 sendte Blehr et sirkulær til samtlige avdelingssjefer i departementet som omhandlet bruken av vikarer i forbindelse med sykdommer og permisjoner. Her ble det understreket at vikarer alltid skulle ansettes, ettersom det var av betydning å «benytte enhver anledning til å få inn i departementet og få øvet opp folk tilhørende det statsbærende parti».⁹²⁷ 17. august 1942 kunngjorde Blehr at kontorsjef Ole I. Vold ved Metallkontoret var avskjediget, ettersom Vold ikke hadde vist tilstrekkelig vilje «til

⁹²³ RA: S-2799-D-Dab-L0003, skriv fra Østhassel til fylkesmannen i Kristiansand 30.11.1944.

⁹²⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 1, forklaring Carlo Otte november 1945.

⁹²⁵ Jf. Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 115.

⁹²⁶ Utskiftningene fant dermed sted i den fasen hvor Nasjonal Samling var på sitt mest pågående. I tiden rett etter 1. februar 1942, fastslår Oddvar Høidal, satte Quisling i gang det bredeste fremstøt Nasjonal Samling noensinne hadde gjort for å bryte ned motstanden og skaffe seg herredømme. Skillet ble skarpere enn noensinne mellom Quisling og hans NS-lojalister på den ene siden og resten av folket på den andre. Høidal, *Quisling*, 438.

⁹²⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, sirkulær fra Blehr til samtlige avdelingssjefer 22.06.1942.

å samarbeide med sin sjef». ⁹²⁸ 17. oktober 1942 ble sekretær Jan Kjell Andresen oppsagt på politisk grunnlag, ⁹²⁹ 25. januar 1943 måtte ingeniør Karsten Halvorsen fratre, ⁹³⁰ og i april 1943 ble kontorsjefen ved Mineraloljekontoret, Jørgen Christian Rafn, innkalt til arbeidstjeneste. ⁹³¹ I juli 1943 ble Per Coucheron i Brenselskontoret presset ut av embetet, ⁹³² og 13. september 1943 avskjediget Blehr kontorsjef Erling Vogt Leigh ved 1. Rasjoneringskontor. ⁹³³ Blehr utstedte også bestemmelser som sikret særfordeler for NS-bedrifter og NS-aktivister. Under Blehrs ledelse ble det tildelt ekstravoter for margarinråstoff til NS-bedriftene De-Na Ma, Porsgrunn Margarinfabrikk og Maarud Margarinfabrikk, ⁹³⁴ og det ble også besluttet at norske frontkjempere pårørende skulle tildeles rasjoneringskort for en rekke matvarer og hygieneartikler. ⁹³⁵ Det var også under Blehr den nye NS-enheten Ministerens kontor ble dannet for å håndtere slike saker.

Initiativet i nazifiseringspolitikken synes likevel i stor utstrekning å ha kommet fra radikale nasjonalsosialister utenfor departementet og NS-medlemmer i posisjoner *under ministeren*, ikke fra Blehr selv. Ministerens posisjon synes litt enkelt sagt å ha vært at åpen motstand og illojalitet måtte bekjempes, men at politisk nøytralitet skulle tolereres. Et personlig skriv til kontorsjef Vogt Leighs i forbindelse med dennes avskjed i september 1943 synliggjør posisjonen tydelig. Her fastslo Blehr at han ikke forventet aktiv oppslutning eller NS-medlemskap fra sine underordnede, men at de opptrådte lojalt og ikke ga uttrykk for åpen uvilje mot partiet. ⁹³⁶ Ministeren holdt også sin hånd over sentrale ikke-NS-ere i departementet, og søkte i tillegg å holde deler av forsyningssektoren utenfor politikken. En særlig interessant kilde i denne sammenheng er et brev fra næringsministeren til Quisling 21. juni 1943. Blehr imøtegikk her en anklage fra lederen av det nazifiserte LO, Odd Fossum, om at «jøssingen Schei» i Provianteringsdirektoratet ble beskyttet av ledelsen i Næringsdepartementet. ⁹³⁷ Selv fastslo han at direktør Schei var en lojal medarbeider som var av avgjørende betydning for

⁹²⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, sirkulær fra Blehr til samtlige avdelingssjefer og kontorsjefer 17.08.1942.

⁹²⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr om Andersens oppsigelse 17.10.1942.

⁹³⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr om Halvorsens oppsigelse 25.01.1943.

⁹³¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, brev fra Norges offentlige arbeidsformidling 9.07.1943.

⁹³² RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr til Coucheron 14.07.1943 og eske 5, forklaring Per Wilhelm Coucheron 28.03.1946.

⁹³³ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr til Vogt Leigh 13.09.1943.

⁹³⁴ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 67.

⁹³⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv om ekstratildelinger til frontkjempere 30.06.1942. I et senere rundskriv fra 28.10.1942 ble det avgjort at utdelingene skulle gjennomføres også dersom vedkommende frontkjemper var falt. Deretter, 28. mai 1943 ble det fastslått at alle som hadde vært ved fronten, skulle få tilleggskort for tobakk. 19. juni 1943 presiserte departementet også at frontkjempere skulle få påtegnet fettkort, mel- og brødkort og at de skulle ha fortrinnsrett ved vareutleveringer. RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv om ekstratildelinger til frontkjempere 28.10.1942, 28.05.1943 og 19.06.1943.

⁹³⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 1, skriv fra Blehr til Vogt Leigh 13.09.1943.

⁹³⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, skriv fra Odd Fossum til Quisling 8.06.1943.

departementets arbeid grunnet sin fagkunnskap. Videre – og enda mer interessant – var han av den oppfatning at ernæringsspørsmål i størst mulig utstrekning burde holdes *utenfor politikken*:

Jeg erindrer at der ved omhandlede anledning ble stikket på direktør Schei, hvilket jeg er nok så vant til, men jeg synes det er leit å høre myggen knekke i stallen og når usakkyndige tror å kunne bedømme herr Scheis person og der legges komplott opp mot en fortjent mann fordi han ikke er medlem av partiet. Derfor svarte jeg at NS kunde være glad hvis det hadde så mange dyktige folk som direktør Schei. [...] Jeg betrakter en del av mitt arbeide som vedrører provianteringen som det kanskje tyngste og ansvarsfulleste og jeg betrakter det også som et område hvor man mest mulig bør holde politikken utenfor. Jeg betrakter meg i disse saker som moralsk ansvarlig overfor det samlede norske folk. Jeg kan ikke gå med på at man til skade for folkeernæringen forsøker å få bort nøytrale, fremragende dyktige og absolutt ansvarsbevisste folk, bare fordi de ikke er medlemmer av partiet. [...] ⁹³⁸

Heller ikke Whist synes å ha gått inn for en radikal NS-linje etter at han overtok som næringsminister. Etter krigen hevdet avdelingsleder Otte i Hauptabteilung Volkswirtschaft at Whist tenkte som en «praktisk næringslivsmann». ⁹³⁹ Et interessant poeng her er at Whist synes å ha skiftet posisjon i forskjellige institusjonelle rammer. I stillingen som partiets ombudsmann søkte han som påpekt aktivt å sluse NS-medlemmer inn i nøkkelposisjoner. I posisjonen som næringsminister fremstår han derimot som moderat. I forbindelse med det store NS-fremstøtet overfor Næringsdepartementene i februar 1945, tok nettopp Whist skarpt til motmæle. Tidligere avdelingsleder i Reichskommissariat, Carlo Otte, oppsummerte ministerens reaksjon slik:

Det var i januar eller februar 1945 at den daværende sjef for næringsdepartementet minister Whist meddelte meg at en del «Dumpapper» innen NS hadde foreslått for ministerpresidenten å gjennomføre en politisk utrensning i departementene og senere også i næringslivet. Han, Whist, kunne ikke engang få en brukbar sjåfør som var NS, hvorledes kunne man da være så formastelig å gjennomføre en så uklok aksjon. ⁹⁴⁰

En sannsynlig forklaring på dette linjeskiftet kan utledes fra teorier om organisasjonsatferd. I slutten av 1970-årene utviklet den tidligere politiske sekretæren Rudolf Miles' tesen «Where you stand depends on where you sit». Kjernen i teorien er at ledere og administratorer tenderer til å utvikle atferdsmønstre og holdninger i tråd med organisasjonene de representerer. ⁹⁴¹ Nettopp en slik dreining synes å ha funnet sted i tilfellet Whist. Her synes også ministerens opportunistiske innstilling å ha spilt inn og forsterket mønstrene. I stillingen

⁹³⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, skriv fra Blehr til Quisling 21.06.1943.

⁹³⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 1, forklaring Carlo Otte, november 1945.

⁹⁴⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 1, forklaring Carlo Otte, november 1945.

⁹⁴¹ Rufus E. Miles Jr., «The Origin and Meaning of Miles Law», i *Public Administration Review*, Vol. 38, No. 5 (1978), 399–403.

som partiets ombudsmann var det vesentlig å oppnå Quislings støtte ved å opptre som en aktiv og pågående partimann. Som næringsminister måtte Whist derimot holde seg inne med de økonomiske avdelingene i Reichskommissariat, som ikke ønsket forstyrrelser i økonomien. Videre hadde ministerposisjonen en annen funksjon enn embetet som ombudsmann. Whist var en del av partiorganisasjonen og hadde som oppgave å fremme partiets interesser. Som minister var han derimot ansvarlig for å holde forsyningssektoren intakt. Dette kunne vanskelig gjennomføres gjennom en radikal nazifiseringslinje. En annen faktor som sannsynligvis også spilte inn, er det faktum at skiftet mellom Blehr og Whist skjedde i krigens slutfase. Ved dette tidspunktet hadde krigslykken definitivt snudd i tysk disfavør, samtidig som luften for lengst hadde gått ut av Nasjonal Samlings fremstøt. NS-innslaget i Næringsdepartementet under Whist ble da heller ikke forsterket. Ingen av de to NS-ministrene som ledet Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet mellom 1942 og 1945, gikk inn for noe i nærheten av en betingelsesløs nazifisering.

Interne nazifiseringspådrivere

NS-ministrenes moderate linje vakte ikke bare misnøye i partikretser, men også blant nasjonalsosialistiske embets- og tjenestemenn i departementet. Mens det i Politidepartementet i stor grad var den politiske ledelsen som presset på for å føre en nasjonalsosialistisk linje, kom det interne påtrykket i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) fra embets- og tjenestemenn på nivåene under ministrene.

Et viktig poeng her er at det utviklet seg en mer distinkt NS-kultur i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet enn i Politidepartementet. En organisasjonskultur kan kort defineres som «de sett av felles verdier, normer og virkelighetsoppfatninger som utvikler seg i en organisasjon når medlemmene samhandler med hverandre og omgivelsene.»⁹⁴² Organisasjonskulturer kan studeres ut ifra flere tilnæringsmåter. Et utgangspunkt kan være et *integrasjonsperspektiv*, der en gitt kultur fremstilles som relativt enhetlig. En annen synsmåte er det som kan karakteriseres som et *differensieringsperspektiv*, der brytningene og kontrastene mellom organisasjonens medlemmer vektlegges. Mens integrasjonsperspektivet fokuserer på organisasjonen som en enkelt kultur, retter differensieringsperspektivet søkelys mot de forskjellige subkulturene som finnes innen en gitt organisatorisk enhet.⁹⁴³

⁹⁴² Henning Bang, *Organisasjonskultur* (Oslo: Tano 1995), 23.

⁹⁴³ Jf. Bang, *Organisasjonskultur*, 28.

Situasjonen i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) lar seg beskrive ut ifra et differensieringsperspektiv. Her vokste det nettopp frem en egen NS-kultur ved siden av – og i sterk konflikt med – den tradisjonelle departementskulturen. Allerede i tiden før Statsakten – mens NS-representasjonen i Forsyningsdepartementet var liten – ble det stilt krav til at NS-medlemmene i departementet skulle oppføre seg som *aktive partimedlemmer* og solidarisere seg med sine partifeller. Et skriv fra en av Hildischs rapportører i Forsyningsdepartementet fra 3. september 1941 er karakteristisk. Her ble det klaget over at industriforsyningsdirektør Arneberg – som ved dette tidspunktet var den eneste høyere embetsmannen i Forsyningsdepartementet som var partimedlem – ikke oppførte seg som en *skikkelig* NS-mann:

Arneberg har ikke vist noensomhelst interesse for bevegelsen. Han har ikke søkt noen av oss andre NS medlemmer. Da jeg i vår spurte om han vilde abonnere på 'Det nye Norge' (vi andre medl. hadde tegnet oss) svarte han undvikende. Han hadde 'ikke råd'. [...] Som en motsetning til kontorchef Arneberg vil jeg nevne kontorchef Ljungberg, vår kf. i Handelsdepartementet, som har vært meget interessert i samarbeidet med oss NS folk i Forsyningsdepartementet.⁹⁴⁴

I tiden etter Statsakten fortsatte det å eksistere en egen NS-kultur innen Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet. Det ble blant annet avholdt egne møter for partimedlemmene som var ansatt i departementet, hvor partisaker – inkludert kampen mot «jøssingene» i de ulike avdelingene og kontorene – ble drøftet. I en vitneforklaring under landssvikoppjøret hevdet tidligere funksjonær i Industriforsyningsdirektoratet, Herman Tank-Nielsen, at det i begynnelsen av 1943

hadde vært et møte hos Blehr hvor samtlige N.S. i Departementet hadde vært tilstede. På dette møte skulde forskjellige partisaker vært diskutert og blandt annet også de forskjellige jøssinger.⁹⁴⁵

Også i de enkelte departementskontorene ble det holdt egne møter for NS-medlemmer. Et håndskrevet talemanuskript av kontorsjef Herstad i Metallkontoret, skrevet til en sammenkomst for kontorets NS-medlemmer, gir et interessant innblikk i hvilke spørsmål som kunne komme på agendaen. Herstad påpekte at NS' oppgave var å bistå den tyske krigsmakten i kampen mot «de ville horder» som var i ferd med «å oversvømme Europa». NS-medlemmene i kontoret måtte i denne sammenheng ikke bare «slutte bedre op om partiet»,⁹⁴⁶ men også «holde øie med våre fiender jøssingene».⁹⁴⁷

⁹⁴⁴ RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 3.09.1941.

⁹⁴⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, forklaring Herman Tank-Nielsen 4.11.1946.

⁹⁴⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, håndskrevet manuskript, udatert.

⁹⁴⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, håndskrevet manuskript, udatert.

Materiale fra landssviketterforskningen og departementsarkivene viser også at flere av de ledende NS-aktørene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var aktivt engasjerte i å støtte Nasjonal Samlings sak. Både industriforsyningsdirektør Hestnes og næringsråd Ljungberg – to av de høyeste embetsmennene på nivået under ministeren – tok for eksempel initiativer på egen hånd for å styrke NS' innflytelse.⁹⁴⁸ I den første fasen etter Statsakten, da nazifiseringsfremstøtene pågikk særlig intenst, var det likevel fremfor alt Ministerens kontor ved kontorsjef Bohre som presset på for å styrke den nasjonalsosialistiske kontrollen over forsyningsarbeidet. Bohre pleide ifølge provianteringsdirektør Schei «meget livlig kontakt med partiet». Han forsøkte «etter evne å nazifisere departementet og førte dessuten stadig press på de forskjellige områder for at nasister skulde bli favorisert ved tildeling av kvoter[...]».⁹⁴⁹ Ministerens kontor tok blant annet initiativ til avskjedigelser på politisk grunnlag. 9. juli 1942 sendte Bohre ut et skriv til ordføreren i Oslo som omhandlet funksjonærene ved Oslo rasjoneringskontor. Her navnga han 10 personer som ikke bydde på den nødvendige sikkerhet, og som dermed burde fjernes:

Jeg tør [derfor] anmode om at det fra Deres side må bli tatt skritt til snarest å få disse våre motstandere erstattet med pålitelige folk. [...].⁹⁵⁰

Bohre tok også til orde for kontrolltiltak overfor ikke-NS-ere i departementet. Våren 1943 trykte den illegale avisen *Fri Fagbevegelse* et utdrag av et skriv fra Blehr til Quisling som hadde lekket til motstandsbevegelsen.⁹⁵¹ I et avhør med Statspolitiet i sakens forbindelse hevdet Bohre at Scheis forværelsesdame Elisabeth Cappelen og kontorsjef Emil Pettersen ved Kontoret for fiskeforsyninger hadde overlevert dokumentet til motstandsbevegelsen. Kontorsjefen benyttet også denne anledningen til å klage over at Nasjonal Samlings innflytelse i Avdelingen for proviantering og rasjonering var nærmest ikke-eksisterende. Videre tok han – på eget initiativ – til orde for at Statspolitiet skulle overvåke et utvalg av departementets personale en tid fremover for å løse saken:

Det er spesielt disse [Emil Pettersen og Elisabeth Cappelen], men det kan være hvem som helst i avdelingen for proviantering og rasjonering hvor det ikke finnes en eneste N.S. mann. Jeg har alltid antatt at det har forekommet lekkasjer av opplysninger om særlige viktige forsynings spørsmål til illegale aviser. Jeg foreslår at Statspolitiet foranlediger postsensur en tid

⁹⁴⁸ Ifølge Per Coucheron ved Brenselkontoret var det nettopp Hestnes som sørget for å få han fjernet fra departementet. RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, forklaring Coucheron 19.11.1945. Se også Couchérons forklaring i RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, forklaring Coucheron 28.03.1946.

⁹⁴⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3414, forklaring Nikolai Schei 13.09.1945.

⁹⁵⁰ RA : Oslo politikammer, L-dom 3414, skriv fra Ministerens kontor v. Bohre til ordfører Jensen i Oslo 31.07.1942.

⁹⁵¹ Se *Fri Fagbevegelse* (nr. 3) 13.04.1943.

fremover til en del av departementets funksjonærer [sic!], muligens kunne vi da få bragt på det rene hvem opplysningene kommer fra.⁹⁵²

Ministerens kontor synes under Bohres ledelse i det hele tatt å ha fremmet en mer radikal praksis enn ministeren. Mens Blehr holdt sin hånd over provianteringsdirektør Schei, arbeidet Bohre aktivt for å få direktøren fjernet. Et avsnitt som opprinnelig ble strøket fra Blehrs skriv til Quisling 21. juni 1943, men som senere likevel kom Quisling i hende,⁹⁵³ er interessant i denne sammenheng. Ifølge Blehr arbeidet Bohre ivrig for Nasjonal Samlings sak, noe som blant annet utkrystalliserte seg i et påtrykk for å presse Schei ut av det daværende Næringsdepartementet:

En annen og den kanskje vesentligste årsak til den aksjon som har vært rettet mot direktør Schei, er antakelig at min kontorsjef, herr Bohre [...] mente seg personlig tilsidesatt av herr Schei og bar nag til ham for dette. Herr Bohre var samtidig sambandsmann og han benyttet sin stilling til stadig overfor partifolk å tale nedsettende om herr Schei. Bohre har mange utmerkede egenskaper, men han er tilbøyelig til å overdrive mindre ting og taper aldeles balansen når talen er om dem han med rette eller urette tror er aktive motstandere av NS.⁹⁵⁴

Bohres etterfølger, Ivar Klausen, synes å ha fremmet en mer moderat linje enn sin forgjenger. Det finnes eksempler på at Klausen arbeidet for å stanse politiske avskjedigelser som var blitt gjennomført av stedlige partimedlemmer,⁹⁵⁵ og ved flere tilfeller beklaget han også at representanter for partiet ikke fulgte formelle prosedyrer og retningslinjer.⁹⁵⁶ Likevel søkte også Klausen aktivt å styrke Nasjonal Samlings innflytelse, samtidig som han klaget over at Nasjonal Samling stod for svakt i departementet.⁹⁵⁷

⁹⁵² RA: Oslo politikammer, L-dom 3414, rapport fra A. Kjærvik i Statspolitiet 19.05.1943, politiforklaring Bohre 18.05.1943.

⁹⁵³ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, skriv fra Blehr til Quisling 10.09.1943.

⁹⁵⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, skriv fra Blehr til Quisling 21.06.1943.

⁹⁵⁵ I en oppsigelsessak fra slutten av februar 1945, der en forretningsfører i Stokke Forsyningsnemd hadde nektet å underskrive en lojalitetserklæring, motsatte ikke bare Klausen seg avskjedigelsesforslaget fra den stedlige NS-ordføreren. Han påpekte også at ordførerens atferd hadde vært uakseptabel og at han dermed fortjente refs: «Med hensyn til spørsmålet om oppsigelse av forretningsfører, fru Carlson, finner jeg ikke at det kan være noen særlig grunn til å oppsi henne. Jeg finner ikke at hun uten grunn har vegret seg ved å undertegne nevnte lojalitetserklæring. Selv lojalt innstillede personer kan av frykt for motstandere tenkes å ikke ville underskrive en slik erklæring. Stillingene som forretningsførere i forsyningsnemdene stiller store krav med hensyn til personlige kvalifikasjoner, personlig hederlighet o.a. Jeg finner derfor ikke å kunne anbefale at fru Carlsen oppsies uten at det kan skaffes en fullt kvalifisert etterfølger.[...] jeg vil ikke unnlate å ytre som min personlige mening at ordfører Holt øyeblikkelig bør settes på plass og gis en disiplinær refselse for hans opptreden i denne sak. Dersom det overalt i den offentlige forvaltning skulle sitte personer som ordfører Holt, ville vi i enhver fillesak få krig på kniven, ikke bare med våre motstandere, men også med nøytrale og kanskje endog med lojalt innstillede personer». RA: S-1437-F-Fc-L0001, mappe merket «Forsyningsnemdene», skriv fra Klausen til NS' sambandsmann i Innenriksdepartementet 21.02.1945.

⁹⁵⁶ RA: S-1437-F-Fb-L0001, mappe merket «Rødkopier», skriv fra Klausen til Hirdstaben 17.01.1945.

⁹⁵⁷ Et konkret eksempel: Da ikke-NS-eren Bjarne Martin Robberstad blitt beordret til å overta som kontorsjef i 1. Rasjoneringskontor i oktober 1944, fastslo Klausen at dette var et nederlag for «oss», det vil si NS: «Jeg kan ikke påstå at kontorsjef Robberstad er en aktiv politisk motstander, men jeg ser hans person i sammenheng med hele

Også innen de ordinære fagkontorene fantes aktører som fremmet en radikal nazifiseringslinje, og som her gikk lenger enn den politiske ledelsen. Herstad, som ledet Metallkontoret mellom august 1942 og sensommeren 1943, utgjør et særlig godt eksempel. Tidligere sekretær ved kontoret, Valdemar Bull, hevdet etter krigen at Herstad ved sin tiltredelse hadde næret mistro til nær sagt alle tjenestemennene han arbeidet sammen med:

Det var den gang ikke en eneste NS. funksjonær ved kontoret. Det var en daglig foreteelse at s. [siktete Herstad] skjelte funksjonærene ut for «fordømte jøssinger». S. gjorde alt hvad han kunne for å få ansatt NS. funksjonærer, og han avskjediget tidligere funksjonærer uten grunn og ene og alene på grunn av deres politiske innstilling. Det var således en rekke virkelige fagfolk som måtte slutte i Departementet og blev erstattet av mindreverdige NS. folk.⁹⁵⁸

Beskrivelsen støttes av samtidige kilder. 19. november 1942 sendte Herstad et skriv til NS ombudsmann for næringslivet. Her beklaget han seg over at det manglet NS-ingeniører til sekretærstillingene ved kontoret.⁹⁵⁹ 11. mai 1943 sendte kontorsjefen et skriv til en kvinne i Vestre Aker, der han beklaget seg over at dennes datter, som arbeidet som assistent ved Herstads forværelse, var «meget hyppig [...] fraværende fra sitt arbeide pga. sykdom [...]». Herstads løsningsforslag her var at assistenten meldte seg inn i jentehirden, ettersom organisasjonen var en god skole «til å utvikle vilje, pliktfølelse og sundheten.»⁹⁶⁰

Selv om Herstad var blant de mest ytterliggående NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet, peker dette mot et poeng av mer overordnet karakter. I Politidepartementet ble NS-medlemmene dominerende i alle sentrale posisjoner. Flere av NS-medlemmene var imidlertid passive medlemmer, som fremmet en moderat praksis. I Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var partimedlemmene færre, men de fremstår som en mer enhetlig gruppe. Ellingsens tese om at NS gikk stillere i døren innenfor den økonomiske sfæren enn på andre områder beskriver bare delvis forholdene her. NS-medlemmene som arbeidet i Forsyningsdepartementet og i forsyningssektoren i Næringsdepartementet gikk aktivt og til dels aggressivt til verks for å

personalet i den avdeling i Næringsdepartementet, Avdelingen for proviantering og rasjonering. Direktør Schei har oppnådd å holde sin avdeling 'ren' for nasjonalsosialistisk innflytelse. [...] At kontorsjef Robberstad har oppnådd denne tittel må vel kunde noteres som litt av en seier for våre motstandere.» RA: S-1437-F-Fc-L0002, mappe merket «N1», skriv fra Klausen om ansettelsen av Robberstad 31.01.1945.

⁹⁵⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, forklaring Valdemar Bull 19.11.1946.

⁹⁵⁹ Herstad skrev bl.a.: «Det vil uten tvil virke i den riktige retning, hvis De med Deres myndighet paavirket foreninger som Norges Ingeniørforbund til aa avholde møter med aktuelle tekniske resp. naturvitenskapelige temaer allerede før krigen slutter. Det er nu disse foreninger skal bevise evne til positiv innsats i kontakt med Næringslivets [sic!] interessert. Man bør overlade det till jøssingene aa vente, ogsaa innen ingeniørstanden. [...] Da NS ingeniørmangelen er et ytterst alvorlig problem haaper jeg at De kan ta Dem av dette av hensyn til Næringslivets tarv. Ethvert paatrykk kan bare være fordelaktig for utviklingen.» Se RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, skriv til NS' ombudsmann for næringslivet 19.11.1942.

⁹⁶⁰ RA: S-3647-L0015, mappe 30 B merket «Personalsaker», skriv fra Herstad til fru Christoffersen, 11.05.1943.

fremme nasjonalsosialismen. Dette hadde betydning på flere områder. Viktigst var det imidlertid at embets- og tjenestemennene som ikke var medlemmer i NS ble satt under økt press. En av effektene av at radikale NS-medlemmer vant posisjoner innen byråkratiet, var at mulighetene for å utvikle en samlet motstandslinje ble drastisk svekket. Dette skal granskes mer inngående i neste kapittel.

6.2 NS-medlemmene og kollaborasjonen med tyskerne

Mens en rekke av NS-medlemmene innen Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) arbeidet aktivt for å fremme Nasjonal Samlings krav og interesser, var relasjonene mellom partimedlemmene og den tyske okkupasjonsmakten tidvis svært anspent. Det fantes grenser for hvor langt de norske nasjonalsosialistene var villige til å strekke seg for å imøtekomme tyske rustningsøkonomiske krav.

I en artikkel som sammenlikner kollaborasjonsmønstre i et utvalg tyskokkuperte land, fastslår sosiologen Cornelis J. Lammers at de nyutnevnte nasjonalsosialistene i Nederland «not always [were] willing to subordinate Dutch to German interests».⁹⁶¹ Liknende konklusjoner er også blitt trukket i nyere okkupasjonshistorisk forskning i Norge. Tatt i betraktning de stadige konfliktene mellom NS og de tyske okkupasjonsmyndighetene, fastslår Bohn, må de tradisjonelle oppfatningene av NS som en betingelsesløs kollaborasjonspartner for den tyske okkupasjonsmakten modifiseres.⁹⁶² Ifølge en SD-rapport til Berlin fra slutten av mai 1943 var forholdet mellom Reichskommissariat og NS blitt svekket i en slik grad at «die deutschfeindlichen Außerungen zahlreicher NS-Mitglieder zum Teil feindseliger und gehässiger als bei den sogenannten Jössingern waren».⁹⁶³ NS-medlemmenes innstilling til den tyske okkupasjonsmakten varierte likevel betydelig. Som Sørensen har påpekt det, fantes det sterke spenninger innen partiet mellom en nasjonalistisk og en såkalt pangermansk fløy. Konflikten mellom disse ulike orienteringene utspilte seg ikke bare ideologisk, men også i konkrete politiske saker. En konfliktlinje dreide seg om hvordan et nytt nasjonalsosialistisk Norge skulle fungere økonomisk. En viktig dimensjon her var balansegangen mellom tyske rustningsøkonomiske krav og norske forsyningsinteresser.

⁹⁶¹ Cornelis J. Lammers «Levels of Collaboration. A Comparative Study of German Occupation Regimes during the Second World War», i *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 31 (1995), 1, 18.

⁹⁶² Bohn skriver bl.a.: «Angesichts der Unnachgiebigkeit Terbovens gegenüber dem Verlangen der Quislingregierungen nach Eigenständigkeit machte sich in Kreisen der Nasjonal Samling spätestens ab 1943 eine aggressive, gegen das Reich gerichtete Stimmung breit.» Jf. Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 56. Forholdet mellom Quisling og Terboven var i det hele tatt fra starten av konfliktpreget, jf. bl.a. Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 44; Nøkleby, *Josef Terboven*, 22–23; 69–98 Looock, *Quisling Rosenberg og Terboven*, 278–279; Høidal, *Quisling*, 311–352.

⁹⁶³ Sitert i Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 55.

Hvordan plasserer Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) seg i dette landskapet? I hvilken utstrekning var NS-medlemmene som arbeidet innen forsyningssektoren villige til å ofre norske forsyningshensyn til fordel for ressursoverføringer som gavnet den nasjonalsosialistiske krigsøkonomien? I en studie som tar for seg de norsk-tyske forhandlingene om norske vannkraftressurser, fastslår historikeren Øyvind Ødegaard at Nasjonal Samling nokså gjennomgående inntok et nasjonalistisk ståsted. «Nasjonal Samling», konkluderer Ødegaard, vektla «de nasjonale interessene intenst».⁹⁶⁴ Samtidig understreker han at det fantes forskjellige posisjoner blant partimedlemmene. Enkelte av NS-medlemmene hadde «pangermanistiske vyer» og var i langt større grad av den oppfatning at norske næringsinteresser måtte vike når de kolliderte med tyske krigsøkonomiske fordringer enn partimedlemmene som inntok en nasjonalistisk linje.⁹⁶⁵

Ødegaards hypoteser samsvarer med de mønstrene som utkrystalliserte seg innen Forsyningsdepartementet og i forsyningssektoren i Næringsdepartementet under okkupasjonen. Verken ministrene eller NS-embetsmennene på nivåene under ministrene førte noen betingelsesløs kollaborasjonslinje. Dette betyr imidlertid ikke at den ideologiske kollaborasjonen hadde identiske utslag som den pragmatiske kollaborasjonen blant embets- og tjenestemennene som ikke var tilsluttet partiet. Allment gikk NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) *lenger* i å fremme og bistå den tyske krigsøkonomien enn ikke-NS-erene. Nazifiseringen brakte med seg en økt vilje til å understøtte tyske rustningsøkonomiske interesser. NS-medlemmenes praksis overfor den tyske okkupasjonsmakten var samtidig differensiert. Også i arbeidet med forsyningsspørsmål fantes det et klart skille mellom de nasjonalistiske og mer tyskorienterte NS-medlemmer.

Nasjonal selvforsyning eller storromsøkonomi? NS-ministrene og Reichskommissariat
NS-ministrene i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet hadde det til felles at de førte en moderat linje i nazifiseringspolitikken. Derimot hadde de svært ulike relasjoner til Reichskommissariat. Mens Blehr fra tysk side ble oppfattet som tilbakeholden og gjenstridig, synes Whist å ha hatt en høy stjerne blant de tyske okkupasjonsmyndighetene.

En medvirkende årsak her er utvilsomt at ministrene inntok forskjellige standpunkter i spørsmålet om hvordan økonomien i det nasjonalsosialistiske Norge og Europa skulle

⁹⁶⁴ Øyvind Ødegaard, *Kampen om vannkraften. Tyske planer og norske reaksjoner 1940–1945*, hovedoppgave i historie, UiO 1992, 187

⁹⁶⁵ Ødegaard, *Kampen om vannkraften*, 93–94. Ødegaard sikter her først og fremst til Hans Skarphagen, som ble satt inn som konsulent i Arbeidsdepartementet i november 1941.

organiseres. Blehr tilhørte som allerede nevnt den nasjonalistiske tendensen innen NS-regjeringen.⁹⁶⁶ På det økonomiske området bekjente ministeren seg til ideer som var knyttet til ønsker om selvberging og nasjonal selvråderett.⁹⁶⁷ I et foredrag om Norges handel og forsyninger, som senere ble publisert i NS-utgivelsen *Norges nyreiseing*, understreket Blehr at den politiske selvstendigheten av 1905 aldri hadde vært ledsaget av noen reell selvstendighet på det utenrikspolitiske og økonomiske området. Tvert imot hadde Norge i altfor stor utstrekning stått i et avhengighetsforhold til utlandet:

De som er gamle nok, vil erindre at det før og under Unionsoppløsningen i 1905 var meget tale om hvor viktig det var å få et eget utenriksstyre og hvor stas det skulde bli når vi fikk det, og hvor flinke vi da skulde bli til å ordne op med hensyn til våre økonomiske interesser. Men straks vi hadde fått dette etterlengtede klenodium, det egne utenriksstyre, var det liksom folk ble litt redde for dette nye og kanskje litt farlige vi hadde fått, og det var liksom nasjonen trakk følehornene tilbake. Det ble skrevet meget om at det var jo bra å få selvstendigheten anerkjent, men vi måtte være svært forsiktige, for vi var for små til å føre noen egen utenrikspolitikk.⁹⁶⁸

Handels- og forsyningspolitikken, konkluderte Blehr, måtte i det NS-styrte Norge bygges på nasjonal grunn. Økonomien måtte gjøres uavhengig av utlandet i en helt annen grad enn tidligere.⁹⁶⁹

Whist ønsket i kontrast til Blehr å innrette det norske næringslivet etter det europeiske markedet.⁹⁷⁰ I en artikkel trykt i *Deutsche Zeitung in Norwegen* i januar 1943 fastslo han at Norge hadde all mulig interesse av knytte seg til den nasjonalsosialistiske «storromsøkonomi». Økonomisk avsondring var verken mulig eller ønskelig:

utgangspunktet for den nasjonalsosialistiske norske regjeringens økonomiske politikk er den bevissthet at et europeisk storrom er under utvikling. I denne nye økonomiske sammenheng må alle europeere finne sin organiske plass – for sin egen og for det heles skyld. Norge har ingen interesse av å danne en unntakelse i dette tilfelle. Tvert imot har nettopp Norge, med sine usikre forsyningsmuligheter, med sine store muligheter i enkelte næringsgrener, og igjen sine vansker i andre, er lite egnet som grunnlag for et isolert økonomisk liv.⁹⁷¹

⁹⁶⁶ Drolsum Krogslund, *Hitlers norske hjelpere*, 175. Våren 1942 utarbeidet han på oppdrag fra innenriksminister Hagelin et utkast til en fredsavtale mellom Norge og Tyskland. Her het det at Norges selvstendige posisjon fra tiden før 9. april 1940 skulle gjenopprettes, og at Tyskland ikke kunne tilstås noe av norsk suverenitet. Se Sørensen, *Hitler eller Quisling*, 138–143.

⁹⁶⁷ Sørensen, *Hitler eller Quisling*, 174.

⁹⁶⁸ Eivind Blehr «Handel og forsyning», i *Norges nyreiseing*, 51–52.

⁹⁶⁹ Eivind Blehr «Handel og forsyning», i *Norges nyreiseing*, 51–63.

⁹⁷⁰ Sørensen oppsummerer Whists posisjon slik: «Blehrs ideal var en økonomisk selvberging. Det man kunne produsere i Norge, skulle man produsere i Norge. Handel med utlandet skulle være et overskuddsfenomen, vi skulle importere varer vi ikke kunne produsere tilfredsstillende selv. Whists ideal var et helt annet. Han ville bevisst innrette det norske næringslivet på det europeiske marked. Et hovedperspektiv for ham var 'omstillingen av vårt næringsliv til storrummets økonomi'». Sørensen, *Hitler eller Quisling*, 175.

⁹⁷¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 2, oversatt utdrag av artikler fra Whist i *Deutsche Zeitung in Norwegen* fra 5.1.1943. En annen nøkkeltkilde er et foredrag Whist holdt på landsmøtet for Nasjonal Samlings bedriftsledere i Rederiforbundet 21. september 1942. Også her gikk «det europeiske storrom» igjen som et kjernebegrep. Whist påpekte at Norge måtte vinne «en plass i det Europa, som denne krig baner vei for». Europas samling til en sluttet økonomisk enhet, fastslo han, ville «gå sin gang, like sikkert som elven søker sin vei mot havet», og i denne nye økonomiske sammenhengen måtte alle europeere «finne sin organiske plass».

Den ideologiske avstanden mellom ministrene ble imidlertid ikke bare reflektert i politisk skrifter, men også gjennom ulik praksis. Det siste poenget bør likevel modifieres. Ingen av de to ministrene førte nemlig en reservasjonsløs kollaborasjonslinje overfor Reichskommissariat. Begge motsatte seg ved flere anledninger tyske krav som gikk åpenlyst på akkord med norske forsyningsinteresser.

Blehr inntok i en rekke sammenhenger en aktiv opposisjonslinje overfor tyske krav og uttrykte også åpen kritikk mot Reichskommissariats fremgangsmåter. Under landssvikoppgjøret konkluderte lagmannsretten at han i løpet av tiden som minister «inntok en stram og uredd holdning overfor tyskerne».⁹⁷² Ifølge provianteringsdirektør Schei støttet ministeren aktivt opp om arbeidet for å få størst mulig tilførsler fra Tyskland. I mars 1942 forhandlet han med den tyske næringsministeren Herbert Backe, med det resultat at tyskerne forpliktet seg til å sørge for leveranser av fett og korn til det okkuperte Norge.⁹⁷³ Blehr rettet også sterk kritikk mot tyskernes fremgangsmåter på det økonomiske området. Allerede 2. juni 1942 – mindre enn et halvt år etter at han tiltrådte som minister – hevdet han i et skriv til Quisling at den tyske okkupasjonsmakten bedrev en bevisst kolonipolitikk i Norge:

Skal Rikskommissariat få anledning til å gå videre på denne vei, vil vi etter min oppfatning bli lagt inn under et nytt Hansavelde, verre enn det gamle. Tyskerne vil etter hvert komme til å overta vår fiskerinæring, vår grubedrift, vår storindustri, og vår utenrikshandel vil komme til å gå over Tyskland, spesielt Hamburg. [...] På det handelspolitiske område, er vi for tiden helt umyndige, til stor skade for våre forsyninger og for våre økonomiske interesser i sin alminnelighet.⁹⁷⁴

Som vi skal se under, spilte Blehr også en fremtredende rolle i å stanse Reichskommissariats krav om å ta ned norske kirkeklokker for å tilføre metallreserver til den tyske krigsproduksjonen, og han opponerte også mot tyske innblandinger i reguleringen av norsk byggevirksomhet. Blehrs kollaborasjonsvilje var i det hele tatt sterkt betinget. Han var bare i høyest begrenset utstrekning villig til å fremme tyske krigsøkonomiske krav.

Nordmenn hadde ingen interesse av å bli unntatt fra denne ordningen: tvert imot var det usedvanlig liten basis for et isolert næringsliv i de norske områdene. Bl.a. måtte industrien utbygges på grunnlag av et «europisk helhetssyn», og det var her ingen plass for «privat hurrapatriotisme». RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 2, foredrag Whist til landsmøte for NS-bedriftsledere i Rederiforbundet 21.09.1943, «Vaart lands næringsliv – grunnlaget for vaar fremtid og en faktor i det nye Europa».

⁹⁷² RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett, 21.11.1946.

⁹⁷³ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett, 21.11.1946. I en artikkel i Dagbladet fra 2000 fastslår historikeren Hans Fredrik Dahl at Blankenhagel i Reichskommissariat spilte en nøkkelrolle som arkitekt bak avtalen. Se Hans Fredrik Dahl, «60 år siden krigsutbruddet. 33 dødsdommer og et bryllup», i *Dagbladet* 11.03.2000.

⁹⁷⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, skriv fra Blehr til Quisling 2.06.1942.

Whists gode forhold til Reichskommissariat skyldtes ikke bare den ideologiske oppslutningen om en nasjonalsosialistisk storromsøkonomi, men også at han gikk energisk inn for å fremme tyske krav i praksis.⁹⁷⁵ Som ombudsmann for næringslivet, var han for eksempel aktivt involvert i to initiativer som hadde som formål å tilpasse den norske økonomien til krigens krav. Dette dreide seg om mobilisering av arbeidskraft og om omforming av ulike grener av det norske næringslivet. I et skriv til Vidkun Quisling fra 9. februar 1943 fastslo Whist at det straks burde iverksettes «nødvendige radikale tiltak for total mobilisering av våre arbeidskraftreserver» slik at Norge kunne bistå den tyske okkupasjonsmakten med «hele den innsats som kampen om vår, og hele Europas, eksistens no forlanger».⁹⁷⁶ 22. februar 1943 ble det deretter offentliggjort en lov om nasjonal arbeidsinnsats, og 1. mai 1943 ble dette etterfulgt av en forordning om Norges næringssamband, som hadde som formål å utvide kontrollen over næringslivet.⁹⁷⁷ Det siste ble ifølge Høidal stort sett et tomt skall, ettersom de næringsdrivende ville ha minst mulig med Næringsambandet å gjøre.⁹⁷⁸

Heller ikke Whist støttet imidlertid den tyske okkupasjonsmaktens krav betingelsesløst.⁹⁷⁹ Vinteren og våren 1945 fremmet Reichskommissariat to tiltak som ville fått alvorlige konsekvenser for matvaresituasjonen i Norge: henholdsvis et forslag om å inndra rasjoneringskortene til personer som unnlot å møte til arbeidstjeneste,⁹⁸⁰ og et krav om å redusere norske rasjoner på et utvalg viktige matvarer med 11 %.⁹⁸¹ Whist reiste innvendinger mot begge disse initiativene. I et skriv til Otte fra 26. februar 1945 understreket han at han var klar over at det i fremtiden kunne bli nødvendig å gå til inndragelse av rasjoneringskort som straff for arbeidsunndragelse innen skog- og jordbruk, men at dette var en ekstraordinær og i norsk sammenheng ukjent form for straff som ville virke mot sin hensikt.⁹⁸² Forslaget om å

⁹⁷⁵ Bohn, *Reichskommissariat Norwegen*, 204.

⁹⁷⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 2, skriv fra Whist til Quisling 9.02.1943.

⁹⁷⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 3, rettsprotokoll Eidsivating lagmansrett 26.06.1946.

⁹⁷⁸ Høidal, *Quisling*, 454.

⁹⁷⁹ Flere eksempler kan nevnes: Sommeren 1944 intervenerte Whist i en sak som var under behandling ved SS Polizeigericht Nord, etter at 16 nordmenn hadde blitt arrestert for ulovlig trykking og salg av rasjoneringskort. Resultatet av intervensjonen ble at sakene ble overtatt av norske domstoler, og flere av de tiltalte slapp derfor unna en mulig dødsdom. RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 4, rapport fra Nikolai Schei 11.12.1945.

⁹⁸⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 5, skriv fra Otte til Whist 12.02.1945. Otte skrev bl.a.: «In dieser Zeit der verknappten Lebensmittelbestände kann es nicht länger verantwortet werden, wenn asozialen und arbeitscheuen Elementen sowie auch solchen Personen in nichtlebenswichtiger Arbeit, die sich einem nutzbringenden Einsatz dauernd entziehen, immer noch die gleichen Zuteilungen gewährt werden, wie sie fleissige Arbeitskräfte erhalten. Ich habe deshalb vor längerer Zeit das Einverständnis des Herrn Reichskommissars erwirkt, arbeitsunwilligen Personen rücksichtslos alle Lebens- und Genussmittelkarten entziehen zu lassen».

⁹⁸¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 5, skriv fra Otte til Whist 12.02.1945.

⁹⁸² RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 3, skriv fra Whist til Otte 26.02.1945.

reducere rasjonene beskrev næringsministeren som uhensiktsmessig,⁹⁸³ da det ville virke ugunstig inn på den norske befolkningens psykologiske innstilling og innsatsvilje.⁹⁸⁴ Verken kravet om inndragning av rasjoneringskortene eller reduksjonene av norske matvarerasjoner ble gjennomført.⁹⁸⁵ Selv om han gikk lenger i å fremme tyske krigsøkonomiske interesser enn sin forgjenger, hadde også Whists kollaborasjonsvilje sine grenser.

Mellom nasjonalisme og krigsøkonomi: NS-embetsmennene og Reichskommissariat

Hvordan reagerte NS-medlemmene på nivåene under ministrene – fremfor alt i Direktoratet for industriforsyning – på kravene om at tyske krigsøkonomiske hensyn skulle styre forsyningsmessige prioriteringer?

Beskrivelsene av NS-embetsmennenes og NS-tjenestemennenes handlingsmønstre overfor tyskere under rettsoppgjøret er her sprikende. Under landssvikoppjøret hevdet partimedlemmene selv gjerne at de hadde arbeidet energisk for å beskytte norske forsyningsinteresser mot krav og innblandinger fra tysk side. I sin egenforklaring til politimyndighetene understreket tidligere direktør i Direktoratet for industriforsyning Hestnes at saksfeltet som sorterte under direktoratet nødvendigjorde et nært samarbeid med Reichskommissariat, fordi Norge var avhengig av import fra Tyskland. Samarbeidet hadde imidlertid vært alt annet enn friksjonsfritt. Som øverste embetsmann i direktoratet, påpekte Hestnes, hadde han havnet i stadige konflikter med den tyske okkupasjonsmakten:

Personlig er jeg vel den N.S. embetsmann i sentraladministrasjonen som har hatt de fleste og mest alvorlige konflikter med Rk. [...] Jeg har da heller aldri vært redd for aa si min mening, og jeg tror det har lykkes mine medarbeidere og meg aa hevde vaare forsyningsinteresser overfor RK saa godt som det lot seg gjøre under den situasjon som forelaa. Det er godt aa vite i dag at ens arbeide har vært av ikke uvesentlig betydning for det norske folks livberging gjennom krigen.⁹⁸⁶

Denne fremstillingen står i skarp kontrast til beskrivelsen av Industriforsyningsdirektoratet som ble lagt frem for Stortinget om Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen, som utkom etter krigen. Her ble det fastslått at det faktum at direktoratet kom under NS-ledelse satte et sterkt preg på linjen som ble ført overfor de tyske instansene. Den

⁹⁸³ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 5, skriv fra Whist til Otte 28.02.1945.

⁹⁸⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 5, skriv fra Whist til Otte 10.04.1945. Se også skriv fra Otte overfor Whist hvor en ny og skjerpet rasjoneringsordning ble krevd innført. RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 5, skriv fra Otte til Whist 28.03.1945

⁹⁸⁵ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 4, rapport Schei 11.12.1945.

⁹⁸⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, tilleggsforklaring Hestnes 11.11.1945.

omfattende NS-innblandingen, lød konklusjonen, vanskeliggjorde «ivaretagelsen av de norske interesser på industriforsyningens område».⁹⁸⁷

Begge disse tolkningene inneholder elementer av sannhet, men de er for grovkornete til å fange opp de komplekse mønstrene av kollaborasjon og konflikt som utviklet seg mellom NS-medlemmene i Direktoratet for industriforsyning og institusjonene og aktørene på tysk side. NS-aktørene i Direktoratet *var* grunnleggende sett interessert i at Norge skulle bistå den nasjonalsosialistiske krigsøkonomien. Som vi skal se lenger frem, bidro nazifiseringen til å undergrave den praksisen som var blitt trukket opp av ikke-NS-erne i departementet innenfor viktige saksområder. NS-embetsmennesenes og NS-tjenestemennesenes forhold til okkupasjonsmakten var likevel ikke enhetlig. Også her fantes det ulike orienteringer.

To eksempler kan bidra til å illustrere dette poenget. Industriforsyningsdirektør Hestnes må sies å være en av NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) som fremmet en nasjonalistisk linje. Direktøren ga riktignok uttrykk for at Direktoratet for industriforsyning måtte understøtte den tyske krigsøkonomien, blant annet gjennom innsamling av metaller, og at han som nasjonalsosialist anså det som sin plikt å bistå okkupasjonsmakten på disse områdene.⁹⁸⁸ Innen Reichskommissariat ble Hestnes likevel karakterisert som tyskfiendtlig. I et internnotat innen Abteilung Binnenwirtschaft i slutten av februar ble det fastslått at Hestnes hadde en utpreget «deutschfeindliche Einstellung»,⁹⁸⁹ og at han burde erstattes med en mer egnet embetsmann.⁹⁹⁰ En drøy måned senere foreslo Otte i Reichskommissariat overfor Blehr å fjerne Hestnes som direktør grunnet manglende kompetanse og samarbeidsvilje.⁹⁹¹ Uvisst nøyaktig av hvilken grunn fortsatte Hestnes likevel i direktørstillingen frem til frigjøringen, men han synes å ha vært lite populær blant tyskerne.⁹⁹²

Kontorsjef Herstad ved Metallkontoret fremstår i kontrast til Hestnes som svært tyskorientert. Mye tyder på at Herstad hadde hatt sympati med den pangermanske fløyen innen Nasjonal Samling allerede i 1930-årene. I et skriv til Blehr fra 27. mai 1942 innrømmet kontorsjefen at han hadde beundret utgiveren og redaktøren av det pangermanske og

⁹⁸⁷ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 54.

⁹⁸⁸ RA: Oslo politikammer, L-sak 1531, skriv til direktør Arneberg 10.09.1942.

⁹⁸⁹ RA: RAFA-2174-E-ece-L0029, mappe merket «Metalmobiliesierung», internskriv Betr. Dr. Herstad 26.02.1943.

⁹⁹⁰ RA: RAFA-2174-E-ece-L0029, mappe merket «Metalmobiliesierung», internskriv Betr. Dr. Herstad 26.02.1943.

⁹⁹¹ RA: S-2799-D-Dad- L0013, mappe merket «Diverse», skriv fra Otte til Blehr 2.04.1943.

⁹⁹² RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, forklaring Rolf Mürer 28.6.1946 og forklaring Ole Vold 28.11.1945

nasjonalsosialistiske tidsskriftet Ragnarok, Hans Solgaard Jacobsen, selv om han var av den oppfatning at disse hadde gått uvørent frem.⁹⁹³

Jeg beundret vistnok slike som hr. Jacobsen for mot og uforferdethet, men jeg fant at de hadde baaret sig ad som brushoder. De øvrige innen NS kjente jeg bare som NS førers medarbeidere. Hvad som foregik bak de smaa kulisser interesserte mig ikke.⁹⁹⁴

Under okkupasjonen fikk da også Herstad et nært forhold til sentrale aktører innen Reichskommissariats Abteilung Binnenwirtschaft.⁹⁹⁵ Ifølge Valdemar Bull, som var tidligere sekretær i Direktoratet for industriforsyning, viste Herstad gjennomført tyskvennlige holdninger:

Selv NS. kom i bakgrunn for hans tyske sympatier. Assessor Unte i Reichskommissariat var en intim venn av s. [siktete Herstad], og denne hadde s. helt i sin lomme. Unte var en helt igjennom korrupt person som også senere ble fjernet fra Reichskommissariat.⁹⁹⁶

Dette bildet styrkes av interne dokumentar fra Reichskommissariat. Mens industriforsyningsdirektør Hestnes ble beskrevet som tyskfiendtlig, ble Herstad skildret som en velvillig samarbeidspartner som de tyske instansene burde satse på.⁹⁹⁷ Herstad synes kort sagt å ha vært mer kollaborasjonsvillig enn både industriforsyningsdirektør Hestnes og minister Blehr. Selv en aktør som Herstad, kunne imidlertid reise spørsmål ved tyskernes fremgangsmåter. Som vi skal se under, skjedde dette blant annet i forbindelse med den såkalte metallmobiliseringen.

Ideologisk kollaborasjon og grenser 1: Metallmobiliseringen

Hvordan utkrystalliserte den spenningsfylte kollaborasjonen mellom NS-embetsmennene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) og Reichskommissariat seg i konkrete saker der motsetningen mellom norske forsyningshensyn og tyske rustningsøkonomiske hensyn ble satt på spissen?

⁹⁹³ RA: Oslo politikammer, L-sak Herstad, skriv fra Herstad til Blehr 27.05.1942. Brevet er datert til 1941, noe som åpenbart er uriktig, ettersom Blehr omtales som forsyningsminister. Om Hans S. Jacobsen og Ragnarok-kretsen, se spesielt Emberland, *Religion og rase*, 227–310. En fremstilling av miljøet på engelsk er nylig publisert av samme forfatter. Se Terje Emberland, «Neither Hitler nor Quisling: The Ragnarok Circle and Oppositional National Socialism in Norway», i *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies*, Vol. 4, issue 2 (2015), 119–133.

⁹⁹⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, skriv fra Herstad til Blehr 27.05..1942.

⁹⁹⁵ Brenna fastslår at Herstad var den av NS-aktørene i departementet som hadde beste forholdet til Reichskommissariat. Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge 1940–1945*, 37–45.

⁹⁹⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, avhør Valdemar Bull 19.11.1945.

⁹⁹⁷ RA: RAFA-2174-E-ece-L0029, mappe merket «Metallmobilisierung», internskriv Betr. Dr. Herstad 26.02.1943.

I et møte med Quisling i september 1943 redegjorde Carlo Otte i Hauptabteilung Volkswirtschaft for en rekke vanskeligheter som hadde oppstått mellom de økonomiske avdelingene innen Reichskommissariat og den norske statsadministrasjonen. Samarbeidet mellom Reichskommissariat og norske administrative myndigheter, fastslo Otte, hadde i løpet av den senere tiden blitt stadig dårligere. Avtaler og løfter var blitt brutt, tyske forespørsler var blitt besvart unnvikende og de tyske instansene var blitt holdt utenfor saker av avgjørende betydning. Særlig påfallende, hevdet avdelingssjefen, var det at embetsmennene som var tilsluttet Nasjonal Samling betraktet tyskernes ønsker om «et nært samarbeide som et byrdefuldt formynderi».⁹⁹⁸

Et av saksfeltene Otte nevnte der samarbeidsforholdet angivelig gikk svært dårlig, var den såkalte metallmobiliseringen.⁹⁹⁹ Mobiliseringen hadde som tidligere nevnt blitt innledet etter tysk initiativ i november 1940 med det formål å sikre viktige metallreserver til den tyske rustningsøkonomien. 15. oktober 1941 ble det deretter opprettet en ny institusjon, Norges metallsentral, som skulle organisere innsamlingen. Sentralen var organisert forholdsvis selvstendig, men Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) skulle likevel involveres i spørsmål som var knyttet til de prinsipielle sider ved mobiliseringen, samt forholdet til tyskerne.¹⁰⁰⁰ De tyske kravene overfor Direktoratet for industriforsyning og Metallsentralen økte i styrke etter hvert som krigsutviklingen gjorde at metallbehovet innen den tyske rustningsøkonomien steg. Etter hvert ble mobiliseringsprogrammet utvidet til å omfatte nedtakelsen av kirkeklokker, koppertak og kunst- og minnesmerker.¹⁰⁰¹ Også den tyske språkføringen forandret seg over tid. I første fase av mobiliseringen ble denne fra tysk side fremmet som et tiltak som ble gjennomført av hensyn til forsyningssituasjonen innen den norske industrien,¹⁰⁰² selv om det bakenforliggende utvilsomt var å understøtte tysk krigsproduksjon. I senere faser kom adjektiver som «krigsviktig» og «eksistensavgjørende» stadig mer åpenlyst til uttrykk.¹⁰⁰³

Etter Statsakten i 1942 kom den nye NS-ledelsen i Forsyningsdepartementet i befatning med mobiliseringen. Særlig tidlig på høsten 1942 viet NS-aktørene i departementet

⁹⁹⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 4, gjenpart av Ottos referat fra samtale med Quisling 23.09.1943.

⁹⁹⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 4, gjenpart av Ottos referat fra samtale med Quisling 23.09.1943.

¹⁰⁰⁰ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 82–83; Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 31.

¹⁰⁰¹ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 1–7, 23. Bakgrunnen var at Hitler 5. juli 1941 i et personlig telegram til Terboven hadde fremmet krav om at norske kirkeklokker skulle tas ned og sendes til Tyskland, hvor de skulle omsmeltes for rustningsøkonomiske formål.

¹⁰⁰² St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 82.

¹⁰⁰³ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 5–6

spørsmålet økt oppmerksomhet, grunnet påtrykk fra Reichskommissariat.¹⁰⁰⁴ Ved dette tidspunktet hadde Forsyningsdepartementet ikke bare NS-minister og Direktoratet for industriforsyning NS-direktør. I august 1942 ble som tidligere nevnt også kontorsjef Vold i Metallkontoret avskjediget på politisk grunnlag. Fra dette tidspunktet kom dermed Metallkontoret, som var det kontoret i Direktoratet for industriforsyning som befattet seg med metallmobiliseringen, også under NS-ledelse.

Ledet disse personutskiftningene til en endret praksis overfor de tyske mobiliseringskravene? Brenna hevder at både Forsyningsdepartementet og Norges metallsentral hadde fremmet en konsekvent sabotasjelinje så lenge institusjonene ikke hadde vært under NS-ledelse.¹⁰⁰⁵ Dette understrekes også i stortingsmeldingen om Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen. Ifølge meldingen sprang dannelsen av Norges metallsentral i seg selv ut av en bevisst sabotasjelinje. Ved å organisere sentralen som en relativt selvstendig institusjon, sørget de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene i Forsyningsdepartementet for at mobiliseringen lettere kunne forsinkes og treneres.¹⁰⁰⁶ Embets- og tjenestemennene som befattet seg med mobiliseringen i denne første fasen, medvirket dessuten på visse uttalte betingelser. Harald P. Lysaker, som frem til 15. april 1943 ledet Norges metallsentral, tiltrådte under den forutsetning at det innsamlede materiale utelukkende skulle komme norsk industri til gode.¹⁰⁰⁷ Mye tyder på at de sentrale ikke-NS-erne som arbeidet med mobiliseringen i Forsyningsdepartementet befant seg på samme linje. 30. juni 1942 fremmet Reichskommissariat krav overfor Forsyningsdepartementet om at 2500 tonn metaller skulle innsamles innen 31. desember 1942 og ytterligere 2000 tonn innen 31. mars 1943.¹⁰⁰⁸ Kontorsjef Vold i Metallkontoret imøtegikk disse kravene. I et skriv fra 17. juli 1942 reservert Vold seg helt tydelig mot at innsamlet materiale skulle anvendes for å styrke den tyske rustningsøkonomien:

En forbauses noe over forlangenet om at 3500 tonn kopper eller iallt 4500 tonn metaller skal stilles til rådighet for eksport til Tyskland, al den stund det uttrykkelig, gjentagne ganger er fremholdt fra de tyske myndigheters side at mobiliseringen skjer for å dekke innenlandsk behov til opprettholdelse og vedlikehold av livsviktige anlegg, etc. Dette så meget mer som materialet til dels kan nyttiggjøres i den form det er uten noensomhelst metallurgisk behandling, og at det innen landet finnes bedrifter som utfører den bearbeiding som er nødvendig.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁴ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 37.

¹⁰⁰⁵ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 70–74.

¹⁰⁰⁶ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 83.

¹⁰⁰⁷ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 22.

¹⁰⁰⁸ RA: S-4153- D-Db-L-0006, mappe merket «Metallmobilisering», skriv fra Reichskommissariat til Blehr 30.06.1942.

¹⁰⁰⁹ RA: S-4153- D-Db-L-0006, mappe merket «Metallmobilisering», skriv fra Reichskommissariat til Blehr 30.06.1942.

NS-embetsmennene som overtok arbeidet med metallmobiliseringen fra 1942 og fremover, uttrykte ingen slike *prinsipielle* motforestillinger. Tvert imot understreket de gjennomgående at det var ønskelig at Norge bistod den tyske krigsøkonomien, og at metallmobiliseringen i denne forbindelse utgjorde et vesentlig virkemiddel. Industriforsyningsdirektør Hestnes ønske om å gi et bidrag til den nasjonalsosialistiske krigsøkonomien fremgår tydelig av et skriv til daværende direktør Finn Arneberg i Handelsdepartementet. Hestnes fastslo her at metallmobiliseringen frem til dette tidspunktet beklageligvis hadde gitt små resultater. «Metallmobiliseringen vil imidlertid fra min side fortsatt bli fremmet etter beste evne, da jeg som nasjonalsosialist ser det som min plikt at vi påtar oss vår del av de ofre som den felles kamp gjør nødvendig.»¹⁰¹⁰ Kontorsjef Herstad i Metallkontoret var like tydelig. I et brev til Quisling fra juni 1943 beklaget kontorsjefen sterkt at det fra norsk side *ikke var gjort nok* for å bistå den tyske rustningsøkonomien. Norge, hevdet kontorsjefen, hadde takket være Quisling gjort en «utmerket insats på østfronten». Desto mer beklagelig var derfor den manglende forståelsen i Norge av å nedprioritere sivil produksjon i en situasjon der krigens behov måtte plasseres i forgrunnen:

Foruten soldater behøver krigsledelsen vaapen og atter vaapen dvs. mest mulig metaller og staa. Som leder av dette kontor og dermed som forvalter av landets metall og staaalbeholdning har jeg derfor maattet beskjefte mig meget med innskrenkninger i metall- og jernforbruket likeoverfor alt som heter fredens sysler. Kontrollapparatet er ennu altfor lite til aa kunne virke tilfredsstillende paa dette omraade, men meget peker her paa, at man ennu i mange kredse likefrem motsetter sig den forstaaelse som bør herske i en saa fryktelig krig som denne, nemlig at metaller, jern og staaal i første linje maa staa til forføining for krigsledelsen.¹⁰¹¹

Brenna påpeker også at den nye NS-ledelsen i departementet utøvde aktivt påtrykk på Norges metallsentral for å få fortgang i mobiliseringsarbeidet. 7. september 1942 ble ledelsen i sentralen innkalt til Forsyningsdepartementet, der den nye NS-ledelsen ga uttrykk for misnøye over at mobiliseringen hadde gitt svake resultater.¹⁰¹² Direktør Hestnes tok til orde for at «noe måtte gjøres» for å få metaller sendt til Tyskland,¹⁰¹³ og fastslo også at det innsamlede materialet skulle anvendes til krigsviktige formål.¹⁰¹⁴ Etter at Lysaker stadig motsatte seg bruken av metaller til tyske krigsøkonomiske formål, tok departementsledelsen utover våren 1943 også til orde for å fjerne direktøren fra stillingen. 15. april 1943 fratrådte Lysaker som leder for sentralen, som deretter kom under NS-ledelse.¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁰ RA: Oslo politikammer, L-sak 1531, skriv til direktør Arneberg fra Hestnes 10.09.1942.

¹⁰¹¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, skriv fra Herstad til Quisling, juni 1943.

¹⁰¹² Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 38.

¹⁰¹³ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 38.

¹⁰¹⁴ Hestnes nevnte ifølge Lysbakken i denne sammenheng bl.a. granatproduksjon. Se RA: Oslo politikammer: L-dom 1531, forklaring Lysaker 14.12.1945.

¹⁰¹⁵ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 42–43.

Konfliktene mellom det nazifiserte Direktoratet for industriforsyning og Norges metallsentral viser følgelig at de sentrale NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), var villige til å gå *lenger* i å fremme tyske krigsøkonomiske interesser enn ikke-NS-erne som var involvert. Her forekom det altså et tydelig skille mellom NS-medlemmenes *ideologiske kollaborasjon* og ikke-partimedlemmenes *pragmatiske kollaborasjon*. Kollaborasjonsviljen var likevel ikke ubetinget. Det faktum at ikke metallmobiliseringen lyktes i større utstrekning enn den faktisk gjorde, fastslår Brenna, skyldtes at det på vesentlige områder ble bremsset også fra NS-medlemmenes side:

Enkelte negative resultater i dette tidsrommet, f. eks tinnaksjonen, og i særdeleshet kirkeklokkeaksjonen der samtlige kirkeklokker ble reddet, kan føres tilbake til motstand fra NS. Motstanden fra NS i disse to sakene må antagelig først og fremst sees på bakgrunn av at de motsigelser som hadde oppstått i NS i forhold til den økonomiske politikken i Norge [...] ¹⁰¹⁶

En av dem som protesterte mest iherdig mot planene om å smelte om norske kirkeklokker, var minister Blehr selv. I sitt møte med Quisling klaget Otte over at forsyningsministeren åpent hadde motsatt seg at norske kirkeklokker ble tatt ned. I den tyske forvaltningssjefens notater het det blant annet at:

Zur Frage der Glockenabnahme war mit dem norwegischen Departement vereinbart worden, dass anstelle der Glochenabnahme auch eine Metallsammlung erfolgen könne. In einem schreiben vom 7.6-43 teilte Minister Blehr entgegen seinem früher eingenommenen Standpunkt mit, dass er eine Mitwirkung bei der Glockenabnahme ablehne. ¹⁰¹⁷

Også blant NS-embetsmennene på nivået under Blehr hersket det åpenbart et ønske om å redde klokkene dersom dette var mulig. ¹⁰¹⁸ Dette gjaldt selv en tyskorientert NS-mann som Oscar Herstad. I et PM fra 22. oktober 1942 understreket kontorsjefen i gjenkjennelig nasjonalsosialistisk sjargong at innsamlingen av kobber utgjorde et ledd i kampen mot bolsjevismen, og at norske menigheter hadde «den aller største interesse av å yde sin ringe skjerv til denne kamp». ¹⁰¹⁹ Kontorsjefen fremhevet det likevel som sterkt ønskelig å bevare kirkeklokkene for å unngå å gi næring til motstandsbevegelsen. Hans løsningsforslag var at det ble samlet inn en kobbermengde tilsvarende vekten av metallet i klokkene og kirketakene

¹⁰¹⁶ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 73.

¹⁰¹⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, avskrift av PM Otte 23.9.1943.

¹⁰¹⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 1531, PM Lysaker 16.08.1946. Hestnes var den oppfatning at landet måtte bidra til den tyske rustningsindustrien med alt det kunne bidra med, men påpekte at han ville anse det som «sørgelig» dersom kirkeklokkene måtte tas ned.

¹⁰¹⁹ RA: S-4153- D-Db-L0006, mappe merket «Metallmobilisering», PM Herstad 22.10.1942.

[...] ad privat vei ved menighetens hjelp. Man unngår derved at metallinnsamlingen besvares fra enkelte hold med nedgravning eller annen forsvinden av kobbergjenstander. Noen annen utvei ser ikke jeg som reddning [sic!] av disse kirkeklokker og kobbertak.¹⁰²⁰

Metallmobiliseringen ble også på andre områder møtt med reservasjoner og forsøk på å begrense kravene som var blitt fremmet fra tysk side. 11. november 1942 ble direktør Lysaker i Norges metallsentral innkalt til konferanse i Forsyningsdepartementet,¹⁰²¹ der det ble lagt frem krav fra Reichskommissariats side om mobilisering av 150 tonn tinn.¹⁰²² Til tross for at NS-ledelsen i Forsyningsdepartementet presset på Norges metallsentral for å få innsamlingen igangsatt, utviklet det seg etter hvert en sterk misnøye innen Reichskommissariat med behandlingen av spørsmålet fra den norske sentraladministrasjonens side.¹⁰²³ Bakgrunnen for dette var at næringsminister Blehr og NS-ledelsen i Direktoratet for industriforsyning oppfattet det som umulig å innfri de tyske kravene i sin fulle bredde. Til tross for de tyske truslene ble reservasjonene fra NS-hold likevel opprettholdt. I et skriv til Otte fra slutten av november 1943 fastslo Blehr at kvantumet var fastsatt «ganske ensidig av Reichskommissariat», som «hadde gjort seg skyldig i en feilberegning av beholdningene her i landet».¹⁰²⁴ Videre avviste han kritikken som var rettet mot departementet fra de tyske instansenes side:

Jeg må [efter ovenstående] påny avvise kritikken mot mitt departement i denne sak og påny beklage at jeg ikke fikk anledning til å oppklare de misforståelser som foreligger fra Deres side før førertinget den 26. september d.å hvorved den overordentlig skarpe og oppsiktsvekkende kritikk over en funksjonær i dette departement kunne vært unngått.¹⁰²⁵

Blehers uttalelser synes i denne sammenheng å ha vært på linje med NS-medlemmene i Direktoratet for industriforsyning. To skriv fra Herstad er illustrerende. 11. januar 1943 kontaktet kontorsjefen Reichskommissariat i forbindelse med at Framnes Mekaniske Værksted i Vestfold hadde nektet å utlevere tinnbeholdninger. Herstad understreket her at en del av uroen innen industrien ut ifra den rådende situasjonen var forståelig. Videre konkluderte han med at metallmobiliseringen var nødvendig av krigsøkonomiske hensyn, men at tyskerne som gjenytelse måtte sikre krigs- og livsviktige behov i Norge.¹⁰²⁶ I et annet PM fra mai 1943 fastslo kontorsjefen at tinnmobiliseringen hadde alvorlige ringvirkninger for den

¹⁰²⁰ RA: S-4153-D-Db-L 0006, mappe merket «Metallmobilisering», PM Herstad 22.10.1942.

¹⁰²¹ Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge*, 54.

¹⁰²² Utgangspunktet var i følge Otte en personlig overenskomst mellom Quisling og Reichskommissar i august 1942. Se RA: S-4153-D-Db-L006, mappe merket «Metallmobiliseringen», skriv fra Otte til Blehr 20.10.1943.

¹⁰²³ Terbovens trusler ved Nasjonal Samlings førerting høsten 1943, som er referert innledningsvis i kapitlet, henviste eksempelvis nettopp til tinnmobiliseringen.

¹⁰²⁴ RA: S-4153-D-Db-L006, mappe merket «Metallmobiliseringen», skriv fra Blehr til Otte 16.11.1943.

¹⁰²⁵ RA: S-4153-D-Db-L006, mappe merket «Metallmobiliseringen», skriv fra Blehr til Otte 16.11.1943.

¹⁰²⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, skriv fra Herstad til Reichskommissariat 11.01.1943.

norske forsyningssituasjonen, og at protestene som oppstod i sakens anledning, ikke var ubegrunnede. Selv en tyskorientert NS-mann som Herstad var altså enig i at de tyske kravene gikk for langt i dette tilfellet:

En kan nevne at tinnmobiliseringen [som før framhevet] går meget hårdt utover landets tinnbeholdninger. Følgen er at denne mobilisering har ført til mange protester. Disse synes til dels å være meget berettiget, hvorfor kontoret har funnet det nødvendig å forelegge protesten for Rk. Hr. assessor Utne. Det har tatt flere uker for Rk.s saksbearbeider å treffe en ordning med viktige leverandører. Det tok flere uker etter at Industriforsyningsdirektoratet hadde gitt sin tilslutning til kontorets prisforslag, før en fikk en skriftlig bekreftelse fra Rk. angående tinnprisen.¹⁰²⁷

På et allment plan synliggjør metallmobiliseringen dermed viktige poenger om forholdet mellom ideologisk kollorasjon og pragmatisk kollorasjon, og om grensene for ideologisk kollorasjon. På den ene siden var NS-medlemmene i Direktoratet for industriforsyning villige til å gå *lenger* i å fremme den tyske okkupasjonsmaktens krav enn ikke-NS-erne som befattet seg med metallmobiliseringen. Heller ikke den ideologiske kollorasjonen var imidlertid betingelsesløs. I de tilfellene der tyske krav gikk sterkt ut over norsk industri og norske sivile behov, ble det reagert. Her hadde embetsmennene full ryggdekning fra øverste hold i departementet. Etter krigen konkluderte lagmannsretten at minister Blehr med gunstig resultat hadde motsatt seg «utleveringen av landets kirkeklokker, skjønt Quisling hadde gitt sitt samtykke hertil».¹⁰²⁸ De norske kirkeklokkene ble da vitterlig også reddet – i motsetning til et land som Nederland, der 1200 klokker ble tatt ned.¹⁰²⁹ Hvorvidt og i hvor stor grad dette skyldtes motstanden fra NS-hold er usikkert. Det er ikke funnet konkrete kilder i forbindelse med arbeidet som belyser hvorfor Reichskommissariat til syvende og sist oppga prosjektet. Det er likevel nærliggende å tro at den brede motviljen tiltaket møtte – fra NS-ere og ikke-NS-ere – spilte avgjørende inn. Muligens kom Reichskommissariat frem til at klokkene krigsøkonomisk ikke var av så stor betydning at det var verdt å risikere uro for å trumfe initiativet igjennom.

Ideologisk kollorasjon og grenser 2: Norske byggeprosjekter og Organisation Todt

Et annet område Otte trakk frem i sitt møte med Quisling i september 1943, var spørsmålet om regulering og fordeling av byggematerialer i Norge. Otte hevdet at de tyske forslagene som var blitt fremsatt på dette området ikke var blitt skikkelig behandlet av

¹⁰²⁷ RA: S-4153-D-Db-L0006, mappe merket «Metallmobiliseringen», PM Herstad 8.5.1943.

¹⁰²⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, rettsprotokoll Eidsivating lagmannsrett 21.11.1946.

¹⁰²⁹ Drolsum Kroglund, *Hitlers norske hjelpere*, 177.

Næringsdepartementet. Videre fastslo han at departementet hadde somlet med å anvisе byggematerialer til prosjekter som var godkjent fra tysk side.¹⁰³⁰

Spørsmål knyttet til regulering av byggeprosjekter og byggematerialer var sterkt prioritert fra tysk side gjennom hele okkupasjonen. Allerede kort tid etter 9.april 1940 igangsatte tyskerne – blant annet representert ved Wehrmacht – flere store byggeprosjekter. Dette skapte etter hvert knapphet på byggevarer. De tyske okkupasjonsmyndighetene ønsket derfor å begrense den norske virksomheten mest mulig for å sikre mest mulig ressurser på tyske hender.¹⁰³¹

I det følgende vil fokuset rettes mot arbeidet med regulering og fordeling av byggematerialer i tiden etter 1942, i den fasen der Forsyningsdepartementet og Direktoratet for industriforsyning befant seg under NS-ledelse. I dette tidsrommet var det fremfor alt Organisation Todt som arbeidet aktivt overfor Direktoratet for industriforsyning i spørsmål knyttet til byggevirksomhet. OTs aktiviteter i Norge ble trappet opp for alvor fra vinteren 1942. Bakgrunnen var Hitlers såkalte Wiking-befehl i oktober 1941, der det ble beordret en massiv utbygging av tyske anlegg i Norge.¹⁰³² OT arbeidet for å fremme sine krav og interesser gjennom flere organisatoriske avleggere. Abteilung Technik– som i midten av 1942 ble skilt ut som egen hovedavdeling i Reichskommissariat – bestod i stor grad av personer med bakgrunn fra OT. Leder i avdelingen fra april 1942 var Willi Henne, som siden 1938 hadde vært en av Fritz Todts viktigste medarbeidere. Henne ledet også OTs formelle organisasjon i det okkuperte Norge, Einsatzstab Wiking, som ble dannet våren 1942.¹⁰³³ Året etter ble han i tillegg til dette utnevnt til fireårsplanens representant for byggevirksomhet i Norge (*Generalbevollmächtigter für die Regelung der Bauwirtschaft, der Bevollmächtigte beim Reichskommissar für die besetzen Norwegischen gebieten*, heretter forkortet til G.B.

¹⁰³⁰ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 4, gjenpart av Ottos referat fra samtale med Quisling 23.09.1943.

¹⁰³¹ Frøland, Hatlehol, Ingulstad og Sæveraas, «Organisasjon Todt i Norge», 14. Digitalt tilgjengelig via <https://www.yumpu.com/no/document/view/20149523/organisasjon-todt-i-norge-1942-45-et-makroperspektiv> (besøkt 16.01.2016). Se også St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 66–73.

¹⁰³² Dette dreide seg om oppføringer av festningsverk, veier, flyplasser og jernbaner og ubåtstøttepunkter, samt utbygginger for å sikre tilgangen på aluminium og magnesium. Se Franz W. Seidler, *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938–1945* (Koblenz: Bernhard & Graefe Verlag, 1987), 54, samt Frøland, Hatlehol, Ingulstad og Sæveraas, «Organisasjon Todt i Norge», 1–28. Digitalt tilgjengelig via <https://www.yumpu.com/no/document/view/20149523/organisasjon-todt-i-norge-1942-45-et-makroperspektiv> (besøkt 16.01.2016).

¹⁰³³ Se Seidler, *Die Organisation Todt*, 15.

Bau). Som følge av disse personalunionene kunne OT fremme sine interesser gjennom flere instanser, noe som sikret organisasjonen betydelig innflytelse.¹⁰³⁴

OT i Norge – særlig representert ved Hauptabteilung Technik og G.B. Bau – gikk aktivt inn for å innskrenke kvotene til norske byggeprosjekter, og blandet seg ved flere tilfeller inn i Industriforsyningsdirektoratets disposisjoner. Høsten 1942 klaget direktoratet over at det i løpet av det siste halvåret hadde forekommet en «rekke inngrep i den norske stats disponering av sin kvote.»¹⁰³⁵ Flere pågående byggeprosjekter var blitt stanset og bygningsmaterialene blitt beslaglagt fra tysk side.¹⁰³⁶ I mars 1942 fremmet Hauptabteilung Technik krav overfor direktoratet om at det skulle innføres et omfattende nybyggingsforbud, ut ifra den begrunnelse at krigsviktige byggearbeider måtte prioriteres og byggeprosjekter uten direkte krigsviktig betydning tilsvarende reduseres.¹⁰³⁷ Direktoratet svarte at innholdet i det tyske forslaget allerede var dekket av eksisterende bestemmelser, og kravet ble for en periode stilt i bero. Høsten 1942 ble det deretter tatt opp på nytt,¹⁰³⁸ og særlig vinteren og våren 1943 utsatte OTs representanter direktoratet for et sterkt press med det siktemål å få forbudet trumfet igjennom. De tyske instansene var her åpenbart misfornøyde med hvordan sakene var blitt håndtert fra Forsyningsdepartementets og det etterfølgende Næringsdepartementets side. I et skriv til Otte fra 28. mai 1943 – som forekommer i norsk oversettelse i etterforskningsaken mot Blehr – uttalte Henne at:

Jeg har derfor siden næsten et år tilbake atter og atter bedt om utfærdigelse av et nybygningsforbud, hvorved alle unødvendige bygninger kunde forhindres. Belastningen i den norske byggevirkosomhet er så overordentlig stor at jeg i den nu påbegynte byggesesong har måttet sætte alt på at byggevolumet kun utvides til det ubetinget nødvendige mål.¹⁰³⁹

¹⁰³⁴ Frøland, Hatlehol, Ingulstad og Sæveraas, «Organisasjon Todt i Norge», 5. Digitalt tilgjengelig via <https://www.yumpu.com/no/document/view/20149523/organisasjon-todt-i-norge-1942-45-et-makroperspektiv> (besøkt 16.1.2016).

¹⁰³⁵ RA: S-4153-D-Df-L0046, mappe merket «Tysk kontroll med norske byggearbeider», skriv til Otte, undertegnet Blehr 4.11.1942.

¹⁰³⁶ RA: S-4153-D-Df-L0046, mappe merket «Tysk kontroll med norske byggearbeider», skriv til Otte, undertegnet Blehr, 4.11.1942. 17. oktober 1942 mottok departementet f.eks. et skriv fra Gjenreisningsavdelingen i Innenriksdepartementet der det ble klaget over at OT hadde stoppet gjenreisningen av to bygg og beslaglagt all sementen som var anvist til oppføringen: «En må sterkt beklage at sement som med de tyske myndigheters godkjenning er tildelt gjenreisningsarbeidet og deretter av departementet med store vanskeligheter og utgifter videre blir tatt til tyske formål. En må be om Forsyningsdepartementets bistand til å hindre at slikt gjentar seg.» RA: S-4153-D-Df-L0046, mappe merkert «Tysk kontroll med norske byggearbeider», skriv fra Gjenreisningsavdelingen i Innenriksdepartementet 17.10.1942.

¹⁰³⁷ RA: S-4153, D-Df-L0045, mappe merket ««Lov om kontroll med bygge- og anleggsarbeider - meldinger», notat med Hestnes' påtegnelser 11.08.1943.

¹⁰³⁸ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, notat fra Generalbevollmächtigte für die Regelung der Bauwirtschaft 28.05.1943.

¹⁰³⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 4, skriv fra Henne til Otte 28.05.1943 (håndskrevet oversettelse).

24. juni 1943 utstedte Næringsdepartementet en forordning som trådte i kraft 1. juli 1943, og som omfattet alle bygningsmaterialer som ikke på forhånd var underlagt fullstendig regulering gjennom andre bestemmelser.¹⁰⁴⁰ OT fortsatte til tross for dette å presse på for ytterligere innskrenkninger i norsk byggevirksomhet frem til frigjøringen. Blant annet påla G.B. Bau Industriforsyningsdirektoratet å trekke tilbake kjøps- og brukstillatelser som allerede var blitt innvilget.¹⁰⁴¹

Hvordan reagerte NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) – særlig innen Direktoratet for industriforsyning – på dette tyske påtrykket? Også her kan vi snakke om en betinget ideologisk kollaborasjon. For det første klaget NS-ledelsen i departementet over at de tyske instansene blandet seg inn i norske myndigheters kompetanseområder. Videre hevdet de at norske sivile behov ville rammes som følge av de omfattende kravene fra tysk side. Etter krigen trakk forsynings- og næringsminister Blehr frem spørsmålet om byggeforbud og fordelingen av byggematerialer som et av de områdene hvor motsetningene mellom NS-ledelsen i departementet og tyskerne fremkom tydeligst. Ifølge egne utsagn motsatte Blehr seg gjennomgående byggeforbud, noe som hadde vekket skarpe reaksjoner både innen Reichskommissariat og OT:

Jeg avsløt dette konsekvent under hele min departementstid, og fikk en serie skarpe konflikter om dette først med R.K., så med G.B. Bau [...] Tilslutt grep Terboven personlig inn overfor Quisling, uten at jeg gav efter.¹⁰⁴²

En annen sentral NS-aktør, kontorsjef Carl Borch i Kontrollkontoret for bygg og anleggsvirksomhet, beskrev sitt forhold til tyskerne på liknende måter. Borch hevdet at den norske forordningen av 20. juli 1943, som skjerpet rasjoneringen av byggematerialer, var blitt utformet med det formål å hindre et totalt byggeforbud, og at han selv hadde en stor del av æren for at dette lyktes.¹⁰⁴³

Blehr og Borch hadde her naturlig nok sterke personlige interesser i å belyse sin egen motstandsvirksomhet mest mulig, og betraktningene må følgelig anvendes med varsomhet.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴⁰ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 66–67.

¹⁰⁴¹ Bl.a. påla Generalbevollmächtigste für die Regelung der Bauwirtschaft Industriforsyningsdirektoratet å trekke tilbake kjøp- og bruksmaterialer som allerede var blitt innvilget Se RA: S-4153-D-Df-L0045, mappe merket «Lov om kontroll med bygge- og anleggsarbeider - meldinger», PM Glønne 10.11.1944.

¹⁰⁴² RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, skriv fra Blehr til Eidsivating lagmannsrett 1.03.1948.

¹⁰⁴³ Borch uttalte: «En hel del byggetillatelser vilde R.K stanse, men jeg tok risikoen og ga tillatelsene allikevel [...] Det var stadige rivninger mellom tyskerne og mig, jeg vilde nemlig ikke gå med på den uhørte måten de behandlet oss på [...]» RA: Oslo politikammer, forelegg anr. 3575, Borchs egenforklaring 14.9.1945.

¹⁰⁴⁴ I Borchs tilfelle er det bl.a. åpenbart at denne overdrev sin egen personlige betydning. Borch hevdet bl.a. at det var han *personlig* som demmet opp for tyskerne. Saksdokumentene fra departementsarkivene viser derimot at flere aktører var involvert. RA: Oslo politikammer, forelegg anr. 3575, Borchs egenforklaring 14.09.1945.

Det hersker likevel liten tvil om at det NS-ledede Industriforsyningsdirektoratet reagerte til dels skarpt mot de tyske kravene. For det første ble det opponert mot den tyske innblandingen, som ble oppfattet som en kompetanseoverskridelse. I slutten av oktober 1942 fremla industriforsyningsdirektør Hestnes et PM til forsyningsminister Blehr som omhandlet den økende innblandingen i direktoratets saksbehandling fra Hauptabteilung Techniks side.¹⁰⁴⁵ Hestnes fastslo her at det flere ganger den siste tiden hadde forekommet at tyske myndigheter hadde stanset pågående byggearbeider og beslaglagt byggematerialer, uten å konsultere Forsyningsdepartementet på forhånd. Dette gikk ikke bare ut over norske sivile behov, men dreide seg også om en «desavuering av de norske myndigheter som det bør protesteres mot». Direktøren understreket at han ikke var kategorisk motstander av et byggeforbud, men at forutsetningen måtte være at norske myndigheter håndhevet bestemmelsene uten at Reichskommissariat blandet «seg inn i hver enkelt lille sak».¹⁰⁴⁶ Hestnes ønsket altså å beholde kontrollen over direktoratets saksområde på norske hender. Her oppnådde han åpenbart Blehrs støtte.¹⁰⁴⁷ 4. desember ble det utsendt et brev i ministerens navn, der det ble protestert skarpt mot at tyske myndigheter blandet seg inn i Forsyningsdepartementets arbeidsområde:

I det siste halvår er det [imidlertid] fra Reichskommissars (dr. ing. Feuchtinger) side gjort en rekke inngrep i den norske stats disponering av sin kvote.[...] Forannevnte inngrep [...] var gjort under påberopelse av at flere av de norske bygg ikke var direkte av krigsviktig betydning, og således ikke kunde tillates. Hertil skal bemerkes at de fleste av de påklagede bygg er en følge av krigstilstanden og tjener til så vidt til å opprettholde befolkningens eksistens. Den norske kvote er fastsatt under hensynstagen til sivilbefolkningens eller nødvendigste behov og ovennevnte inngrep betyr i realiteten en ytterligere reduksjon av kvoten samtidig som de betegner en dessavuering av [at] de norske myndigheters bestemmelser er gitt i henhold til gjeldende forordninger som for øvrig i sin tid er utarbeidet i samforstand med Reichskommissar. En tillater seg derfor å henstille til Reichskommissar å trekke forannevnte beslagleggelse tilbake samt oppheve de restriksjoner som gjelder disponeringen av den norske sivilkvote for byggematerialer.¹⁰⁴⁸

Liknende mønstre avstedkommer også i spørsmålet om nybyggingsforbud. Som påpekt utstedte Næringsdepartementet en forordning om innskjerping av kontrollen med bygningsmaterialer sommeren 1943, som trådte i kraft 1. juli 1943.¹⁰⁴⁹ Svært mye tyder på at

¹⁰⁴⁵ Eksempler på den økte innblandingen fremkommer i samme arkivmappe. Se RA: S-4153-D-Df-L0046, mappe merket «Tysk kontroll med norske byggearbeider», skriv Robert Østberg om Todts rekvisisjoner av sement i Namsos 17.10.1942, PM Vanum om gjenreisningsarbeidet 19.10.1942 og PM Hestnes, 29.10.1942.

¹⁰⁴⁶ RA: S-4153-D-Df-L0046, mappe merket «Tysk kontroll med norske byggearbeider», PM Hestnes, 29.10.1942.

¹⁰⁴⁷ RA: S-4153-D-Df-L0046, mappe merket «Tysk kontroll med norske byggearbeider», PM Hestnes 29.10.1942, med påtegnelser fra Blehr 31.10.1942.

¹⁰⁴⁸ : S-4153-D-Df-L0046, mappe merket «Tysk kontroll med norske byggearbeider», skriv undertegnet av Blehr 4.12.1942.

¹⁰⁴⁹ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 66–67.

denne bestemmelsen var utformet med det formål å *demme opp* for mer vidtgående tyske krav. I et utkast til skriv fra Direktoratet for industriforsyning til Landbruksdepartementet ble det understreket at departementet «for om mulig å unngå innføring av ‘Neubauverbot’» hadde «funnet å burde foreta en skjerpelse av den rasjoneringsordning som ble etablert ved forordning av 7. september 1941».¹⁰⁵⁰ Fra tysk side ble det våren 1943 også klaget over at Forsyningsdepartementet motsatte seg de tyske kravene om allment byggeforbud:

dass noch immer zahlreiche nicht kriegswichtige Bauten im Lande durchgeführt wurden, deren Verhinderung Ihrerseits auf Grund obiger Bestimmungen entweder nicht beabsichtigt war oder nicht durchgeführt werden konnte.¹⁰⁵¹

Heller ikke Kontrollkontoret for bygg- og anleggsvirksomhet, som ble opprettet 1. juli 1943, synes å ha fungert som et redskap for en pågående tysk linje. NS-mannen Borch, som fungerte som kontorsjef frem til senhøsten 1944, ble etter krigen gjennomgående hevdet å ha vært tilbakeholden overfor tyske krav.¹⁰⁵² Tidligere sekretær ved kontoret, Haakon Adalstein Kristiansen, fastslo eksempelvis at med tanke på ledelsen av kontoret,

var det ingenting å si på Borchs nasjonale holdning. Han var f.eks helt klar over at vitnet [Kristiansen] «stjal» av tyskernes materialkvoter til fordel for norske sivilbehov, og gjorde hva han kunde for å hjelpe til med dette ved f.eks å dekke over alle overskridelsene av kvotene til fordel for nordmenn.¹⁰⁵³

Flere ikke-NS-ere som hadde vært i kontakt med departementet under okkupasjonen, støttet denne beskrivelsen. Her hevdet de at Borch hadde vært behjelpelig med å anskaffe byggematerialer til prosjekter som var planlagt fra norsk, ikke-nazistisk hold, og at han i det hele tatt hadde fremstått som imøtekommende.¹⁰⁵⁴ Borch synes altså å ha vært orientert mot en *nasjonalistisk* NS-linje. Borch og NS-medlemmenes skepsis til OTs fremstøt har sannsynligvis dermed bidratt til at kontrollen over norsk byggevirksomhet aldri ble helt effektiv. I stortingsmeldingen om Forsyningsdepartementet fra 1945–46 ble det fastslått at ikke-nazistene innen statsadministrasjonen arbeidet for å «hindre norsk byggevirksomhet minst mulig».¹⁰⁵⁵ På bakgrunn av kildematerialet som er gjennomgått i forbindelse med denne

¹⁰⁵⁰ RA: S-4153-D-Df-L0046, mappe merket «Tysk kontroll med norske byggearbeider», utkast til skriv 29.03.1943.

¹⁰⁵¹ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 2, gjenpart av skriv fra Henne til Blehr 28.5.1943.

¹⁰⁵² RA: Oslo politikammer, forelegg anr. 3575, forklaring Kristiansen 3.02.1948.

¹⁰⁵³ RA: Oslo politikammer, forelegg anr. 3575, forklaring Kristiansen 3.02.1948.

¹⁰⁵⁴ RA: Oslo politikammer, forelegg anr. 3575, forklaring Ole Bjørnrud 27.01.1948, forklaring Ivar Sævoid 27.01.1948, forklaring Harald Haglund 2.02.1948

¹⁰⁵⁵ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 67.

studien, kan dette også – i hvert fall i en viss utstrekning – utvides til å omfatte NS-medlemmene. Det må likevel understrekes at de tyske innskrenkningene bare ble begrenset, ikke stanset. Forordningen av 24. juni brakte alle bygningsvarer som ikke allerede var regulert, under rasjonering. Denne bestemmelsen virket frem til okkupasjonens slutt som en «sterk hemsko» på norsk byggevirksomhet.¹⁰⁵⁶

6.3 Oppsummering og konklusjon

I en rapport som omhandler Nasjonal Samling i Dovre kommune i tidsrommet mellom 1933 og 1945, opererer historikeren Gudmund Moren med tre kategorier av NS-medlemmer. For det første fantes det en primærgruppe av ideologisk overbevisste aktivister, som arbeidet «utrettelig politisk og organisatorisk for å styrke NS-bevegelsen.» Videre eksisterte det en sekundærgruppe, som forstod og var enig i partiets program, og som kunne utføre og utførte mindre oppgaver for partiet. I tillegg til dette var det også en tredje gruppe NS-medlemmer. I følge Moren bestod denne av personer som var politisk passive og lite ideologisk engasjerte, men som likevel sluttet opp om Nasjonal Samling på papiret.¹⁰⁵⁷

Dersom vi sammenlikner NS-medlemmenes atferd i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) og Politidepartementet med utgangspunkt i Morens kategorier, avtegner det seg interessante mønstre. NS-medlemmene utgjorde en mindre andel av embets- og tjenestemennene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) enn i Politidepartementet, men de utviste en mer homogen atferd. NS-medlemmene som arbeidet i forsyningssektoren innen sentraladministrasjonen, gikk i stor utstrekning *aktivt* inn for å fremme Nasjonal Samlings interesser på ulike områder. Nazifiseringen brakte her med seg en ny mentalitet. Det var likevel ikke den politiske ledelsen i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet som gikk lengst i å fremme en radikal NS-linje. Ministrene som ledet disse departementene, søkte selvsagt på et allment plan å styrke Nasjonal Samlings innflytelse. Likevel var de bare tilhengere av en *betinget* nazifisering. Så lenge embets- og tjenestemennene opptrådte lojalt overfor de nye makthaverne, ønsket verken Blehr eller Whist omfattende avskjedigelser. Førstnevnte søkte faktisk å holde deler av forvaltningsapparatet – arbeidet med matvareforsyninger – utenfor politikken. Videre holdt han sin hånd over motstandsfolk som befant seg i sentrale posisjoner. Dette skapte et utvidet handlingsrom for å motarbeide ytterliggående nasjonalsosialistiske krav. Hadde

¹⁰⁵⁶ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 66–67.

¹⁰⁵⁷ Gudmund Moren, *Nasjonal Samling i Dovre 1933–45: Styrke og stagnasjon*. Forskningsrapport Høgskolen i Lillehammer, 2004, 71–72.

Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet hatt en radikal nasjonalsosialistisk ledelse, er det sannsynlig at disse institusjonene ville blitt omformet i større utstrekning enn det som faktisk ble tilfellet. Faktisk eksisterte det et sterkt press på den politiske ledelsen for at den skulle fremme en mer radikal politisk linje. Som i Politidepartementet, trykket partiaktivister og partiinstitusjoner på departementet utenfra for å fremme Nasjonal Samlings interesser og innflytelse. I Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) oppstod det imidlertid også – i motsetning til i Politidepartementet – et påtrykk på NS-ministrene nedenfra: fra radikale embets- og tjenestemenn på nivåene under den politiske ledelsen. Særlig viktig var den nye NS-institusjonen Ministerens kontor, under ledelse av kontorsjef Bjørn Bohre. I den første tiden etter Statsakten fremstår denne institusjonen som en radikaliserende faktor i nazifiseringspolitikken. At NS-innflytelse i Forsyningsdepartementet ble styrket nettopp i løpet av 1942 og første halvdel av 1943, fremstår følgelig ikke som noen tilfeldighet.

Som oppsummering kan det dermed hevdes at det oppstod en egen NS-kultur blant partimedlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), som befant seg i sterk opposisjon til den tradisjonelle departementskulturen. Mens forholdet mellom pragmatisk kollaborasjon og ideologisk kollaborasjon i Politidepartementet var flytende, fremstår skillet i forsyningssektoren som tydelig. Forholdene her var preget av en sterk avstand mellom NS-ere og ikke-NS-ere og klare konfliktlinjer. Dette skal vi komme mer tilbake til i neste kapittel.

Mens partimedlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) gikk aktivt inn for å fremme NS-interesser, var forholdet til den tyske okkupasjonsmakten preget av spenninger. NS-medlemmene som arbeidet her, ønsket grunnleggende sett tysk seier i den pågående verdenskrigen. Innen Direktoratet for industriforsyning – som var av særlig betydning sett ut ifra et rustningsøkonomisk ståsted – ledet nazifiseringen til et linjeskifte. Som det fremgår av den såkalte metallmobiliseringen, arbeidet NS-erne i direktoratet mer aktivt for å bistå den tyske rustningsindustrien enn ikke-NS-erne de hadde erstattet. Nazifiseringen virket dermed inn på direktoratets praksis. Dette betyr likevel ikke at den ideologiske kollaborasjonen var *betingelsesløs*. I flere tilfeller kolliderte NS-medlemmenes nasjonalistiske fordringer med tyske krav. I forbindelse med metallmobiliseringen søkte selv de mest tyskorienterte NS-medlemmene i departementet å redde de norske kirkeklokkene. NS-erne reagerte samtidig på tyske inngrep i departementets arbeid. Et interessant poeng er at NS-minister Blehr var en av dem som gikk lengst i å fremme en nasjonalistisk opposisjonslinje. Utskiftningen av Blehr med den langt mer tyskorienterte Alf Whist markerte

her til en viss grad et linjeskifte. Men heller ikke Whist gikk utvetydig inn for å fremme okkupasjonsmaktens interesser. Også her var den ideologiske kollaborasjonen betinget.

Nasjonalsosialistene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) og representantene for Reichskommissariat dannet følgelig ingen fast blokk mot embets- og tjenestemennene som ikke var NS-medlemmer. Tvert imot befant de seg til dels i skarp konflikt med hverandre. Dette ble utnyttet aktivt av Nasjonal Samlings politiske motstandere. Som vi skal se, søkte de NS-fiendtlige aktørene i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet i flere tilfeller å sette Reichskommissariat opp mot NS. Den pragmatiske kollaborasjonen med Reichskommissariat var en forutsetning for – og skapte rom for – åpen motstand mot Nasjonal Samlings fremstøt. Dette skal drøftes mer inngående i det følgende.

Kapittel 7: Mellom pragmatisk kollaborasjon og motstand

I midten av september 1944 trykte den illegale avisen *Statstjenestemannen* en artikkel som omhandlet de politiske forholdene i sentraladministrasjonen. Her ble det fastslått at det fantes en gruppe embets- og tjenestemenn som ikke var NS-medlemmer, men som likevel hadde sviktet «den nasjonale front». Innen de fleste større etater, het det i artikkelen, arbeidet det personale som i en kritisk tid hadde latt sin «opptreden diktere av ønsket om å holde en utvei åpen til begge sider». Disse hadde aktivt demonstrert sin støtte til de nye, nasjonalsosialistiske makthaverne:

Vi sikter til dem som populært kalles «de stripete». [...] De unngikk innmeldelse i partiet, men sørget for å demonstrere sin «lojalitet» overfor de nye makthavere på en måte som skulle sikre dem belønningen i tilfelle av at nazistene fikk beholde sin maktstilling i landet. [...] Disse folk har som regel allerede innkassert belønningen i form av avansement på bekostning av bedre kvalifiserte kolleger. Siden det begynte å gå dårlig for tyskerne er de imidlertid blitt mer og mer nasjonale alle som en. [...].¹⁰⁵⁸

Det samme nummeret av avisen inneholdt en notis om tidligere kontorsjef i Ordenspolitivdelingen i Politidepartementet, August Bergmann. Bergmann hadde ved dette tidspunktet flyktet til Sverige. Ifølge *Statstjenestemannen* var han likevel å betrakte som politisk tvilsom, ettersom han hadde gått altfor langt i å bistå NS og den tyske okkupasjonsmakten:

Han var en av dem som i sin tid «så de gode sider ved nyordningen» [...]. Bergmann avanserte kort tid etter opprettelsen av Politidepartementet forbi en eldre, noe mindre sympatisk innstilt kollega i samme kontor. Vi advarer mot å tro at noen kan bedre sin stilling og anseelse ved å flykte fra landet i ellefte time.¹⁰⁵⁹

Omtalen av de «stripete» i sentraladministrasjonen er interessant fordi den peker mot de vanskelige utfordringene embets- og tjenestemennene som ikke sympatiserte med nasjonalsosialismen ble stilt overfor etter 25. september 1940. Å forbli i departementene etter den tyske invasjonen 9. april 1940 innebar administrativ kollaborasjon med den tyske okkupasjonsmakten. Samtidig ga det mulighet for motstand, blant annet i form av sabotasjehandling. Sørensen har oppsummert dilemmaene på en treffende måte. Dersom embets- og tjenestemennene forble i sine posisjoner, fastslår Sørensen, innebar dette at de til en viss grad ble medansvarlige, eller at de «kunne bli oppfattet som medansvarlige» i å iverksette nasjonalsosialistiske tiltak. Motstandere av NS-regimet kunne dermed imidlertid

¹⁰⁵⁸ *Statstjenestemannen*, nr. 6, 18.09.1944.

¹⁰⁵⁹ *Statstjenestemannen*, nr. 6, 18.09.1944.

sabotere regimets arbeid i det stille, samtidig som de formelt utførte sine plikter. Men da måtte de administrere en politikk de var sterkt uenig i.¹⁰⁶⁰

Dette kapittelet analyserer nettopp de komplekse overgangene mellom pragmatisk kollaborasjon og motstand i henholdsvis Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet). Videre granskes de formene for motstand som utviklet seg innenfor disse institusjonene. To sett med problemstillinger ligger til grunn for fremstillingen. For det første studeres *den pragmatiske kollaborasjonens grenser*: I hvilken utstrekning kombinerte ikke-NS-erne i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) kollaborasjon med okkupasjonsmakten med en tydelig markering av avstand mot nasjonalsosialismen som politisk prosjekt? Ble det trukket opp kollektive linjer for hvor langt samhandlingen med de nye makthaverne skulle gå innenfor departementet? Den andre klyngen av problemstillinger fokuserer på former og forutsetninger for motstand. Hvilket omfang fikk motstanden og hvordan kom den til uttrykk? Utviklet det seg en *kollektiv motstandskultur* i de enkelte departementsenhetene, og hvilke forutsetninger måtte være til stede for at en slik kultur kunne vokse frem? Hvilke virkninger hadde nazifiseringen på motstandsevnen og motstandsviljen i departementene? Mens fokuset i de to foregående kapitlene primært var rettet mot NS-medlemmenes handlingsmønstre, belyser dette kapittelet følgelig først og fremst den praksisen som utviklet seg blant embets- og tjenestemennene som ikke var partimedlemmer. Et visst unntak her er Politidepartementet. Her fantes det nemlig enkelte NS-medlemmer som var involvert i organisert motstandsarbeid.

7.1 Pragmatisk kollaborasjon, grenser for kollaborasjon og motstand

Terbovens politiske revolusjon av 25. september 1940 utløste ikke noen masseflukt fra den norske sentraladministrasjonen. Også etter at ordningen med kommissariske statsråder var blitt etablert, valgte embets- og tjenestemennene her å forbli i sine posisjoner.¹⁰⁶¹

Dette valget kan i stor grad spores tilbake til oppfatningene som dannet seg under administrasjonsrådstiden.¹⁰⁶² Innen Administrasjonsrådet hersket den oppfatning at embets- og tjenestemennene i sentraladministrasjonen skulle forbli i sine stillinger for å bidra til å holde samfunnshjulene i gang. Dette innebar allerede i utgangspunktet administrativ

¹⁰⁶⁰ Sørensen, *Solkors og solidaritet*, 156.

¹⁰⁶¹ Ifølge Stortingsmeldingen fra 1950 om Langelands angrep på landssvikoppjøret, var det ingen av embetsmennene som trådte tilbake etter 25. september 1940. Thommessen, *Innberetning*, 20.

¹⁰⁶² I kjølvannet av det tyske 9. april 1940 forlot flere av de sentrale embets- og tjenestemennene i sentraladministrasjonen i Oslo sammen med den flyktende regjeringen. Flere vendte imidlertid tilbake, dels fordi panikkstemningen avtok, og dels fordi de ble hjemsendt av sine overordnede. Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, 57.

kollaborasjon med den tyske okkupasjonsmakten.¹⁰⁶³ Den vanskelige problemstillingen som oppstod, dreide seg om hvor langt embets- og tjenestemennene skulle strekke seg for å innfri tyske krav. Når gled den pragmatiske kollaborasjonen over i en *utilbørlig kollaborasjon*?

De nye maktforholdene etter 25. september 1940 satte dette dilemmaet på spissen. I tillegg til den tyske okkupasjonsmakten måtte embets- og tjenestemennene nå også forholde seg til Nasjonal Samling og partiets fremstøt. Innen Administrasjonsrådet anså man ifølge Ole Fingalf Harbek, lederen for Justisdepartementet frem til 25. september 1940, at det var embets- og tjenestemennenes plikt å fortsette i sine stillinger under den nye politiske ledelsen.¹⁰⁶⁴ To hovedargumenter ble anvendt. For det første ble det påpekt at norske interesser ville bli skadelidende dersom embets- og tjenestemennene sa opp sine stillinger, selv om dette ville skape vanskeligheter for den tyske okkupasjonsmakten. For det andre ble det ansett som nødvendig å forhindre Nasjonal Samling i å erobre nøkkelposisjoner innen forvaltningen.¹⁰⁶⁵ En pragmatisk motivert samhandling med okkupanten skulle altså både holde samfunnshjulene i gang og motvirke en dyptgripende nazifisering.

Dreide den pragmatiske kollaborasjonen mellom ikke-NS-erne i sentraladministrasjonen og de nye nasjonalsosialistiske makthaverne etter 25. september 1940 over i *utilbørlige former for samarbeid*? Det er her blitt fremsatt ulike, til dels motstridende tolkninger. I boken *Dømmer ikke*, som utkom i 1948, rettet den tidligere Milorg-lederen Oliver H. Langeland skarp kritikk mot navngitte ikke-NS-ere i sentraladministrasjonen, særlig innen Justisdepartementet. Disse hadde ifølge Langeland utarbeidet, parafert og ekspedert bestemmelser som «mer eller mindre stred mot norsk lov, og hvor det var mer eller mindre tydelig at okkupasjonsmakten gikk utenfor den kompetanse den hadde til å gi lovbestemmelser etter Haagerkonvensjonen».¹⁰⁶⁶ Debes har fremsatt konklusjoner som peker i motsetning retning. I sine arbeider om sentraladministrasjonen under okkupasjonen har han blant annet fastslått at de fleste av embets- og tjenestemennene ikke bare ble sittende i sine stillinger, men at de også utførte sitt «arbeid så korrekt som mulig».¹⁰⁶⁷ De førkrigsansatte

¹⁰⁶³ Som det ble påpekt i Undersøkelseskommissjonens innstilling fra 1945, sprang Administrasjonsrådet ut av to tendenser som forløp parallelt. Den ene dreide seg om et ønske om å få til en overenskomst med tyskerne for å gjenopprette normale tilstander og hold «hjulene i gang». Den andre dreide seg om kravet om få bort Quisling. Særlig innen næringslivskretser, påpeker statsviteren Per Hem, ble det tatt til orde for å etablere en ordning med tyskerne for å gjenopprette en slags normalsituasjon. Se Gustav Heiberg, et.al., «Administrasjonsrådet», i *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945* [Innstilling I–V] (Oslo: Stortinget 1946), 127, og Per. E. Hem, *Paal Berg. Megleren* (Oslo: Aschehoug 2012), 398. Se også Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, 132.

¹⁰⁶⁴ Se Thommessen, *Innberetning*, 20–21.

¹⁰⁶⁵ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 78, NHM, HHI 55A, Rapport om Embets- og statstjenestemannsutvalget. Rapporten er udatert, men skrevet rett etter krigens slutt.

¹⁰⁶⁶ Oliver H. Langeland, *Dømmer ikke*, (Oslo: Familieforlaget 2010 [1948]), 110–111.

¹⁰⁶⁷ Jan Debes, *Statsadministrasjonen* (Oslo: NKS-forlaget 1978), 40.

embets- og tjenestemennene, fastslår han, forsøkte aktivt å trekke opp grenser mot Nasjonal Samlings fremstøt og krav:

Det mange fryktet, var at Norge skulle oppleve en nazifiserings- og ensrettingsprosess som den Tyskland selv hadde gjennomgått siden 1933. (Og) i en slik prosess var det mye norske embets- og tjenestemenn for sin samvittighets skyld ikke kunne medvirke til.¹⁰⁶⁸

Både Langelands og Debes perspektiver er etter mitt syn problematiske.¹⁰⁶⁹ Viktigst er det at de hviler på uholdbare generaliseringer, som usynliggjør den særegne dynamikken som utviklet seg innen hver enkelt institusjon. I den første fasen etter 25. september 1940 kom det ingen direktiver fra eksilmyndighetene i London som ga retningslinjer for hvordan de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene i sentraladministrasjonen skulle forholde seg til Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmaktens fremstøt.¹⁰⁷⁰ Følgelig fikk de kollektive oppfatningene og handlingsmønstre som utviklet seg innen hvert enkelt departement, avgjørende betydning.¹⁰⁷¹ Faktorer som ledelsesforhold, tradisjoner, ulike grader av NS-påtrykk og forskjellige tyske målsetninger spilte her inn.

To studier har i særlig grad bidratt til å kaste lys over hvordan det komplekse forholdet mellom pragmatisk kollaborasjon og motstand kunne utfolde seg innenfor spesifikke institusjonelle kontekster. Den ene av dem, Foss' arbeid om Forsyningsdepartementet, vil anvendes betydelig i siste del av kapittelet. Den andre er Støens arbeid om nazifiseringen av Justisdepartementet. Støen vier et kapittel til å analysere handlingsmønstrene som utviklet seg innen den gruppen av embets- og tjenestemenn som ikke var tilsluttet Nasjonal Samling. Analysen her rommer tre hovedpoenger. For det første kombinerte ikke-NS-erne i Justisdepartementet ifølge Støen, i betydelig utstrekning pragmatisk kollaborasjon med ulike former for motstand. Etter 25. september pågikk det en aktiv holdningskamp i departementet, som tok sikte på å forhindre at embets- og tjenestemenn som vaklet i spørsmålet om NS-medlemskap, sluttet opp om partiet.¹⁰⁷² For det andre trakk embets- og tjenestemennene i

¹⁰⁶⁸ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5, 1940–1945, 132.

¹⁰⁶⁹ Langelands fremstilling av utviklingen i Justisdepartementet er dessuten altfor ensidig. I *Dømmer ikke* tar han kun for seg den første fasen av okkupasjonen, før nazifiseringen av departementet fant sted. I denne fasen omfattet den pragmatiske kollaborasjonen blant ikke-NS-erne arbeid med typiske politiske saker. Med dannelsen av den nye NS-institusjonen Ministerens kontor i begynnelsen av 1941 endret dette seg imidlertid betydelig. Som påpekt tidligere i denne fremstillingen, brakte nazifiseringen av Justisdepartementet med seg en forskyvning av saksområder. Dette ledet til at ikke-NS-ernes arbeidsområde ble tømt for politiske funksjoner: altså at den pragmatiske kollaborasjonen kunne fungere foregå på et relativt nøytralt grunnlag. Se Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 88–89.

¹⁰⁷⁰ Først etter etableringen av det illegale Embets- og Statstjenestemannsutvalget i 1942 ble det gitt direktiver til ikke-NS-ere i departementene. NHM: HHI 55A, Rapport om Embets- og statstjenestemannsutvalget, 3–5.

¹⁰⁷¹ Jf. Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 79.

¹⁰⁷² Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 89–90.

departementet opp klare grenser for hvor langt den pragmatiske kollaborasjonen skulle gå. Etter hvert nektet faktisk ikke-NS-erne i institusjonen å medvirke i saker som var knyttet til Nasjonal Samlings omformingsprosjekt.¹⁰⁷³ For det tredje ble flere av embets- og tjenestemennene i departementet etter hvert involvert i organisert motstandsvirksomhet, særlig i de senere fasene av okkupasjonen. To av de sentrale aktørene i det illegale Embets- og statstjenestemannsutvalget arbeidet blant annet i Justisdepartementet.¹⁰⁷⁴ Støens konklusjon er at den pragmatiske kollaborasjonen i Justisdepartementet riktignok kunne forekomme alene, men at den i stor utstrekning ble kombinert med ulike former motstandshandlinger. Nettopp holdningskampen gjorde at det ble skapt et sterkt skille mellom NS-ere og ikke-NS-ere.¹⁰⁷⁵

7.2 Pragmatisk kollaborasjon og motstand: Politidepartementet

Hvilke handlingsmønstre utviklet det seg blant ikke-NS-ere i det nyopprettede Politidepartementet? Fantes det i det hele tatt rom for å kombinere pragmatisk begrunnet kollaborasjon med motstand i et departement som var dannet som et ledd i regimeskiftet 25. september 1940, og som i betydelig utstrekning arbeidet med enkeltsaker og saksområder med nasjonalsosialistisk tilsnitt? Hvilke former for motstand utkrystalliserte seg, og i hvilken grad antok den en kollektiv og organisert karakter?

I en bok som omhandler Hjemmefrontens historie, hevder Tore Gjelsvik – som selv var involvert i den sivile motstandskampen – at 25. september 1940 skapte et grunnlag for en tydelig motstandsorientering i det norske samfunnet. Det oppstod «klare linjer», som utkrystalliserte seg i en omfattende sivil mobilisering rettet mot Nasjonal Samling og partiets politiske prosjekt.¹⁰⁷⁶ Utover okkupasjonen ble det dannet en isfront mot NS i brede lag av befolkningen, med det siktemål å forhindre oppslutning om partiet.¹⁰⁷⁷

Blant ikke-NS-erne i Politidepartementet utviklet det seg imidlertid aldri noen slik samlet avgrensningslinje. Her ble det ikke trukket opp kollektive grenser for hvor langt den pragmatiske kollaborasjonen skulle gå. Videre ble det i liten grad ført en åpen holdningskamp mot Nasjonal Samling. Karakteristisk nok endte flere av de ledende førkrigsansatte embetsmennene med å melde seg *inn* i Nasjonal Samling, selv om de ikke fremstår som ideologisk overbeviste nasjonalsosialister. Her atskilte departementet seg tydelig fra

¹⁰⁷³ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 77–105.

¹⁰⁷⁴ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 95.

¹⁰⁷⁵ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 77–105.

¹⁰⁷⁶ Tore Gjelsvik, *Hjemmefronten. Den sivile motstand under okkupasjonen* (Oslo: Cappelen 1977), 23.

¹⁰⁷⁷ Drolsum Kroglund, *Hitlers norske hjelpere*, 285.

Justisdepartementet, der den pragmatiske kollaborasjonen nettopp ble kombinert med en samlet mobilisering mot NS og partiets fremstøt.

Motstanden som vokste frem innen Politidepartementet, fikk dermed også en annen form. Ringdal har hevdet at den typiske formen for motstandsarbeid innen politietaten ikke tok form av å være organisert illegal aktivitet eller store helteaksjoner, men at det dreide seg om en uorganisert og tilfeldig opposisjon og stille sabotasje.¹⁰⁷⁸ Denne beskrivelsen er i høy grad dekkende for de motstandsformene som utviklet seg blant embets- og tjenestemennene i Politidepartementet. Motstanden her bestod først og fremst av individuelle handlinger, uten organisatorisk forankring. I de få tilfellene der kollektive protester kom til uttrykk, inntok NS-erne og ikke-NS-ere i departementet gjerne samme ståsted. I enkelte typer saker – som i forbindelse med massearrestasjonen av norske politifolk – ble det altså dannet allianser på tvers av ideologiske oppfatninger.

Motstanden i Politidepartementet fremstår følgelig i stor grad som *saksbettinget*. I de siste fasene av okkupasjonen pleiet likevel enkelte av de motstandsinnstilte aktørene i departementet kontakter med den organiserte motstandsbevegelsen. Her var både NS-medlemmer og ikke-NS-medlemmer involvert. I Politidepartementet utviklet det seg dermed heller ikke på dette området noen klar todeling mellom NS-medlemmer og ikke-NS-ere. Avstanden mellom de minst ideologisk orienterte partimedlemmer og embets- og tjenestemennene som ikke var medlemmer av Nasjonal Samling fremstår som flytende.

Klare linjer? Den første fasen etter 25. september 1940

Høsten 1940 og vinteren 1940/1941 var en formativ fase for den sivile motstandsbevegelsen i Norge. Nettopp i dette tidsrommet, fastslår Wyller, utviklet det seg en spirende motstandsvilje i det norske sivilsamfunnet. Demonstrasjoner og symbolbruk «sveiset etter hvert størsteparten av folket sammen, kinostreik og illegale kjedebrev bidro til en mental mobilisering [...] Frontlinjene tok til å avklares».¹⁰⁷⁹ Også innen den norske sentraladministrasjonen foregikk det utover høsten 1940 og vinteren 1941 en mobilisering mot NS. Som påpekt av Støen, vokste det etter hvert frem en kollektiv linje blant ikke-NS-erne i Justisdepartementet, der det ble markert behørig avstand til NS og partiets krav.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁸ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 268.

¹⁰⁷⁹ Sitert i Wyller, *Nyordning og motstand*, 16. Noen særlig betydningsfulle hendelser kan trekkes frem: Da Departementet for arbeidstjeneste og idrett ved kommissariske statsråd Axel Stang søkte å samle idretten i et nytt, NS-kontrollert idrettsforbund 21. november 1940, reagerte norske idrettsorganisasjoner med streik. 12. desember 1940 gikk dommerne i Høyesterett av i protest mot NS-justisminister Sverre Riisnæs' fremstøt for å ensrette det norske rettssystemet. Om disse hendelsene, se bl.a. Nøkleby, *Nyordning*, 105–108; Ringdal, *Gal mann*, 77–79.

¹⁰⁸⁰ Støen, *Justisdepartementet under okkupasjonen*, 89–90.

Politidepartementet bestod i denne fasen i stor utstrekning av førkrigsansatte embets- og tjenestemenn. Det er tidligere blitt fastslått at embets- og tjenestemennene i departementet ikke fungerte som pådrivere i å fremme Nasjonal Samlings innflytelse og interesser i denne tidlige fasen. Til tross for dette utviklet det seg aldri noen samlet mobiliseringslinje mot Nasjonal Samling og partiets fremstøt. Kontrasten til utviklingen innen Justisdepartementet er her slående.

En kilde som illustrerer dette poenget tydelig, er en journal ført i pennen av Lies adjutant Gard Holtskog i februar 1941. Holtskog klagde her over at embets- og tjenestemennene i departementet endret atferd i politiministerens fravær. 8. februar 1941 skrev han at personalet med det samme statsråden hadde forlatt Politidepartementet, «sluttet med å anvende den gamle norske hilsen. Forandringen er helt påfallende».¹⁰⁸¹ Noen dager senere bemerket adjutanten at initiativet i departementet etter at Lie reiste syntes å ha forsvunnet. De innkomne sakene, påpekte han, ble behandlet tregere enn vanlig:

Siden (statsråden) reiste er det ikke lenger mulig å få klar og grei beskjed om noen verdens ting og inspirasjonen er nærmest borte.¹⁰⁸²

Holtskogs notater illustrerer flere poenger. På den ene siden vitner de om at de omtalte embets- og tjenestemennene ikke var spesielt *begeistrede* for nasjonalsosialismen. På den andre viser de at kravene om å opptre i tråd med nasjonalsosialistiske atferdskoder ikke ble møtt med åpen opposisjon. At embets- og tjenestemennene sluttet å anvende nazistisk hilsen når Lie befant seg *utenfor departementet*, vitner om at de anvendte hilsenen – som var et klart uttrykk for aksept av de nye makthaverne – i de periodene da ministeren var til stede.

En analyse av handlingsmønstrene blant de mest sentrale embetsmennene i posisjonene under Lie styrker dette inntrykket. Ingen av de ledende embetsmennene i departementet synes å ha gått i bresjen for å trekke opp tydelige grenser mot nasjonalsosialismen som ideologisk og politisk prosjekt. Tvert imot ga flere av de sentrale aktørene etter hvert etter for Nasjonal Samlings krav og fremstøt.¹⁰⁸³

Den første ekspedisjonssjefen i departementet i tiden etter 25. september 1940, Heinrich Meyer, var etter all sannsynlighet den mest NS-fiendtlige blant samtlige av de ledende embetsmennene i Politidepartementet den første fasen etter 25. september 1940. Meyer ønsket faktisk å trekke seg tilbake fra arbeidet i sentraladministrasjonen allerede under

¹⁰⁸¹ RA: Oslo politikammer: L-dom 4175, journal Holtskog, 8.02.1941.

¹⁰⁸² RA: Oslo politikammer: L-dom 4175, journal Holtskog, 12.02.1941.

¹⁰⁸³ Arnli, *Det norske politi*, 166.

Administrasjonsrådet, men ble overtalt til å fortsette.¹⁰⁸⁴ Meyer motsatte seg ettertrykkelig oppfordringer om å melde seg inn i Nasjonal Samling og fremstår i det hele tatt som en prinsipiell motstander av partiet.¹⁰⁸⁵ Som tidligere nevnt, ble han også involvert i motstandsarbeid i senere faser av okkupasjonen.¹⁰⁸⁶ Ekspedisjonssjefen var imidlertid bare til stede i departementet en svært begrenset periode mellom 25. september 1940 og 10. februar 1941, da han formelt trådte ut av embetet.¹⁰⁸⁷ Han var sykmeldt i hele perioden fra begynnelsen av november 1940 frem til 1. februar 1941,¹⁰⁸⁸ og fungerte totalt sett bare som ekspedisjonssjef i 50–60 dager etter 25. september 1940.¹⁰⁸⁹ Dermed fikk han i liten grad muligheten til å utmeisle en politisk linje blant embets- og tjenestemennene.

Selv om Meyers etterfølger Frigaard heller ikke var noen ideologisk overbevist NS-aktivist, var han i en helt annen grad villig til å tilpasse seg «den nye tid» enn sin forgjenger. I desember 1940 gikk han som nevnt til det skritt å melde seg inn i NS, som den første av de førkrigsansatte embetsmennene i departementet. Meyers avgang og Frigaards NS-innmeldelse fremstår i denne sammenhengen som nøkkelhendelser, som synes å ha svekket mulighetene for å etablere en kollektiv motstandslinje. I sin egenforklaring under landssvikoppgjøret, beskrev tidligere forvaltningsjef i Sikkerhetspolitiet, Henry Juel Røstad, det som at slusene ble åpnet, med den følge at presset på de øvrige embetsmennene økte:

Ved nyttårstid 1941 var situasjonen den at ekspedisjonssjef Meyer hadde trukket seg ut av departementet og byråsjef Halvorsen hadde søkt seg over i Innenriksdepartementet. I hans sted fungerte pfm. Elstad som byråsjef. Byråsjef Frigaard var på det tidspunkt så vidt han vet allerede gått inn i NS. Det var derfor mot Elstad og ham trykket kom til å hvile.¹⁰⁹⁰

Heller ikke de to kontorsjefene som *unnlot å gå inn i Nasjonal Samling*, Bergmann og Johannes Halvorsen, synes å ha arbeidet aktivt for å mobilisere mot NS høsten 1940 og vinteren 1941. I en politisk vurdering fra 1945 hevdet politiminister Lie at Halvorsen hadde fremstått som «helt lojal» den første tiden etter 25. september 1940.¹⁰⁹¹ Selv om dette ikke gir noe sikkert grunnlag for å vurdere kontorsjefens politiske overbevisninger, tyder det på at han ikke markerte *åpent avstand* mot Nasjonal Samling. Det samme kan sies om Bergmann. I en

¹⁰⁸⁴ Thommessen, *Innberetning*, 38.

¹⁰⁸⁵ Meyers forklaring referert i RA: Oslo politikammer: påtaleunntatelse 1132, notat til Rikspolisjefen 22.03.1946.

¹⁰⁸⁶ Se kap. 3 i denne avhandlingen.

¹⁰⁸⁷ RA: Oslo politikammer: påtaleunntatelse 1132, notat til Rikspolisjefen 22.03.1946; Thommessen, *Innberetning*, 37–41.

¹⁰⁸⁸ RA: Oslo politikammer: påtaleunntatelse 1132, notat til Rikspolisjefen 22.03.1946.

¹⁰⁸⁹ Thommessen, *Innberetning*, 37–41.

¹⁰⁹⁰ RA: Oslo politikammer: L-dom 3383, forklaring Røstad 9.04.1947.

¹⁰⁹¹ RA: S-3978-F-L0001, mappe merket «Funksjonærer som bør fjernes fra Politidepartementet», skriv til Vidkun Quisling undertegnet Politidepartementet, mars 1945.

uttalelse rett etter krigens slutt hevdet tidligere sekretær i Justisdepartementet, Reidar Friis Bull, at han ved to anledninger hadde drøftet spørsmål om NS-medlemskap med Bergmann. Sistnevnte hadde her uttalt at han var av den oppfatning at det var mye som talte for at statsansatte embets- og tjenestemenn burde slutte seg til Nasjonal Samling.¹⁰⁹²

At det ikke ble mobilisert kollektivt mot Nasjonal Samling den første fasen etter 25. september 1940, betyr ikke at det ikke forekom enkeltstående *motstandshandlinger*. I stortingsmeldingen fra 1950 som drøftet Langeland-saken, ble det fastslått at Meyer hadde håndtert Politidepartementets innkomne post den tiden han arbeidet i institusjonen, og at han hadde sørget for å la enkelte dokumenter forsvinne.¹⁰⁹³ På det individuelle plan ble det også gjort forsøk på å trekke opp et skille mellom tilbørlig og utilbørlig kollaborasjon. Meyers avgang som ekspedisjonssjef i februar 1941, skjedde nettopp i protest mot at Oslo-politiet arresterte lærere og elever som hadde anvendt NS-fiendtlige klesplagg og symboler.¹⁰⁹⁴

Også Hirdens overgrep og kompetanseoverskridelser høsten 1940 og våren 1941 vakte motreaksjoner blant embets- og tjenestemennene i departementet. Her er det imidlertid verdt å merke seg at viljen til *åpen* konfrontasjon synes å ha variert blant aktørene som var involvert i saksbehandlingen. I april 1941 behandlet departementet for eksempel en klage på to hirdaktivister som hadde mishandlet en ung mann. To av saksbehandlerne i departementet – Nils Aars Rynning og Hjalmar Nielsen – utarbeidet et forslag til uttalelse fra departementets side. Her het det at hirdaktivistene hadde gjort

seg skyldig i straffbart forhold. Under enhver omstendighet synes deres opptreden å ha vært uheldig. Hvis en ikke finner å kunne fremme vanlig straffesak mot de anmeldte [...] bes saken sendt Hirdstabchefen til mulig disiplinærforføyning mot de anmeldte. Disse bør iethvertfall tildeles en advarsel og tilholdes å anmelde mulige straffbare forhold til politiet, og ikke ta seg selv til rette.¹⁰⁹⁵

Daværende ekspedisjonssjef Frigaard var heller ingen venn av Hirden. Ifølge Johansen tok Frigaard ved flere tilfeller opp Hirdens utskeielser, med det resultat at han var en upopulær aktør i radikale NS-kretser.¹⁰⁹⁶ Det er likevel forhold som tyder på at Frigaard ønsket en linje som var mindre konfronterende enn flere av tjenestemennene i departementet. I dette tilfellet hadde ekspedisjonssjefen strøket over de skarpe formuleringene og erstattet dem med den

¹⁰⁹² RA: S-3978-P-PB-L0003, «personfil August Bergmann», skriv fra Friis Bull 20.06.1945.

¹⁰⁹³ Thommesen, *Innberetning*, 38.

¹⁰⁹⁴ Ringdal, *Mellom barken og veden*, 47.

¹⁰⁹⁵ RA: S-3978-E-Ed-L0080, mappe merket «Hirden», konsept 11.07.1941, med Nielsens, Aars Rynnings og Frigaards påtegninger.

¹⁰⁹⁶ Johansen, «*Samfunnets pansrede neve*», 186.

nøytrale ordlyden «Med vedlegg tilbake til herr Statspolitistjefen. En har gjort seg kjent med saken».¹⁰⁹⁷ Her finnes det flere tilsvarende eksempler.¹⁰⁹⁸

Etter at Meyer sluttet i Politidepartementet, synes i det hele tatt viljen til konfrontasjon å ha vært liten blant de ledende aktørene på nivået under Lie. Motstanden i Politidepartementet antok en ikke-organisert og individuell karakter. Dette mønsteret fortsatte å prege departementet også i senere faser av okkupasjonen. Etter hvert som institusjonen ble fylt opp med NS-medlemmer i sentrale posisjoner, ble dessuten mulighetene for å utvikle kollektive motstandsformer stadig mer begrensede. Forutsetningene for samlet opposisjon var i liten grad til stede.

Pragmatisk kollaborasjon og motstand i det NS-dominerte Politidepartementet

Hvordan utviklet forholdene seg blant ikke-NS-erne i Politidepartementet etter reorganiseringen av departementet våren 1941, hvor institusjonen i stadig større utstrekning ble fylt opp med NS-medlemmer? Det er blitt påpekt at holdningene blant NS-medlemmene i departementet ble stadig mer negative etter hvert som okkupasjonen nærmet seg slutfasen. Den samme utviklingen med en mer fiendtlig innstilling til makthaverne synes å ha forekommet blant de aktørene i departementet som fra våren 1941 og fremover hovedsakelig befant seg i underordnede posisjoner. I en rapport skrevet i forbindelse med Nasjonal Samlings planlagte «opprydning» i statsadministrasjonen vinteren og våren 1945, vurderte ledelsen i Politidepartementet innstillingen blant en rekke av embets- og tjenestemennene som ved dette tidspunktet stod utenfor partiet. Her het det at mange som i den første fasen etter 25. september 1940 hadde vært lojalt og sympatisk innstilt til de nye realitetene, hadde fått betenkeligheter som følge av krigsutviklingen, slik at de «i dag må betegnes som politisk upålitelige og under en gitt situasjon endog kan tenkes som motstandselementer [...]».¹⁰⁹⁹

Selv om det fant sted en holdningsglidning, utviklet det seg heller ikke i senere faser av okkupasjonen noen kollektiv front mot Nasjonal Samling og partiets fremstøt blant ikke-NS-erne i Politidepartementet. Sett i lys av den personalsammensetningen departementet fikk etter omstruktureringen våren 1941, er ikke dette særlig overraskende. Som følge av det høye NS-innslaget på avdelingssjefs- og kontorsjefsnivå, befant de embets- og tjenestemennene som ikke var tilsluttet partiet, seg under en stram politisk kontroll. Videre var

¹⁰⁹⁷ RA: S-3978-E-Ed-L0080, mappe merket «Hirden», konsept 24.07.1941, med Nielsens, Aars Rynnings og Frigaards påtegnelser.

¹⁰⁹⁸ Se bl.a. RA: S-3978-E-Ed-L0080, mappe merket «Hirden», konsept 21.05.1941, med Kvaals, Juel Røstads og Frigaards påtegnelser.

¹⁰⁹⁹ RA: S-3978-F-L0001, mappe merket «Funksjonærer som bør fjernes fra Politidepartementet», skriv til Quisling, undertegnet Politidepartementet, mars 1945.

Politidepartementet under direkte overoppsyn av Det tyske sikkerhetspolitiet – en institusjon som oppfattet selv kollaborasjonsvillige NS-medlemmer som politisk upålitelige.¹¹⁰⁰ Dette gjorde åpen motstand svært vanskelig, om ikke helt umulig.

Et visst unntak må her gjøres for Ordenspolitiets forvaltningsavdeling – den enheten i Politidepartementet der Nasjonal Samling hadde svakest innflytelse. Her synes NS-fiendtlige embets- og tjenestemenn å ha arbeidet samlet for å bremse og motarbeide nasjonalsosialistiske krav i større grad enn innen de andre departementsenhetene. I slutten av mars 1943 gjennomførte Olbjørns adjutant Arne Odde et avhør med tidligere assistent i Politidepartementet, Elsa Marit Haugsten. Haugsten hevdet her at hun i sin tid i departementet hadde lagt merke til at flere av de sentrale embets- og tjenestemennene i avdelingen bevisst arbeidet ineffektivt. Videre hadde de gitt uttrykk for sterk misnøye mot de nasjonalsosialistiske myndighetene:

Det som slo meg mest var de daglige møter som herrene Bruvoll, Irgens, Westad, Borgen og av og til Bergmann holdt i frokostpausen. Som bekjent skulde pausen vare en halv time, men disse herrer greide å tøye pausen til opptil 1 1/2 time som regel. [...] Jeg har det inntrykk at disse sekretærer benyttet hele pausen til å diskutere de siste «Jøssingmeddelelser», og forøvrig fortelle hverandre alle de rykter som var i omløp, og da rykter som kunde ha fordel for dem selv som «jøssinger». Borgen, Bruvoll og Westad var de verste. Irgens var mer tam. Den selvsamme Westad vanket nokså meget inne på arkivet hvor han til stadighet diskuterte de siste «nyheter» sammen med fru Storesletten og Eikrem, og han fandt i disse gode meningsfeller for sitt eget «jøssingsyn».¹¹⁰¹

Selv om det fantes en sterk motvilje mot NS, utviklet det seg selv i de minst nazifiserte enhetene i Politidepartementet likevel ingen åpen mobilisering mot partiet. Det ble heller ikke trukket opp klare, kollektive retningslinjer for hvor langt den pragmatiske kollaborasjonen skulle gå. Som allerede påpekt, arbeidet både ikke-NS-ere og NS-medlemmer med enkeltsaker og saksområder knyttet til NS og den tyske okkupasjonsmaktens politiske prosjekt.¹¹⁰² Riktignok finnes det eksempler på at embets- og tjenestemenn nektet å befatte seg med nasjonalsosialistiske saker på individuell basis.¹¹⁰³ 31. mai 1943 fratrådte for

¹¹⁰⁰ Se bl.a. Det tyske sikkerhetspolitiets vurderinger av Egil Olbjørn, referert i kap. 3 og 5 i denne avhandlingen.

¹¹⁰¹ RA: Oslo politikammer: domsforelegg 660, avhør med Haugsten 24.03.1943. Takk til Per Ole Johansen for å ha gjort meg oppmerksom på denne kilden. Beskrivelsene av enkelte av kontorene under avdelingen er likelydende. I Politidepartementets rapport fra 1945 ble det fastslått at kontoret for Luftvernforvaltning, som var ledet av ikke-NS-eren Johannes Halvorsen, syntes å være «et arnested for politisk misnøye». Se RA: S-3978-F-L0001, mappe merket «Funksjonærer som bør fjernes fra Politidepartementet», skriv til Quisling undertegnet Politidepartementet, mars 1945.

¹¹⁰² Se kap. 4 i denne avhandlingen.

¹¹⁰³ Forvaltningssjef Kvaal hevdet at han forsøkte å komme seg over til Forsyningsdepartementet allerede høsten 1940, etter at hilsen med utstrakt arm var innført i politiet. RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 3611, forklaring Alf Kvaal 16.12.1946.

eksempel kontorsjef Aars Rynning¹¹⁰⁴ sin stilling i Sikkerhetspolitiavdelingen i protest mot ansettelsen av tidligere straffedømte frontkjempere i politiet.¹¹⁰⁵ Også NS-embetsmenn som i andre sammenhenger viste en sterk vilje til å gjennomføre nasjonalsosialistiske tiltak, kunne nekte å medvirke i bestemte saker. Mot slutten av okkupasjonen nektet for eksempel avdelingssjef Viermyhr i Kriminalavdelingen å stille seg til disposisjon for Politiets særdomstol fordi han ikke ville få samvittighetsfred dersom han var «med på å dømme en politisk motstander til mange års fengsel – for ikke å snakke om lovens strengeste straff».¹¹⁰⁶ Slike individuelle protesthandlinger synes imidlertid ikke å ha fått noen sterk smitteeffekt internt i departementet. Selv ikke massearrestasjonene av norske politifolk ledet til masseoppsigelser.¹¹⁰⁷

Her er det også verdt å merke seg at sentrale ikke-NS-ere i departementet uttrykte motstridende oppfatninger om hvilke former for samarbeid som var å oppfatte som tilbørlige og utilbørlige. Et klart eksempel er Kvaals overtakelse av stillingen som forvaltningssjef i Ordenspolitiet i april 1943. Måneden før hadde Hjemmefronten utstedt en parole om delvis blokade av stillinger i statens tjeneste. Her ble det blant annet fastslått at stillinger innen politiet, lensmannsetaten og Politidepartementet skulle boikottes av «nasjonalt innstilte» embets- og tjenestemenn.¹¹⁰⁸ Kvaal var som nevnt ikke NS-medlem under okkupasjonen, og hevdet selv at han hadde overtatt stillingen som forvaltningssjef for å holde skansen mot nazistene, slik at norske interesser kunne beskyttes.¹¹⁰⁹ Andre fremtredende ikke-NS-ere i departementet karakteriserte derimot avansementet som utilbørlig.¹¹¹⁰ Et sentralt poeng her var nettopp at forvaltningssjefen i egenskap av sin stilling måtte håndtere saker som nasjonalt

¹¹⁰⁴ Aars Rynning hadde vært medlem av NS fra slutten av oktober 1940, men trådte ut av partiet allerede 26. august 1941. Ved det tidspunktet han sluttet i Politidepartementet, var han følgelig ikke NS-medlem. RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 9910, utmeldelsesbrev fra Aars Rynning til Nasjonal Samling 26.08.1941.

¹¹⁰⁵ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 9910, redegjørelse fra Aars Rynning 1.06.1945. Denne forklaringen støttes av andre vitner: RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 9910, forklaring Ellen Laila Haanshus 9.01.1946.

¹¹⁰⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 3294, udatert privat brev fra Viermyhr til Riisnæs og Viermyhrs egenforklaring 14.01.1946. Viermyhr hevdet at hendelsen skjedde enten i slutten av 1944 eller i begynnelsen av 1945.

¹¹⁰⁷ Som nevnt i kap. 4, fortsatte embets- og tjenestemennene som ikke var NS-tilknyttet, å arbeide med nasjonalsosialistiske saker gjennom hele okkupasjonen. Denne praksisen ble i praksis godkjent av den hemmelige politiledelsen. Det hersket her en oppfatning at motstandsfolk innen politiet måtte forbli på sin skanse, selv om det innebar å gjennomføre handlinger som var å oppfatte som rettsstridige. Se Lars Labée Lund, «Politiet over og under jorden», i Sverre Steen, *Norges krig 1940–1945*, 280.

¹¹⁰⁸ NHM: HHI 55A, Rapport om Embets- og statstjenestemannsutvalget. Vedlegg 2: Parole om delvis blokade av stillinger, mars 1943

¹¹⁰⁹ Kvaal hevdet at: «De arresterte og avskjedige (sic!) politimenn eller deres pårørende fikk f.eks. lønn (fri- eller ventelønn) i en utstrekning som ikke hadde vært mulig hvis det hadde sittet en nazist i stillingen.» RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 3611, Kvaals forklaring til Landssvikavdelingen 16.10.1946.

¹¹¹⁰ Etter krigen ble denne posisjonen støttet av politimyndighetene. Under landssvikoppgjøret ble det fastslått at Kvaal hadde gjort seg skyldig i parolebrudd da han tiltrådte som forvaltningssjef. RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 3611, skriv fra Landssvikavdelingen ved Oslo politikammer 19.05.1947.

innstilte embets- og tjenestemenn *burde å unngå å befatte seg med*. Kontorsjefen i Luftvernkontoret, Johannes Halvorsen, sammenfattet argumentasjonslinjen slik:

Jeg mener det var uriktig av Kvaal å ta en slik stilling av den grund at det var en høy stilling, og jeg gikk utifra at stillingens innehaver var Olbjørns høyre hånd i alle forvaltningsmessige saker, og derfor nødvendigvis måtte regne med å komme bort i saker som han ikke burde ha hatt noen befatning med.¹¹¹¹

Vurderingene her er interessante fordi de synliggjør den pragmatiske kollaborasjonens dilemmaer og de ofte uklare grenseoppgangene mellom pragmatisk kollaborasjon og interessemaksimerende kollaborasjon. For ikke-NS-ere i byråkratiet som behandlet nasjonalsosialistiske saker, åpnet det seg muligheter for å bremse og trenere. Baksiden var at skillelinjene mellom tilbørlig og utilbørlig samarbeid ble utvisket. Ikke-NS-ere som fulgte den praksis å nekte å befatte seg med nasjonalsosialistiske saker, fikk få eller ingen muligheter til å påvirke selve saksgangen. Derimot trakk de opp klare grenser mellom det som ble oppfattet som utilbørlige og akseptable handlingsmåter.¹¹¹² I Justisdepartementet ble den siste løsningen valgt. I Politidepartementet valgte ikke-NS-erne i betydelig utstrekning den første linjen. Selv om Kvaal oppga aktverdige nasjonale hensyn som motiv for eget avansement, er det også sannsynlig at i hvert fall en viss personlig egeninteresse spilte inn: ønsket om avansement. Den pragmatiske kollaborasjonen kan i dette tilfellet synes å ha glidd i retning av en *interessemaksimerende kollaborasjon*.

Hvilke former antok så motstanden i et departement der den samlede mobiliseringen mot NS var fraværende? Skillet mellom ikke-NS-ere og NS-medlemmenes handlingsmønstre var gjennomgående mer glidende enn det som var tilfellet i Justisdepartementet. I stedet for å operere med begreper som isfront, må motstandsviljen i departementet vurderes langs en skala der *ideologisk overbevist nasjonalsosialist og motstandsinnstilt ikke-NS-er* utgjør ytterpunktene. Posisjonene og alliansene mellom embets- og tjenestemenn som befant seg ulike steder på skalaen, kunne skifte fra saksfelt til saksfelt. Videre var motstanden i stor grad saksbetinget.¹¹¹³ I enkelte spørsmål reagerte embets- og tjenestemennene kollektivt, på tvers av ideologiske motsetninger. Spørsmålet om utvidelsen av Statspolitiets kompetanseområde og arrestasjonen av norske politifolk sommeren 1943, som er omtalt i kapittel 5 i denne

¹¹¹¹ RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 3611, forklaring Johannes Halvorsen 24.4.1947.

¹¹¹² Den pragmatiske kollaborasjonens dilemmaer oppsummeres i Sørensen, *Solkors og solidaritet*, 156.

¹¹¹³ Dette er helt i tråd med det Ringdals poeng om at motstanden i politietaten først og fremst antok karakter av å være en «uorganisert, tilfeldig opposisjon og en stille sabotasje.» Ringdal, *Mellom barken og veden*, 268.

avhandlingen, utgjør her klare eksempler.¹¹¹⁴ I andre saker arbeidet ikke-NS-erne i departementet i allianse med moderate NS-medlemmer for å motvirke nasjonalsosialistiske fremstøt fra radikale aktører utenfor Politidepartementet. Et eksempel her er personalpolitikken i Ordenspolitiavdelingen.¹¹¹⁵

Motstandshandlingene blant embets- og tjenestemennene i det NS-dominerte Politidepartementet dreide seg likevel først og fremst om individuelle enkelthandlinger, uten kollektiv forankring eller organisatorisk basis. Slike handlinger kunne ta forskjellige former. En variant var *protester*. Dette kunne dreie seg om embetsmenn- og tjenestemenn som sluttet i sine stillinger i reaksjon mot den nasjonalsosialistiske politikken, eller som meldte seg ut av NS i protest mot partiets påtrykk. Et konkret eksempel her er kontorsjef Birger Lysbakkens NS-utmeldelse sommeren 1943. I et notat til NS-sambandsmann i Politidepartementet, Carl Stephanson, skrev Lysbakken at han ikke lenger ønsket å markere noen støtte til NS-myndighetene:

Det må være så! Det går ikke lenger med et ben på hver side av streken slik som jeg refererte stillingen for Dem i vinter.¹¹¹⁶

Embets- og tjenestemennene kunne også forsøke å trenere nasjonalsosialistiske fremstøt. Denne typen motstandsarbeid la nødvendigvis få spor fra seg i kildematerialet, og omfanget er av denne grunn vanskelig å vurdere. Det er likevel liten tvil om at sabotasje foregikk i en viss utstrekning. I midten av november 1944 klaget eksempelvis Lies daværende adjutant Håkon Haug over at Forvaltningsavdelingen i Ordenspolitiet somlet med frontkjempesaker:

Fullm. Eide i Opo. som steller med disse sakene skylder fremdeles på at han har så meget å gjøre og dette stemmer også, men min mening er at han mangler fullstendig den rette glød til å behandle disse sakene.¹¹¹⁷

Den aller vanligste formen for individuelle motstandshandlinger synes likevel å ha vært *bistandsarbeid*: handlinger som tok sikte mot å understøtte grupper og enkeltpersoner som var blitt rammet eller som risikerte å bli rammet av den nazistiske forfølgelsespolitikken. En lang rekke ledende embets- og tjenestemenn synes i større eller mindre utstrekning å ha arbeidet for å få norske innbyggere som befant seg i tysk fangenskap satt fri. Et helt konkret eksempel

¹¹¹⁴ Se henholdsvis RA: S-3978-E-Ed-L0083, mappe merket «Straffeprosessloven», internnotat Havrevold 15.05.1941 og PM 13.10.1941; RA-S 2978-E-Ed-L0044, mappe merket «Sikkerhetspolitiets organisasjon», skriv til Quisling fra Møystad mai 1943 og RA: S-3978- E-Ef-L0005, mappe merket «Arresterte/internerte politifolk», PM med Kvaals og Olbjørns initialer, merket 21.08 (årstall ikke spesifisert). Se også kap. 5 i denne avhandlingen.

¹¹¹⁵ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, uttalelse fra overkonstabel Øivind Frisch 1.11.1945.

¹¹¹⁶ RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, bemerkning til Stephanson på Lysbakkens utmeldelsesbrev til Nasjonal Samling 11.08.1943.

¹¹¹⁷ RA: S-3978-Eb-L0069, skriv fra Haug til fung. Politiminister Riisnæs 13.11.1944.

kan være et skriv fra kontorsjef Bergmann 24. november 1943. Bergmann henvendte seg her til Møystad og Olbjørn med ønske om at Andreas Irgens, en tidligere politifullmektig i Politidepartementet som var blitt arrestert i august 1943, skulle slippes ut av tysk fangenskap. Kontorsjefen fastslo at Irgens hadde arbeidet lojalt etter krigsutbruddet, selv om han ikke delte de nye makthavernes politiske oppfatninger. Videre poengterte han at arbeidet i departementet ville bli sterkt skadelidende dersom politifullmektigen forble i tyskernes varetekt.¹¹¹⁸ Slike handlinger innebar likevel ikke nødvendigvis prinsipiell opposisjon mot nasjonalsosialismen som politisk og ideologisk prosjekt. Etter krigen ble det dokumentert at også dedikerte nasjonalsosialister, som Oliver Møystad, sørget for å løslate personer fra norske og tyske fengsler.¹¹¹⁹ Heller ikke på dette punktet fantes det dermed noen skarp front mellom NS-medlemmer og ikke-medlemmer.

Organisert motstand og kontakter med motstandsbevegelsen

Selv om motstanden i Politidepartementet i hovedsak dreide seg om *saksbetinget opposisjon*, kom enkelte aktører i departementet etter hvert i forbindelse med den organiserte motstandsbevegelsen. Særlig fra 1943 og fremover synes den illegale virksomheten å ha blitt trappet opp. På et allment plan må dette sees i sammenheng med krigsutviklingen etter slaget om Stalingrad. Som Semelin påpeker, markerte slaget et vendepunkt for den sivile og militære motstanden i det naziokkuperte Europa. Motstandsvirksomheten innen de enkelte landene fikk i kjølvannet av dreiningen i krigsutviklingen en mer offensiv karakter:

There is pre-Stalingrad and post-Stalingrad resistance. This battle, the first major defeat of the German armies, in February 1943 introduced a fundamental change in people's thinking. [...].¹¹²⁰

I Nederland ledet utsiktene til en nær forestående alliert seier og regimets stadig mer brutale represjonstiltak til at et økende antall mennesker sluttet opp om den organiserte motstandsbevegelsen.¹¹²¹ Den samme tendensen gjorde seg også gjeldende i det okkuperte Norge. For det første skjedde det i siste fase av okkupasjonen en samordning av den sivile og

¹¹¹⁸ RA: S-3978-P-Pb-L0003, «Personalfil August Bergmann», PM Bergmann 24.11.1943.

¹¹¹⁹ Ved nærmere ettersyn viser dette seg å dreie seg om personer som kom fra Møystads hjemsted på Hernes i Elverum. Handlingene fremstår dermed først og fremst som vennetjenester. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 3550, henholdsvis Møystads egenforklaring 23.07.1943, skriv til etterforsker Scott Johnsen fra Oddvar og Ingeborg Steen 7.03.1946, skriv til etterforsker Scott Johnsen fra Ivar Nyberget 6.03.1946, skriv til etterforsker Scott Johnsen fra Petter Paalshaugen 7.03.1946, skriv til etterforsker Scott Johnsen fra Haakon Bekken 4.3.1946, skriv til etterforsker Scott Johnsen fra Magne Eggen 4.03.1946 og skriv til etterforsker Scott Johnsen fra Helge Ness, 4.03.1946.

¹¹²⁰ Semelin, *Unarmed against Hitler*, 33.

¹¹²¹ Marjan Schwegman, «The Netherlands», i Cooke og Shepherd (red.), *European Resistance*, 142.

militære motstandsledelsen.¹¹²² For det andre økte oppslutningen om de illegale organisasjonene betydelig. I løpet av 1943 og første halvdel av 1944 vokste ifølge historikeren Sverre Kjeldstadli Milorg til å omfatte ca. 32 000 mann i landet som helhet.¹¹²³

Samhandlingen mellom motstandselementer i Politidepartementet og de illegale organisasjonene utenfor departementet kan grovt inndeles i to hovedtyper.¹¹²⁴ På den ene siden dreide det seg om enkeltstående, individuelle handlinger for å bistå motstandsorganisasjoner. Under landssvikoppgjøret ble det hevdet om flere aktører i departementet at de i flere tilfeller hadde lekket opplysninger til Hjemmefronten. I en uttalelse under landssvikoppgjøret hevdet en representant for Hjemmefrontens sentrallidelse for eksempel at tidligere forvaltningssjef Kvaal hadde bistått det illegale flyktningarbeidet i en meget prekær situasjon høsten 1943:

På denne tid klikket nemlig alle våre kontakter som vanligvis leverte oss reise-tillatelse-blanketter. Herr Kvaal forsynte oss da med et stort antall generelle reisetillatelse, samt blanketter for tjenestereiser og regulære reiser og skaffet samtidig de nødvendige opplysninger om hvilke nummerserier som på det tidspunkt ble benyttet.»¹¹²⁵

Den andre typen dreier seg om en mer systematisk samhandling med motstandsorganisasjoner utenfor departementet. Under landssviketterforskningen ble særlig to organiserte bindeledd mellom aktører i Politidepartementet og illegale grupper utenfor departementet fremhevet. Det ene var et spionasjenettverk som hadde sin base i Sikkerhetspolitiavdelingen, og som var knyttet til Oslo Milorg. Det andre dreide seg om virksomheten som foregikk omkring avdelingssjef Fritzner i Ordenspolitiets kommandoavdeling frem til august 1944.

Det illegale arbeidet i Sikkerhetspolitiavdelingen synes å ha startet i januar 1943. Ved dette tidspunktet ble Leif Jacobsen – som var tilknyttet Milorgs etterretningstjeneste for distriktet Stor Oslo, EV 13 K – ansatt i departementet.¹¹²⁶ EV 13 K var ledet av brannmannen Reidar Myhre og fungerte i starten som et sikringsorgan for Milorg i Oslo. Etter hvert ble

¹¹²² Grimnes, *Hjemmefrontens ledelse*, 284–320.

¹¹²³ Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene*, 229.

¹¹²⁴ En metodisk bemerkning: Det samlede omfanget lar seg vanskelig oppsummere, ettersom det illegale arbeidet nødvendigvis måtte foregå i det skjulte. Analysen her må i stor utstrekning bygge på etterkrigsberetninger. Her oppstår det vanskelige kildekritiske problemstillinger. For det første hadde aktørene interesser av å stille seg selv i et best mulig lys. For det andre er beretningene ofte upresise: Det er ofte uklart om det siktes til enkelttjenester eller systematisk kontakt med motstandskretser over tid. Jeg har i det følgende i liten grad anvendt de landssvikmistenktes egenforklaringer, og i stedet bygd på beretninger fra andre aktører. I tillegg har beretningene blitt lest opp mot hverandre. Se her også de mer overordnede metodiske refleksjonene som foreligger i kap. 1 i avhandlingen.

¹¹²⁵ RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 3611, skriv fra Hjemmefrontens sentrallidelse v. Ove Corneliussen 9.06.1945. Et annet eksempel er kontorsjef Lysbakken, som ble hevdet å ha hjulpet Hjemmefronten med opplysninger ved flere tilfeller: RA: Oslo politikammer, påtaleunntatelse 8869, uttalelse Th. Haukenes 24.09.1945.

¹¹²⁶ RA: Oslo politikammer: L-dom 1722, forklaring Leif Jacobsen 10.10.1945.

arbeidsfeltet utvidet til å omfatte også militær etterretning.¹¹²⁷ Organisasjonen knyttet i denne forbindelse til seg en rekke kontakter blant annet innen Sikkerhetsdienst og Statspolitiet.¹¹²⁸ Jacobsen hadde etter egne utsagn vært i befatning med illegalt arbeid siden mars 1943 og begynte i Politidepartementet etter godkjennelse fra sine overordnede innen Milorg.¹¹²⁹ Etter at han ble ansatt i departementet, synes Jacobsen å ha bygd opp et lite, organisert nettverk som bestod fortrinnsvis av underordnede funksjonærer: blant dem politikonstabel Carl Fleischer og forværelsesdame Sissel Knudsen. Knudsen ble arrestert i januar 1945 og ble deretter utsatt for tortur av Gestapo.¹¹³⁰ Etter at Statspolitiavdelingen i Politidepartementet ble dannet i årsskiftet 1943/44, ble også NS-medlemmet John Høgsve, som arbeidet ved Personalkontoret i den nye avdelingen, rekruttert til det illegale etterretningsarbeidet.¹¹³¹

Hvordan arbeidet det illegale etterretningsnettverket i Sikkerhetspolitiavdelingen mer konkret? Ettersom Høgsve hadde vært NS-medlem og arbeidet i Statspolitiet før han tiltrådte i Politidepartementet, ble han etterforsket for landssvik etter okkupasjonen.

Etterforskningsaken rommer flere vitneuttalelser som til sammen gir forholdsvis utførlige opplysninger. I en rapport fra tidligere EV-leder Reidar Myhre, ble det fastslått at Høgsve hadde deltatt i konferanser med Marthinsen og andre sentrale NS-embetsmenn. Referatene herfra ble deretter kopiert og videresendt til Oslo Milorgs etterretningsapparat. Også Knudsen synes å ha spilt en helt sentral rolle i dette lekkasjearbeidet. Ifølge journalisten Steinar Brauteset tok hun kopier av de daglige rapportene som gikk fra Sipo-leder Marthinsen til politiminister Lie, som deretter ble videreformidlet til EV-ledelsen.¹¹³² Nettverket hadde også videreformidlet informasjon om viktige enkeltsaker, blant annet Eilifsen-dommen. Videre

¹¹²⁷ Ragnar Ulstein, *Etterretningstjenesten i Norge, bind 2. Harde år* (Oslo: Cappelen 1990), 233

¹¹²⁸ Ulstein, *Etterretningstjenesten i Norge*, 233; Odd Øyen og Andreas Hauge, *Milorg D13 i kamp. Episoder fra det hemmelige motstandsarbeidet i Oslo og omegn under okkupasjonen nedtegnet etter Milorg-rapporter og personlige beretninger* (Oslo: Orion 2007), 45–52 og Arnfinn Moland og Terje Diesen, *Milorg i Stor-Oslo. Distrikt 13s historie* (Oslo: Orion 1997), 191–196.

¹¹²⁹ RA: Oslo politikammer, L-dom 3383, rapport avgitt av Leif Jacobsen, Berlin 23.02-1947 og RA: Oslo politikammer, L-dom 1722, forklaring Leif Jacobsen 10.10.1945

¹¹³⁰ Steinar Brauteset, *Gestapooffiseren Fehmer. Milorgs farligste fiende* (Oslo: Cappelen 1986), 101 og Rødder, *Min ære er troskap*, 190.

¹¹³¹ Etter krigen fremstilte Jacobsen rekrutteringen av Høgsve på følgende måte: «I desember 1943 fikk jeg beskjed om at en del folk fra Statspolitiet skulle overføres til Politidepartementet, Sikkerhetspolitiets forvaltningsavdeling. Jeg hadde bange anelser i den anledning og fryktet for at mitt illegale arbeide innen departementet ville bli lammet p.g.a de nye forhold. Jeg satte straks i gang undersøkelser for å finne ut hvem som skulle overføres, da jeg aktet å søke meg over til det kontor hvor jeg kunne gjøre mest mulig nytte for meg som spion. Personlig undersøkte jeg hver enkelts forhold politisk sett og fant snart ut at Høgsve var en mann som en kunne få bruk for samtidig som jeg forstod at han kunne holde tett. Etter konferanse med mine nærmeste overordnede i EV 13000/dvs etterretningssjefen i Oslo omegn EV 13000 K/ ble vi enige om at Høgsve skulle forespørres om han var villig til å drive illegalt arbeide direkte under meg. Jeg sonderter terrenget litt og kom av og til med antydninger om illegalt arbeide. Høgsve virket interessert og når jeg spurte ham direkte var han straks villig uten spørsmål eller betingelser.» RA: Oslo politikammer, L-dom 1722, uttalelse Jacobsen 19.6.1945.

¹¹³² Brauteset, *Gestapooffiseren Fehmer*, 101.

hadde det anskaffet en oversikt over Statspolitiets væpnede styrker og adresselister over Stapo-personale.¹¹³³ Det viktigste formålet med nettverket var følgelig å innhente informasjon om den nazistiske politiledelsens planer om motstandsbekjempelse. I tillegg arbeidet det for å bistå det kommende landssvikoppgjøret, ved å fremskaffe materiale om politifolk som hadde støttet aktivt opp om okkupasjonsmakten.

Motstandsvirksomheten omkring avdelingssjef Fritzner i Ordenspolitiets kommandoavdeling er vanskeligere å vurdere. Som tidligere nevnt, arresterte Det tyske sikkerhetspolitiet Fritzner i slutten av august 1944 for å ha vært involvert i illegal virksomhet. I flere beretninger etter krigens slutt ble avdelingssjefen på bakgrunn av dette fremstilt som en edderkopp i et omfattende, skjult motstandsnettverk. I et skriv i forbindelse med etterforskningen av Fritzners sak fra desember 1945 fastslo statsadvokat Ragnar Christophersen at den tidligere avdelingssjefen hadde etablert «et utstrakt illegalt samarbeid med sine underordnede i politidepartementet [...]»¹¹³⁴

Materialet som foreligger etter etterforskningen av Fritzner er mangelfullt og uoversiktlig. En rekke dokumenter er samlet i Berentsens bok *Ola Fritzner. En norsk kapteins kamp før og etter frigjøringen*. Berentsens bok er imidlertid et forsvarsskrift for Fritzner, og utvalget er følgelig ikke innsamlet på nøytralt grunnlag.¹¹³⁵ I tillegg er forklaringene som ble fremsatt i saken usedvanlige sprikende. Lagmannsrettssakfører Ole Borge beskrev for eksempel Fritzner som en typisk «roer», som søkte å komme seg tørrskodd i land etter hvert som krigsutviklingen gikk i Hitler-regimets disfavør.¹¹³⁶ Fritzner og hans tilhengere hevdet derimot at avdelingssjefen hadde vært engasjert i motstandsarbeid fra begynnelsen av. I Berentsens forsvarsskrift ble det fastslått at Fritzner tok stilling i politiet og gikk inn i Nasjonal Samling høsten 1940 for å gjøre en innsats for Norge og den norske befolkningen. Dette skjulte spillet ble videre hevdet å ha foregått med tillatelse fra to høytstående og betrodde aktører: general Otto Ruge og fylkesmann Ingolf Christensen.¹¹³⁷ Hensikten var at Fritzner skulle fungere som Administrasjonsrådets «muldvarp» i politiet, for å forhindre en utvikling i unasjonalt retning.¹¹³⁸

¹¹³³ RA: Oslo politikammer: L-dom 1722, uttalelse Reidar Myhre (under dekknavnet Sigurd Knutsen) 19.6.1945; uttalelse Leif Jacobsen, 10.10.1945. 190.

¹¹³⁴ Skriv Ragnar Christophersen, 8.12.1945, i Berentsen, *Ola Fritzner*, 273.

¹¹³⁵ Forfatteren selv innrømmer at «noe av materialet er forkortet» og at «meget betydningsløst stoff er sløyfet». Berentsen, *Ola Fritzner*, 139.

¹¹³⁶ RA: Oslo politikammer, henlagt bevisets stilling 2911, avhør Ole Borge 24.10.1945.

¹¹³⁷ Berentsen, *Ola Fritzner*, 72–76.

¹¹³⁸ Berentsen, *Ola Fritzner*, 76–77.

Berentsens versjon er i enkelte historiske fremstillinger blitt viderefremmet helt reservasjonsløst.¹¹³⁹ Dette er av flere grunner problematisk. Det hersker riktignok liten tvil om at Fritzner, som mange andre NS-embetsmenn i Politidepartementet, forsøkte å bremse de mest radikale nazifiseringsfremstøtene som ble fremmet fra partihold.¹¹⁴⁰ Avdelingssjefen bisto utvilsomt også i flere tilfeller nordmenn i fangenskap, ved å anvende seg av kontakter innen Det tyske sikkerhetspolitiet.¹¹⁴¹ Det hersker heller ikke tvil om at Fritzner ble involvert i illegal virksomhet *utover okkupasjonen*. Det som derimot er uklart, er når dette arbeidet kom i gang og i hvilken utstrekning Fritzner ledet en *organisert* motstandsvirksomhet. Påstandene om at avdelingssjefen gikk inn i politiet og i Nasjonal Samling for å bedrive spionasje for motstands-Norge er høyst tvilsom. For det første spilte Christensen, som Fritzner hevdet å ha handlet på oppdrag fra – og som døde under okkupasjonen – ingen sentral rolle i oppbyggingen av den sivile og militære motstandsbevegelsen.¹¹⁴² For det andre var mange av vitneuttalelsene til Fritzners fordel innholdsmessig sett svært vage. Bistandshandlinger og forsøk på å bremse Nasjonal Samlings krav om politiske utskiftninger innen politietaten ble sidestilt med organisert illegal virksomhet,¹¹⁴³ og anvendt som bevis på at Fritzner inntok en prinsippfast antinazistisk gjennom *helle* okkupasjonen. Slike handlinger ble imidlertid – som tidligere påpekt – utført av mange av de ledende embetsmennene i Politidepartementet, i visse situasjoner også av overbeviste nasjonalsosialister.

En mer plausibel tolkning er etter mitt syn den følgende: Det hersker liten tvil om Fritzner kom i kontakt med motstandsgrupper i løpet av okkupasjonen, og at han bisto Hjemmefronten på viktige områder. Fremstillingen av avdelingssjefen som en prinsipiell

¹¹³⁹ I sin studie av det norske politiet under okkupasjonen gjentar Arnli Fritzners forklaring punkt for punkt uten kildekritiske merknader. Arnlis fremstilling bygger rent empirisk også gjennomgående på Berentsens forsvarsskrift. Dette gjentas også i Vegard Sæthers mer nylig utgitte bok om de norske frontøstrene. Se Arnli, *Det norske politi*, 62–69 og 161; Vegard Sæther, *Frontøstre. Norske kvinner under hakekorset* (Oslo: Cappelen 2015), 156.

¹¹⁴⁰ Som påpekt tidligere, førte Kommandoavdelingen en linje som i mindre grad tok politiske hensyn enn det som var ønsket fra partihold. Kontorsjef Lysbakken, som spilte en særlig sentral rolle i arbeidet med personalpolitiske spørsmål, hevdet etter krigen at Fritzner støttet hans moderate linje fullt ut. Se Lysbakkens forklaring i Fritzner-saken (dato ikke tatt med), trykt i Berentsen, *Ola Fritzner*, 222–223. Se også kap. 5 i avhandlingen.

¹¹⁴¹ Flere sentrale representanter for det tyske politiapparatet i Norge, blant dem Wilhelm Esser, Hermann Wilhelm Bruns og Siegfried Wolfgang Fehmer, hevdet under landssviketterforskningen at Fritzner hadde benyttet sine gode tyske kontakter flittig for å tale fengslede nordmenns sak. En rekke vitner hevdet å ha fått bistand fra Fritzner i denne forbindelse. Se Essers forklaring i Fritzner-saken 25.10.1945, Bruns forklaring i Fritzner-saken (dato ikke angitt) og Fehmers forklaring i Fritzner-saken 25.10.1945, alle trykt i Berentsen, *Ola Fritzner*, 242–248. En rekke vitner hevdet også å ha fått Fritzners bistand: Se erklæring fra Johanna Landmark Skaar og Fritz Skaar 17.05.1945 og rapport Astrid Diesen (dato ikke oppgitt), begge i Berentsen, *Ola Fritzner*, 152–154; 158–159.

¹¹⁴² Se «Ingolf Elster Christensen», https://nbl.sn.no/Ingolf_Elster_Christensen (besøkt 16.01.2016).

¹¹⁴³ Løytnant Per Øvrebø hevdet f.eks. at Fritzner under okkupasjonen hadde vært av den oppfatning at det gjaldt å beskytte politiet i Oslo mot Hirden og at han hadde gått inn i NS for å «verne norske interesser». Se Øvrebøs forklaring 14.05.1945, trykt i Berentsen, *Ola Fritzner*, 146–147.

antifascistisk motstandsaktør som arbeidet illegalt fra høsten 1940 frem til arrestasjonen i 1944, synes imidlertid å være en etterkonstruksjon. Derimot er det sannsynlig at Fritzner ønsket å opprettholde en velfungerende norsk politietat, og at han – som mange andre innen Politidepartementet – reagerte på NS-fremstøt som undergravde politiet faglig. Etter hvert som presset tiltok, er det nærliggende å slutte at avdelingssjefens motvilje mot nasjonalsosialismen økte i styrke, og senest fra 1942 synes han å ha vært i kontakt med aktører som hadde tilknytning til illegale organisasjoner. Etter krigen bekreftet kriminalkonstabel Einar Hjellemo, som arbeidet ved det såkalte Idrettskontoret (senere Sambandskontoret) i Stockholm, at Fritzner hadde fungert som hans kontaktmann i Politidepartementet frem til august 1943, da Hjellemo ble arrestert. Idrettskontoret fungerte blant annet som et kurer- og forbindelseskantor til det okkuperte Norge.¹¹⁴⁴ Før dette hadde han også samarbeidet med en annen aktør i motstandsbevegelsen, Konrad Hauge. Fritzner hadde ifølge Hjellemo «utvilsomt vært medvirkende ved løslatelser av arresterte». I tillegg hadde han gitt meldinger om forsterkning av bevoktningen i grensesoner, som hadde vært av avgjørende betydning for den illegale kureraktivitet.¹¹⁴⁵

Samtidig som han hadde kontakt med Hjellemo, fungerte Fritzner ifølge historikeren Tore Pryser, også som hemmelig kontaktmann til den amerikanske etterretningsorganisasjonen OSS. Amerikanere hadde ifølge Pryser, blinket ut Fritzner som agent senest i mars 1942, og etter hvert fikk han en betydningsfull rolle i det amerikanske spionasjearbeidet. Fremgangsmåten var at Fritzner brukte sitt kontaktnett på tysk side – særlig SS Hauptsturmführer Siegfried Fehmer – til å fremskaffe opplysninger.¹¹⁴⁶ Dokumenter fra saken mot Fritzner tyder på at Prysers teori stemmer. 9. oktober 1945 ble landssvikpolitiet oppsøkt av major Melvin O. Benson i The American Intelligence Service. Her ble det notert at det amerikanske etterretningsvesenet ønsket å påpeke at det under krigen hadde hatt «stor nytte av de opplysninger kaptein Fritzner hadde skaffet det».¹¹⁴⁷

Motstandsnettverket i Sikkerhetspolitiavdelingen og Fritznors virksomhet viser at det selv i sterkt NS-dominerte grener av statsadministrasjonen kunne eksistere skjulte lommer av motstandsvirksomhet. For enkeltpersoner som var rammet av den nasjonalsosialistiske

¹¹⁴⁴ Navnet «Idrettskontoret» var ment å dekke over kontorets egentlige oppgave. Kontoret kom ifølge Grimnes til å utføre en meget effektiv forbindelsetjeneste for den illegale hundreguppen, en etterretningsgruppe ledet av Morits Skaugen, som hadde særlig gode forbindelser til England. Ole Kristian Grimnes, *Et flyktningssamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–45* (Oslo: Aschehoug 1969), 208–209. Se også Ulstein, *Etterretningstjenesten i Norge*, bind 2, 299.

¹¹⁴⁵ Forklaring Hjellemo 19.06.1945, trykt i Berentsen, *Ola Fritzner*, 151–152.

¹¹⁴⁶ Tore Pryser, *USAs hemmelige agenter. Den amerikanske etterretningstjenesten* (Oslo: Universitetsforlaget, cop. 2010), 107–113, sitat 110.

¹¹⁴⁷ RA: Oslo politikammer, henl. et. bevisets still. hnr. 3901, notat Landssvikpolitiet 9.10.1945.

represjonspolitikken, hadde dette åpenbart betydning. Et ukjent, men ikke ubetydelig antall personer *ble* hjulpet ut av tyske og norske fengsler takket være inngrep fra embets- og tjenestemenn i Politidepartementet. Opplysningene som ble lekket fra Sikkerhetspolitiavdelingen, bidro utvilsomt også til at Hjemmefronten kunne sette seg inn i den nazistiske politiledelsens planer. Motstandsvirksomheten i Politidepartementet – og betydningen av motstanden – bør likevel ikke overdrives. Det dreide seg *først og fremst* om en saksbestemt og situasjonsbetinget motstand, som i liten grad rettet seg mot nazifiseringen og represjonspolitikken på prinsipielt grunnlag. En viktig forklaring synes her å være nettopp den *institusjonelle rammen* embets- og tjenestemennene arbeidet innenfor. Det faktum at departementet var under sterk kontroll fra de mest ytterliggående instansene på tysk side, og at det store flertallet av ledende posisjoner etter hvert ble overtatt av NS-medlemmer, skapte begrenset rom for kollektiv opposisjonell handling. Motstanden begrenset seg til å bli *skadedependende*.

7.3 Pragmatisk kollaborasjon og motstand: Forsyningsdepartementet

Embets- og tjenestemennene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) som ikke sympatiserte med NS og nasjonalsosialismen arbeidet under helt andre vilkår enn ikke-NS-erne innen Politidepartementet. Ikke bare var Forsyningsdepartementet den første tiden etter 25. september 1940 ledet av en statsråd som ikke var partimedlem. Departementet befattet seg også med et saksområde som bare i begrenset utstrekning var knyttet til det nasjonalsosialistiske omformingsprosjektet.

Hvilke former antok motstanden i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), og hvordan ble den kombinert med pragmatisk kollaborasjon med den tyske okkupasjonsmakten? Vokste det frem en kollektiv mobilisering mot Nasjonal Samling og partiets politiske krav blant embets- og tjenestemennene innenfor denne delen av sentraladministrasjonen? Hvordan påvirket nazifiseringen av departementet etter Statsakten motstandens uttrykksformer og forutsetninger? Og i hvilken grad etablerte de motstandsinnstilte aktørene som arbeidet i forsyningssektoren kontakt med den organiserte motstandsbevegelsen?

I en studie som omhandler samarbeidet mellom næringslivet og okkupasjonsmakten i 1940, trekker historikeren Jon Vea den konklusjon at økonomiske forhold og næringslivet i stor utstrekning ble holdt utenfor motstandsbegrepet både i begynnelsen av og i senere faser av okkupasjonen. Vea hevder at det oppstod en dobbeltholdning innen næringslivet som også

smittet over på sentraladministrasjonen. Her ble det markert en tydelig avstand til NS og nazifiseringen. Samtidig ble et nært samarbeid på det økonomiske området oppfattet som akseptert.¹¹⁴⁸

En annerledes konklusjon er fremlagt i Foss' arbeid om motstanden innen Direktoratet for proviantering og rasjonering. Foss hevder at det ikke var snakk om noen positiv samarbeidsvilje blant embets- og tjenestemennene i direktoratet. Kollaborasjonen med okkupasjonsmakten dreide seg først og fremst om et *nødvendig minimumssamarbeid*:

Det vil si at samarbeidet ble begrenset til det strengt nødvendige og en gikk inn for å holde mest mulig av lagre og produksjon tilbake for norske formål og behov. Vi kan vel kanskje si at direktoratets folk samarbeidet for å gjøre motstand.¹¹⁴⁹

Både Veas og Foss' betraktninger belyser etter mitt syn sentrale aspekter ved utviklingen innen Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) etter 25. september 1940, riktignok på hver sin måte. Det er liten tvil om at den *åpne motstanden* her i stor grad rettet seg mot Nasjonal Samling. I motsetning til i Politidepartementet utviklet det seg etter 25. september 1940 en sterk kollektiv front mot NS og partiets fremstøt. Etter hvert som Forsyningsdepartementet delvis ble nazifisert, ble det vanskeligere å opprettholde en samlet front i departementet som helhet. Nazifiseringen virket *motstandsdempende*.

Den åpne motstanden mot Nasjonal Samling ble kombinert med en pragmatisk begrunnet kollaborasjon med tyskerne. En forutsetning for at motstanden mot NS kunne føres åpenlyst, var nettopp at sentrale representanter for Reichskommissariat betraktet samarbeidet med ikke-nazistiske fagfolk ikke bare som velfungerende, men også i stor utstrekning som nødvendig. Ikke-NS-erne i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) søkte som vi skal se, aktivt å spille Reichskommissariat opp mot NS. Kjernen i argumentasjonen her var nettopp at en økt NS-innflytelse ville svekke departementets faglige arbeid og dermed undergrave den nødvendige samhandlingen for å sikre norske og tyske interesser. Den pragmatiske kollaborasjonen med tyskerne kan dermed sies å ha skapt et *handlingsrom* for åpen motstand mot NS og partiets fremstøt.

Ved siden av den åpne motstanden mot Nasjonal Samling fantes det også skjulte former for motstandsvirksomhet innen Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet. Dette dreide seg til dels om strategier for å sikre flest mulig forsyninger til den norske befolkningen og minst mulig til tyskerne. Videre handlet det om kontakt med og bistand til den organiserte motstandsbevegelsen. Særlig innen Direktoratet for

¹¹⁴⁸ Veas, *Næringsliv og holdninger i 1940*, 161–162.

¹¹⁴⁹ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 53.

proviantering og rasjonering synes en slik illegal motstandsvirksomhet å ha foregått i betydelig omfang. Her hadde den også støtte fra den øverste embetsledelsen.

Første fase etter 25. september 1940

Som nevnt tidligere, vokste det ikke frem noen kollektiv motstandslinje mot Nasjonal Samling innen Politidepartementet den første tiden etter 25. september 1940. Embets- og tjenestemennene i Forsyningsdepartementet tok derimot fra tidlig av til motmæle mot partiets fremstøt. Motstanden mot NS i tiden frem til Statsakten hadde tre overordnede kjennetegn. For det første var den *kollektiv*, i den forstand at embets- og tjenestemennene i departementet reagerte samlet mot Nasjonal Samlings krav. For det andre var den støttet ovenfra, både av statsråden og av de ledende embetsmennene på nivået under statsråden. For det tredje ble motstanden mot NS fra starten av kombinert med en pragmatisk kollaborasjon med den tyske okkupasjonsmakten. Denne var en avgjørende forutsetning for at den kunne foregå åpent og i en betydelig utstrekning.

Et materiale som gir et særlig godt innblikk i hvordan mobiliseringen mot NS foregikk mens Forsyningsdepartementet var under ledelse av Ravner, er en serie skriv fra Hildischs rapportører i Forsyningsdepartementet fra tiden mellom august og september 1941.¹¹⁵⁰ Rapportørene uttrykte en sterk forbitrelse over de politiske forholdene i departementet. Det ble hevdet at de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene arbeidet systematisk for å isolere NS-medlemmer, og at de motarbeidet Nasjonal Samlings politiske krav også på en rekke andre områder. 3. september 1941 ble det for eksempel klaget over to sekretærer som hadde nektet å sitte sammen med et NS-medlem i frokostværelset, «antakelig etter avtale med andre funksjonærer».¹¹⁵¹ 6. september 1941 ble det rapportert at NS-plakater som var blitt hengt opp i departementet hadde blitt fjernet, til «den reneste 'kongejubel' og 'victory' stemning blant Jøssingene i de forskjellige privatkontorer [...]».¹¹⁵² Samtidig ble det slått fast at embets- og tjenestemennene i departementet arbeidet for å forhindre enhver NS-innflytelse. «Jøssingenes planer med Forsyningsdepartementet», konkluderte rapportørene «er praktisk talt lykkes»:

¹¹⁵⁰ Også andre, liknende dokumenter foreligger og kunne vært anvendt. Et eksempel er et skriv fra daværende sekretær og senere kontorsjef Bohre til Quislings førerkanselli våren 1941. Bohre hevdet her at Forsyningsdepartementet var en «kompakt blok» av «NS-hatere og tysk-hatere». Dette gjaldt også embetsmennene i overordnede stillinger. Se RA: S-1006-D-Da-L00028, mappe merket «Forsyningsdepartementet diverse», notat fra Bohre til førerkanselliet 29.04.1941.

¹¹⁵¹ RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 3.09.1941. NS-mannen, ble det fastslått videre, var nå «meget nedslått over at motstanderne 'fortsatt får drive sitt spill, stadig frekkere og frekkere'».

¹¹⁵² RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 6.09.1941.

Ingen NS folk ansettes i nye stillinger. De NS folk som er i departementet «overflyttes», fryses ut eller uskadeliggjøres på annen måte. På den annen side har «pålitelige demokrater» etterhvert fått de ledende og godt betalte stillinger.¹¹⁵³

Rapportørene fastslo også at mobiliseringen mot NS hadde full støtte fra ledelsen i departementet, fra statsråd Ravner så vel som andre høytstående embetsmenn. I månedsskiftet september/oktober 1941 ble det hevdet at Ravner gikk inn for å sabotere «den nye tid», ettersom han hadde tatt til orde for å fjerne NS-plakater:

Når «funksjonærenes arbeidsro» herefter ikke skal forstyrres av N. S. plakater, får man håpe at de i sitt arbeide heller ikke «distraheres» for meget av de cyclerende svenske aviser og hektograferte smedeskrift om nasjonalsosialismen. Når det offisielt uttrykkelig er sagt, at den nye tid bygger på de nasjonalsosialistiske ideer, er det vanskelig å forstå at departementets chef – efter det som er skjedd videre – skal måtte fornekte denne utvikling for å kunne tjene landets interesser.¹¹⁵⁴

I en annen rapport, fra 3. september 1941, ble det klaget over at avdelingssjefene og kontorsjefene i departementet hadde gått i bresjen for å

undertegne en henstilling til de tyske om å hindre at NS skaper uro i næringslivet. Alt skal gå så bra, når man bare får den nødvendige støtte i kampen mot nasjonalsosialismen.¹¹⁵⁵

Inntrykket om at Forsyningsdepartementet under Ravners ledelse arbeidet systematisk for å trenere NS' fremstøt, styrkes når blikket rettes mot departementets praksis i perioden. Da det ble ansatt forsyningsinspektører i alle fylker i 1941, sørget Forsyningsdepartementet – ved Direktoratet for proviantering og rasjonering – for at så godt som ingen av dem var NS-medlemmer. Av totalt 18 inspektører var kun én tilknyttet Nasjonal Samling.¹¹⁵⁶ Det samme mønsteret fremgår også av departementets personalpolitikk. I tidsrommet mellom 25. september 1940 og 1. februar 1942 ble personalstaben i Forsyningsdepartementet som nevnt sterkt utvidet, men Nasjonal Samlings innflytelse forble minimal.¹¹⁵⁷ Et tredje eksempel som peker i tilsvarende retning, er knyttet til kontrollen over forsyningsnemndene. Ravner og Forsyningsdepartementet gikk her aktivt inn for å forhindre at nemndene ble lagt under det nyopprettede Innenriksdepartementet. Hensikt her var åpenbart å forhindre Nasjonal Samling i å oppnå innflytelse.¹¹⁵⁸

¹¹⁵³ RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 6.09.1941.

¹¹⁵⁴ RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 29.09.1941.

¹¹⁵⁵ RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 3.09.1941.

¹¹⁵⁶ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 96.

¹¹⁵⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4201, eske 2, uttalelse Schei 3.06.1947. Ansettelsessakene ble avgjort nettopp av Ravner.

¹¹⁵⁸ I et rundskriv til fylkesmennene fra 17. desember 1941 ble det fastslått at medlemmer og fylkesforsyningene ikke noe tilfelle kunne løses fra sine verv uten at dette var avklart med Forsyningsdepartementet. RA: Oslo

Hvordan kunne motstanden mot NS artikuleres åpent uten at det fikk konsekvenser for embets- og tjenestemennene som var involvert? En helt avgjørende årsak var utvilsomt embets- og tjenestemennenes forhold til Reichskommissariat.¹¹⁵⁹ Det er tidligere blitt påpekt at Reichskommissariat hadde interesser av å opprettholde et velfungerende forsyningsapparat på norsk side for å sikre ro og orden og få størst mulig økonomisk utbytte. Her oppstod det et *interessesammenfall* mellom den tyske okkupasjonsmakten og norske ikke-nazistiske embets- og tjenestemenn.¹¹⁶⁰ De sentrale aktører i Reichskommissariat var åpenbart også fornøyde med samarbeidet med i hvert fall flere av de ledende ikke-NS-erne i departementet. I et internskriv fra høsten 1943, skrevet av avdelingssjef Blankenhagel i *Abteilung Ernährung und Landwirtschaft*, ble det fastslått at utskiftningen av Ravner etter Statsakten utgjorde et «*schmerzliche* offer» sett fra et tysk ståsted:

immerhin verlor ich Ravner auf meinem Gebiet den Mann, der in vier Jahren vor dem Kriege die gesamten Grundlagen der Versorgungswirtschaft Norwegens für den Krieg aufgebaut hatte und derein erster Kenner dieser Materie war.¹¹⁶¹

Den i stor utstrekning nødvendige kollaborasjonen med den tyske okkupasjonsmakten skapte også i Forsyningsdepartementet vanskelige dilemmaer. Ved å bli i sine stillinger kunne embets- og tjenestemennene holde skansen mot NS og fremme norske forsyningsinteresser. Samarbeidet med tyskerne bidro imidlertid *også* til å styrke den tyske krigsmaktens økonomiske potensial på viktige områder. Et konkret eksempel kan være illustrerende. Høsten 1940 fremsatte Reichskommissariat krav om leveranser av sildemel fra Norge. Ved samme tidspunkt foregikk det også forhandlinger om levering av korn fra Tyskland. Direktoratet for proviantering og rasjonering kom dermed i en posisjon hvor det vanskelig lot seg gjøre å ta til motmæle mot tyske krav, ettersom kornforsyningene var av livsviktig betydning sett ut ifra et norsk utgangspunkt. Resultatet var at det ble inngått en avtale som gikk ut på at Norge skulle beholde 55 000 tonn sildemel per år til å dekke eget forbruk, mens den øvrige del av produksjonen skulle eksporteres til Tyskland. Forsyningsdepartementet kunne i denne saken

politikammer, L-dom 4201, eske 2, rundskriv til fylkesmennene 17.12.1941 og uttalelse Andreas Schei 3.06.1947.

¹¹⁵⁹ Et komparativt poeng: I en studie av motstandens utvikling i Nederland konkluderer historiker Dick van Galen Last med at motstanden i den første fasen av okkupasjonen først og fremst rettet seg mot hjemlige kollaboratører. Samme mønster utviklet seg innen Forsyningsdepartementet i tiden frem til Statsakten. Dick van Galen Last, «The Netherlands», i Moore (red.), *Resistance*, 193.

¹¹⁶⁰ Jf. Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 49, samt kap. 4 i denne avhandlingen.

¹¹⁶¹ RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, skriv fra Blankenhagel til Reichskommissar (via Otte) 8.10.1943. En liknende oppfatning av Ravner og de ikke-nazistiske embetsmennene på nivået under ministeren synes også å ha eksistert hos Otte. Se RA: RAFA-3915, L-0025, mappe merket «Carlo Otte», erklæring Otte november 1945.

ikke sette forhandlingene på spissen og måtte gå med på de tyske kravene i betydelig utstrekning.¹¹⁶²

I visse tilfeller inntok de sentrale embetsmennene i departementet også en samarbeidslinje overfor tyskerne som var av en slik karakter at den ble oppfattet som utilbørlig etter krigen. Det tydeligste eksemplet her er den første direktøren innen Direktoratet for industriforsyning den første tiden etter 25. september 1940, Alf Bryn. Bryn ble som tidligere bemerket arrestert av Gestapo sensommeren 1941. Han synes også – som de andre ledende aktørene innen det daværende Forsyningsdepartementet – å ha vært kritisk innstilt til Nasjonal Samling.¹¹⁶³ Bryn synes likevel å ha ført en særlig aktiv, tyskvennlig linje. Etter krigen hevdet provianteringsdirektør Schei at Bryn hadde lagt an en kameratslig tone overfor tyskerne.¹¹⁶⁴ I undersøkelser foretatt i Stockholm under krigen, ble det også fastslått at den tidligere direktøren hadde vært for imøtekommende overfor tyskerne, og at han dermed var å oppfatte som stripete.¹¹⁶⁵ Motivet fra Bryns side, ble det poengtert videre, var ikke nødvendigvis bare tyskvennlige holdninger, men syntes også å skyldes et oppriktig ønske om å sikre norske interesser. I denne saken kommer dilemmaene som var knyttet til grensene for pragmatisk kollaborasjon, følgelig svært klart til syne.¹¹⁶⁶

Et viktig poeng er like fullt at kollaborasjonen med Reichskommissariat skapte *et handlingsrom for motstand mot NS*. Embets- og tjenestemennene i Forsyningsdepartementet, Bryn inkludert,¹¹⁶⁷ synes å ha arbeidet bevisst og aktivt for å sette den tyske okkupasjonsmakten opp mot Nasjonal Samling. Enkelte NS-aksjoner – som for eksempel Hirdens okkupasjon av Forsyningsdepartementet høsten 1941 – synes også å ha blitt stoppet med tysk støtte.¹¹⁶⁸ Etter Statsakten 1. februar ble linjen med kollektiv motstand mot NS via pragmatisk kollaborasjon med tyskerne opprettholdt innen deler av departementet. I andre enheter i departementet, hvor NS vant økt innflytelse, ble forutsetningene for å bedrive

¹¹⁶² Se St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 38, samt Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 31.

¹¹⁶³ Se RA: Oslo politikammer, henlagt død anr.10454, avhør Andreas Schei 5.07.1945. Schei hevder at Bryn pleide privat omgang med tyskerne, men at han var klar motstander av NS. Også kommunikasjonsdirektør Ole Berg hevdet at Bryn førte en klar linje overfor NS. RA: Oslo politikammer, henlagt død anr. 10454, notat Einar Løchen (Stockholm) 13.05.1944, med henvisning til uttalelser fra Berg.

¹¹⁶⁴ Se RA: Oslo politikammer, henlagt død anr. 10454, forklaring Schei 19.01.1946.

¹¹⁶⁵ Se RA: Oslo politikammer, henlagt død anr. 10454, notat Einar Løchen (Stockholm) 13.05.1944, med referanse til uttalelser fra Berg; notat Einar Løchen (Stockholm), 6.06.1944, med referanse til samtale med disponent Åge Bjerring; notat om Bryn av Einar Løchen, 10.06.1944.

¹¹⁶⁶ RA: Oslo politikammer, henlagt død anr. 10454, notat om Bryn fra Einar Løchen 10.06.1944.

¹¹⁶⁷ I en vitneforklaring etter krigen hevdet Frantz Wilhelm Müller, som hadde arbeidet i sekretariatet i Industriforsyningsdirektoratet under okkupasjonen, at Bryn bl.a. var dyktig til å sette tyskerne og NS opp mot hverandre. Se RA: Oslo politikammer, henlagt død anr. 10454, forklaring Frantz W. Müller 6.03.1946.

¹¹⁶⁸ Se RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, rapport til Hildisch 3.09.1941.

motstandsarbeid etter hvert langt vanskeligere. Hovedårsaken til dette var at den politiske kontrollen over embets- og tjenestemennenes virksomhet ble betydelig styrket.

Motstand etter nazifiseringen: Industriforsyningsdirektoratet

Utskiftningen av Ravner med Blehr 1. februar 1942 bidro utvilsomt til å øke det interne nazifiseringspresset i Forsyningsdepartementet. Som vi har sett, arbeidet særlig Ministerkontoret under kontorsjef Bohre aktivt for å bekjempe motstandstendenser i departementet. Etter hvert fikk partiet også økt innflytelse innen enkelte fagenheter.¹¹⁶⁹

Hvordan utviklet motstanden seg i de delene av Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) der NS-medlemmer etter hvert tok over ledende posisjoner? Her er det nærliggende å fokusere på Direktoratet for industriforsyning, som var den fagenheten som fikk sterkest NS-preg. Fortsatte embets- og tjenestemennene i direktoratet å føre en aktiv, kollektiv motstandslinje?

På et generelt plan hersker det liten tvil om at NS-fiendtlige holdninger fortsatte å ha sterkt nedslagsfelt blant flertallet av embets- og tjenestemennene innen Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet også etter Statsakten. Mot slutten av 1943 utarbeidet det illegale embets- og tjenestemannsutvalget en statistikk over de politiske forholdene innen departementene, som regnet opp antallet NS-medlemmer, «stripete» og «politisk upålitelige». Bare to av 628 embets- og tjenestemenn i det daværende Næringsdepartementet ble klassifisert som politisk tvilsomme.¹¹⁷⁰ Etter krigen ble det også konkludert med at de førkrigsansatte embets- og tjenestemennene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) gjennomgående hadde holdt seg til den rette linje. Ifølge en stortingsmelding fra 1948 hadde ingen av embetsmennene som satt i de samme stillinger som de hadde innehatt før april 1940, vært medlemmer av Nasjonal Samling «eller for øvrig gjort seg skyldig i noe nasjonalt uverdige forhold».¹¹⁷¹ Også innen Direktoratet for industriforsyning synes NS-fiendtlige holdninger fortsatt å ha stått sterkt. 29. august 1942 sendte en av assistentene i Metallkontoret, Louise Haugen, for eksempel et internskriv til kontorets nye NS-sjef, Oscar Herstad. Her ble det klaget over at det befant seg en rekke NS-fiendtlige elementer i den delen av kontoret Haugen selv arbeidet i:

¹¹⁶⁹ Se kap. 6 i denne avhandlingen.

¹¹⁷⁰ NHM: HHI 55A, Rapport om Embets- og statstjenestemannsutvalget, vedlegg 6, redegjørelse for holdningen som sentraladministrasjonens tjenestemenn hadde vist under okkupasjonen; vedlegg 7, oversikt over NS-ere, stripete og politisk upålitelige i departementene. Dokumentene er ikke daterte, men skriver seg fra høsten 1943.

¹¹⁷¹ St.meld. nr. 15, 1948. *Forsynings- og gjenreisningsdepartementet*, 3.

I metallavdelingen er det for en stor del ansatt bitre motstandere av N.S. Frk Beate Randers, hvis far er en bekjent av fhv. kontorsjef Vold som har ansatt henne her, opplyste ved en leilighet, at Vold ved hennes ansettelse hadde uttalt at han kun ansatte funksjonærer hvis politiske innstilling han kjente til for ikke å resikere (sic!) å få medlemmer av N.S i sin avdeling.¹¹⁷²

Det hersker likevel ingen tvil om at den økte tilstedeværelsen av NS-medlemmer i Direktoratet for industriforsyning bidro til å *bryte opp* den kollektive linjen blant embets- og tjenestemennene som ikke hadde sluttet seg til Nasjonal Samling. Utviklingen er beskrevet særlig tydelig i en vitneuttalelse under landssvikoppgjøret fra en av sekretærene i Metallkontoret, Hermann Tank-Nielsen. Inntil sommeren 1942, da kontorsjef Vold ble avskjediget, hadde kontoret ifølge Tank-Nielsen kunnet føre en «relativt fast front overfor tyskerne og NS og deres krav».¹¹⁷³ Etter at stillingen som kontorsjef ble overtatt av NS-mannen Oscar Herstad, ble dette arbeidet vanskeliggjort ettersom motstanden ikke lenger var støttet av kontorledelsen:

Jeg sto alene, idet kontorsjef Herstad og Hestnes begge var NS. [...] Det var spørsmål for meg om jeg skulle slutte frivillig eller overlate det hele til kontorsjefen, men da ville etter all sannsynlighet en rekke bedrifter blitt utnyttet 100 % for tyskerne og våre lagre blitt stillet til disposisjon for tyskerne, idet Herstad ikke et øyeblikk ville betenkt seg på å åpne alt for sine venner tyskerne, hvem han følte sterk sympati for [...].¹¹⁷⁴

En vesentlig grunn til at motstandsarbeidet ble vanskeliggjort, var at overbeviste NS-medlemmer ble aktivt involvert i saksbehandlingen i direktoratet, ofte som det siste, avgjørende ledd. De fikk dermed mulighet til å styre politisk betonte saker i NS-vennlig retning og/eller i retning av den tyske okkupasjonsmaktens interesser. Et eksempel her er metallmobiliseringen. Som nevnt i forrige kapittel, var NS-ledelsen i Metallkontoret og Industriforsyningsdirektoratet her villige til å gå lenger i å bistå den tyske rustningsøkonomien enn den gamle kontorledelsen.¹¹⁷⁵ Et annet viktig poeng er at ikke-NS-erne innen de enkelte direktoratene, avdelingene og kontorene kom under daglig politisk kontroll på en helt annen måte enn tidligere. Å mobilisere eller uttrykke åpen politisk misnøye ble rett og slett mer risikabelt. Et konkret eksempel kan bidra til å illustrere dette. 27. januar 1943 ble Aud Sofie Vetlesen, som var assistent ved Tekstilkontoret i Forsyningsdepartementet, innkalt på teppet hos NS-kontorsjef Ivar Sibe. Bakgrunnen var at

¹¹⁷² RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, internskriv fra Louise Haugen 29.08.1942.

¹¹⁷³ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, avskrift forklaring Hermann Tank-Nielsen om Alf. L.Hol 5.07.1945.

¹¹⁷⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, avskrift forklaring Hermann Tank-Nielsen om Alf. L.Hol 5.07.1945.

¹¹⁷⁵ Se kap. 6 i denne avhandlingen, samt Brenna, *Metallmobiliseringen i Norge 1940–1945*.

Vetlesen hadde «vært mindre imøtekommende» overfor en NS-kvinne. Saken ble rapport videre til Blehr, med det resultat at Vetlesen måtte slutte i sin stilling.¹¹⁷⁶

Innen de enhetene i Forsyningsdepartementet som falt under NS-ledelse, synes nazifiseringen å ha ledet til en endring av motstandens *former*. Mens motstanden mot NS før Statsakten var kollektiv og åpen i departementet som helhet, antok den innen Direktoratet for industriforsyning etter 1. februar 1942 en skjult karakter. Tank-Nielsen hevdet for eksempel at ikke-NS-erne innen Metallkontoret etter beste evne søkte å trenere krav fra NS-firmaer og NS-aktivister om særfordeler. Strategien her ble å sabotere i det skjulte, blant annet ved å la sakene forsvinne:

Man forsøkte på beste måte å skyve ut og tilslutt la gå i papirkurven slike saker. [...] Herstad var nok ivrig etter å hjelpe sine partifeller og sendte purrekrivelser ned til jern- og stålavdelingen i 2. etage [...] Det ble gjerne med disse purrelapper for han led av dårlig hukommelse.¹¹⁷⁷

De motstandsinnstilte embets- og tjenestemennene forsøkte også å holde informasjon unna NS-medlemmer og aktører som ble betraktet som «stripete». Tidligere sekretær i Industriforsyningsdirektoratet, Knut Solem, hevdet under landssvikoppjøret at han hadde blitt oppfordret til å vise varsomhet overfor kontorsjef Borch allerede før kontorsjefen ble NS-medlem.¹¹⁷⁸ En annen tidligere tjenestemann, Arne Kvam, fortalte at en rekke funksjonærer sommeren 1942 hadde fortalt ham at Borch vaklet politisk:

Da synes vi det var best å betrakte ham som «stripete». Alle funksjonærer ble enig om at vi ikke skulle la ham få meldinger og andre nyheter og at vi skulle betrakte ham som upålitelig.¹¹⁷⁹

Av disse uttalelsene fremgår det at ikke-NS-erne som var tilknyttet kontoret ved dette tidspunktet, fremdeles oppfattet seg som et kollektiv, som avgrenset seg fra «politisk tvilsomme elementer». Dette forsterker bildet av Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) som et *todelt departement*, der det hersket et skarpt skille mellom NS-medlemmer og embets- og tjenestemenn som ikke var tilsluttet partiet. Til tross for dette vanskeliggjorde nazifiseringen arbeidet med å skape en kollektiv front mot NS og partiets krav. Nazifiseringen gjorde at motstanden ble *isolert* og *individualisert*. Den hadde en motstandsdepennende virkning.

¹¹⁷⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, forklaring Vetlesen 3.04.1946.

¹¹⁷⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 4367, eske 5, forklaring Tank-Nielsen 4.11.1946.

¹¹⁷⁸ RA: Oslo politikammer, forelegg anr. 3575, forklaring Solem 24.06.1946.

¹¹⁷⁹ RA: Oslo politikammer, forelegg anr. 3575, forklaring Kvam 7.08.1946.

Motstandskultur: Direktoratet for proviantering og rasjonering.

Mens nazifiseringen svekket den kollektive motstanden innen Direktoratet for industriforsyning, lyktes det innen Direktoratet for rasjonering og proviantering å opprettholde en motstandslinje gjennom hele okkupasjonstiden.¹¹⁸⁰ Videre ble den åpne motstanden mot NS kombinert med skjulte former for motstandsvirksomhet. Innen provianteringsdirektoratet utviklet det seg en kollektiv motstandskultur som gjør det til et svært interessant tilfelle i sentraladministrasjonens historie mellom 1940 og 1945. De ledende embetsmennene i direktoratet ikke bare støttet, men stod også sentralt i motstandsarbeidet. Mønstrene som hadde preget Forsyningsdepartementet i sin helhet frem til Statsakten, ble dermed videreført etter 1. februar 1942.

Flere konkrete saker kan bidra til å kaste lys over hvordan arbeidet for å forhindre NS-innflytelse foregikk og hvilke argumentasjonsstrategier som ble anvendt. To eksempler fra forskjellige faser av okkupasjonen gir et illustrerende bilde av *kontinuiteten*. I desember 1940 utformet Det statistiske kontor innen Provanteringsdirektoratet en innstilling av kandidater til en sekretærstilling ved kontoret.¹¹⁸¹ Nasjonal Samlings personalkontor hadde i denne saken åpenbart beklaget seg over at ingen NS-medlemmer var blitt innstilt.¹¹⁸² I arkivet etter Det statistiske kontor foreligger det et konsept¹¹⁸³ til svar på NSPOTs forespørsel. Kontorets linje var åpenbart at det i personalsaker kun skulle tas faglige hensyn:

Forsyningsdepartementet har i dag den overordentlig viktige og vanskelige oppgave å søke å løse forsynings- og rasjoneringsproblemer på en slik måte at vårt land kan komme så vidt mulig velberget gjennom den vanskelige tid vi er oppe i og gjennom den ennå vanskeligere tid som forestår. Løsningen av denne oppgave avhenger ikke minst av at departementet kan ha de best mulig kvalifiserte krefter til dette arbeid. Det er etter departementets mening uomgjengelig nødvendig å behandle ansettelsessaker ut fra det synspunkt at bare den beste mann kan ansettes. [...] Også ved innstillingen av sekretær i Statistisk kontor er det utelukkende tatt saklige hensyn. [...] ingen av de ansøkerne til stillingen som er medlemmer av Nasjonal Samling er så godt kvalifiserte som noen av de tre innstilte.¹¹⁸⁴

¹¹⁸⁰ Et brev fra NS-sambandsmann i det daværende Næringsdepartementet, Dagfin B. Hestnes, oppsummerer hovedmomentene i Direktoratets mobilisering mot NS på en treffende måte. Hestnes påpekte nettopp mobiliseringen var samlet og at den hadde støtte fra ledelsen. I tillegg fastslo han at Schei og hans underordnede spilte aktivt på støtte fra Reichskommissariat. Se RA: Oslo politikammer, domsforelegg 236, skriv fra Hestnes til Quisling 16.11.1943.

¹¹⁸¹ RA: S-1315-F-L0001, innstilling fra Det statistiske kontor om nyopprettet sekretærstilling 19.12.1940.

¹¹⁸² Dokumentet fra NSPOT foreligger ikke i det gjennomgåtte materialet, men det henvises utførlig til et skriv herfra i et konsept til svarbrev fra Det statistiske kontor. Se RA: S-1315-F-L0001, konsept til skriv til Nasjonal Samlings personalkontor 15.01.1941.

¹¹⁸³ En endelig versjon av brevet er ikke blitt funnet. Konseptet viser klart og ettertrykkelig kontorets linje. Modalsli ble da også ansatt.

¹¹⁸⁴ RA: S-1315-F-L0001, konsept til skriv til Nasjonal Samlings personalkontor 15.1.1941.

Fire år senere, i slutten av november 1944, resulterte denne linjen i en kollektiv protestaksjon mot NS-ledelsen i Næringsdepartementet fra de ledende embetsmennene i Provanteringsdirektoratet. Direktør Schei satt ved dette tidspunktet fengslet under mistanke om motstandsvirksomhet. Schei var kjent som en skarp NS-motstander, som blant annet hadde gått aktivt inn for å stanse ansettelser av partimedlemmer.¹¹⁸⁵ Næringsminister Whist forsøkte derfor å utnytte den påståtte situasjonen til å sluse to NS-observatører inn i direktoratet.¹¹⁸⁶ Embetsmennene som styrte direktoratet i Scheis fravær protesterte her *samlet* mot ministerens krav. I et protestbrev som var undertegnet av fem av seks av de sittende kontorsjefene, ble det fastslått at ordningen med observatører ville svekke embetsmennenes autoritet og virke skadelig på forsyningsarbeidet. Whists forslag, konkluderte kontorsjefene, var å regne som en ren mistillitserklæring:

Bortsett fra den utrygghet og sviktende autoritet ordningen vil medføre utad og den innviklede administrasjon med splittet ansvar innad, representerer selve innføringen av ordningen et klart mistillitsvotum til oss som i dag leder avdelingen og kontorene. Etter det som foreligger vil kontorsjef Kjølstad etter vår mening ikke kunne påta seg ansvaret ved fortsatt å fungere som direktør i avdelingen og kontorsjefs Petersens stilling som kontorsjef vil bli uholdbar. Samtlige kontorsjefer beklager om den nye ordningen skal innføres, og vi må i så fall fralegge oss ansvaret for kontorenes videre arbeid.¹¹⁸⁷

Kontorsjef Gunnar Kjølstad ved Det statistiske kontor og Emil Petersen ved 2.

Provanteringskontor sendte også personlige skriv til ministeren. Pettersen truet med å trekke seg fra embetet dersom Whists forslag ble realisert.¹¹⁸⁸ Kjølstad hevdet at innsettelsen av NS-observatører var «ytterst betenkelig» og at han vanskelig kunne fungere som direktør dersom en slik ordning ble iverksatt:

¹¹⁸⁵ Scheis NS-fiendtlige innstilling – som tidligere bemerket – poengtert av en rekke fremtredende NS-medlemmer under okkupasjonen. Det fremgår da også helt tydelig av hans praksis som direktør. Et eksempel: Da NS-mannen Dagfin Børde Hestnes ble forsøkt sluset inn som kontorsjef i Provanteringsdirektoratet, arbeidet Schei aktivt for å torpedere ansettelsen og lyktes i å forsinke denne kraftig. I et skriv fra NS-sambandsmann Bjørn Bohre til Quisling 16. september 1943 ble det hevdet at Schei etter Leighs avgang hadde satt seg i forbindelse med Blankenhagel i Reichskommissariat, og her fått det fastslått at det ikke skulle foretas personalmessige disposisjoner uten at Reichskommissariat ble konsultert på forhånd. Resultatet ble at ansettelsen av Hestnes ble foreløpig stanset, selv om han ved dette tidspunktet allerede var innstilt som kontorsjef. Se RA: Oslo politikammer, L-dom 1958, innstilling fra Næringsdepartementet 15.09.1943; RA: Oslo politikammer, L-dom 727, skriv fra Bohre 16.09.1943; RA: Oslo politikammer, domsforelegg 236, skriv fra Hestnes til Quisling 16.11.1943, egenforklaring Hestnes uten dato (1945).

¹¹⁸⁶ RA: S-2799-D-Da-L0003, mappe merket «Næringsdepartementet», skriv fra Whist til Ljungberg 23.11.1944 og skriv fra Whist til Ljungberg 25.11.1944.

¹¹⁸⁷ RA: S-2799-D-Da-L0003, mappe merket «Næringsdepartementet», skriv til Whist fra kontorsjefene i Avdelingen for proviantering og rasjonering 26.11.1944.

¹¹⁸⁸ RA: S-2799-D-Da-L0003, mappe merket «Næringsdepartementet», skriv fra Emil Pettersen til Whist 26.11.1944. Pettersen skrev bl.a. at: «Jeg er ikke bekjent med noen sak som herr Ministeren måtte være misfornøyd hva angår min saksbehandling. [...] Hvis jeg nu som ansvarlig kontorsjef får innsatt en observatør kan jeg kun oppfatte dette som et uttrykk for sterk mistillit til min ledelse. Det vil innebære en så uholdbar stilling saklig sett at jeg i tilfelle vil måtte stille min plass som kontorsjef til disposisjon.»

Utadtil vil min stilling som direktør på grunn av den nye tredobbelthet i ledelsen utvilsomt meget hurtig bli uholdbar, idet jeg ikke vil kunne oppnå den tillit som er nødvendig for å yde forsvarlig arbeide i den krevende stilling. Innad – overfor avdelingens funksjonærer – vil jeg ennå hurtigere komme i samme situasjon. Da jeg således kan konstatere at jeg ikke har den nødvendige tillit hos departementets sjef, og da jeg meget hurtig vil miste tilliten både utadtil og innadtil, finner jeg etter nøye overveielser å måtte meddele at jeg heretter ikke finner å kunne påta meg ansvaret ved å fungere som direktør i Avdelingen for Provisianering og rasjonering.¹¹⁸⁹

Whists initiativ fikk, antakelig som følge av disse skarpe motreaksjonene, svært få praktiske konsekvenser. NS-mannen som skulle være representere Whist i Direktoratet visste seg bare et par ganger. Observatøren som skulle arbeide i 2. Provisianeringskontor, viste seg aldri.¹¹⁹⁰

Et tredje eksempel som viser direktoratets NS-fiendtlige linje i en sak som pågikk *over tid*, er spørsmålet om rasjonalisering av margarinindustrien. Gjennom hele okkupasjonen fremmet Carl Hildisch krav om særfordeler for margarinbedriften De-Na-Ma.¹¹⁹¹ Fra april 1943 arbeidet han også aktivt for å rasjonere margarinindustrien. Den offisielle grunnen for rasjoneringen var å frigjøre arbeidskraft etter lovene om den nasjonale arbeidsinnsats. Det kanskje mest vesentlige hensyn var som Foss påpeker det imidlertid å sikre NS-fabrikkene store produksjonskvoter og å gi Nasjonal Samling full kontroll over margarinindustrien.¹¹⁹² Gjennom hele okkupasjonen klagde Hildisch på at det ble drevet sabotasje fra provianteringsdirektoratets side.¹¹⁹³ I stedet for å understøtte industrien, fastslo han i begynnelsen av februar 1944, «synes Næringsdepartementets jurister å ha satt seg det mål å motarbeide enhver rasjonalisering [...]»

Jeg kan ikke oppfatte situasjonen annerledes, enn at der fra Næringsdepartementets side drives en direkte sabotasje av regjeringens ønske [...] Under min 50-årige befatning med regjeringer her i landet (høire, venstre, bondepartiet eller arbeiderpartiet) har jeg aldri opplevet, at et departement har våget å opptre på en sådan måte, som vårt nuværende Næringsdepartement.¹¹⁹⁴

¹¹⁸⁹ RA: S-2799-D- Da-L0003, mappe merket «Næringsdepartementet», skriv fra Kjølstad til Whist 27.11.1944.

¹¹⁹⁰ Jf. RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 4, rapport Nikolai Schei 11.12.1945.

¹¹⁹¹ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 65.

¹¹⁹² Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 65–73.

¹¹⁹³ Allerede høsten 1941 påpekte Hildisch at han hadde overlatt forhandlingene med ved de fabrikkene han var satt til å forvalte til direktørene, idet han «anså det for helt nyttesløst selv å føre disse forhandlinger med de forskjellige avdelingschefer i dette Departement, som fra første dag hadde vist en så utpreget avvisende, likefrem aggressive holdning likeoverfor de ansøkninger som blev innsendt fra mine private forretninger og mig personlig. Jeg henviser her også til Herr Schei's skamløse uttalelser om mig i departementet». Direktoratets arbeid mot tildeling av særfordeler for NS-margarinfabrikker ble da også innledet før rasjoneringsplanene forelå. 10. mars 1942 la et utvalg nedsatt av Hildisch frem en utredning om «den nasjonale fettpolitikk». Her ble en rekke norske margarinindustri angrepet for å frembringe dårlige produkter, mens Hildisch og De-Na-Mas innsats på området ble fremhevet. Utredningen ble deretter imøtegått i et 19 siders langt PM fra Fettkontoret til minister Blehr. Hildischs perspektiver ble her karakterisert som «misvisende og til dels positivt uriktig, og dette endog på meget vesentlige punkter. Utredningen er et partsinnlegg og må derfor leses med den største kritikk.» Se henholdsvis RA: PA 0741-L0011, skriv til Hagelin fra Hildisch 1.10.1941 og RA: S-1318-D-L0272, PM undertegnet kontorsjef Endre Hovland i Fettkontoret 19.08.1943.

¹¹⁹⁴ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 1, skriv Hildisch til Whist 2.02.1944.

Provisianteringsdirektoratet lyktes her å vinne støtte både fra Blehr og fra sentrale aktører i Reichskommissariat.¹¹⁹⁵ I slutten av desember 1943 beklaget daværende ombudsmann Whist overfor Blehr at Industriforbundet gjentatte ganger var blitt møtt med «skarp prosedyre fra Avdelingen for proviantering og rasjonering istedenfor et fruktbart samarbeid».¹¹⁹⁶ I sitt svar 7. januar 1944, fastslo Blehr at han ikke kunne stille seg bak beskrivelsen, ettersom Scheis folk etter hans syn hadde levert et «grundig og saklig arbeide – ikke prosedyre».¹¹⁹⁷ Treneringsstrategiene lyktes i denne saken fullt ut. Så sent som i mars 1945 ble et fremstøt for å rasjonalisere margarinindustrien stanset.¹¹⁹⁸

Det er blitt påpekt at NS-minister Blehr ikke ønsket å skifte ut direktør Schei. Dette bidro til å styrke direktoratets stilling overfor påtrykket fra radikale NS-aktører.¹¹⁹⁹ Enda mer avgjørende for at NS-motstanden kunne lykkes, var imidlertid den tyske okkupasjonsmaktens linje. De ledende aktørene innen Hauptabteilung Volkswirtschaft synes nemlig å ha oppfattet samhandlingen med direktoratet som velfungerende. Etter krigen fastslo Otte at samarbeidet med Schei var «immer gut», og at direktøren under krigen hadde vært den «beste Expert auf dem Versorgungsgebiet und galt ausserdem als der ruhende Pol des Departements».¹²⁰⁰ Representanter for Reichskommissariat spilte åpenbart også en aktiv rolle i å beskytte de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene mot konkrete NS-fremstøt. I et skriv til Terboven fra november 1943 advarte avdelingsleder Blankenhagel i *Abteilung Ernährung und Landwirtschaft* eksplisitt mot Nasjonal Samlings gjentatte angrep på Schei og andre ikke-nazistiske embetsmenn. Blankenhagel hevdet at Hauptabteilung Volkswirtschaft hadde dårlige erfaringer med NS-medlemmer i sentraladministrasjon ettersom de ikke var i nærheten av å besitte den fagkunnskapen som var nødvendig for å holde forsyningsapparatet gående. På det ernæringsmessige området, konkluderte avdelingssjefen, kunne NS-medlemmenes amatørmessige utgangspunkt få fatale konsekvenser:

¹¹⁹⁵ Blankenhagel i *Abteilung Ernährung und Landwirtschaft* var åpenbart også svært negativt innstilt til Hildischs planer. I et skriv til Terboven fra midten av oktober 1943 hevdet han at Hildisch søkte å etablere monopol for sine bedrifter – et Fettdiktatur – og at en slik utvikling ville få svært skadelige virkninger. RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, skriv fra Blankenhagel 8.10.1943

¹¹⁹⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 1, skriv fra Whist 22.12.1943.

¹¹⁹⁷ RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 1, skriv Blehr til Whist 7.01.1944.

¹¹⁹⁸ Whist påla her provianteringsdirektoratet å utarbeide en plan for fremstilling og distribusjon av margarin innen 15. mars 1945. I svaret fra direktoratet ble det argumentert på bred basis mot rasjoneringen. Ifølge Schei siktet Direktoratets forslag på å skape ny diskusjon og dermed forhale forhandlingene. RA: Oslo politikammer, L-dom 1098, eske 4, rapport Nikolai Schei 11.12.1945.

¹¹⁹⁹ Se kap. 6 i denne avhandlingen.

¹²⁰⁰ RA: RAFA-3915, L-0025, mappe merket «Carlo Otte», erklæring om forsyningsdirektør Schei, november 1945.

Ich muss auch darauf hinweisen, dass Experimente auf dem Ernährungsgebiet bei negativem Ausgang weitaus ernstere Folgen, ja bei den schon bestehenden Schwierigkeiten auf den dargestellten Gebieten katastrophale Wirkungen haben müssten. [...] Schei und seine Kontorchefs amtieren seit der Gründung des Versorgungsdepartement. Sie haben eine umfassende kenntnis ihrer Materie. Sie sind mit allen Menschen und Organisationen vertraut, die in ihren Bereich hineingehören und haben unersetzbare Erfahrungen. [...] Ich habe mit weiteren Einziehungen zu rechnen und kann beim besten Willen nicht gleichzeitig das Versorgungsdirektorat mit seinen wichtigsten Mitarbeitern und noch weitere männliche Arbeitskräfte verlieren.¹²⁰¹

Årsaken til at Blankenagel og Otte holdt hånden over de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene i Direktoratet for proviantering og rasjonering, var nettopp at Reichskommissariat ønsket å forhindre uro for å hente ut mest mulig ressurser fra de okkuperte områdene.¹²⁰² De tyske instansene hadde lite å tjene på at det ble sluset inn NS-medlemmer og på at Nasjonal Samling økte sin innflytelse. Her skilte Provanteringsdirektoratet seg som allerede påpekt fra Industriforsyningsdirektoratet. Her synes Reichskommissariat å ha hatt større interesser av å samarbeide med aktører som ønsket tysk seier i den pågående krigen.¹²⁰³

Den pragmatiske kollaborasjonen med tyskerne foregikk likevel *også* i kombinasjon med skjult motstandsvirksomhet. For det første søkte embets- og tjenestemennene å fremme norske forsyningsinteresser i størst mulig grad og å begrense tyskernes utnyttelser av norske ressurser tilsvarende. I et foredrag holdt for Selskapet for Norges Vel i slutten av oktober 1941 påpekte provianteringsdirektør Schei blant annet at:

Vi hører så ofte nå om dagen at de og de bestemmelser er gitt for å lette krigsmakten adgang til å få tak i våre produkter. Til dette vil jeg svare: Den del av krigsmaktens behov som den krever dekket her, dekker den under alle omstendigheter. For oss gjelder det å ordne oss slik at leveringene av det krigsmakten krever hos oss, fører til minst mulig ulempe for oss. Og det oppnår vi ved levering fra steder som vi selv kan være med på å bestemme – og som fastlegges under best mulig hensyn tatt til vår egen forsyningstjeneste.¹²⁰⁴

Som påpekt kunne ikke forhandlingene her alltid settes på spissen. I løpet av krigen ga blant annet norsk fiskeeksport viktige bidrag til tyske forsyninger. Likevel innebar matvarebalansen mellom Norge og den tyskkontrollerte økonomien samlet sett et så betydelig importoverskudd til norsk fordel målt i kategorier at hungersnød ble unngått.¹²⁰⁵

¹²⁰¹ RA: Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935, eske 2, skriv fra Blankenhagel 8.10.1943.

¹²⁰² Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 36.

¹²⁰³ Som påpekt i kap. 4 og 6, var dette annerledes innen Industriforsyningsdirektoratet. Her hadde Reichskommissariat i større interesse av å samarbeide med aktører som støttet tyskerne i den pågående krigen.

¹²⁰⁴ Nikolai Schei, «Om matvaresituasjonen framover». Foredrag holdt i Selskapet for Norges Vel 29.10.1941, sitert i Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 54.

¹²⁰⁵ Espeli, «Det økonomiske forholdet», i Dahl m.fl. *Danske tilstander. Norske tilstander*, 136.

Direktoratet anvendte også skjulte virkemidler for å sikre norske forsyningsinteresser. En metode var å operere med falske statistikker for å gi tyskerne uriktige oppgaver over beholdningene. Kjølstad hevdet i et intervju med historikeren Knut Kjeldstadli i 1970-årene at nordmennene

søkte å formidle inntrykket av et stort behov for mat, for, m.v. Samtidig skulle en sørge for at de tok minst mulig. Dette skjedde bl.a ved å vri på den statistikken som ble forelagt Reichskommissariat. En kunne ikke gå for langt – da mistet tyskerne troen på tallene.¹²⁰⁶

John Ringen, som ledet 1. Provianteringskontor – som befattet seg med matvareforsyningene – påpekte også at det ble «satset på å få forsyninger overført fra offentlige til private lagre, fordi de dermed gikk ut av statistikken».¹²⁰⁷

Direktoratet pleide i tillegg kontakt med humanitære organisasjoner i Sverige og Danmark: Danskehjelpen og Svenska Norgeshjälpen.¹²⁰⁸ Samarbeidet her foregikk på flere måter, og hadde både uoffisielle og offisielle sider. Fra de svenske bistandsorganene ble det stilt som betingelse at hjelpen skulle komme den norske sivilbefolkningen til gode og at tyskerne ikke skulle redusere sine leveranser eller rekvirere norske varer i samme omfang som hjelpens størrelse.¹²⁰⁹ Nettopp her kom Direktoratet for proviantering og rasjonering inn i bildet. Schei og direktoratet overvåket leveransene fra Tyskland og fungerte som garantister for at de svenske forsendelsene kom sivilbefolkningen til gode.¹²¹⁰ Schei var også sentral i forhandlingene med danske myndigheter.¹²¹¹ Disse foregikk ikke bare i offisielle møter, men også i private forhandlinger uten okkupasjonsmaktens velsignelse. Her ble det truffet særavtaler som sikret ekstra varemengder til Norge. I april 1945 ble det dessuten sluttet

¹²⁰⁶ NHM: NHM 78, intervju med Gunnar Kjølstad 13.12.1979.

¹²⁰⁷ NHM: NHM 78, intervju med John Ringen 20.11.1979.

¹²⁰⁸ Allerede i august 1940 ble organisasjonen Den norske Relieff-Central dannet i Sverige, og i august 1942 ble Svenska Norgeshjälpen etablert. Under krigen pågikk det også offisielle forhandlinger mellom Norge og Danmark. Danskehjelpens bidrag til norske forsyninger økte fra 500 månedlig til 3000 og 4000 tonn i måneden mot slutten av krigen. Se Jens Schive, «Sverige og Norge», i Sverre Steen (red.), *Norges krig 1940–1945*, bind 2 (Oslo: Gyldendal 1948), 378–380; Joakim Ihlen, «Litt om norsk og svensk humanitær virksomhet under krigen», i Joakim Ihlen og Bertil Kugelberg, *Frendefolk. Streiflys over forholdet mellom Norge og Sverige under krigen 1940–45* (Oslo: Aschehoug 1945), 88–89; Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 87.

¹²⁰⁹ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 85.

¹²¹⁰ I en bok om forholdet mellom Norge og Sverige under krigen som utkom rett etter frigjøringen het det at: «Ved at man [...] gjennom gode jøssingforbindelser i departementet kunne følge leveransene fra Tyskland og de tyske rekvisisjoner, forsøkte man å skaffe den best mulige garanti for at de svenske gaveforsendelsene virkelig kom den norske sivilbefolkning til gode som et tillegg til rasjonene.» Dette støttes av samtidige kilder. I sitt protestskriv til Whist i fra slutten av november 1944, fastslo Kjølstad at direktør Schei «såvidt vites bl.a [har] stått som garantist for at det sukker som etter hvert er kommet, ville bli fordelt i samsvar med givernes ønsker, og den nødvendige forutsetning for disse gaver har vært en slik garanti». Se henholdsvis Ihlen, «Litt om norsk og svensk humanitær virksomhet», i Ihlen og Kugelberg, *Frendefolk*, 92, samt RA: S-2799-D-Da-L0003, mappe merket «Næringsdepartementet», skriv fra Gunnar Kjølstad til Whist 27.11.1944.

¹²¹¹ St.meld. nr. 37, 1945–46, *Forsyningsdepartementets virksomhet under okkupasjonen*, 34; Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 87.

skriftlig avtale om levering av store kvanta sukker, smør og flekk som skulle leveres den dagen krigen sluttet – med Londonregjeringens godkjennelse.¹²¹²

For det andre samarbeidet flere av aktørene i Direktoratet aktivt med den organiserte motstandsbevegelsen. Et tidlig kontaktpunkt var den såkalte Sanitetsorganisasjonen (San.Org), som ble dannet av en gruppe leger på forsommeren 1940, og som fra høsten 1941 var tilsluttet Milorg. Organisasjonen arbeidet for å lagre utstyr til opprettelsen av feltsykehus i Norge til bruk ved eventuelle krigshandlinger. Arbeidet med forsyninger skjedde gjennom det fungerende provianterings- og rasjoneringsapparatet, og det var Direktoratet for proviantering og rasjonering som utpekte forsyningssjefer i hvert enkelt distrikt.¹²¹³ Det var likevel først og fremst i senere faser av krigen at arbeidet for å bistå Hjemmefronten ble trappet opp i betydelig omfang. I en redegjørelse til historiker Knut Kjeldstadli fra 1980 hevdet tidligere sekretær i direktoratet, Jakob Modalsli, at den illegale virksomheten i de første okkupasjonsårene var spredt og uorganisert. Etter hvert som motstandsbevegelsen ble utbygget organisatorisk utenfor departementet, tiltok arbeidet for å bistå Hjemmefronten imidlertid i omfang.¹²¹⁴ Dette arbeidet var åpenbart støttet av direktoratledelsen. Schei selv var som tidligere nevnt, tilknyttet det økonomiske utvalget i Kretsen. Utvalget bedrev først og fremst økonomisk beredskapsarbeid med det siktemål å løse ulike problemer som kunne oppstå i forbindelse med frigjøringen. Schei synes å ha engasjert betrodd tjenestemenn i arbeidet med å utforme behovslistene til London.¹²¹⁵ Ifølge tidligere sekretær Modalsli, som var en av tjenestemennene som stod i forbindelse til Hjemmefronten, eksisterte det ikke noe formelt illegalt utvalg innen direktoratet, men Schei var sentral i arbeidet.¹²¹⁶ Finn Haugland, som under krigen representerte de sivile motstandsorganisasjonene i Forsyningsutvalget, poengterte også at flere av kontorsjefene også var klar over og støttet organiserte former for motstandsvirksomhet.¹²¹⁷

I krigens slutfase utviklet det seg et kontaktpunkt mellom Direktoratet for proviantering og rasjonering og den organiserte motstandsbevegelsen nettopp gjennom Forsyningsutvalget. Våren 1944 iverksatte NS-myndighetene et fremstøt for å påtvinge unge menn født i 1921, 1922 og 1923 å melde seg til arbeidsmobilisering. Som et resultat av kravet rømte et betydelig antall ungdommer fra de tre årsklassene bokstavelig talt til skogs. Bare i

¹²¹² Dagfinn Hauge, «Danskehjelpen i Norge. Hvorledes det begynte og hva det ble til», i Niels J. Mürer (red.), *Boken om danskehjelpen* (Oslo: Gyldendal 1947), 80.

¹²¹³ NHM: NHM 187-I- L0003, mappe merket «Sanorg.», rapport om Sanorg i Norge 14.03.1943.

¹²¹⁴ NHM: NHM 78, redegjørelse Jakob Modalsli 16.01.1980.

¹²¹⁵ NHM: NHM 78, intervju med Jakob Modalsli 8.11.1979;

¹²¹⁶ NHM: NHM 78, intervju med Jakob Modalsli 8.11.1979

¹²¹⁷ NHM: NHM 78, intervju med Finn Haugland 23.10.1979.

Oslo og omegn ble det regnet med at 6500 personer gikk i dekning. Ettersom ungdommene måtte ha klær, mat, skotøy og andre nødvendighetsartikler, oppstod det et forsyningsproblem,¹²¹⁸ og som et resultat av dette ble det dannet et eget forsyningsutvalg under Koordinasjonskomiteen.¹²¹⁹ Direktoratet var representert i utvalget gjennom sekretær Modalsli. Samtidig anvendte Schei en funksjonær, Jørgen Øslebø, som personlig kontakt for å skape en ekstra sikringslinje i tilfelle Modalsli ble arrestert.¹²²⁰

Hva gjorde embets- og tjenestemennene i Direktoratet for proviantering og rasjonering helt konkret for å støtte Hjemmefronten? Den sentrale målsetningen med det illegale arbeidet var å skaffe motstandsbevegelsen ekstra matvarer. I sin etterkrigsbeskrivelser trakk Modalsli frem tre sentrale fremgangsmåter som ble anvendt i forbindelse med dette. For det første ble det trykt opp ekstra rasjoneringskort. Både før og etter at Hjemmefrontens Forsyningsutvalg var blitt dannet i 1944, utformet Det statistiske kontor 17 000 ekstra rasjoneringskort hver termin som gikk til Milorg.¹²²¹ Personen som sørget for utformingen var en underordnet funksjonær, Reidar Tvedt, som arbeidet i trykkeriet i departementet.¹²²² For det andre utferdiget direktoratet ekstraanvisninger på rasjonerte varer. Ifølge Modalsli hadde en av funksjonærene i departementet, Einar Stensvold, spesialisert seg på å forfalske navnetrekk. Anvisningene ble deretter utlevert til de illegale «kundene», som selv tok ut varene hos grossister og produsenter. Disse forfalskede underskriftene ble ikke oppdaget.¹²²³ For det tredje ble det skaffet større partier av frie varer til motstandskretser fra forskjellige leverandører. Dette gjaldt blant annet betydelige mengder fiskehermetikk.¹²²⁴ Matvarene som ble anskaffet ble anvendt til ulike formål. Mesteparten ble lagt opp som reserver med tanke på en eventuell invasjon og sluttkamp om Norge. En betydelig andel av forsyningene gikk i tillegg til Milorg og til fanger på Grini.¹²²⁵

Direktoratet for proviantering og rasjonering motsatte seg følgelig ikke bare Nasjonal Samlings fremstøt, men understøttet også aktivt og systematisk Hjemmefrontens motstandsarbeid. En avgjørende faktor for motstandskulturen som oppstod synes å ha vært nettopp det faktum at Direktoratet lyktes i å demme opp for NS-innflytelse og sikret en betydelig kontinuitet i sin egen ledelse. Det ble skapt *et stort handlingsrom for kollektiv, organisert motstand*, som spilte aktivt på de tyske ønskene om å opprettholde et

¹²¹⁸ Kjeldstadli, *Hjemmestyrkene*, 294–298.

¹²¹⁹ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 123.

¹²²⁰ NHM: NHM 78, intervju med Finn Haugland 23.10.1979.

¹²²¹ NHM: NHM 78, intervju med Jakob Modalsli 8.11.1979; intervju med Gunnar Kjølstad 13.12.1979.

¹²²² NHM: NHM 78, intervju med Gunnar Kjølstad 13.12.1979.

¹²²³ NHM: NHM 78, intervju med Jakob Modalsli, 8.11.1979 .

¹²²⁴ NHM: NHM 78, Intervju med Jakob Modalsli 8.11.1979 .

¹²²⁵ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 126.

velfungerende norsk forsyningsapparat. Innenfor denne rammen lyktes Direktoratet for proviantering og rasjonering, som påpekt av Foss, i det hele tatt å bli «en del av den norske motstanden mot tyskerne og Nasjonal Samling». ¹²²⁶ Dette kan ha vært en medvirkende faktor til at sult og sultedød ble unngått av norske borgere under okkupasjonen. ¹²²⁷ Nettopp det faktum at Provianteringsdirektoratet opprettholdt kontinuiteten på ledelsesnivå og en faglig personalsammensetning, synes å ha hatt gunstige effekter på forsyningsarbeidet. Her spilte likevel også andre forhold åpenbart inn. En avgjørende forutsetning var at nordmenn ble plassert øverst i det nazistiske rasehierarkiet, noe som forhindret en ren utplyndringspolitikk. En annen delforklaring er at det også fra NS-hold ble tatt til motmæle mot tiltak som forvansket den norske befolkningens ernæringsituasjon. Som påpekt tidligere, bidro næringsminister Whist blant annet til å stanse Reichskommissariats forslag om å innskrenke rasjonene mot slutten av okkupasjonen.

7.4 Oppsummering og konklusjon

I sitt arbeid om Nederland under nasjonalsosialistisk herredømme beskriver Hirschfeld hovedlinjene i forholdet mellom den nederlandske sentraladministrasjonen og tyske okkupasjonsmakten. Blant de høyeste embetsmennene på nederlandsk side, hevder Hirschfeld, hersket det en oppfatning om at et samarbeid med Reichskommissariat var nødvendig for å opprettholde offentlig ro og orden og sentrale samfunnsfunksjoner. At embets- og tjenestemenn fortsatte i sine stillinger, ble det fastholdt, ville også kunne forhindre en nazifisering av det nederlandske embetsverket. ¹²²⁸ Fra Reichskommissariats ståsted ble det samtidig ansett som ufordelaktig å sluse inn et stort antall nederlandske nasjonalsosialister i statsadministrasjonen, ettersom disse manglet nødvendige kvalifikasjoner. Hirschfeld konkluderer også med at de øverste embetsmennene innen den nederlandske statsadministrasjonen i liten grad motsatte seg å gjennomføre nasjonalsosialistiske fordringer – selv når de hadde store menneskelige omkostninger. ¹²²⁹

Flere av momentene Hirschfeld fremhever er dekkende for norske forhold i sin alminnelighet og for forholdene i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) i særdeleshet. Også i Norge tenderte de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene i sentraladministrasjonen til å oppfatte embeter og stillinger som skanser

¹²²⁶ Foss, *Direktoratet for proviantering og rasjonering*, 128.

¹²²⁷ Espeli, «Det økonomiske forholdet», i Dahl m.fl. (red.), *Danske tilstander. Norske tilstander*, 136.

¹²²⁸ Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutsch Collaboration*, 317–318.

¹²²⁹ Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutsch Collaboration*, 317–318.

som måtte beholdes av nasjonalt innstilte aktører for å bevare ro og orden og motvirke nasjonalsosialistisk innflytelse. I hvilken grad den pragmatiske kollaborasjonen ble kombinert med motstandsvirkomhet varierte likevel betydelig fra institusjon til institusjon. I enkelte departementer var motstanden begrenset, i andre fikk den et betydelig omfang og kollektive uttrykksformer. Hirschfelds betraktninger om en pragmatisk kollaborasjon uten motstand lar seg dermed ikke helt og fullt overføre til en norsk kontekst. Her kommer også Nasjonal Samling inn som en kompliserende faktor. Den åpne motstanden i Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) rettet seg for en stor del mot Nasjonal Samling, ikke mot den tyske okkupasjonen. Det samme var tilfelle i Justisdepartementet. NS' posisjon i okkupasjonssystemet som ble etablert 25. september 1940, synes på et overordnet plan å ha gjort motstanden, også innen sentraladministrasjonen, mer manifest. Graden av NS-motstand varierte likevel betydelig. I det nyopprettede Politidepartementet ble den pragmatiske kollaborasjonen bare i begrenset utstrekning kombinert med prinsipiell motstand mot de nye nasjonalsosialistiske makthaverne. I den første fasen etter 25. september 1940 utviklet det seg ingen kollektiv mobilisering mot Nasjonal Samling og partiets politiske fremstøt. Tvert imot falt skansene mot partiet over ende. Flere av de førkrigsansatte embetsmennene meldte seg her til syvende og sist inn i NS, selv om de i utgangspunktet var lite interesserte i partiets ideologiske ambisjoner. Ingen av lederskikkelsene i departementet stod frem åpent mot nazifiseringspolitikken. Heller ikke i senere faser oppstod det noen kollektiv mobilisering av ikke-NS-erne i departementet, selv om de negative holdningene til de nazistiske makthaverne ble forsterket i siste fase av okkupasjonen. Politidepartementet skilte seg på dette området klart og tydelig fra Justisdepartementet. Innen sistnevnte ble den pragmatiske kollaborasjonen kombinert med en aktiv holdningskamp mot NS og partiets ideologiske krav.

Siden det aldri utviklet seg en kollektiv mobilisering mot NS og nazifiseringen blant ikke-NS-erne i Politidepartementet, ble motstanden i departementet i høy grad individuell og saksbetinget. De vanligste opposisjonelle handlingene var individuelle protester og bistand til aktører som var rammet av nasjonalsosialismen. Fra 1942–43 og fremover utviklet det seg likevel en illegal motstandsvirksomhet i departementet. Viktigst her var et nettverk av underordnede funksjonærer i Sikkerhetspolitiavdelingen, som var knyttet til Milorgs etterretningsorganisasjon.

I Forsyningsdepartementet var forutsetningene for motstand den første tiden etter 25. september 1940 langt mer gunstige enn i Politidepartementet ettersom departementet var ledet av en statsråd som ikke var tilsluttet NS. I tiden mellom 25. september og Statsakten 1.

februar dannet det seg en kollektiv front mot Nasjonal Samling blant embets- og tjenestemennene i departementet, som synes å ha vært understøttet sympatisk både av statsråden og av de høyeste embetsmennene. NS-medlemmer ble i denne fasen holdt systematisk utenfor nøkkelposisjoner innen forsyningssektoren. En avgjørende faktor for at den kollektive mobiliseringen mot NS kunne fungere, var at Reichskommissariat betraktet samarbeidet med ikke-nazistiske fagfolk på norsk side som velfungerende. Motstanden forutsatte en pragmatisk kollaborasjon.

Etter Statsakten 1. februar 1942, ble forholdene i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet mer differensierte. Innen Direktoratet for industriforsyning, hvor et flertall av de ledende embetene etter hvert ble overtatt av NS-medlemmer, brøt den kollektive mobiliseringen mot Nasjonal Samling sammen. Nazifiseringen virket her *motstandsdempende*. Innen Direktoratet for proviantering og rasjonering var situasjonen annerledes. Her ble den kollektive motstanden mot NS opprettholdt frem til frigjøringen. En avgjørende årsak til at dette var at Reichskommissariat ikke ønsket noen sterk NS-innflytelse innenfor ernæringspolitikken. Ikke-NS-erne innen direktoratet kunne dermed spille NS opp mot de tyske instansene. Denne vellykkede mobiliseringen mot NS og den pragmatiske kollaborasjonen med okkupasjonsmakten skapte forutsetninger for skjult motstand. Dette dreide seg om strategier for å sikre ekstraforstyringer til den norske befolkningen uten tysk viten og om bistand til den organiserte motstandsbevegelsen utenfor departementet. Innen Direktoratet for proviantering og rasjonering utviklet det seg i det hele tatt en kollektiv motstandskultur, som gjør institusjonen til et særlig interessant tilfelle i sentraladministrasjonens historie. Embets- og tjenestemennene kan absolutt ikke sies å ha stått for en politisk likegyldig, byråkratisk linje.

Kan det på bakgrunn av funnene i denne undersøkelsen utledes mer omfattende hypoteser om hvilke forutsetninger som måtte være til stede for å skape en motstandskultur i sentraladministrasjonen i Norge mellom 1940 og 1945? Faktorene som fremheves under må modifieres i lys av ny kunnskap om andre grener av sentraladministrasjonen. På bakgrunn av forholdene i Politidepartementet, Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) og Justisdepartementet – som er gransket tidligere – vil jeg likevel peke på tre grunnleggende momenter som synes å ha vært særlig avgjørende for motstandens omfang og karaktertrekk:

1) Ledelse: De sentrale embetsmennenes innstilling og personlige egenskaper satte et sterkt preg på organisasjonskulturen innenfor de enkelte departementene og departementsenhetene. Særlig i tiden rett etter 25. september 1940 var det avgjørende at fremtredende embetsmenn gikk foran og markerte tydelig avstand til NS og

nasjonalsosialismen. I Forsyningsdepartementet og Justisdepartementet gikk de ledende embetsmennene aktivt og åpent mot NS i den første fasen etter Terbovens politiske revolusjon. I Politidepartementet var de ledende embetsmennene derimot lite tilbøyelige til å konfrontere NS-myndighetene. Resultatet var at det aldri utkrystalliserte noen «isfront» mot NS eller «klare linjer» for hvor langt den pragmatiske kollaborasjonen skulle gå.

2) Arbeidsfelt og tyske interesser: Den åpne motstanden i departementene rettet seg først og fremst mot NS og partiets krav. En avgjørende faktor for om motstanden lyktes eller ikke, var den tyske okkupasjonsmakten interesser innen ulike sektorer. I de sektorene der tyskerne av pragmatiske og krigsøkonomiske grunner ikke ønsket en umiddelbar nazifisering, ble det skapt et handlingsrom for aktiv motstand mot Nasjonal Samling. Her kunne de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene spille partiet opp mot den tyske okkupasjonsmakten. En avgjørende faktor for at dette kunne fungere, var at den pragmatiske kollaborasjonen mellom de NS-fiendtlige embets- og tjenestemennene i sentraladministrasjonen og de tyske instansene ble oppfattet som velfungerende fra tysk side. En relativt fungerende pragmatisk kollaborasjon med den tyske okkupasjonsmakten var dermed en forutsetning for at en samlet mobilisering mot NS kunne opprettholdes og lykkes.

3) Personkontinuitet. En kollektiv motstandskultur kunne bare utviklet seg og overleve innenfor enheter der NS var lite representert. Personalkontinuitet, spesielt på ledelsesnivå, var også et nøkkelord. Innen Direktoratet for proviantering og rasjonering forble Schei direktør gjennom hele okkupasjonen og NS lyktes heller ikke å vinne innflytelse på kontorsjefsnivå. Her åpnet det seg muligheter for å utvikle motstandsstrategier over tid. Innen Direktoratet for industriforsyning overtok et NS-medlem posisjonen som direktør allerede høsten 1941. Etter Statsakten ble deretter kontorsjef etter kontorsjef skiftet ut. I Politidepartementet forlot ekspedisjonssjef Meyer ekspedisjonssjefsembetet allerede høsten 1940. Etter hvert ble departementet fylt på med NS-medlemmer i nesten alle sentrale posisjoner. Nazifiseringen medførte at den politiske kontrollen i de enkelte departementsenhetene ble langt mer nærværende. Kampen mot NS ble en nøkkelkamp, som – dersom den lyktes – åpnet muligheten for andre former for motstand.

Kapittel 8: Oppsummering og hovedkonklusjon

Den tyske invasjonen av Norge 9. april 1940 og ordningen med kommissariske statsråder som ble innført 25. september 1940, endret på fundamentalt vis rammene for styring og makt i det norske samfunnet. Det ble etablert et sivilt okkupasjonsstyre under ledelse av en Reichskommissar, som sorterte direkte og personlig under Hitler. Videre fikk SS en sterk maktposisjon. Det fremste særtrekket ved okkupasjonsordningen i Norge var likevel at et norsk nasjonalsosialistisk parti, Nasjonal Samling, ble tildelt en posisjon i okkupasjonsstyret. Etter 25. september 1940 iverksatte NS et bredt anlagt fremstøt for å omforme Norge etter nasjonalsosialistisk mønster. Alle deler av samfunnet skulle formes i tråd med «den nye tid.»

Hvordan virket dette fundamentale politiske skiftet inn på forholdene i den norske sentraladministrasjonen? På den ene siden ble det byråkratiske apparatet gjort til en del av okkupasjonsregimet. Den tyske okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling søkte å gjennomføre sin politikk gjennom departementene. På den andre siden søkte de nye makthaverne å omforme byråkratiet etter politisert, nasjonalsosialistisk mønster. Dette skapte dilemmaer, krysspress og interne spenninger. Denne studien har analysert hvordan disse okkupasjonsspesifikke forholdene preget et avgrenset utvalg institusjoner: Politidepartementet, Forsyningsdepartementet og etterfølgeren – forsyningssektoren i det nye Næringsdepartementet. Kjernebegrepene i fremstillingene er *nazifisering, kollaborasjon og motstand*. I hvilken grad ble Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) omformet etter nasjonalsosialistisk mønster? Hvilke former for kollaborasjon og motstand utviklet seg innen Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)? Hvordan påvirket nazifiseringen embets- og tjenestemennenes handlingsmønstre og handlingsbetingelser? Og hva forteller forholdene i de to departementene om byråkratiets stilling i det okkuperte Norge og dets funksjon i den nazistiske ensrettings- og forfølgelsespolitikken?

8.1 Nazifisering

Innenfor rammen av det parlamentariske flerpartisystemet som vokste frem etter 1884, hersket den oppfatningen at byråkratiet i sentraladministrasjonen skulle være politisk nøytralt og dermed kunne anvendes av skiftende regjeringer. Det ble trukket opp et skille mellom administrasjon og politikk. Samtidig preget legalistiske normer og tradisjoner de formene for praksis som utviklet seg innen forvaltningen. Idealet synes å ha ligget nær opp til den

weberske modellen om et regelbundet og politisk uavhengig embetsverk. Etter 25. september 1940 ble disse normene og tradisjonene utfordret på flere plan. Siktemålet var å gjøre embetsverket til et effektivt instrument for å omforme Norge etter nasjonalsosialistisk mønster. For det første søkte de nye nazistiske makthaverne i størst mulig utstrekning å besette posisjonene i byråkratiet med aktive og overbeviste nasjonalsosialister. For det andre var radikale nasjonalsosialistiske aktører av den oppfatning at kampen for å fremme «rasens livskraft» og bekjempe nasjonalsosialismens fiender var av en slik karakter at den ikke kunne begrenses av paragrafer og administrative rammer. Nazifiseringsfremstøtene som ble rettet mot sentraladministrasjonen, hadde flere dimensjoner. For det første dreide det seg om å endre personalsammensetningen i departementene: forsøk på å sluse inn ideologiske nasjonalsosialister i nøkkelposisjoner. Videre handlet det om institusjonelle endringer: opprettelsen av nye nasjonalsosialistiske enheter og organisasjonsformer. For det tredje dreide det seg om å endre praksisen i departementene, for slik å gjøre dem til effektive instrumenter i den nazistiske forfølgelses- og ensrettingspolitikken.

I hvilken grad ble institusjonene som er undersøkt i denne avhandlingen formet og omformet etter nasjonalsosialistisk mønster? Politidepartementet var en nyopprettet institusjon, som ble dannet i forbindelse med regimeskiftet 25. september 1940. Departementet var også under oppsyn av SS, som førte en pågående linje for å omdanne det norske politiet organisatorisk så vel som ideologisk. Den første fasen mellom 25. september 1940 og våren 1941 var departementet til tross for dette overraskende lite NS-preget på det byråkratiske nivået. Det ble verken satt inn aktive nasjonalsosialister som ekspedisjonssjefer, byråsjefer eller sekretærer i dette tidsrommet. NS-medlemmene i departementet arbeidet i stor utstrekning utenfor de ordinære departementskontorene, i spesialstillinger direkte under Jonas Lie. Politidepartementets første periode etter 25. september kan i det hele tatt betegnes som en *kontinuitetsfase*. Ikke bare beholdt departementet i stor utstrekning strukturene fra politisektoren i det gamle Justisdepartementet, de ledende embets- og tjenestemennene hadde også bakgrunn fra sentraladministrasjonen før 1940. Dette kom imidlertid ikke til å vare. Våren 1941 ble Politidepartementet omstrukturert institusjonelt etter mønster av politimodellen som var blitt skapt i Tyskland under ledelse av SS og Heinrich Himmler. Det ble etablert en hovedavdeling for Ordenspolitiet og en hovedavdeling for Sikkerhetspolitiet. Et særtrekk ved ordningen i Norge var samtidig at Statspolitiet ble organisert som en nasjonalsosialistisk spesialinstitusjon, utenfor departementet. Først høsten 1943, etter Karl A. Marthinsen var blitt utnevnt til leder for Sikkerhetspolitiavdelingen, fikk Statspolitiet en egen underavdeling i departementet.

Etter at den institusjonelle nazifiseringen av Politidepartementet var blitt gjennomført, ble også personalsammensetningen i departementet endret. Det ble satt inn partimedlemmer i de fleste sentrale embetsposisjoner, fra kontorsjefsnivå og oppover. Et visst unntak var Ordenspolitiets forvaltningsavdeling, der NS-innflytelsen forble liten. Andelen av førkrigsansatte embets- og tjenestemenn ble samtidig stadig mindre. En svært liten andel av kontorsjefene, avdelingssjefene og hovedavdelingslederne som arbeidet i Politidepartementet etter den innledende fasen av okkupasjonen, hadde arbeidet i departementene før krigsutbruddet, og flere av dem manglet relevant utdanningsbakgrunn. Tilslutning til nasjonalsosialismen ble en nøkkel til å komme seg hurtig opp og frem. Selv om Politidepartementet dermed ble NS-dominert, særlig på de høyere nivåene, må likevel noen modererende faktorer trekkes frem. For det første var holdningsvariasjonene blant NS-medlemmene betydelige. Her fantes det alt fra radikale, ideologisk overbeviste nasjonalsosialister til papirmedlemmer, som i praksis arbeidet for å bremse snarere enn å styrke partiets posisjon og innflytelse. Videre var departementet lite *SS-preget*. Bare et fåtall av embets- og tjenestemennene hadde bakgrunn som frontkjempere eller var tilknyttet norske SS-avleggere som Germanske SS Norge. Bildet blir enda tydeligere dersom vi kaster blikket på embets- og tjenestemennenes holdninger og praksis. Et kjernemoment i SS' konsepter for politiet var at det skulle omdannes til et redskap for det Fraenkel betegner som vilkårlighetsstaten: en styringspraksis som var basert på ubegrenset vilkårlighet og utøyelig voldsutøvelse, som foregikk uavhengig av rettslige og juridiske bindinger.¹²³⁰ Svært få av embets- og tjenestemennene i Politidepartementet synes å ha sluttet opp om en praksis som brøt så fundamentalt og grunnleggende med rettsstatlige tradisjoner som det ble forespråket fra SS-hold.

Forsyningsdepartementet var ett av tre departementer som ikke hadde NS-statsråd mellom 25. september 1940 og 1. februar 1942. I den første fasen etter 25. september 1940 fikk NS også svært liten innflytelse på det byråkratiske nivået. Per desember 1941 var bare én av direktørene/ekspedisjonssjefene i departementet tilsluttet NS. Av 13 oppførte kontorsjefer, var ingen partimedlemmer. Etter hvert gjennomgikk imidlertid også Forsyningsdepartementet endringer i retning av økt nasjonalsosialistisk innflytelse. 1. februar 1942 fikk departementet NS-minister. Deretter ble det opprettet en ny NS-enhet, Ministerens kontor, som var sammensatt kun av partimedlemmer. Etter dette fant det også sted en viss nazifisering av fagenhetene. Særlig innen Direktoratet for industriforsyning vant Nasjonal Samling betydelig

¹²³⁰ Fraenkel, *The Dual State*.

innflytelse. I juli 1943, da Forsyningsdepartementet nettopp var blitt innlemmet i Næringsdepartementet, var fem av de seks kontorene her under NS-ledelse. Den samlede andelen partimedlemmer i enhetene som arbeidet med forsyningsspørsmål, synes deretter ikke å ha økt vesentlig. I flere av enhetene i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet fikk NS faktisk aldri innpass. Direktoratet for proviantering og rasjonering var blant annet ledet av en fremtredende motstandsmann gjennom hele okkupasjonen. Bortsett fra en kort periode mellom våren og høsten 1944 var ingen av kontorsjefene her knyttet til partiet.

De ledende NS-medlemmene som ble sluset inn i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) etter Statsakten 1. februar 1942 hadde annerledes bakgrunn enn NS-medlemmene i Politidepartementet. En stor andel av dem var «gamle» kampefeller av Quisling, som hadde vært tilknyttet NS før krigsutbruddet. Et fellestrekk ved begge departementene synes likevel å ha vært at oppslutningen om nasjonalsosialismen synes å ha fungert som en nøkkel til hurtig avansement. Flere av de ledende NS-medlemmene hadde ingen relevant utdanningsbakgrunn. Forventningene om et politisk nøytralt embetsverk og sentralforvaltningens løpebaneforskrifter og faglige tradisjoner ble utfordret og til dels kraftig undergravd som følge av de nye politiske realitetene. Bare et svært lite mindretall av NS-medlemmene i de undersøkte departementene hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen før 1940. I Politidepartementet gikk flere av de førkrigsansatte embets- og tjenestemennene til syvende og sist inn i NS, men i liten grad som følge av tilslutning til nasjonalsosialismen som ideologi. I Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) holdt de «gamle» embets- og tjenestemennene med noen få unntak ettertrykkelig avstand til partiet.

At den nasjonalsosialistiske innflytelsen var ulik innenfor henholdsvis Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), kan tilskrives forskjellige årsaker. Et poeng var at forskjellige tyske instanser arbeidet opp mot departementene. SS, som utøvde oppsyn med Politidepartementet, fremmet en pågående nazifiseringslinje. Det tyske sikkerhetspolitiet klassifiserte selv NS-medlemmer som Egil Olbjørn som politisk utilstrekkelige. De økonomiske avdelingene i Reichskommissariat førte i kontrast til dette en mer pragmatisk linje. I Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet synes nazifiseringspåtrykket dermed først og fremst å ha kommet fra NS. At nasjonalsosialistene vant innflytelse her, synes å ha hatt en sammenheng nettopp med særtrekkene ved okkupasjonsordningen i Norge. Nasjonal Samlings posisjon bidro til å skape et påtrykk også innenfor samfunnssektorer der den tyske okkupasjonsmakten i utgangspunktet

ikke ønsket hurtige endringer. Samtidig satte de tyske instansene grenser for hvor langt NS' fremstøt kunne gå.

8.2 Arbeidsområder, funksjoner og arbeidsdeling

Den kanskje mest avgjørende årsaken til at de undersøkte departementene ble omformet i ulik utstrekning, var likevel at de befattet seg med svært forskjellige saksområder. Dette påvirket både graden av NS-påtrykk og de involverte tyske instansenes posisjoner.

Politidepartementets arbeid var fra starten knyttet nær opp til den nazistiske ensrettings- og forfølgelsespolitikken. Departementet forberedte og gjennomførte antisemittiske tiltak, represjonstiltak overfor motstandsbevegelsen og befattet seg med saksområder som var av sentral betydning for SS' og NS' fremstøt for å omforme politietaten og det norske samfunnet i nasjonalsosialistisk retning. At departementet etter hvert ble sterkt NS-dominert synes å hatt en klar sammenheng med at det befattet seg med et saksfelt som hadde høy politisk prioritet. Det gjenspeilet seg også i de interne forholdene i institusjonene. Den avdelingen som hadde det mest tradisjonelle og minst nasjonalsosialistisk pregede saksområdet, Ordenspolitiets forvaltningsavdeling, ble minst NS-preget. Politidepartementet *var* et instrument i den nasjonalsosialistiske politikken, innebefattet i nazistiske forfølgelsestiltak. Dette betyr likevel ikke at departementet var den mest sentrale politiinstitusjonen på norsk side. De mest sensitive politiske enkeltsakene og saksområdene – heriblant aksjonene mot jødene høsten 1942 – ble gjennomført av Statspolitiet: en nasjonalsosialistisk spesialinstitusjon som var organisert utenfor byråkratisk kontroll. Kildematerialet som er blitt funnet i forbindelse med dette arbeidet, viser også at Stapo presset på overfor departementet for å få gjennomslag for en mer ytterliggående linje. Dette har betydning på et mer overordnet plan. Det tyder på at selv et i betydelig grad nazifisert departement som Politidepartementet, ble oppfattet som for legalistisk og dermed utilstrekkelig i kampen mot nasjonalsosialismens fiender. Dette har klare paralleller i det nazistiske Tyskland og i de andre tyskokkuperte områdene. Her ble det dannet en rekke spesialinstitusjoner utenfor de tradisjonelle byråkratiske kanalene som ble gitt i oppdrag å drive frem tiltak som ble oppfattet som særlig sentrale innenfor det nasjonalsosialistiske verdensbildet.

Forsyningsdepartementets (Næringsdepartementets) arbeidsområde var ideologisk sett av mindre betydning enn Politidepartementets saksfelt. Arbeidet her dreide seg i hovedsak om forsyningsmessige forhold og om spørsmål knyttet til rasjonering. Dette saksområdet ble svært viktig utover okkupasjonen, som følge av at kontakten med sentrale handelspartnere ble

brutt grunnet den tyske invasjonen. Ettersom Norge i utgangspunktet var avhengig av stor import av matvarer, skapte krigs- og okkupasjonskonteksten en kritisk situasjon på det ernæringspolitiske området. Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet opererte samtidig i en sfære der den tyske okkupasjonsmakten hadde sterke rustningsøkonomiske interesser. Mange av sakene innenfor forsyningssektoren hadde derfor politiske undertoner. Det avgjørende – og vanskelige – spørsmålet dreide seg om i hvilken grad norske forsyningsressurser skulle anvendes for å tilfredsstille tyske krigsøkonomiske på bekostning av norske industrielle og ernæringsmessige behov. Departementet havnet i en *forhandlingsrolle* overfor de tyske instansene. En avgjørende forutsetning for at den tyske okkupasjonsmakten i det hele tatt gikk med på en slik linje, synes å ha vært at den norske befolkningen ble klassifisert som «germansk». I de delene av det nazistisk okkuperte Europa der befolkningene ble oppfattet som laverestående, var en forhandlingslinje absolutt uaktuell.

Selv om Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet ikke hadde noen sentral funksjon i den nasjonalsosialistiske omformingspolitikken, måtte embets- og tjenestemennene likevel forholde seg til Nasjonal Samling og partiets krav. De nye NS-enhetene innen Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) overtok nettopp saksområder og enkeltsaker som var av betydning for Nasjonal Samling og NS-medlemmer. Dette dreide seg blant annet om forsynings saker der partiinstitusjoner og partiaktører ønsket positiv særbehandling. Nasjonal Samlings posisjon i okkupasjonsstyret skapte et helt nytt saksområde som ble tredd over de tradisjonelle fagenhetenes arbeid. Samtidig utøvde NS-enhetene kontroll over arbeidet i de ikke-nazifiserte fagenhetene. I praksis fikk NS-embetsmennene og NS-tjenestemennene en maktposisjon som oversteg deres formelle rang. Dette peker nok en gang mot særtrekkene ved den nasjonalsosialistiske okkupasjonsordningen i Norge. NS' tilstedeværelse gjorde at selv et i høy grad «ikke-ideologisk» saksområde fikk et ideologisk tilsnitt.

Nasjonal Samling synes samtidig å ha hatt ulikt handlingsrom innenfor forskjellige sektorer av forsyningspolitikken, noe som gir en delforklaring på at partiets innflytelse var forskjellig innen de ulike fagenhetene. I ernærings spørsmål eksisterte det et interessesammenfall mellom Reichskommissariat og embets- og tjenestemennene som ikke sympatiserte med nasjonalsosialismen på norsk side. Mens de ikke-nazistiske embets- og tjenestemennene på norsk side ønsket å opprettholde kontinuiteten i forsyningssektoren for å forhindre forverring i matvaresituasjon for den norske befolkningen, søkte Hauptabteilung Volkswirtschaft å unngå ustabilitet og uroligheter. Saksfeltet som sorterte under Direktoratet

for industriforsyning var derimot av stor betydning for den tyske krigsproduksjonen. Her hadde de tyske instansene større interesser av å samhandle med politisk velvillige embets- og tjenestemenn. Dette synes å ha styrket Nasjonal Samlings manøvreringsmuligheter. Også her fantes det følgelig en klar sammenheng mellom saksinnholdet innen ulike grener av byråkratiet og graden av nazifisering.

Et viktig spørsmål er også spørsmålet om hvordan omformingen i NS-retning påvirket den interne arbeidsdelingen i departementene. Det er i tidligere forskning blitt påvist at sakene som ble behandlet innen Justisdepartementet etter hvert ble fordelt etter klare politiske kriterier. Saker som var knyttet til Nasjonal Samlings politiske prosjekt, ble håndtert gjennom «nazistiske saksbehandlingsskjeder» som besto av NS-medlemmer i alle ledd. I institusjonene som er undersøkt i denne avhandlingen, var mønstrene noe annerledes. I Politidepartementet skjedde ikke noen skarp todeling mellom NS-medlemmer og embets- og tjenestemennene som ikke var tilsluttet partiet. Den siste gruppen fortsatte å være i befatning med saker som hadde nasjonalsosialistisk tilsnitt gjennom hele okkupasjonen. Også her ble likevel saker av særlig stor politisk betydning ved en rekke tilfeller overført til «ideologisk pålitelige» aktører i departementet, og ikke minst utenfor departementet gjennom Statspolitiet. Samtidig ble det opprettet ordninger for å styrke den politiske kontrollen over saksbehandlingen, blant annet gjennom NS-sambandsmannen. I Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) ble saker som var av betydning for Nasjonal Samling i stor utstrekning lagt til NS-enheten Ministerens kontor og – fra våren 1943 – det NS-dominerte Personalkontoret. Mønstrene her lå nærmere opp mot Justisdepartementet. I begge departementene fantes det samtidig en klar sammenheng mellom hvem som behandlet hvilke typer saker. NS-medlemmer ble følgelig i større grad delaktige i den nasjonalsosialistiske politikken enn embets- og tjenestemennene som stod utenfor partiet.

8.3 Kollaborasjon og motstand

Det faktum at Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) befattet seg med forskjellige typer saksområder gjorde at embets- og tjenestemennene ble stilt overfor forskjellige typer problemstillinger og dilemmaer. Aktørene som arbeidet i Politidepartementet, måtte ikke bare befatte seg med tiltak for å nazifisere politietaten, men også med initiativer som sprang ut av den nazistiske represjons- og rasepolitikken. Dette dreide seg om registrering av jødene, tiltak for å rulle opp motstandsnettverk, om planlagte fremstøt overfor tatere, om initiativer for å hindre flukt fra landet, om sensur og ensretting. Å

forbli i et embete eller en stilling i Politidepartementet hadde i utgangspunktet politiske implikasjoner, ettersom det kunne innebære medvirkning i de mest forbryterske sidene ved nasjonalsosialismen. Arbeidet i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet var mindre betent i denne sammenheng, men også her skapte kollaborasjonen med okkupasjonsmakten vanskelige problemstillinger. Viktigst var spenningsforholdet som oppstod mellom tyske krigsøkonomiske interesser og norske forsyningshensyn. En pragmatisk kollaborasjon med okkupasjonsmakten *var* nødvendig for å sikre import av livsviktige forsyninger ettersom forbindelsene med de oversjøiske områdene var sperret. En slik samhandling kunne imidlertid bidra til å styrke Hitler-regimets krigsøkonomiske potensial.

Kollaborasjon og motstand er innen deler av forskningen blitt fremstilt som gjensidig ekskluderende motpoler. Kollaborasjonsbegrepet anvendes i slike sammenhenger først og fremst om det ideologisk motiverte samarbeidet mellom hjemmeavlede fascistiske og halvfascistiske grupperinger og den tyske okkupasjonsmakten.¹²³¹ Motstand identifiseres i kontrast til dette ofte med organisert, gjerne militære motstand og heroiske handlinger.¹²³² For å forstå handlingsmønstrene i sentraladministrasjonen under okkupasjonen er det nødvendig å legge et bredere perspektiv til grunn. Overgangene mellom ulike former for kollaborasjon og motstand var ofte glidende. Mellom ytterpunktene ideologisk kollaborasjon/organisert motstand fantes det en rekke overgangsformer, og posisjonen blant enkeltaktører og grupper av aktører kunne variere fra saksområde til saksområde.

Handlingsmønstre som utkrystalliserte seg innenfor henholdsvis Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var komplekse og lar seg ikke oppsummere gjennom enkle formler. I den første fasen etter 25. september 1940 var bare et fåtall av embets- og tjenestemennene som arbeidet i Politidepartementet NS-medlemmer. I motsetning til i Justisdepartementet, lyktes det imidlertid ikke de førkrigsansatte embetsmennene å utvikle en kollektiv motstandslinje som var rettet mot Nasjonal Samling og partiets politiske prosjekt. Det ble her ikke trukket opp noen klare linjer for hvor langt kollaborasjonen med de nye makthaverne skulle gå. Flere av de ledende førkrigsansatte embetsmennene meldte seg – i motsetning til i Justisdepartementet og Forsyningsdepartementet – til slutt inn i NS, selv om de ikke synes å ha vært særlig interesserte i nasjonalsosialismen som ideologisk prosjekt. Opposisjonen mot nasjonalsosialistiske tiltak forekom først og fremst på individuell basis. I den viktige første

¹²³¹ Jf. Littlejohn, *The Patriotic Traitor*.

¹²³² Jf. Cooke og Shepherd (red.), «Introduction», i Cooke og Shepherd (red.), *European Resistance*, 6–7.

fasen etter 25. september, da den norske sivile motstanden vokste frem, utviklet det seg aldri noen kollektiv linje blant embets- og tjenestemennene innen Politidepartementet. Det ble ikke dannet noen samlet front mot NS og nasjonalsosialismen. Det samme mønsteret forekom i Politidepartementet som helhet. En hovedgrunn til dette synes å ha vært mangelen på ledelse. Ingen av de sentrale aktørene i departementet inntok et tydelig, prinsipielt standpunkt mot NS høsten 1940 og vinteren 1941. Det oppstod aldri «klare linjer».

Selv om Politidepartementet etter omorganiseringen våren 1941 fikk NS-medlemmer i nesten alle ledende posisjoner, representerte institusjonen en relativt «saklig» og «moderat» praksis personalspørsmål og en «legalistisk» linje i forfølgelsespolitikken. De mest ytterliggående kravene om politisk omforming og radikale forfølgelsestiltak kom fra instanser utenfor departementet: de tyske SS-politiinstansene, Nasjonal Samling og Statspolitiet. NS-embets- og NS-tjenestemennene innen Politidepartementet fungerte i slike saker oftere bremsende enn radikaliserende. Kollaborasjonsviljen blant NS-medlemmene i departementet var ikke grenseløs. Her fantes det likevel sterke variasjoner fra saksfelt til saksfelt. Jo sterkere kontinuiteten var mellom de nasjonalsosialistiske initiativene og tradisjonelle krav og ønsker innen politiet og statsbyråkratiet før krigen, jo sterkere var kollaborasjonsviljen. I den såkalte taterpolitikken arbeidet embets- og tjenestemennene aktivt og energisk for å få implementert repressive bestemmelser. Det samme gjaldt de norske initiativene for å omorganisere, sentralisere og effektivisere politiet. Fremstøt som gikk ut over politiets faglighet og som brøt med tradisjonelle rettsstatlige prinsipper om forankring av politivirksomhet i lover ble møtt med sterk skepsis. I 1943 reagerte selv den øverste sjefen for Hirten, som ved dette tidspunktet ledet Sikkerhetspolitiavdelingen i departementet, på Statspolitiets overtramp på dette området. Selv om Politidepartementet var en nydannet institusjon, overvintret altså mange av normene og verdioppfatninger i departementet også etter at det var blitt NS-preget. Selv om NS-medlemskap formelt sett signaliserte oppslutning om nasjonalsosialismen, utviklet flere av NS-aktørene i Politidepartementet en *praksis* som i realiteten bidro til å bremse snarere enn til å fremme Nasjonal Samlings og den tyske okkupasjonsmaktens politiske prosjekt. Også de ideologisk overbeviste nasjonalsosialister i departementet motsatte seg med enkeltstående unntak en uhemmet nazifisering og tiltak som brøt med fundamentale rettsstatlige fremgangsmåter. Flere av de mest iherdige partiaktivistene dreide faktisk i retning av en mer moderat praksis i løpet av den tiden de befant seg i departementet. De synes å ha blitt preget av byråkratiske normer og atferdsmåter. Dette betyr imidlertid ikke at nazifiseringen var virkningsløs. De antisemittiske registreringstiltakene som ble forberedt og implementert av departementet i 1942 skjedde uten åpne protester, selv om det på et tidspunkt

ble forsøkt understreket at tiltakene ble gjennomført etter tysk ordre. En av grunnene til dette var sannsynligvis at enhetene som gjennomførte disse tiltakene var dominert av embets- og tjenestemenn som selv forfektet et antisemittisk verdensbilde. Å fremstille mangelen på motstandshandlinger som et direkte resultat av jødefiendtlige holdninger overlevert fra statsbyråkratiet *før krigen* er følgelig for enkelt.

Fantes det rom for motstand i et departement som var så NS-preget som Politidepartementet ble fra 1941 og fremover? Det forekom motstandshandlinger i departementet, men disse var stort sett av individuell karakter. De vanligste formene for motstandshandlinger var individuelle protester og bistand til aktører som var rammet av den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken. I de tilfellene der motstanden mot nasjonalsosialistiske overgrep antok en kollektiv karakter, skjedde det gjennom saksbetingede allianser mellom NS-medlemmer og ikke-NS-ere. Det tydeligste eksemplet er arrestasjonene av norske politifolk, der alt fra NS-motstanderne til de erklærte nasjonalsosialistene i departementet reagerte med skarpe protester. Her kom en tverrpolitisk kollegial solidaritet til uttrykk, sammen med en forbitrelse over at tyskerne hadde overkjørt nordmennene. At det ikke vokste frem en organisert, kollektiv motstandslinje blant embets- og tjenestemennene som stod utenfor NS skyldtes neppe bare manglende motstandsvilje. De institusjonelle rammene embets- og tjenestemennene arbeidet innenfor – sterkt NS-innslag i departementet og oppsyn fra SS utenfor departementet – gjorde det svært vanskelig å mobilisere kollektivt på prinsipielt politisk grunnlag. Fra 1942–43 og fremover utviklet det seg likevel organisert, illegal motstand i departementet. Viktigst her var et nettverk av underordnede funksjonærer i Sikkerhetspolitiavdelingen, som var knyttet til Milorgs etterretningsorganisasjon. Selv i et nyopprettet, NS-dominert departement kunne det altså utvikle seg skjulte illegale lommer.

I Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) var andelen NS-medlemmer langt mindre enn i Politidepartementet. NS-medlemmene fremstår likevel som en langt mer enhetlig gruppe enn partimedlemmene i Politidepartementet, både når det gjelder holdninger og administrativ atferd. Det oppstod en egen NS-kultur blant partimedlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), som befant seg i sterk opposisjon til den tradisjonelle departementskulturen. Flere av de ledende NS-medlemmene gikk også aktivt og til dels aggressivt inn for å fremme Nasjonal Samlings interesser på ulike områder. Her var det imidlertid ikke den politiske ledelsen i departementet som gikk lengst. NS-ministrene som styrte departementet mellom Statsakten og frigjøringen, Eivind Blehr og Alf Whist, ønsket kun å styrke NS' innflytelse så lenge det ikke gikk ut over byråkatiets faglige karakter. Dette skapte et handlingsrom blant embets- og tjenestemennene som ikke sympatiserte med

nasjonalsosialismen. Opp til et visst punkt søkte ministrene å beskytte embets- og tjenestemenn som kom under angrep fra radikale partimedlemmer. Hadde Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet hatt en mer ytterliggående ledelse, er det sannsynlig at departementet og sektoren departementet hadde ansvaret for, ville ha blitt omformet på mer dyptgripende vis. Faktisk eksisterte det et sterkt press på ministrene for å fremme en mer ytterliggående politisk linje. For det første trykket partiaktivister og partiinstitusjoner på departementet utenfra for å fremme Nasjonal Samlings interesser og innflytelse. I tillegg oppstod det et påtrykk *nedenfra*: fra radikale embets- og tjenestemenn på nivåene under den politiske ledelsen. Særlig viktig var den nye NS-institusjonen Ministerens kontor. I den første tiden etter Statsakten fremstår denne institusjonen uten tvil som en radikaliserende faktor i å fremme NS-krav og NS-initiativer.

Selv om partimedlemmene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) ofte gikk aktivt og energisk inn for å fremme Nasjonal Samlings interesser, var forholdet til den tyske okkupasjonsmakten spenningsfylt. Nazifiseringen brakte riktignok med seg en *forsterket* kollaborasjonstilnektelse også på dette området. Innen Direktoratet for industriforsyning – som var den enheten i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet som i størst utstrekning befattet seg med saker som var av betydning for den tyske rustningsøkonomien – brakte de politiske utskiftningene med seg et linjeskifte. De ledende NS-medlemmene i direktoratet synes å ha arbeidet mer aktivt for å bistå den tyske rustningsindustrien enn embets- og tjenestemennene de overtok etter, blant annet i forbindelse med metallmobiliseringen. På dette punktet fantes det et klart skille mellom NS-medlemmenes *ideologiske* kollaborasjon og ikke-NS-ernes *pragmatiske kollaborasjon*. Dette betyr likevel ikke at den ideologiske kollaborasjonen var *betingelsesløs*. I flere tilfeller kolliderte NS-medlemmenes nasjonalistiske orientering med kravene om ressursoverføringer til krigsviktige formål fra tysk side. Under arbeidet med metallmobiliseringen søkte selv de mest tyskorienterte NS-medlemmene i Forsyningsdepartementet og Næringsdepartementet å forhindre at norske kirkeklokker ble tatt ned og smeltet om til krigsøkonomiske formål. Nasjonalsosialistene i Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) og nasjonalsosialistene på tysk side dannet dermed ikke en fast blokk mot embets- og tjenestemennene i departementet som ikke var tilsluttet Nasjonal Samling. Forholdet mellom Hauptabteilung Volkswirtschaft og NS-medlemmene var spenningsfylt. I visse tilfeller kunne det også danne seg allianser mellom NS-erne og ikke-NS-erne som i arbeidet med forsyningspolitikken, blant annet når det kom til arbeidet med å sikre norske

matvareforsyninger. Et eksempel her er Whists trenering av de tyske forslagene om å sette ned norske matrasjoner mot slutten av krigen.

Handlingsmønstrene blant embets- og tjenestemennene innen Forsyningsdepartementet som ikke sympatiserte med nasjonalsosialismen, utviklet seg på en annerledes måte i Forsyningsdepartementet enn i Politidepartementet i løpet av den første fasen etter 25. september 1940. Her utviklet det seg hurtig en kollektiv motstand som var rettet mot Nasjonal Samling og partiets krav. I tiden frem til Statsakten ble NS-medlemmer holdt systematisk utenfor nøkkelposisjoner både i departementet og innenfor forsyningssektoren i sin helhet. Videre dannet embets- og tjenestemennene en isfront mot det lille mindretallet kollegaer som var tilknyttet partiet. Holdningskampen og motstandslinjen synes å ha vært støttet fullt ut både av statsråd Ravner og av de ledende embetsmennene på nivået under statsråden. En avgjørende faktor for at den kollektive mobiliseringen mot NS kunne fungere, var samtidig at Reichskommissariat oppfattet samarbeidet med de ikke-nazistiske fagfolkene innen Forsyningsdepartementet som velfungerende. Motstanden mot NS *forutsatte* nærmere bestemt en pragmatisk kollaborasjon ned den tyske okkupasjonsmakten. En slik kollaborasjon var ikke uten dilemmaer. Enkelte av de ledende embetsmennene ble etter krigen hevdet å ha gått for langt i å imøtekomme tyske krav. Det klareste eksemplet er Industriforsyningsdirektør Alf Bryn, som ble karakterisert som tyskvennlig og politisk «stripete» etter krigen.

Statsakten 1. februar 1942 og utskiftningen av stadig flere av de ledende embetsmennene i Forsyningsdepartementet med NS-medlemmer gjorde at betingelsene for motstand ble svekket. I de enhetene av Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet der NS-medlemmer overtok ledelsen på direktør-, avdelings- og kontornivå brøt den kollektive mobiliseringen mot NS sammen. Nazifiseringen hadde en klart *motstandsdempende* virkning. For det første bidro den til at økt politisk kontroll over saksbehandlingen. For det andre innebar den til at det på nasjonalsosialistisk side ble enklere å holde oversikt over og slå ned på opposisjonell atferd. Resultatet var at motstanden ble *fragmentert og individualisert*.

Innen Direktoratet for proviantering og rasjonering var situasjonen annerledes. Her ble den kollektive motstanden mot Nasjonal Samling opprettholdt helt frem til frigjøringen. En avgjørende årsak her var at Reichskommissariat ikke ønsket noen sterk NS-innflytelse i matforsyningspolitikken. Embets- og tjenestemennene i direktoratet kunne av denne grunn spille NS aktivt opp mot representantene for den tyske okkupasjonsmakten. Mobiliseringen mot NS og den pragmatiske kollaborasjonen med de tyske instansene ble samtidig kombinert

med ulike former for skjult motstand: forfalsking av statistikker, skjulte forhandlinger om ressursoverføringer fra de skandinaviske landene og regelrett støtte til motstandsbevegelsen. Flere av aktørene i direktoratet – blant annet direktør Nicolai Schei – var også tilknyttet organiserte motstandsgrupper. Innen Direktoratet for proviantering og rasjonering utviklet det seg i det hele tatt en motstandskultur som gjør institusjonen til et særlig interessant tilfelle i den norske sentraladministrasjonens historie under den tyske okkupasjonen. Dette synes å ha vært av svært stor betydning for landets ernæringsituasjon. At proviateringsdirektoratet opprettholdt kontinuiteten på ledelsesnivå og en faglig personalsammensetning, synes å ha hatt gunstige effekter på forsoningsarbeidet.

8.4 Byråkrati, aktører og handlinger: Noen overordnede perspektiver

Kan det på bakgrunn av funnene i denne studien utledes noen mer generelle hypoteser om byråkratiets funksjon i det nasjonalsosialistiske okkupasjonsregimet i Norge mellom 1940 og 1945? Hvordan kan vi oppsummere det komplekse forholdet mellom institusjonelle rammebetingelser, holdninger og handlinger? Hvilke forutsetninger måtte være til stede for å skape en ny, nasjonalsosialistisk organisasjonskultur der embets- og tjenestemennene gikk energisk inn for Nasjonal Samlings og den tyske okkupasjonsmaktens sak? Kan en studie av nazifisering, kollaborasjon og motstand i Norge bidra til nye okkupasjonshistoriske innsikter på et mer overordnet plan, blant annet om de mest skjellsettende sidene ved den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken i Norge?

Et første poeng er at forholdene innen Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) med all tydelighet viser at påstander om at «det norske byråkratiet» fungerte i krig som i fred¹²³³ eller at «byråkratiet» i bestemt form gjennomførte den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken¹²³⁴ er ytterst problematiske. Det fantes riktignok store flater knyttet til arbeidet i sentraladministrasjonen som var preget av kontinuitet. Som følge av den enorme saksmengden, bestod hverdagen i stor grad av byråkratisk rutine – på tross av de ekstraordinære politiske rammene.¹²³⁵ Videre fantes det saksområder som i liten grad var knyttet til de nye makthavernes omformingsplaner, som for eksempel trafikkpolitisaker i Politidepartementet og et bredt spekter av rasjoneringsaker i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet. Til tross for at slike kontinuitetsmomenter må betones, avvek forholdene i de undersøkte departementene likevel

¹²³³ Bryne, *Krig og sannhet*, 291.

¹²³⁴ Bruland, *Det norske Holocaust*, 8, 9, 12, 20, 22 Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, f.eks. 26.

¹²³⁵ Dette bemerkes av Sørensen, *Solkors og solidaritet*, 161.

på avgjørende områder fra forholdene i sentraladministrasjonen før den tyske invasjonen. Selv om nazifiseringen ikke var fullstendig, var omformingen og maktforskyvningen til NS' fordel betydelig. Dette gjaldt også innen et i utgangspunktet «ikke-ideologisk» område som forsyningssektoren. Byråkratiet under den tyske okkupasjonen var ikke enhetlig, men preget av ulike politiske tendenser med varierende styrkeforhold og til dels sterke spenninger. Her arbeidet det alt fra motstandsfolk til overbeviste SS-aktivister. I løpet av okkupasjonen fant det samtidig sted en forskyvning av makt i nasjonalsosialistisk retning. Videre er det svært problematisk å trekke direkte linjer fra byråkratiet som forberedte og gjennomførte nasjonalsosialistiske bestemmelser *under krigen* til byråkratiet som eksisterte *før krigen*. Bare et fåtall av de embets- og tjenestemennene som arbeidet i Politidepartementet mot slutten av okkupasjonen, hadde bakgrunn fra sentraladministrasjonen før 9. april 1940. Aktørene som gjennomførte den antijødiske politikken i Politidepartementet var fortrinnsvis NS-medlemmer som var blitt sluset inn i sentraladministrasjonen *under okkupasjonen*. Statspolitiet, som var den viktigste norske institusjonen i den nazistiske forfølgelsespolitikken, var en ren NS-institusjon. Bildet forsterkes ytterligere av opplysningene som foreligger om departementer som ikke er undersøkt i denne avhandlingen. I Justisdepartementet ble saker med nasjonalsosialistisk tilsnitt i all hovedsak gjennomført enten av NS-medlemmer i de tradisjonelle enhetene eller innenfor rammene av nye NS-institusjoner. I Finansdepartementet ble arbeidet med likvidasjonen av jødisk eiendom gjennomført av partimedlemmer.¹²³⁶ I Kirke- og undervisningsdepartementet ble det dannet et ministerkontor høsten 1940 som hadde som oppgave å behandle saker av «politisk karakter».¹²³⁷

For det andre er det et vesentlig poeng at ulike holdninger ga opphav til forskjellige typer atferd. Hannah Arendts og Zygmunt Baumanns perspektiver om den desinteresserte embetsmann, som følger ordre uten hensyn til eget personlig og ideologisk ståsted samsvarer dårlig med funnene i denne studien. Handlingsmønstrene blant embets- og tjenestemennene var differensierte, og spente fra aktiv medvirkning og egeninitiativer til sabotasje og protester. Nazifiseringen kunne få – og fikk – dermed alvorlige konsekvenser for grupper og enkeltpersoner som ble klassifisert som nasjonalsosialistenes fiender. For jøder *hadde* det betydning at det ble sluset inn embets- og tjenestemenn i embetsverket som *ønsket* å

¹²³⁶ RA: Oslo politikammer, L-dom 1136, forklaring Ivar Elstad 24.09.1946, samt skriv om «Finansråd» Elstad fra N Rygg 16.10.1945. Rygg hevdet at Elstad ble satt inn i Finansdepartementet for å overta alle politiske saker, i egenskap av å være NS-medlem.

¹²³⁷ Andreas Bagås Lien, *En ny ånd i skolen. Nasjonal Samlings skolepolitikk 25.9.1940–31.12.1942*, masteroppgave i historie, UiO, 2013, 22–24.

gjennomføre en antisemittisk politikk.¹²³⁸ Omvendt *hadde* det betydning for motstandsbevegelsen at det fantes aktører i departementene som var villige til å lekke opplysninger, eller som ønsket å bistå den med forsyninger. Den kanskje aller viktigste effekten av nazifiseringen var likevel at den skapte ugunstige rammer for kollektiv motstand. I institusjoner som hadde et stort innslag av aktive nasjonalsosialister, hadde embets- og tjenestemennene som ikke sympatiserte med nazismen svært små manøvreringsmuligheter. Det gjorde det vanskelig, om ikke umulig, å gjennomføre koordinerte aksjoner når den tyske okkupasjonsmakten strammet grepet.

Et tredje poeng dreier seg dermed om forholdet mellom institusjoner, aktører og handlinger. At individuelle holdninger hadde betydning, betyr ikke at det kan trekkes direkte linjer fra aktørens oppfatninger til administrativ atferd. Flere faktorer bidro til å moderere embets- og tjenestemennenes handlingsmåte.¹²³⁹ For det første ble den enkelte embets- og tjenestemann kontrollert, ikke bare av overordnede i departementet, men også av de tyske instansene utenfor departementet. For det andre virket de byråkratiske institusjonene i mange tilfeller *sosialiserende* og *disiplinerende*. Embets- og tjenestemennene bidro nærmere bestemt til å internalisere identifikasjoner, situasjonsforståelser og verdioppfatninger innen de institusjonelle de ble knyttet til. De byråkratiske organisasjonsformene synes her ofte å ha virket hemmende snarere enn radikaliserende, også når de befant seg under nazistisk ledelse. Selv overbeviste nasjonalsosialister tenderte ofte til å adoptere byråkratiets saklige og legalistiske normer. Hvordan den komplekse dynamikken mellom individuelle holdninger og institusjonelle mekanismer utfoldet seg – og hvilken praksis som oppstod – var likevel avhengig av flere forhold. Fire forhold synes å ha vært av særlig stor betydning.

1) Kontinuitet på ledelsesnivå fremstår som en avgjørende forutsetning for å skape en motstandskultur i departementene. Samtidig synes det å ha vært avgjørende at de ledende embetsmennene tidlig tok et klart standpunkt mot NS. Utviklingen den første tiden etter 25. september 1940 la klare føringer for hvilke mønstre som utkrystalliserte seg i senere faser av okkupasjonen. Ledelsesforhold synes imidlertid ikke bare å ha vært av stor betydning for fremveksten av (eller fraværet av) motstand, men påvirket også organisasjonsklimaet i de ulike institusjonene på et mer allment plan. Innstillingen blant de ledende aktørene på det politiske og byråkratiske nivået i ulike typer saker påvirket handlingsrommet for de underordnede embets- og tjenestemennene. Innen Politidepartementet var politiminister Lie og ordenspolitileder Egil Olbjørn lydhorre overfor politifaglige krav. Her oppstod det

¹²³⁸ Se kap. 5. i denne avhandlingen.

¹²³⁹ Jf. Lægred og Olsen, *Byråkrati og beslutninger*, 20–21.

muligheter for å stanse de mest ytterliggående fremstøtene fra Nasjonal Samling. I represjonspolitikken inntok Lie derimot en ytterliggående posisjon. Mulighetene for å moderere ble her begrensede. I Forsyningsdepartementet synes det faktum at departementet var under ledelse av en ikke-NS-er frem til Statsakten 1. februar 1942 å ha skapt et betydelig rom for NS-motstand på det byråkratiske nivået. Her markerte embetsmennene på nivået under Ravner tidlig avstand mot Nasjonal Samling.

2) *Nazifisering og organisasjonskultur.* Nazifiseringen førte utvilsomt til en endring av organisasjonsklimaet i sentraladministrasjonen. Et økende innslag av NS-embetsmenn og NS-tjenestemenn ledet til at organisasjonsklimaet i departementene ble dreid i nasjonalsosialistisk retning. Antisemittiske, raseideologiske og antidemokratiske tenkemåter fikk blant annet et sterkere nedslagsfelt.. Samtidig ledet nazifiseringen til en sterkere kollaborasjonsvilje i byråkratiet på viktige områder. Antallet NS-medlemmer er likevel ikke alltid et pålitelig barometer for å måle endringer av administrative normer og praksis. En viktig forutsetning for å endre organisasjonsklimaet i departementene på *grunnleggende vis* synes å ha vært at andelen av *ideologisk overbeviste* og *radikale* nasjonalsosialister var forholdsvis stort. I Politidepartementet synes ikke de *ytterliggående* nasjonalsosialistene å ha vært mange nok til å innføre et nytt organisasjonsetos som brøt helt og fullt med de overleverte byråkratiske normene. Flere av de ledende NS-medlemmene – som ordenspolitileder Olbjørn og avdelingssjefene Juel Røstad og Elstad – hadde i utgangspunktet liten interesse for ideologiske spørsmål. Som følge av dette synes ikke bare de tradisjonelle politifaglige og rettsstatlige normene å ha overvintret i betydelig utstrekning, de ser også ut til å ha smittet over på flere av de mest aktive nasjonalsosialistene gjennom konformitetspress. I Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) ledet nazifiseringen til at det vokste frem en ny NS-kultur. En årsak til at dette kunne skje, kan ha vært at todelingen mellom NS-medlemmer og ikke-partifolk var forholdsvis skarp. Flere av de mest radikale nasjonalsosialistene i Forsyningsdepartementet og det etterfølgende Næringsdepartementet arbeidet i enheter som var sterkt NS-dominerte, som for eksempel Ministerens kontor. Her var sannsynligvis påvirkningen fra embets- og tjenestemennene som ikke sympatiserte med nasjonalsosialismen liten i det daglige arbeidet.

3) *Tyskernes linje:* De tyske instansenes interesser og posisjoner var av avgjørende betydning for mønstrene av kollaborasjon og motstand som utviklet seg i departementene. De tyske SS politiinstansene i Norge – særlig Sikkerhetspolitiet – ønsket ikke bare en radikal nazifisering, men også en hard represjonslinje overfor grupper som ble oppfattet som nasjonalsosialismens fiender. Her var det svært vanskelig for å få gjennomslag

for en saklig og legalistisk linje, selv om dette var ønsket av både ikke-NS-ere og NS-ere i Politidepartementet. Dette gjaldt særlig i saker som ble oppfattet som avgjørende fra et tysk nasjonalsosialistisk ideologisk ståsted – som for eksempel den antisemittiske politikken.

Mulighetene for organisert motstandsvirksomhet ble samtidig sterkt begrenset. I

Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) skapte Reichskommissariat, representert ved Hauptabteilung Volkswirtschaft, helt andre rammebetingelser. Her fikk Nasjonal Samling begrenset spillerom, ettersom et faglig embetsverk ble ansett som gunstig for å opprettholde ro og orden i økonomien sett fra et tysk ståsted. Dette skapte muligheter for å kombinere pragmatisk kollaborasjon med åpen mobilisering mot NS' fremstøt.

4) *Tradisjoner og kontinuitet.* Kollaborasjonsviljen og motstandsviljen innen henholdsvis Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet) synes å ha skiftet betydelig fra saksfelt til saksfelt. Normer og tradisjoner fra førkrigstiden spilte her inn, ikke bare blant embets- og tjenestemenn som motsatte seg nasjonalsosialismen, men også blant NS-medlemmer. Det var ofte de nasjonalsosialistiske fremstøtene som lå nær de krav og ønsker som hadde vært utbredt i mellomkrigstiden, som skapte den sterkeste kollaborasjonsviljen. Omvendt skapte de fremstøtene som brøt mest ettertrykkelig med kjernenormene innen førkrigsbyråkratiets normer, de skarpeste motreaksjonene Overleverte holdninger og verdier bidro til å skape grenser både for kollaborasjon og motstand.

Funnene som er oppsummert over, har metodiske og teoretiske implikasjoner. For å forstå mønstrene av kollaborasjon og motstand i det okkuperte Norge, er det utilstrekkelig å granske enkeltaktørers handlingsmønstre og motiver løsrevet fra den bredere institusjonelle rammen handlingene utspilte seg innenfor. Dette gjelder også den nasjonalsosialistiske forfølgelsespolitikken, inkludert forsøket på å tilintetgjøre jødene i Norge. Det er blitt reist spørsmål om en latent antisemittisme i det norske samfunnet utgjør en delforklaring på at den antisemittiske politikken ble møtt med manglende motreaksjoner.¹²⁴⁰ Dette spørsmålet er både viktig og vesentlig. Samtidig er det av avgjørende betydning å undersøke rammene for enkeltaktørenes handlinger for å unngå reduksjonistiske forklaringsmåter. Ved det tidspunktet den antisemittiske politikken ble gjennomført, var ikke bare det norske byråkratiet blitt til dels kraftig omformet. Det var blitt innført nye politiske kontrollmekanismer som innsnevret embets- og tjenestemennenes individuelle handlingsrom. Samtidig bidro nazifiseringen til å innskrenke mulighetene for kollektiv handling blant embets- og tjenestemennene som ikke

¹²⁴⁰ Jf. f.eks. Per Ole Johansen, *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943* (Oslo: Gyldendal, 1984); Lorenz, «Vi har ikke invitert jødene hit til landet», i Kopperud og Moe, *Forestillinger om jøder*; Michelet, *Den største forbrytelsen*.

sympatiserte med partiet. Et slikt perspektiv gjør ikke konsekvensene av nordmenns medvirkning i nasjonalsosialistiske forbrytelser mindre alvorlig. Derimot kan det bidra til en utvidet forståelse av den politiske dynamikken som oppstår i samfunn som er okkupert av en totalitær okkupasjonsmakt, og de valgene og dilemmaene de historiske aktørene ble stilt overfor. For å forstå de mest skjellsettende og rystende sidene ved norsk okkupasjonshistorie – nordmenns medvirkning i den nazistiske forfølgelses- og drapspolitikken – er det nødvendig å utvikle analysemodeller som fanger dynamikken mellom individuelle holdninger, institusjonelle forhold og utviklingen av ulike former for praksis. Dette er i tråd med utviklingen innen den internasjonale nasjonalsosialismeforskningen de siste tiårene. Her har nettopp vekselvirkningen mellom ideologi og institusjon stått i sentrum.¹²⁴¹

8.5 Videre forskning

På bakgrunn av funnene som er gjort i forbindelse med denne avhandlingen, utkrystalliserer det seg flere muligheter for videre forskning. Et aktuelt prosjekt kan være å analysere og sammenlikne andre departementer og departementsenheter enn dem det er fokusert på i denne avhandlingen. To departementer fremstår etter mitt syn som særlig interessante. Det ene er Kultur- og folkeopplysningsdepartementet. Her var NS-dominansen nærmest total. Per 8. mai var 92,3 % av embets- og tjenestemennene NS-medlemmer. Samtlige av disse var ansatt under okkupasjonen.¹²⁴² Et interessant spørsmål er hva slags organisasjonskultur som oppstod i dette departementet. Forholdet mellom NS-medlemmene i departementet og den tyske okkupasjonsmakten er samtidig av interesse. Det andre er Innenriksdepartementet. Innenriksdepartementet utgjorde et sentrum for NS' fremstøt høsten 1940 og vinteren 1941.¹²⁴³ Departementet overtok imidlertid også gamle forvaltningsgrener og ble aldri helt gjennomnazifisert, selv om NS-medlemmer dominerte mange av avdelingene.¹²⁴⁴ Her kan det være aktuelt å utforske dynamikken mellom den politiske ledelsen, representert ved Hagelin, og embets- og tjenestemennene på det byråkratiske nivået. Samtidig vil det være interessant å granske departementets virksomhet over tid, inkludert eventuelle motstandstendenser.

Et tredje forskningsprosjekt er Nasjonal Samlings personalkontor for offentlige tjenester, NSPOT. Kildematerialet som er gransket i dette arbeidet, viser at forholdet mellom NS-kontoret og personalkontorene i departementene kunne være preget av

¹²⁴¹ To konkrete eksempler på denne tilnæringsmåten er Wildt, *Generation* og Thad Allen, *The Business of Genocide*.

¹²⁴² Arctander, «NS-medlemmer og andre i statstjenesten», i *Statistiske Meldinger*, 359. Digitalt tilgjengelig via http://www.ssb.no/a/histstat/sm/sm_195312.pdf#page=5 (besøkt 15.01.2016).

¹²⁴³ Wyller, *Nyordning og motstand*, 4, passim.

¹²⁴⁴ Debes, *Sentraladministrasjonens historie*, 133.

skarpe konflikter. En studie av NSPOTs oppbygging og virksomhet i ulike faser av okkupasjonen kan dermed gi utvidede innsikter i dynamikken i Nasjonal Samlings fremstøt – og i konfliktene som oppstod i forbindelse med disse fremstøtene. Videre kunne den ha belyst informant- og overvåkingsnettets NS åpenbart hadde.

En fjerde interessant forskningsmulighet er å granske Statspolitiet som *institusjon*: personale, ledelsesforhold, organisasjonskultur, funksjon og arbeidsformer. Statspolitiet fremstår som den mest radikale nasjonalsosialistiske politiinstitusjonen på norsk side. Samtidig foreligger det forholdsvis lite forskning på hvordan institusjonen opererte i ulike deler av landet, hvordan den endret seg over tid, og hvilke interne spenninger som fantes. En interessant problemstilling her dreier seg også om forholdet mellom Statspolitiet og Det tyske sikkerhetspolitiet: som arbeidsfordeling, tillitsforhold og graden av ideologisk enighet. Dette er ikke minst av stor interesse når det gjelder den antisemittiske politikken.

Et femte mulig forskningsprosjekt omhandler «opprydningen» innen sentraladministrasjonen etter krigen. Her kom nettopp gråsonene mellom det som i samtiden ble oppfattet som utilbørlig og tilbørlig kollaborasjon gjerne til syne. Et slikt prosjekt kan dermed gi økte innsikter i hvordan samhandlingen med den tyske okkupasjonen ble vurdert i samtiden. Samtidig kan det synliggjøre hvordan grensene for den pragmatiske kollaborasjonen ble trukket opp,

På et mer overordnet plan synes det også fruktbart å studere de ideologiske motsetningene i NS mer inngående enn det som har vært gjort tidligere. I tidligere forskning har det vært fokusert på brytningene mellom nasjonalsosialister og pangermanister og sosialister og kapitalister. Det er definitivt rom for ytterligere undersøkelser av hvordan disse konfliktene utspilte seg. Det fantes imidlertid åpenbart også andre typer konfliktlinjer internt i partiet. Et stridsområde dreide seg om forholdet til rettsstatlige prinsipper og normer, blant annet i spørsmålet om hvor langt det politiske politiet skulle kunne gå. Å granske ulike og motstridende rettsoppfatninger innen NS kan dermed gi et bidrag til en utvidet forståelse av den norske nasjonalsosialismen.

Litteratur:

- Agøy, Nils Ivar. *Militæretaten og «den indre fiende» fra 1905 til 1940. Hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinavisk perspektiv*. Doktorgradsavhandling, Universitet i Oslo 1994
- Angell, Svein Ivar. *Frå splid til nasjonal integrasjon. KULTs skriftserie nr. 29. Nasjonal identitet nr. 4*. Oslo: Norges forskningsråd 1994.
- Arctander, Signy. «NS-medlemmer og andre i statstjenesten som viste unasjonale holdninger under okkupasjonen». I *Statistiske Meldinger. Monthly Bulletin of the Central Bureau of Statistics of Norway Bulletin Mensuel du Bureau Central de Statistique Norvégien*, no. 12 (1953), 351–363.
- Arendt, Hannah. *Eichmann i Jerusalem. En rapport om ondskabens banalitet*. København Gyldendahl 2007 [1964].
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York. Harcourt Brace 1951.
- Arnli, Jan. *Det norske politi i tida 1938 til våren 1941, med spesielt siktepunkt å belyse etatens relativt store oppslutning om Nasjonal samling høsten og vinteren 1940*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1976.
- Arntsen, Jan Magne og Thor Geir Harestad. *Triumf og tragedie. Historien om NS-minister Gulbrand Lunde*. Oslo: Commentum 2012.
- Arvesen, Hans. *Oppportunisme, kollaborasjon og rettsoppgjør. Hvorfor noen krigsprofitører ble dømt strengere enn andre etter okkupasjonen 1940–1945. Belyst ved tilfellet Ditlef Lexow*. Masteroppgave, NTNU 2014.
- Asch, Solomon E. «Effects of Group Pressure upon the Modification and Distortion of Judgments.» I *Groups, Leadership and Men*. Pittsburgh, PA: Carnegie Press 1951, 177–190. Redigert av Harald Guetzkow.
- Aune, Arnt Ove. *NS' riksledelse 1940–1945. Organisasjon og rekruttering*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1974.
- Austad, Torleiv. *Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940–45, med innledninger og kommentarer*. Kristiansand: Høyskoleforlaget 2005.
- Bajohr, Frank. *Parvenius und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag 2001.
- Bajohr, Frank. «The Holocaust and Corruption». I *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business and Organization of the Holocaust*. New York: Berghahn Books 2005, 118–138. Redigert av Gerald D. Feldman og Wolfgang Seibel.
- Bang, Henning. *Organisasjonskultur*. Oslo: Tano 1995.

- Barth, Bjarne Keyser. *Norges militære embetsmenn 1929*. Oslo: J. Chr. Gundersen 1929.
- Bass, Bernhard M. og Bruce J. Avolio. «Transformational Leadership and Organizational Culture». I *Public Administration Quarterly*, Vol. 17, Nr. 1 (vår 1993), 112–121.
- Bauman, Zygmunt. *Moderniteten og Holocaust*. Oslo: Vidarforlaget 2005.
- Beetham, David. *Bureaucrazy*. Oxford: Open University Press 1987.
- Benz, Wolfgang, Johannes Houwink ten Cate og Gerhard Otto. *Anpassung, Kollaboration, Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation*. Berlin: Metropol 1996.
- Benum, Edgeir. *Sentraladministrasjonens historie i Norge*, bind 2. 1845-1884. Oslo: Universitetsforlaget 1979.
- Berentsen. Aksel. *Ola Fritzner. En norsk kapteins kamp før og etter frigjøringen*. Oslo: J. Chr. Gundersen 1949.
- Berkhoff. Karel. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule*. Cambridge Massachussets/London: The Belknap Press 2004.
- Birn, Ruth Bettina. «Collaboration with Nazi Germany in Eastern Europe: The Case of the Estonian Security Police». I *Contemporary European History*, Vol 10, nr. 22 (2001), 181–198.
- Birn, Ruth Bettina. *Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und den besetzten Gebieten*. Düsseldorf: Droste 1986.
- Blau, Peter M. og Marshall W. Meyer. *Bureaucracy in Modern Society*. New York: Random House 1987
- Bogen, Olav. *Fremst i fylkingen. Germanske SS Norge. Organisasjonens historie, virksomhet og ideologi*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2008.
- Bohn, Robert (red.). *Die Deutsche Herrschaft in der «Germanischen Ländern 1940-45»*. Stuttgart. Franz Steiner Verlag 1997.
- Bohn, Robert. *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neordnung» und Kriegswirtschaft*. München: Oldenbourg 2000.
- Borge, Baard. *NS og makten. En studie av den norske førerstaten 1940-1945*. Hovedoppgave i statsvitenskap, Universitetet i Bergen 1992.
- Borgersrud, Lars. «Vi er jo et militært parti». *Den norske militærfascismens historie*. Bind 1. Oslo: Spartacus 2010.
- Borgersrud, Lars. *Like gode nordmenn? Den norske militærfascismens historie*. Bind 2. Oslo: Spartacus 2012.

- Brattelid, Kristin. *Mikal Sylten. Et antisemittisk livsprosjekt*. Hovedoppgave i historie , Universitet i Oslo 2004.
- Brauteset, Steinar. *Gestapooffiseren Fehmer. Milorgs farligste fiende*. Oslo: Cappelen 1986.
- Brenna, Rolf. *Metallmobiliseringen i Norge 1940-1945. Sabotasje og samarbeid i okkupert Norge*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1979.
- Brevig, Hans Olaf og Ivo de Figueiredo. *Den norske fascismen. Nasjonal Samling 1933–1940*. Oslo: Pax forlag 2002.
- Brevig, Hans Olaf. *NS. Fra parti til sekt, 1933-1937*. Oslo: Pax forlag 1970.
- Browder, George C. *Foundations of the Nazi Police State. The Formation of Sipo and SD* Lexington/Kentucky: University Press of Kentucky 1990.
- Browning, Christopher R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Collins 1992.
- Browning, Christopher. «Revisiting the Holocaust Perpetrators. Why did they kill?» The Raul Hilberg Memorial Lecture 17. oktober 2011. Publisert digitalt <https://www.uvm.edu/~uvmchs/documents/HilbergLectureBrowning2011.pdf>. Besøkt 20.01-2016
- Browning, Christopher. *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940–43*. New York: Holmes & Meier 1978.
- Browning, Christopher. «Unterstaatsekretär Martin Luther and the Ribbentrop Foreign Office». I *Journal of Contemporary History*, Vol. 12, nr 2 (1977), 313–344.
- Broszat, Martin. *The Hitler State. The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. London & New York: Longman, 1981.
- Bruknapp, Dag. O. «Ideene splitter partiet. Rasespørsmålets betydning i NS' utvikling». I *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Bergen: Universitetsforlaget 1976, 9–47. Redigert av Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen.
- Bruknapp, Dag Olav. *Nasjonal Samling og rasespørsmålet 1933-1940*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1972.
- Bruland, Bjarte. *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1995.
- Bruland, Bjarte. *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Oslo: Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter, temahefte nr. 7 (2008).
- Bryne, Arvid. *Krig og sannhet: Langelandsaken og rettsoppgjøret*. Oslo: Akademika, 2012.

- Bucheim, Hans. «Die Höheren SS- und Polizeiführer». I *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, no 4 (1963), 362–391.
- Burleigh, Michael og Wolfgang Wippermann. *The Racial State. Germany 1933-1945*. Cambridge: Cambridge University Press 1991.
- Byrkjeflot, Haldor. *Fortolkningen av Webers byråkratiske idealtipe i organisasjonsteorien*. Notat LOS-senteret 1998.
- Caplan, Jane. «Recreating the Civil Service. Issues and Ideas in the Nazi Regime». I *Government, Party, and People in Nazi Germany*, 34–56. Exeter: University of Exeter Press, 1980. Redigert av Jeremy Noakes.
- Caplan, Jane. «The Politics of Administration: The Reich Interior Ministry and the German Civil Service, 1933-1943». I *The Historical Journal*, Vol. 20, Nr. 3 (1977), 707–736.
- Caplan, Jane. *Government Without Administration. State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany*. Oxford: Oxford University Press 1988.
- Caplan, Jane. «Bureaucracy, Politics and the Nationalist Socialist State». I *The Shaping of the Nazi State*. London: Croom Helm 1978, 234–256. Redigert av Peter Stachura.
- Cesarani, David. *Eichmann. Byråkrat og masse-morder*. Oslo: Spartacus 2007.
- Christensen, Tom Per Lægred, Paul G. Roness og Kjell Arne Røvik. *Organisasjonsteori for offentlig sektor*. Oslo: Universitetsforlaget 2004.
- Conze, Eckart. *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*. München: Karl Blessing 2010.
- Cooke Philip og Ben H. Shepherd. «Introduction». I *European Resistance in the Second World War*. Barnsley, Yorksire: Praetorian press, 2013, 1–13. Redigert av Philip Cooke og Ben H. Shepherd.
- Corell, Synne. *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo 2019.
- Curilla, Wolfgang. *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944*. Paderborn: Schöningh 2006.
- Curilla, Wolfgang. *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*. Paderborn: Schöningh 2011.
- Dahl, Hans Fredrik. *Norge mellom krigene. Det norske samfunn i krise og konflikt 1918–1940*. Oslo: Pax 1975.
- Dahl, Hans Fredrik. *Vidkun Quisling. En fører blir til*. Oslo: Aschehoug 1991.
- Dahl, Hans Fredrik. *Vidkun Quisling. En fører for fall*. Oslo: Aschehoug 1992
- Dahl, Hans Fredrik, Guri Hjeltnes, Berit Nøkleby, Øystein Sørensen og Nils Johan Ringdal (red.). *Norges krigsleksikon 1940–45*. Oslo: Cappelen 1945.

- Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes. *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933–1945 i tekst og bilder*. Oslo: Pax 2009.
- Dahl, Hans Fredrik. «Antisemittismen i norsk historie». I *Folkemordenes svartebok*. Oslo: Universitetsforlaget 2008, 442–460. Redigert av Bernt Hagtvet.
- Dahl, Hans Fredrik. *Krigen i Norge*. Oslo: Pax 1974.
- Dahl, Ottar. *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*. Oslo: Universitetsforlaget 1973.
- Dahl, Ottar. «Teorier om ‘totalitarisme’ i politisk og sosial analyse». I *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm*. Oslo: HIFO 1997, 78–103. Redigert av Knut Kjeldstadli, Jan Eivind Myhre og Tore Pryser.
- Dahl Jacobsen, Knut. «Lojalitet, nøytralitet og faglig uavhengighet i sentraladministrasjonen». I *Tidsskrift for samfunnsforskning*, hefte 4 (1960) 231–248.
- Dahl Jacobsen, Knut. *Politikk og administrasjon: rangering av noen lojaliteter hos norske stats tjenestemenn*. Magisteroppgave i statsvitenskap, Universitetet i Oslo 1955
- Dahl Jacobsen, Knut. *Teknisk hjelp og politisk struktur: en studie av norsk landbruksforvaltning 1874–1899*. Doktorgradavhandling Universitetet i Oslo. Trykt utg. 1964.
- Debes, Jan. *Statsadministrasjonen*. Oslo: NKS-forlaget, 1978.
- Debes, Jan. *Sentraladministrasjonens historie*, bind 5, 1940-1945. Oslo: Universitetsforlaget 1980.
- Debes, Jan. *Organisasjon. Realiteter og illusjoner i statsadministrasjonen*. Oslo: Universitetsforlaget 1961.
- Derlien, Hans Ulrich. «The Politicization of Bureaucracies in Historical and Comparative Perspective.» I *Agenda for Excellence. Administering the state 2*. New Jersey: Chatman House 1996, 149–192. Redigert av Guy B. Peters og Bert A. Rockman.
- Dethlefsen, Henrik. «Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaborasjonen 1939-1943». I *Dansk Historisk Tidsskrift*, bind 89 (1989), 78–120.
- Didriksen, Jan. *Industrien under hakekorset*. Oslo: Universitetsforlaget 1987.
- Diehl-Thiele, Peter. *Partei und Staat im Dritten Reich*. München: Verlag C.H.Beck 1969.
- Eley, Geoff. *Nazism as Fascism. Violence, Ideology and the Ground of Consent in Germany 1930–1945*. London/New York: Routledge 2013.
- Ellingsen, Dag. *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret*. Oslo: Gyldendal 1983
- Emberland, Terje. «'Blodet er alltid den ytterste realitet.' Om SS verdensanskuelse». I *Politikk og religion. En farlig kombinasjon?*. Oslo: Dreyer forlag, 2012, 198–225. Redigert av Øystein Sørensen, Bernt Hagtvedt og Bjørn Are Steine.

- Emberland, Terje. «Nationaliteternes værste kloakslam. Antisemittisme i Norge 1900-1940». I *Humanist* nr. 2 (2008), 4–26.
- Emberland, Terje. *I mytenes vold. Konturene av et fascistisk livssyn*. Hovedoppgave i religionshistorie, Universitetet i Oslo 1999
- Emberland, Terje og Matthew Kott. *Himmlers Norge*. Oslo: Aschehoug 2012.
- Emberland, Terje. *Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*. Oslo: Humanist forlag 2003.
- Emberland, Terje. «Norsk politi og Himmlers statsbeskyttelseskorps». I *Men er det rett. Om politiet og mennerettighetene*. Oslo: Politihøgskolen 2011, 103–117. Redigert av Bjørn Barland, Marit Egge, Tor-Geir Myhrer.
- Eriksen, Anne. *Det var noe annet under krigen. 2. Verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax Forlag 1995.
- Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz (red.). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo, N.W. Damm & Søn, 2005.
- Eriksson-Zetterquist, Ulla, Thomas Kalling og Alexander Styhre. *Organisation och organisering*. Malmö: Liber 2006.
- Espeli, Harald. «Det økonomiske forholdet mellom Tyskland og Norge 1940–45». I *Danske tilstander. Norske tilstander*. Oslo, Forlaget press 2010, 135-156. Redigert av Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale.
- Fein, Helen. *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization*. New York/London: The Free Press 1979.
- Figueiredo, Ivo de. *Nasjonal Samling 1937–1940. En analyse av partiets politiske og ideologiske utvikling fra juli 1937 til april 1940*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1994.
- Finchelstein, Federico. «The Holocaust Canon: Rereading Raul Hilberg». I *New German Critique* no. 96 (2005), 3–48.
- Flo, Yngve. «Distriktsforvaltning under førerprinsippet». I *Historisk tidsskrift* vol 93, nr. 1, (2015), 7–28
- Foot, Michael Richard Daniell. *Resistance. An Analysis of European Resistance to Nazism* London: Eyre Methuen 1976.
- Forsyth, Donelson R. *Group Dynamics*. Belmont: Thomson Wadsworth 2006.

- Foss, Joar. *Direktoratet for proviantering og rasjonering under den tyske okkupasjonen: En studie i motstandsvirksomhet innen sentraladministrasjonen*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1981.
- Fraenkel, Ernst. *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. New York/London/Toronto: Oxford: Lawbook Exchange, LTD 2007 [1941]
- Fredriksen, Gaute. *Og det er en annen historie. Den økonomiske historieskrivningen om årene 1940–1945 i Norges historie. En historiografi*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2011
- Friedrich Carl J. og Zbigniew Brzezinski. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. 2. utg, New York: Praeger Publishers 1965 [1956].
- Frøland, Hans Otto, Gunnar, D. Hatlehol, Mats Ingulstad, Torgeir Sæveraas. «Organizational Todt i i Norge under okkupasjonen. Et makroperspektiv.» Historiedagene i Bodø 2012. Digitalt tilgjengelig fra <https://www.yumpu.com/no/document/view/20149523/organisasjon-todt-i-norge-1942-45-et-makroperspektiv> (besøkt 15.01.2016).
- Fure, Jorunn Sem. *Universitet i kamp. 1940–1945*. Bind 4. *Universitetet i Oslo 1811-2011*. Oslo: Unipub 2011.
- Fure, Odd-Bjørn. «Norsk okkupasjonshistorie: konsensus, berøringsangst og tabuisering.» I *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget 1999, 31–46. Redigert av Stein Ugelvik Larsen
- Fure, Odd-Bjørn. «Jens Arup Seips Utsikt over Norges historie 1-2». I *Historisk tidsskrift* nr. 2 (1984), 117–156.
- Fure, Odd-Bjørn. *Exploring the Context, Position and Significance of Civilian Resistance in Western Europe 1940–45. A Theoretical Discourse*. Upublisert manus, HI-senteret januar 2014.
- Furuset, Anne Kristin. *Norske nazister på flukt. Jakten på et nytt hjemland i Argentina* Oslo: Schipsted 2013.
- Galen Last, Dick van. «The Netherlands». I *Resistance in Western Europe*. Oxford: Berg 2000, 189–221. Redigert av Bob Moore.
- Garston, Neil (red.). *Bureaucrazy. Three Paradigms*. Boston/London /Doordrecht: Kluwer 1993.
- Gentile, Emilio. «Sakralisering av politikk: Definisjoner, fortolkninger og refleksjoner over spørsmålet om sekulær religion og totalitarisme». I *Politikk og religion. En farlig kombinasjon?* Oslo: Dreyer forlag 2012. Redigert av Øystein Sørensen, Bernt Hagtvedt og Bjørn Are Steine.
- Gerlach, Christian. *Kalkulerte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger edition 1999.

- Gerwahrt, Robert. *Hitlers Hangman. The Life of Heydrich*. New Haven/London: Yale University Press 2011.
- Geyer, Michael og Sheila Fitzpatrick (red.). *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism compared* Cambridge: Cambridge University Press 2009.
- Gjelsvik, Tore. *Hjemmefronten. Den sivile motstand under okkupasjonen*. Oslo: Cappelen 1977.
- Greve, Arendt. *Organisasjonsteori – nyere perspektiver*. Oslo: Universitetsforlaget 1995.
- Grette, Sverre. «Okkupasjonslovgivningen i Norge». Radioforedrag 30. mai 1945 i Norsk rikskringkasting trykket i *Landssviksakene*. Oslo: Johan Grundt Tanum 1945, 89–102.
- Griffin, Roger. «Introduction. God’ scounterfeiters? Investigating the triad of fascism, totalitarianism and (political) religion». I *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol.5, nr. 3 (2004), 291–325.
- Griffin, Roger. *The Nature of Fascism*. London: Routledge 1993.
- Griffin, Roger. «The primacy of culture. The current growth (or manufacture) of consensus within fascist studies.» I *Journal of Contemporary History* Vol. 37, No. 1 (jan. 2002), 21–43.
- Griffin, Roger. «Studying Fascism in a Postfascist Age. From New Consensus to New Wave?» I *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies*, nr. 1 (2012), 1–17.
- Griffin, Roger. «Introduction. God’ scounterfeiters? Investigating the triad of fascism, totalitarianism and (political) religion». I *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol.5, nr. 3 (2004), 291–325
- Grimnes, Ole Kristian. *Et flyktningssamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–45*. Oslo: Aschehoug 1969.
- Grimnes, Ole Kristian. «Historieskrivingen om okkupasjonen. Det nasjonale konsenssyndromets gjennomslagskraft». I *Nytt Norsk Tidsskrift*, 2 (1990,) 108–121.
- Grimnes, Ole Kristian. *Hjemmefrontens ledelse*. Oslo: Universitetsforlaget 1977.
- Grimnes, Ole Kristian. «Hvor står okkupasjonshistorien nå». I *Nytt norsk tidsskrift*, vol.26, nr. 3-4 (2009), 480–488.
- Grimnes, Ole Kristian. «Kollaborasjon og oppgjør». I *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget 1999, 47–57. Redigert av Stein Ugelvik Larsen
- Grimnes, Ole Kristian. *Norge under okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug 1983.

- Grimnes, Ole Kristian. «Okkupasjon og politikk i Norge». I *Danske tilstander. Norske tilstander*. Oslo: Forlaget press 2010, 89–113. Redigert av Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale
- Gross, Jan T. *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement 1939–1944*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1979.
- Gruckmann, Lothar. *Justiz im Dritten Reich. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*. München: Oldenbourg Verlag 1988.
- Grønlie, Tore (red.). *Forvaltning for politikk. Norsk forvaltningspolitikk etter 1945*. Oslo: fagbokforlaget 1999.
- Grønlie, Tore. «Forvaltningens politisering. Forvaltningspolitikk og forvaltningsutvikling 1945–1980». I *Festskrift til historisk institutts 40 års jubileum*. Bergen: Historisk institutt (UIB) 1997, 369–398. Redigert av i Ståle Dyrvik, Geir Atle Ersland og Edgar Hovland.
- Hatlehol, Gunnar. «*Norwegeneinsatz*» 1940-1945. *Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*. Doktorgradsavhandling, NTNU 2015.
- Hauge, Dagfinn. «Danskehjelpen i Norge. Hvorledes det begynte og hva det ble til». I *Boken om danskehjelpen*. Oslo, Gyldendal 1947, 72–81. Redigert av Niels J. Mürer.
- Hem, Per E. *Paal Berg. Megleren*. Oslo: Aschehoug 2012.
- Herbert, Ulrich. *Best. Biographischen Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*. Bonn: Dietz 1966.
- Herbert, Ulrich. «Extermination policy. New Answers and Questions about the History of the 'Holocaust' in German Historiography». I *National Socialist Extermination Policies. Contemporary German Perspectives and Controversies*. New York/Oxford: Berghahn books 2000, 1–52. Redigert av Ulrich Herbert.
- Herz, John H. «German Administration under the Nazi Regime». I *The American Political Science Review*, vol 40, no 4. (1946), 682-702.
- Hetland, Øystein. *The Pre-War Norwegian Police* (upub. manuskript, HL-senteret, 2014);
- Hetland, Øystein. *The SS Police Model*. Upublisert manuskript, HL-senteret april 2013.
- Hetland, Øystein. *Visions*. Upublisert manuskript til kommende doktorgradsavhandling, HL-senteret desember 2015
- Hetland, Øystein. *Kva visste Nasjonal Samling om Holocaust?* HL-senterets skriftserie 2012.
- Hirschfeld, Gerhard. «Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940-41». I *Journal of Contemporary History*, vol 16, nr. 3 (1981), 467–486.
- Hirschfeld, Gerhard. *Nazi Rule and Dutsch Collaboration. The Netherlands under German Occupation, 1940–45*. Oxford: Berg, 1988.

- Hjeltnes, Guri. *Norge i krig 5. Hverdagsliv*. Oslo: Aschehoug 1985.
- Hoffmann, Stanley. «Collaborationism in France during World War II». I *The Journal of Modern History*, Vol 40, nr. 3 (1968), 375–395.
- Hovden, Jan. H. *Rekrutteringen til departementene i tiden 1914–1939. Hovedoppgave i statsvitenskap*, Universitetet i Oslo 1969.
- Høidal, Oddvar. *Quisling. En studie i landssvik*. Oslo: Universitetsforlaget 1988.
- Haaland, Torstein. *Fra rettsstat til politikerstat. Forvaltningens praksis og karakter 1814–2000. En prosjektskisse*. Bergen: Los Senterets Notat 1998.
- Haaland, Torstein. *Politikkstaten blir til. Tollforvaltningens rasjonalisering 1945–1979*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1997.
- Haaland, Torstein. *Administrasjon og politikk i Norges statshistorie 1814–2000*. Doktorgradavhandling i Statsvitenskap, Universitet i Oslo 2005.
- Haave, Per. «Taterspørsmålet under hakekorset». Vedlegg 21 i *Assimilering og motstand. Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag* (NOU 2015:7.), 591–647
- Haave, Per. *Sterilisering av tatere 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis* Oslo: Norges Forskningsråd 2006.
- Haave, Per. «NS-regimets 'taterpolitikk' – en minorietspolitikk i utakt?». I *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Unipub, 2006, 179–255. Redigert av Per Ole Johansen.
- Ihlen, Joachim. «Litt om norsk og svensk humanitær virksomhet under krigen». I *Frendefolk. Streiflys over forholdet mellom Norge og Sverige under krigen 1940–45*. Oslo: Aschehoug 1945, 79–100. Redigert av Joakim Ihlen og Bertil Kugelberg.
- Jacobsen, Dag Ingvar. *Administrasjonens makt. Om forholdet mellom politikk og administrasjon, og administrasjonens rolle som politisk aktør*. Bergen: fagbokforlaget 1997.
- Jäckel, Eberhard. *Hitler's World View. A Blueprint for Power*. Cambridge Mass./London Harvard University Press 1981.
- Johansen, Per Ole. «Fortrengning av et nasjonalt trauma». I *Brott i välfärden. Om brottslighet, utsatthet och kriminalpolitik. Festskrift til Henrik Tham*. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet 2007, 145–180. Redigert av Hanns von Hofer og Anders Nilsson.
- Johansen, Per Ole. «I forkant av jødeforfølgelser». I *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Unipub forlag 2006, 19–45. Redigert av Per Ole Johansen.
- Johansen, Per Ole. «Rettsoppgjøret med statspolitiet». I *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Unipub 2006, 47–92. Redigert av Per Ole Johansen.

- Johansen, Per Ole. *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–43*. Oslo: Gyldendal 1984.
- Johansen, Per Ole (red.). *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Universitetsforlaget 2006.
- Johansen, Per Ole. «*Samfunnets pansrede neve*». *Statspoliti og ekstraordinær overvåkning 1918–1941*. Oslo: Gyldendal, 1989.
- Johansen, Per Ole. «Minst tyve år for en jøde». I *Materialisten* nr. 4 (2005), 31–67.
- Jor, Finn. *Politi i Norge, Norsk Politiforbunds 75-års jubileumsskrift*. Oslo: S. Hammerstads boktrykkeri 1980.
- Johannesen, Knut, Ole Kolsrud og Knut Mangset (red.). *Håndbok for Riksarkivet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal 1992.
- Karcher, Nicola K. *Zwischen Nationalsozialismus und nordischer Gesinnung. Eine Studie zu den rechtsgerichteten Verbindungen norwegisch-deutscher Milieus in der Zwischenkriegszeit*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo 2012
- Kater, Michael H. *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945*. Cambridge, Massachussets 1983.
- Kershaw, Ian. «Hitler and the Uniqueness of Nazism». I *Journal of Contemporary History* Vol 39 (2004), 239–254.
- Kershaw, Ian. «‘Working towards the Führer’. Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship». I *Contemporary European History*, Vol 2, nr. 2 (1993), 103–118.
- Kershaw Ian. *The Hitler Myth. Image and Reality in the Third Reich*. Oxford: Clarendon Press 1987.
- Kershaw, Ian. *Hitler. 1889–1936: Hubris*. Norton: New York 1998.
- Kershaw, Ian. *Hitler. 1936–1945. Nemesis*. London: Allan Lane 2000.
- Kershaw, Ian. *Hitler, the Germans and the Final Solution*. New Haven/London: Yale University Press 2008.
- Kershaw, Ian. *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*. London: Bloomsbury 2000.
- Kjeldstadli, Knut. *Fortida er ikke hva den engang var. En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget, 1999.
- Kjeldstadli, Sverre. *Hjemmestyrkene. Hovedtrekkene ved den militære motstanden under okkupasjonen*. Nesøya: Bokstav&Bilde, 2011[1959].
- Kjøstvedt, Anders. *Hitler's Metropolis? The National Socialist Movement in Berlin 1925–1933*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo 2010.

- Kjøstvedt, Anders. «Terror eller tilslutning? Et historiografisk blikk på forskningen på nazismen og Det tredje riket». I *Ideologi og terror. Totalitære ideologier og regimer*. Oslo: Dreyer 2011, 85–115. Redigert av Øystein Sørensen, Bernt Hagtvet og Bjørn Arne Steine.
- Klemann, Hein A.M og Sergei Kudryashov. *Occupied Economies. An Economic History of Nazi-Occupied Europe*. London/New York: Berg 2012.
- Kocka, Jürgen. «The Uses of Comparative History». I *Societies Made Up of History. Essays in Historiography, Intellectual History, Professionalisation, Historical Social Theory & Proto-industrialisation*. Edsbruk: Akademitryck 1996, 197–209. Redigert av Ragnar Björk og Karl Molin.
- Kolsrud, Ole. *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940–1945*. Oslo: Universitetsforlaget 2004.
- Kolsrud, Ole. *Maktens korridorer: Regjeringskontorene, 1814–1940*. Oslo: Universitetsforlaget 2001.
- Kraglund, Ivar. *Holdningskampen*. Oslo: Norsk Hjemmefrontmuseum 1993.
- Kroglund, Nina Drolsum. *Hitlers norske hjelpere*. Oslo: Historie & kultur 2010.
- Kwiet, Konrad. *Reichskommissariat Niederlande. Versuch un Scheitern nationalsozialistischer Neordnung*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1968.
- Labée Lund, Lars. «Politiet over og under jorden». I *Norges krig*, bind II. Oslo: Gyldendal 1948, 275-294. Redigert av Sverre Steen.
- Lagrou, Pieter. *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- Lagrou, Pieter. «Victims of Genocide and National Memory. Belgium, France and the Netherlands 1945–1965». I *Past and present* nr 154 (1997), 181–222.
- Lagrou, Pieter. «Belgium ». I *Resistance in Western Europe*. Oxford: Berg 2000, 27–63. Redigert av Bob Moore.
- Larsen, Stein Uglevik (red.). *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og norsk etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget 1999.
- Larsen, Stein Uglevik, Bernt Hagtvet og Jan Petter Myklebust (red.). *Who where the Fascists? The Social Roots of European Fascism*. Oslo: Universitetsforlaget 1980.
- Lammers, Cornelis J. «Levels of Collaboration. A Comparative Study of German Occupation Regimes during the Second World War». I *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 31 (1995), 3–31.
- Lange, Even. *Aschehougs norgeshistorie, bind 11. Samling om felles mål 1935–1970*. Oslo: Aschehoug 1998.

- Langeland, Oliver H. *Dømmer ikke*. Oslo: Familieforlaget 2010 [1948].
- Langeland, Oliver Hansen. *For at I ikke skal dømmes*. Oslo: Familieforlaget 2010 [1949].
- Laustsen Carsten Bagge og Jacob Dahl Rendtorff (red.). *Ondskapens banalitet. Om Hannah Arendts «Eichmann i Jerusalem»*. København, Museum Tusulanums Forlag 2002.
- Lepsius, Rainer. «The Model of Charismatic Leadership and its Applicability to the Rule of Adolf Hitler». I *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 7, nr. 2 (2006), 175–190.
- Lie, Einar. *Ambisjon og tradisjon. Finansdepartementet 1945–1965*. Oslo: Universitetsforlaget 1995.
- Lien, Lars. «...pressen kan kun skrive ondt om jøderne.» *Jøden som kulturell konstruksjon i norsk dags og vittighetspresse 1905–25*. Doktorgradsavhandling i historie, Universitetet i Oslo 2016 (kommer).
- Lien, Lars, Maria Rosvoll og Jan Alexander Brustad. «Å bli dem kvit.» *Utviklingen av en «sigøynnerpolitikk» og utryddelsen av norske rom*. Rapport fra HL-senteret 2015.
- Linz, Juan. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, CO: Lynne Rienner 2000.
- Littlejohn, David. *The Patriotic Traitor. A History of Collaboration in German-occupied Europe, 1940-45*. London: Heinemann 1972.
- Longerich, Peter. *Heinrich Himmler*. Oxford: Oxford University Press 2012.
- Longerich, Peter. *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Heß und die Parteikanzlei Bormann*. München u. a.: Saur 1992.
- Longerich, Peter. *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford: Oxford University Press 2010.
- Loock, Hans-Dietrich. *Quisling Rosenberg og Terboven. Den nasjonalsosialistiske revolusjon i Norge – dens forhistorie og forløp*. Oslo: Gyldendal 1972.
- Loock, Hans Dietrich. «Zur 'Großgermanischen Politik' des Dritten Reiches». I *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 8 (1960), 37–60.
- Lorenz, Einhart. «Vi har ikke invitert jødene hit til landet – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv.» I *Forestillinger om jøder. Aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814-1940*. Oslo: Unipub 2011, 35–52. Redigert av Øivind Kopperud og Vibeke Moe.
- Lorenz, Einhart. «Antisemitische Judenbilder und die Norwegische Haltung zur Deportation». I *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 16, Berlin, Metropol Verlag (2007), 217–238.

- Lorentzen, Svein. *Norsk lokalforvaltning under førerprinsippet: okkupasjonstidens kommunale nyordning 1940–1945*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1973.
- Lozowick, Yaacov. *Hitlers Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil*. New York: Continuum 2002.
- Læg Reid, Per og Johan P. Olsen. *Byråkrati og beslutninger. En studie av norske departement*. Oslo: Universitetsforlaget 1978.
- Madajczyk, Czeslaw. *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*. Berlin: Akademie 1987.
- Maerz, Susanne. *Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Freiburg, i norsk oversettelse v. Kari Bolstad, Oslo: Unipub 2010.
- Mann, Michael. *The Dark side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. London: Cambridge University Press 2005.
- Mathiesen, Thomas. «Moderne forvaltning fra embets- til bedriftskultur». I *Veien mot rettsstudiet*. Oslo: Tano, Aschehoug 1996, 396–409. Redigert av Erik Boe.
- Maurseth, Per. *Sentraladministrasjonens historie i Norge*, bind 1. Oslo: Universitetsforlaget 1979.
- Mendelsohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. Bind 1. 1814–1940. Oslo: Universitetsforlaget 1969.
- Mendelsohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. Bind 2. 1940–1985. Oslo: Universitetsforlaget 1986.
- Mazower, Mark. *Hitler's Empire. How the Nazis ruled Europe*. New York: Penguin Group 2008.
- Merton, Robert. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press 1968.
- Miles Jr, Rufus E. «The Origin and meaning of Miles Law». I *Public Administration Review*, Vol. 38, nr 5 (1978), 399–403.
- Milward, Alan. *The Fascist Economy in Norway*. Oxford: Clarendon Press 1972.
- Moland, Arnfinn. «Sivil og militær motstand – en skisse av forskningsstatus», upublisert foredrag 24.01.2012, HL-senteret.
- Moland Arnfinn og Terje Diesen. *Milorg i Stor-Oslo. Distrikt 13s historie*. Oslo: Orion 1997.
- Mommsen, Hans. *Beamtenum im Dritten Reich*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1966.

- Mommsen, Hans. *From Weimar to Auschwitz. Essays in German History*. Princeton: Princeton University Press 1991.
- Moore, Bob (red.). *Resistance in Western Europe*. Oxford: Bloomsbury 2000.
- Moore, Bob. *Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945*. London: Arnold 1997.
- Moren, Gudmund. *Nasjonal Samling i Dovre 1933–45. Styrke og stagnasjon*. Forskningsrapport Høgskolen i Lillehammer 2004.
- Mühlenfeld, Daniel. «Vom Kommissariat zum Ministerium. Zur Gründungsgeschichte des Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda». I *Hitlers Kommissare. Sondergewalten in der nationalsozialistischen Diktatur*. Göttingen: Wallstein Verlag 2006, 72–92. Redigert av Rüdiger Hartmann og Winnfried Süß.
- Neliba, Günther. *Der Legalist des Unrechtstaates. Wilhelm Frick. Eine Politische Biographie*. Paderborn/München: Ferdinand Schöningh 1992.
- Nerland, Sigbjørn. *Toppledere i sentralforvaltningen med politisk bakgrunn. En studie av toppledernes karrieremønster med utgangspunkt i årene 1936, 1956, 1976 og 1996*. Hovedoppgave i statsvitenskap, Universitetet i Oslo 1997
- Nielsen, May-Brith Ohman, *Norvegr*. Bind 4. *Etter 1914*. Oslo Aschehoug 2011.
- Nistad, Bjørn «Sambandsmannen». I *Norsk arkivforum 12. Festskrift til Helge Paulsen*. Oslo: Arkivarforeningen 1996, 63–77. Redigert av Per Madsen og Jørgen H. Martinsen.
- Noakes, Jeremy. «Leaders of the People? The Nazi Party and German Society». I *Journal of Contemporary History*, vol. 39. Nr. 2 (2004), 189-212.
- Nordstoga, Olav. *Lenstmenn i 800 år. Jubileumsbok Norges lensmannslag 1893–1993*. Oslo: Leseselskapet 1992.
- Nordby, Trond. *Grunnlov og styreform: Norge 1814–2010*. Oslo: Universitetsforlaget 2010.
- Njølstad, Olav. *Jens Chr. Hauge. Fullt og helt*, Oslo: Aschehoug 2008.
- Nyomarkay, Joseph. *Charisma and Factionalism in the Nazi Party*. Minneapolis: University of Minnesota press 1967.
- Nøkleby, Berit. *Norge i krig*. Bind 2. *Nyordning*. Oslo: Aschehoug 1985.
- Nøkleby, Berit. *Norge i krig*. Bind 4. *Holdningskamp*. Oslo: Aschehoug 1986.
- Nøkleby, Berit. *Politigeneral og hirdsjef. Karl A Marthinsen*. Oslo: Aschehoug 2011.
- Nøkleby, Berit. *Terboven. Hitlers mann i Norge*. Oslo: Gyldendal 1992.
- Nøkleby, Berit. *Gestapo. Tysk politi i Norge 1940–45*. Oslo: Aschehoug 2003.

- Nøkleby, Berit. «Skutt blir den» - tysk bruk av dødsstraff i Norge 1940–1945. Oslo: Gyldendal 1996.
- Orlow, Dietrich. *The History of the Nazi Party 1933–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 1969.
- Overy, Richard. *The Dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia*. London: Penguin 2005.
- Paul, Gerhard. «Von psychopathen, Technokraten des terrors und 'ganz gewöhnlichen' Deutschen. Der Täter der Shoah im Spiegel der Forschung.» I *Die Täter der Shoah. fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen: Wallstein 2002.
- Paulsen, Helge. «Litt om forholdet mellom NS og Reichskommissariat i Norge». I *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Bergen: Universitetsforlaget 1976, 196–214. Redigert av Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen.
- Paulsen (red.), Helge. *Norge og den andre verdenskrig. Fra nøytral til okkupert*. Oslo: Universitetsforlaget 1969.
- Paulsen, Helge. «Tysk økonomisk politikk i Norge 1940–45», i *Tidsskriftet Kontrast* no. 25, (1971), 37–49.
- Paxton, Robert. *The Anatomy of Fascism*. London: Penguin 2005.
- Payne, Stanley. *A History of Fascism*. London, UCL Press 1995.
- Pohl Dieter. «The Murder of Jews in the General Government». I *National Socialist Extermination Policies. Contemporary German Perspectives and Controversies*. New York/Oxford: Berghahn books 2000, 83–103. Redigert av Ulrich Herbert.
- Poliakov, Léon og Joseph Wulf. *Das Dritte Reich und seine Denker. Dokumente und Berichte*. Wiesbaden: Fourier 1989 [1959]
- Pryser, Tore. «Holocaust i innlandsregionen». I *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo: Unipub 2006, 93–129. Redigert av Per Ole Johansen
- Pryser, Tore. *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Oslo: Samlaget 1999–2000.
- Pryser, Tore. *USAs hemmelige agenter. Den amerikanske etterretningstjenesten*. Oslo: Universitetsforlaget cop. 2010.
- Ringdal, Nils Johan. *Gal mann til rett tid. NS-minister Sverre Riisnæs. En psykobiografi*. Oslo: Aschehoug 1991.

- Ringdal, Nils Johan. «Politi og politikultur i Norge i krigsårene». I *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under den andre verdenskrig*. Oslo: Universitetsforlaget 1987, 127–145. Redigert av Hannu Takala og Henrik Tham.
- Ringdal, Nils Johan. *Mellom barken og veden*. Oslo: Aschehoug 1987.
- Ringdal, Nils Johan. *Statsoppfatningen hos Jens Arup Seip*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1979.
- Rings, Werner. *Life with the Enemy. Collaboration and Resistance in Hitler's Europe*. New York: Double day & company 1982.
- Riska, Leidulf. *Stavanger politilag 75 år*, Verbum, Stavanger 1985.
- Riste, Olav. *London-regjeringa. Norge i krigsalliansen 1940–45. Bind 2*. Oslo: Det norske samlaget 1995.
- Roseman, Mark. «Beyond Conviction? Perpetrators, Ideas and Actions in the Holocaust in Historiographical Perspective». I *Conflict, Catastrophe and Continuity: Essays on Modern German History*. Berlin: Berghahn Books 2007, 83–103. Redigert av Frank Biess, Mark Roseman og Hanna Schissler.
- Rosvoll, Maria og Natasha Bielenberg. *Antisiganisme, stereotypier og diskriminering av rom*. Temahefte fra HL-senteret 2012
- Roughvedt, Bernt. *Med penn og pistol – om politiminister Jonas Lie*. Oslo: Cappelen Damm 2010.
- Ruck, Michael. «Die deutsche Verwaltung im totalitären Führerstaates 1933–1945». I *Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte*, bind 10 (1998), 1–48.
- Rødder, Sverre. *Politiminister Jonas Lie. «Min ære er trosskap»*. Oslo: Aschehoug, 1990.
- Röhr, Werner (red.): *Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*. Berlin: Hüthig 1994.
- Röhr, Werner «System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg». I *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1997, 11–46. Redigert av Robert Bohn.
- Rønning, Odd, *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940-45*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1977.
- Safrian, Hans. *Die Eichmann Männer*. Wien: Europaverlag 1993.
- Sand, Elisabeth. *Jurist eller politi. Identitets- og profesjonsbygging blant politiembetsmenn 1908-1968*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2004.

- Sande, Robin. «*Ja takk, begge deler.*» *En analyse av Nasjonal Samlings ideologiske utvikling 1933–1937*. Masteroppgave i Statsvitenskap, Universitetet i Oslo 2008.
- Schøyen, Anna Christine. *Nasjonal Samling og 1814-grunnloven: En undersøkelse av Nasjonal Samlings syn på den norske grunnlovstradisjonen under okkupasjonen 1940–1945*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2012.
- Seip, Jens Arup. «Flerpartistaten i perspektiv». I *Nytt norsk tidsskrift* nr. 3-4 (1994), 203–220.
- Seip, Jens Arup. *Utsikt over Norges historie*. Bind 1. *Tidsrommet 1814–ca. 1860*. Oslo: Gyldendal 1974.
- Seip, Jens Arup. *Utsikt over Norges historie*. Bind 2: *Tidsrommet ca. 1850–1884*. Oslo: Gyldendal 1981.
- Sejersted, Francis. «Demokrati og rettsstat». I *Samtiden. Tidsskrift for politikk, litteratur og samfunnsspørsmål* 7 (1978), 398–409.
- Sejersted, Francis. «Demokrati og rettsstat – et perspektiv på 1800-tallets politiske brytninger». I *Historisk tidsskrift* (1979), 1–42.
- Selliaas, Arnt Erik. «STAPO 1941–1945. Norsk politi i tysk tjeneste». I *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under den andre verdenskrig*. Oslo: Universitetsforlaget 1987, 147–172. Redigert av Hannu Takala og Henrik Tham.
- Semelin, Jacques. *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939–1943*. London: Westport Connecticut 1993.
- Seidler, Franz W. *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938–1945*. Koblenz: Bernhard & Graefe Verlag 1987.
- Silverman, Dan P. «Nazification of the German Bureaucracy Reconsidered». I *Journal of Modern History*, Vol 60, No. 3 (1998), 496-539
- Simonsen, Kjetil Braut. «24. oktober 1942». I tidsskriftet *Vepsen* 25.10.2012, <http://www.vepsen.no/2012/10/26-oktober-1942/>, besøkt 1.02-2016.
- Simonsen, Kjetil Braut. «En bevegelse som gaar ut paa at erobre magten». Antisemittisme, innvandringsfientlighet og rasetenkning i norsk bondebevegelse, 1918–1940. Hefte i HL-senterets skriftserie 2012.
- Skodvin, Magne. *Striden om okkupasjonsstyret i Norge. Fram til 25.september 1940*. Oslo: Det norske samlaget 1956.
- Skodvin, Magne. *Norsk historie 1939–1945: krig og okkupasjon*. Oslo: Samlaget 1991.
- Skodvin, Magne. «Det store fremstøt». I *Norges krig*, bind II. Oslo: Gyldendal 1948, 573–734. Redigert av Sverre Steen.

- Skodvin, Magne. «Historisk innleiing». I Justis og Politidepartementet, *Om landsvikoppgjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget 1962*, 8–35.
- Solumsmoen, Dag. *Fra byråkrati til teknobyråkrati. Et perspektiv på norsk sentralforvaltnings utvikling*. Hovedoppgave i Statsvitenskap, Universitetet i Oslo 1980.
- Snyder, Timothy. *Dødsmerkene. Europa mellom Hitler og Stalin*. Oslo: Gyldendal 2012.
- Snyder, Timothy. *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. London: The Bodley Head 2015.
- Steenstrup, Bjørn. *Hvem er hvem 1973*. Oslo: Aschehoug 1973.
- Stone, Dan (red.). *The Historiography of the Holocaust*. Houndsmill, UK: Palgrave 2004.
- Stoveland, Vegard Orheim. *Samarbeid eller tvang? Økonomisk samhandling mellom det bergenske damskibsselskap og tyske myndigheter 1940–1945*. Mastergradsoppgave i Historie, Universitetet i Bergen 2014.
- Støen, Ane. *Justisdepartementet under okkupasjonen*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2013.
- Ståhlberg, Krister. «The politicization of public administration: Notes on the concept, causes and consequences of politicization». I *International Review of Administration Sciences* no. 53 (1987), 363–382.
- Sæther, Vegard. *Frontsøstrene. Norske kvinner under hakekorset*. Oslo: Cappelens 2015.
- Sørensen, Øystein. «Forskningen om krigen i Norge. Tradisjonelle og nye perspektiver». I *Nytt Norsk Tidsskrift* 1 (1989), 40–58.
- Sørensen, Øystein: «Konsensus og konflikt – til debatten om okkupasjonshistorien». I *Nytt Norsk Tidsskrift* 4 (1990), 365–373.
- Sørensen, Øystein. *Drømmen om det fullkomne samfunn. Fire totalitære ideologier – en totalitær mentalitet?* Oslo: Aschehoug 2010.
- Sørensen, Øystein. *Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940–45*. Oslo: J. W. Cappelens forlag 1989.
- Sørensen, Øystein, Bernt Hagtvet og Bjørn Are Stene (red.), *Politikk og religion. En farlig kombinasjon?* Oslo: Dreyer forlag 2012.
- Sørensen, Øystein. *Solkors og Solidaritet. Høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930–1945*. Oslo: Cappelens 1991.

- Sørhus, Ola Thorbjørn. *Det kommissariske statsråd. En fremstilling og en analyse av rådets politiske sammensetning og funksjon i tiden 25.9.1940 til sommeren/høsten 1941.* Hovedoppgave i historie, Universitet i Oslo 1967.
- Sørli, Sigurd. *Solkors eller hakekors. Nordmenn i Waffen SS 1941–1945.* Doktorgradsavhandling, UIO 2015.
- Tessin, Georg. «Die Stäbe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei». I H. J. Neufeld, J. Huck og G. Tessin, *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945.* Koblenz: Schriften des Bundesarchivs 1957.
- Teulings, Ad. «Interlocking Interests and Collaboration with the Enemy. Corporate Behaviour in the Second World War». I *Organization Studies* 3-2 (1982), 99–118
- Thad Allen, Michael. *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps.* Chapel Hill: University of North Carolina Press 2002.
- Thad Allen, Michael. «The Banality of Evil Reconsidered: SS Mid-level Managers of Extermination Through Work». I *Central European History*, Vol. 30, No. 2 (1997), 253–294.
- Theien, Iselin *Norwegian Fascism 1933–40: The Position of the 'Nasjonal Samling' in Norwegian Politics,* Doktorgradsavhandling, St. Hilda's College, Oxford 2001.
- Theien, Iselin, «Det politiske system og den tyske okkupasjonen i 1940», I *Danske tilstander. Norske tilstander.* Oslo: Forlaget press, 2010, 37–35. Redigert av Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale.
- Toftesund, Richard Andre. «Da allt folket skulde tro løggen.» *Haldis Negård Østbye. Antisemittisk ideolog i Nasjonal Samling.* Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 2001
- Tooze, Adam. *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy.* London: Penguin books 2006.
- Tønnesson Kåre. *Sentraladministrasjonens historie bind 4, 1914-1940.* Oslo: Universitetsforlaget 1979. Med bidrag fra Jan Hovden.
- Ulstein, Ragnar. *Etterretningstjenesten i Norge. Bind 2. Harde år.* Oslo: Cappelen 1990.
- Vea, Jon. *Næringsliv og holdninger i 1940.* Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1974.
- Veum, Eirik. *Nådeløse nordmenn. Statspolitiet 1941–1945.* Oslo: Kagge 2012.
- Vetlesen, Arne Johan. «Etterord». I Zygmunt Bauman, *Moderniteten og Holocaust.* Oslo: 2005.

- Wagner, Patrick. «Der Kern des völkischen Maßnahmenstaates – Rolle, Macht und Selbstverständnis der Polizei im Nationalsozialismus». I *Der Polizei im NS-Staat. Beiträge eines internationalen Symposiums an der Deutschen Hochschule der Polizei in Münster*. Frankfurt: Verlag für Polizeiwissenschaft 2009, 23–48. Redigert av Wolfgang Schulte.
- Wagner, Patrick. *Hitlers Kriminalisten. Die deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus zwischen 1920 und 1960*. München: C.H.Beck Verlag 2000.
- Warmbrunn, Werner. *The Dutch under German Occupation. 1940–1945*. Stanford: Stanford University press 1963.
- Weale, Adrian. *SS. En ny historia*. Stockholm: Fischer & co. 2013.
- Weber, Max. *Makt og byråkrati, Essays om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier*. Oslo: Gyldendal 1982
- Westermann, Edward B. *Hitler's Police Battalions. Enforcing Racial War in the East* Kansas: University press of Kansas 2005.
- Westlie, Bjørn. *Fangene som forsvant. NSB og slavearbeiderne på Nordlandsbanen*. Oslo: Spartacus 2015.
- Wildt, Michael: *Generation des Unbedingten. Die Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg: Hamburger Edition 2003.
- Wildt, Michael: *Hitlers Volksgemeinschaft and the Dynamics of Racial Exclusion: Violence against the Jews in provincial Germany, 1919–1939*. New York/Oxford: Berghahn Books 2012.
- Wildt, Michael, «The Polical Order of the Volksgemeinschaft. Ernst Fraenkel's Dual State Revisited». I Moshe Zimmermann (red), *On Germans and Jews under the Nazi Regime. Essays by Three Generations of Historians; a Festschrift in Honor of Otto Dov Kulka*. Jerusalem: Hebrew University Magnes Press, 2006, 143–10. Redigert av Moshe Zimmermann.
- Wyller, Thomas Christian. *Nyordning og motstand. En framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9.1940–25.9.1942*. Oslo: Universitetsforlaget 1958.
- Wyller, Thomas Christian. «Hovedtrekk ved Nasjonal Samlings idéer om stat og samfunn». I *Statsvetenskaplig Tidsskrift* (1953), 212-255.
- Zu Utrup, Wolfram Meyer. *Kampf gegen die «jüdische Weltverschwörung». Propaganda und Antisemitismus der Nationalsozialisten 1919–1945*. Berlin: Metropol Verlag 2003.
- Zehnpfennig, Barbara. *Hitlers Mein Kampf. Eine Interpretation*. München: Wilhelm Fink Verlag 2000.

Ødegaard, Øyvind. *Kampen om vannkraften. Tyske planer og norske reaksjoner 1940-1945*. Hovedoppgave i historie, Universitet i Oslo 1992.

Østerud, Øyvind. *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse*. Oslo: Universitetsforlaget 2007.

Øyen, Odd. og Andreas Hauge, *Milorg D13 i kamp. Episoder fra det hemmelige motstandsarbeidet i Oslo og omegn under okkupasjonen nedtegnet etter Milorg-rapporter og personlige beretninger*. Oslo: Orion 2007.

Aartun, Leif Brynjulv og Sigurd Aartun. *Motstandskampen i skolene 1940–42. Lærerstriden mot nazifiseringen*. Oslo: Orion 2003.

Kilder

Riksarkivet i Oslo (RA)

Landssviksaker

Bergen politikammer: dom 416 – Ragnvald M Kristoffersen Lillejord.

Drammen politikammer: saker 427 – Arne Odde.

Follo politikammer: dom 91/46 – Kaare Reidar Guldborg.

Follo politikammer: forelegg 248/46 – Arne Klingsaid.

Fredrikstad politikammer: Inr. 93 – Henrik Strand.

Gudbrandsdal politikammer: anr. 1033 – Anders Fredrik Hagemann.

Gudbrandsdal politikammer: anr. 9136 – Arne Schiefloe.

Inntrøndelag politikammer: saker 328 – Sverre Henschien.

Kongsvinger politikammer: sak i eske 58-59 – Sverre Løvstad.

Nord-Jarlsberg politikammer: anr. 205/45 – Kurt Abrahamsen Starre.

Oslo politikammer: dom 4207 – Egil Y. Olbjørn.

Oslo politikammer: dom 4173 – Carl L. Stephanson.

Oslo politikammer: dom 3294 – Jørgen Wiermyhr.

Oslo politikammer: dom 2401 – Kristoffer Holmen.

Oslo Politikammer: dom 2515 – Per Midtrød.

Oslo politikammer: dom 3550 – Oliver Møystad.

Oslo politikammer: dom 1136 – Ivar Elstad.

Oslo politikammer: dom 3721 – Erling Arnljot Søvik.

Oslo politikammer: dom 4201 – Øystein Ravner.

Oslo politikammer: dom 1098 – Alf L. Whist.

Oslo politikammer: dom 4367 – Eivind S. Blehr.
Oslo politikammer: dom 171 – Georg Fredrik von Krogh.
Oslo politikammer: henlagt til observasjon 1559 – Sverre Riisnæs.
Oslo politikammer: dom 3148 – Ragnar Ø. K. Larsen.
Oslo politikammer: Henlagt bevisets stilling 2911 – Ola S. Fritzner.
Oslo politikammer: dom 3383 – Henry Juel Røstad.
Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 3611 – Alf Kvaal.
Oslo politikammer: dom 4135 – Egil Haakon Hoel.
Oslo politikammer: dom 1882 – Karsten Rødnes.
Oslo politikammer: dom 1461 – Thoralf Undhjem.
Oslo politikammer: dom 1735 – Harald Pramer.
Oslo politikammer: dom 4033 – Odd Jansen.
Oslo politikammer: dom 4175 – Gard Holtskog.
Oslo politikammer: dom 3693 – Christopher A. H. Lange.
Oslo politikammer: dom 3910 – Carl Haakon Langlie.
Oslo politikammer: dom 3974 – Reinholdt Gram Breien.
Oslo politikammer: dom 1531 – Jakob Hestnes.
Oslo politikammer: dom 4271 – Ingolf Aarum Hoel.
Oslo politikammer: påtaleunntatelse 1132 – Knut Frigaard.
Oslo politikammer: påtaleunntatelse 8869 – Birger Lysbakken.
Oslo politikammer: påtaleunntatelse 9910 – Nils Johan Aars Rynning.
Oslo politikammer: påtaleunntatelse 1130 – Kristian Bjørløw.
Oslo politikammer: dom 406 – Ivar Waldemar Brøgger Klausen.
Oslo politikammer: dom 2566 – Hilmar Kragh Wehn.
Oslo politikammer: dom 3270 – Finn Feilberg Arneberg.
Oslo politikammer: dom 3413 – Bjørn Blom Bohre.
Oslo politikammer: dom 3593 – Ketil Gjerløw Fleischer Harnoll.
Oslo politikammer: dom 4121 – August Petter Ljungberg.
Oslo politikammer: domsforelegg 476 – Sigbjørn Salvesen.
Oslo politikammer: forelegg anr. 3575 – Carl Fredrik Kloumann Borch.
Oslo politikammer: dom 3664 – Søren Georg Daniel de Fine von Hasle.
Oslo politikammer: dom 727 – Fritz Paul Haberland.
Oslo politikammer: dom 1958 – Oscar Fredrik Wilhelm Herstad.
Oslo politikammer: domsforelegg 236 – Dagfinn Børge Hestnes.

Oslo politikammer: domsforelegg 244 – Ivar Sibe.
Oslo politikammer: foreleg 126 – Karl Aalholm.
Oslo politikammer: foreleg anr. 141 – Rolf D. Mürer.
Oslo politikammer: dom 730 – Hugo Gutsche Stray.
Oslo politikammer: henl. et. bevisets still. hnr. 3901 – Leif Martin Hanao.
Oslo politikammer: dom 1901 – Hans Peter L 'Orange.
Oslo politikammer: dom 122 – Arnfinn Cordtsen.
Oslo politikammer: dom 1456 – Peter Håkon Bærøe Hovdin.
Oslo politikammer: dom 2841 – Thorleif Bang.
Oslo politikammer: dom 907 – Gunnar Finson.
Oslo politikammer: dom 985 – Jacob Carl Lothe.
Oslo politikammer: dom 1031 – Ole Tomassen Lien.
Oslo politikammer: dom 1904 – Sverre Kronhaug.
Oslo politikammer: dom 4034 – Sigurd Fridtjov Wilhelm Moe.
Oslo politikammer: påtaleunntatelse anr. 3350 – Karl Johan Alme.
Oslo politikammer: dom 1722 – John Høgsve.
Oslo politikammer: dom 2967 – Albert Severin Mortensen Spangebu.
Oslo politikammer: dom 3043 – Miguel Gregus Tiestrand Landsem.
Oslo politikammer: dom 3255 – Anders Nuland.
Oslo politikammer: dom 3615 – Olaf Dagfin Kravik.
Oslo politikammer: dom 4146 – John Georg Ekerholt.
Oslo politikammer: domsforelegg 89 – Gunnar Ibenholt.
Oslo politikammer: domsforelegg 189 – Ole Tobias Orvin.
Oslo politikammer: forelegg anr. 8946 – Jon Einar Thunem.
Oslo politikammer: påtaleunntatelse anr. 23340 – Leiv Andreas Brecke.
Oslo politikammer: henlagt e. bev.s still. hnr. 4575 – Albert Joakim Storvand.
Oslo politikammer: dom 304 – Birger Opsahl.
Oslo politikammer: dom 42 – Knut Eivind Saxlund Heyerdahl.
Oslo politikammer: dom 195 – Fredrik Wilhelm Fleischer.
Oslo politikammer: dom 645 – Bjørn Parelius Bakke.
Oslo politikammer: dom 1048 – Håkon Peder Evensen.
Oslo politikammer: dom 1138 – Thorleif Ingvar Sørvig.
Oslo politikammer: dom 2421 – Reidar Hagleik Eeg.
Oslo politikammer: domsforelegg 368 – Jens Tom Grüner Aalholm.

Oslo politikammer: forelegg anr. 150 – Bjørn Frithjof Werness.
Oslo politikammer: forelegg anr. 219 – Hugo Sars Floor.
Oslo politikammer: forelegg anr. 7470 – Adolph Christensen.
Oslo politikammer: forelegg anr. 10749 – Ole Rolf Dahl.
Oslo politikammer: forelegg anr. 13087 – Marit Emma Dohrn.
Oslo politikammer: forelegg anr. 27733 – Ole Bernhard Hauger.
Oslo politikammer: påtaleunntatelse anr. 151 – Jens Karolus Martin Jarnes.
Oslo politikammer: dom 2934 – Thorolf Ansgar Kristiansen.
Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling 5935 – Carl D. Hildisch.
Oslo politikammer: dom 3138 – Trygve Arnold Garlie.
Oslo politikammer: henlagt død anr. 10454 – Alf Bonnevie Bryn.
Oslo politikammer: domsforelegg 660 – Elsa Marit Haugsten.
Oslo politikammer: påtaleunntatelse anr. 1802 – Trygve Angell Olsen.
Oslo politikammer: dom 2171 – Leif Ragnvald Konstad.
Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 1435 – Anthon Lahlum.
Rogaland og Stavanger politikammer: L-sak 53 – Olaf M. B. Starheim.
Stats.adv. foreleg. anr. 3941 – Edvart Grüner Kolderup.
Sunnmøre Politikammer, anr. 700 – Johan Skaar.
Telemark politikammer: saker 1010 – Carl Lodberg Holm.
Trondheim og Strinda politikammer: dom 627 – Jørgen Voldstad.
Vest-Finnmark politikammer: hnr. 25/48 – Ole Lund.
Vestoppland politikammer: dom 325 – Bjarne Andreas Aslaksen.

S-3978: Politidepartementets arkiv

A: Minister Jonas Lie, korrespondanse m.m.

Ea: Sakarkiv ordnet etter emne. Lederen av Ordenspolitiet. Kommandoavdelingen

Eb: Sakarkiv ordnet etter emne. Lederen av ordenspolitiet. Forvaltningsavdelingen F.

Ec: Lederen av ordenspolitiet. Forvaltningsavdelingen. F I-F III.

Ed - Sakarkiv ordnet etter emne. Lederen av sikkerhetspolitiet. Forvaltningsavdelingen A
1940 -1945.

Ee: Sakarkiv ordnet etter emne. Lederen av sikkerhetspolitiet. Kriminalavdelingen B.

Ef: Kommandoavdelingen KO - KO IV.

F: Sakarkiv Ministeren og politistaben m.m.

Pa: Personalsaker. Lederen av ordenspolitiet.. Kommandoavdelingen KO til KO IV.

Pb: Personalsaker. Polititjenestemenn. Okkupasjonssaker. Lederen av ordenspolitiet.
Forvaltningsavdelingen.

S-4153 Arkiv: Direktoratet for industriforsyning. Sekretariatet.

D-Da: Saker etter dir. Alf Bryn.

D-Db: Saker etter dir. J.A. Hestnes.

D-Dc: Diverse saker.

D-De: Saker 1940-1942.

D-Dd: Mappeserie A-Å.

D-Df: Saker 1940-1945.

S. 2799- Arkiv: Næringsdepartementet, Ministerens kontor

D-Daa: Saksarkiv.

D-Dab: Saksarkiv.

D-Dac: Saksarkiv.

D-Dad: Saksarkiv.

S- 3647. Arkiv Kontoret for jern stål og metaller

D: Sakarkiv

S-1318. Arkiv Forsyningsdepartementet, Fettkontoret F

D: Saksarkiv

S-1437. Arkiv Kommunaldepartementet, Den alminnelige avdeling

F-Fb: Korrespondanse etter NS-sambandsmannen i Næringsdepartementet,

F-Fc: Saksarkiv – NS Sambandsmannen i Næringsdepartementet.

S-1597 Arkiv Direktoratet for fiendtlig eiendom

Ec: Diverse II.

S-1315. Arkiv Forsyningsdepartementet, Det statistiske kontor E (Gunnar Kjølstads arkiv)

D: Sakarkiv etter emne .

F: Gunnar Kjølstads arkiv.

S-1006: Arkiv Førerens og ministerpresidentens kanselli.

D-Da: Sentral administrasjon.

S-2220: Arkiv etter Justisdepartementet, Politikontoret P

H: Statspolitiet.

S-1063: Finansdepartementet, Administrasjonskontoret E og F

E: Saker ordnet etter emne. Eiendomssaker.

RAFA-2174: Arkiv etter Reichskommissariat

E-ec-ece: Hauptabteilung Volkswirtschaft, Abteilung Binnenwirtschaft

E-ec-ecf: Hauptabteilung Volkswirtschaft, Abteilung Ernährung

E-Eb-Eba: Hauptabteilung Verwaltung, Zentralabteilung.

RAFA 3915- Arkiv etter Forsvaret, Forsvarets overkommando II.

Db: Sikkerhetskontoret, personelloversikt.

PA-0741: Privatarkiv Carl Dietrich Hildisch.

Fb: Korrespondanse

PA- 0738: Privatarkiv Eivind Blehr

F-Fa: Inngående korrespondanse.

F-Fc: Diverse.

PA – 0772: Arkiv etter NS Ombudsmann for næringslivet

F: Korrespondanse og saksmapper L0001

PA- 0751: Privatarkiv Sverre Riisnæs

Fa: Korrespondanse.

Fb: Saksarkiv

Fc. Manus til taler og foredrag.

Ff: Diverse.

PA-0744: Privatarkiv Jonas Lie

Fa: Korrespondanse
Fb: Saksarkiv
Fc: Utkast til skuespill, foredrag, artikler o.l. -
Fd: Diverse

PA-0743. Privatarkiv Ragnvald Hvoslef

Fa: Korrespondanse.
Fb: Saksarkiv.
Fc: Diverse.

PA-0748: Privatarkiv Oliver Møystad

Fa: Korrespondanse.
Fb: Diverse.

PA: -1820: Privatarkiv Gard Holtskog

F: Dokumenter etter Gard Holtskog.

Norsk Hjemmefrontmuseum (NHM)

Arkivet etter Hjemmefrontens Historieinstitutt (HHI)

HHI 55a.: Sivorgs virksomhet. Rapporter og beretninger

NHM 187. Privatarkiv Sverre Kjeldstadli

I: Manuskripter og upubliserte beretninger 1945 – 1960.

NHM 78: Privatarkiv Knut Kjeldstadli

NHM: HS. Arkiv etter Hjemmestyrkene (Milorg)

G: Offentlige dokumenter fra etterkrigstiden.

NHM 115: Privatarkiv Nils Johan Ringdal

F. Krigstidsdokumenter.
G: Offentlige dokumenter fra etterkrigstiden.

Trykte kilder og kildesamlinger

- Finans og told-departementet: *Arbeidsordningskomiteens innstilling av 1888*. Trykt i *Stortingsforhandlinger* IA 1897, bilag til hovedpost III.
- Domarus, Max. *Hitler. Reden und Proklamationen 1932-1945*. Wiesbaden: R. Löwit 1973.
- Eidsivating lagstols landssvikavdeling, *Straffesak mot Vidkun A L J. Quisling*, Oslo 1946.
- Finans- og tolldepartementet: Innstilling fra Statens sparings- og forenklingskomite av 1922. Innstilling I-II. Trykt i *Stortingsforhandlinger* 1926 2B, etter Stortingsmelding 32.
- Finans og tolldepartementet: *Innstilling fra Spare- og forenklingskomiteen av 1932. Innstilling VI*. Trykt som bilag til Stortingsmelding 35, i *Stortingsforhandlinger* 1936 del 2.
- Forsyningsdepartementet: *Stortingsmelding 22 (1940). Forsyningsdepartementets virksomhet. Tida oktober 1939- januar 1940*.
- Hitler, Adolf. *Hitler's table talk, 1941-1944*. London, Weidenfeld and Nicolson 1953.
- Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. Bind 1 og 2. Boston/New York: Houghton Mifflin Company 1999 [1925, 1927].
- Innstilling fra undersøkelseskommisjonen av 1945*. Bind 1-3, bilag 1-4 og 5-8. Oslo: Aschehoug 1946-1949.
- Justis- og politidepartementet, *Om landssvikoppjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget*. Stortingsmelding nr. 17 (1962–63).
- Lampe, Claus.. *Norges statskalender for året 1940*. Oslo: H. Aschehoug & Co. 1940.
- Lampe, Claus . *Norges statskalender for året 1941*. Oslo: H. Aschehoug & Co. 1941.
- Lampe, Claus. *Norges statskalender for året 1942*. Oslo: H. Aschehoug & Co. 1942.
- Lampe, Claus. *Norges statskalender for året 1943*. Oslo: H. Aschehoug & Co. 1943.
- Lampe, Claus. *Norges statskalender for årene 1944-45*. Oslo: H. Aschehoug & Co. 1945.
- Larsen, Stein Ugelvik, Beatrice Sandberg og Volker Dahm (red.), *Meldungen aus Norwegen 1940-1945. Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen*, München 2008.
- Møller (red.), Tryggve. *Studentene fra 1925* (Oslo: Bokkomiteen fra studentene i 1925, 1950)
- Møller, Tryggve (red.). *Studentene fra 1929*. Oslo: Bokkomiteen fra studentene i 1929, 1954.

Møller, Tryggve (red.). *Studentene fra 1933*. Oslo: Bokkomiteen fra studentene i 1933, 1958.

Norges nyreising. artikler om kulturelle og politiske spørsmål, holdt som foredrag i serien «*Norges nyreising*». Oslo: G. Stenersen 1942.

Norsk Lovtidend 1940-45. Oslo: Grøndahl & Søns Boktrykkeri

Politidepartementet: *Ukentlige kunngjøringer til politiet*, 1941-1945.

Quisling, Vidkun, *Quisling har sagt*. Bind 3. *For Norges frihet og selvstendighet: Artikler og taler 9. april 1940–23. juni 1941*. Oslo: Stenersen 1941.

Quisling, Vidkun. *Quisling har sagt*. Bind 4. *Mot nytt land. Artikler og taler av Vidkun Quisling 1941–1943*. Oslo: [1941–]1944

Riisnæs, Sverre. *Den nye rettsstat på nasjonalsosialistisk grunn*. Oslo: Nasjonal Samlings rikstrykkeri, 1941.

Riisnæs, Sverre. *Nasjonalsosialistenes livssyn: Vårt grunnlag og vår pakt med naturlovene*. Oslo: Kamban, 1942-43.

Rosenberg, Alfred. *Race and Race History and other Essays* (New York: Harper & Row , 1974.

Stortingsmelding nr. 15, 1948. *Forsynings- og gjenreisningsdepartementets virksomhet i tida 8. mai-31. desember 1945*.

Thommessen, Øystein. *Innberetning til Det Kgl. Justis- og Politidepartement om undersøkelser foretatt i anledning av O.H. Langelands bøker "Dømmer ikke" og "For at I ikke skal dømmes" og Arne Bergviks skrift "We are no Criminals"*. Vedlegg nr. 2, St. meld. Nr. 64/1950.

Aviser og tidsskrifter

Aftenposten, spredte nr. (1940-1946, 1988, 1997)

Dagbladet, spredte nr. (2000)

Finnmark Folkeblad. spredte nr.(1942, 1944)

Fri fagbevegelse, spredte nr. (1941, 1942)

Germaneren , spredte nr. (1942-1945)

Hirdmannen, spredte nr. (1940-1945)

Norsk politiblad, spredte nr. (1930-1945)

NS månedshefte, spredte.nr (1941-1945)

Politiembetsmennenes blad, spredte nr. (1930-1945)

Statstjenestemannen, gjennomgått (1944-45)